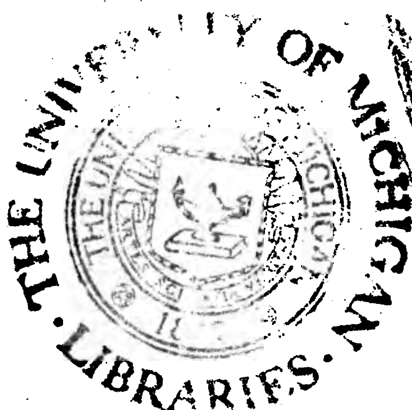

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN · LIBRARIES ·

ՀԱՄԱՌՕՏ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

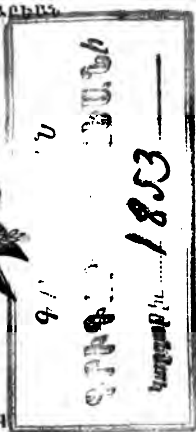
ՌՈՒՍԱՑ

ՅՕՐԻՆԵԱԼ

Ի Հ. ԳԱԲՐԻԵԼԷ ԱՅՎԱԶՈՎՍՔԻ

ԿԱՖԱՑԻՈՅ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՍՈՒՐԲՆ ՂԱԶԱՐ

1836

ՅԻՇԱՏԱԿ ՀՈԳՒՈՑ

ՏԵԱՌՆ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ԵՒ ԵՂԲՕՐ

ՆՈՐԱ ՊԱՐՈՆ ԲԱՂՏԱՍԱՐԱՅ

ՆԵՓԻՍԵԱՆՑ

ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆ

ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ Թուրքաց յերրեակ գաւառաց միջոցի անկարծելի բարեզարդաձեալ 'ի զէն և յիմաստս և 'ի կենցաղակիրթ քաղաքավարութեան, առաւելեալ քան զեւրոպականս 'ի հնացումն կարգաւորաց աշխարհի, յորում է սովորեալ ամէն յայտնի զմեծազօր ձիրս և զարմանալի արդասիս արդասեացն հանճարոյ ։

Ընդ նորին Թագաւորութեամբ հովանաւորեալ և ոչ սակաւուք յանդորրութեանց ազգացեղոյ մերոյն ամենայն ազգաց, Աստուածաբանն ասեմ աշխարհի, վաղու և լուծ լինելին 'ի գիտել զաղգաստութիւն և

զանձս և զգործս հոյակապ ժառանգոր-դացն հիւսիսոյ, որ այլազգունակ մար-դասիրութեամբ հիւրընկալեցին զնոսա ։

Եւ ահա 'ի լրումն ըղձից նոցա, մա-նաւանդ թէ իրաւացի թախանձանացն, այս ընծայի համառօտ Պատմութիւն Ռուս-աց 'ի սկզբանէ հետէ մինչև ցժամանակ թագաւորութեան Եղիսաբեթի, հան-դերձ ծաղկաքաղ յաւելուածով յիշա-տակելեաց դիպուածոց 'ի Ռուսիա 'ի Պե-տրոսէ երրորդէ և այսր ։

Կարեւոր թուեցաւ յաւելուլ զկնի և զնկարագիր աշխարհին Ռուսաց ըստ քաղաքական հանգամանաց արդի ժա-մանակացս. հոգ 'ի մէջ եդեալ զնոցին իսկ Ռուսացն մատենագրաց զկարծիս ընտրել ըստ կարի յայսմ ամենայնի ա-ռաջնորդ, և խոյս տալ 'ի բազմաբանու-թէ, յուշիմութիւն ընթերցասիրին առ-նելով ապաստան հանդերձ այլովք և զպիտանին խրատուց և զիմաստից ար-դիւնս յանձին ամբարուածս ։

Եւ եթէ մատեանս ընթերցող հայկ-

ազգն բաղդուամ էինչ յանդգա նախնեացն Ռուս-
սիրոյ զօրք. եւ կշխա անցեալ հայրենեաց աշ-
խարհէին անտանելեաց, մանաւանդ բա-
մասին յերկար անդոր եւ ուսանելոյ մեծա-
լոյ 'ի պատճառս անմիաբանութեան իշխա-
նացն, մեր յոյս եւ ուխտ պարտի այն է,
զի եւ յայժմու բարեգաւաճանացն Ռուս-
աց 'ի վարժս խելամտից եւ 'ի փոյթ աշ-
խատասիրութեան ոչ հարկանիցի եւ ուսմնասի-
ժեան վերյիշելոցն :

'Ի հինգ դըրակս բաժանեսցուք զՊատ-
մութիւն.

Ա. Յամէ ամ 862 մինչեւ ցամն 1054, միջոց ժամանակի հարիւր իննսուն եւ եր-
կուց ամաց. յորում աճեցին պետու-
թիւն Ռուսաց 'ի Նովգորոդ 'ի Ռիւրիկ-
եայ, եւ Օլեգայ փոխադրել զաթոռն 'ի
Քիեւ քաղաք, եւ Թագաւորել որդւոյն
Ռիւրիկեայ Իգորու մինչեւ ցՅարոսլաւ
օրէնսդիր :

Բ. 'Ի 1054 ամէ ցամն 1236, միջոց
ժամանակի հարիւր եւ ութսուն ամաց.
յորում եւ օթնեւատան թագաւորդք պայքա-

զատեն՝ եղբարք յեղբօրէ ժառանգելով յաճախս զաթոռն. և 'ի նոսա անուանաւորք Վլատիմիր Մոնոմախ, և Անդրէաս՝ որ 'ի Քիեւէ 'ի Վլատիմիր քաղաքը փոխեաց զաթոռն:

Գ. 'ի 1237 ամէ ցամն 1460, միջոց ժամանակի հարիւր քսան և երից ամաց. յորում արշաւանք Թաթարաց 'ի Ռուսիա, և Թագաւորել Ալեքսանդրի Նեւսկեայ, և Միքայէլի Թվերացւոյ և այլոց մինչև ցԻւան Ա. որ հաստատեաց զաթոռ Թագաւորութեան 'ի Մոսկուա:

Դ. 'ի 1460 ամէ ցամն 1613, միջոց ժամանակի ամաց հարիւր յիսուն և երից. յորում Թագաւորել Իւանեանց՝ երրորդին և չորրորդին, և ազատք աշխարհին Ռուսաց յերկուց Թաթարաց, և շփոթք վասն աթոռոյն՝ որ հուսկ ուրեմն անցանէ առ տոհմն Ռոմանովեանց:

Ե. 'ի 1613 ամէն մինչև ցամն 1762, պատմութիւն ժամանակի հարիւր քառասուն և ինն ամաց, 'ի Թագաւորելոյ անտի Միքայէլի Ռոմանովայ մինչև ցմահ

Եղիսաբեթի ։ Ցորս յարեալք զլրումն պատմութեան Ռուսաց. միջոց ժամանակի ամաց վաթսուն և ութից. այս է ՚ի թագաւորելոյ Պետրոսի երրորդի մինչև ցՀինգերորդ ամ ինքնակալութեան մեծի կայսեր ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԻ Ա. յամին 1830 ։

գաւառն՝ եզերայք յեզերօրէ ժառանգելով յաճախս զաթոռն. և 'ի նոսա ականաւորք Վլատիմիր Մոնոմախ, և Անդրէաս՝ որ 'ի Քիեվէ 'ի Վլատիմիր քաղաքն փոխեաց զաթոռն ։

Գ. Ի 1237 ամէ ցամն 1460, միջոց ժամանակի հարիւր քսան և երից ամաց. յորում արշաւանք Թաթարաց 'ի Ռուսիա, և Թագաւորել Աղէքսանդրի Նեւսքեայ, և Միքայէլի Թվէրացւոյ և այլոց մինչև ցԻւան Ա, որ հաստատեաց զաթոռ թագաւորութեան 'ի Մոսքուա ։

Դ. Ի 1460 ամէ ցամն 1613, միջոց ժամանակի ամաց հարիւր յիսուն և երից. յորում Թագաւորել Իւանեանց՝ երրորդին և չորրորդին, և այլոց աշխարհին Ռուսաց յերկեաց Թաթարաց, և շփոթք վասն աթոռոյն՝ որ հուսկ ուրեմն անցանէ առ տոհմն Ռոմանովեանց ։

Ե. Ի 1613 ամէն մինչև ցամն 1762, պատմութիւն ժամանակի հարիւր քառասուն և ինն ամաց, 'ի թագաւորելոյ անտի Միքայէլի Ռոմանով մինչև ցմահ

Եղիսաբեթի։ Յորմէ [illegible] [illegible]
պատմութիւն [illegible] [illegible] [illegible]
ամսոց [illegible] և [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
ցհինգերորդ [illegible] [illegible] [illegible]
Կայսեր ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԻ և [illegible] [illegible]

զատեն՝ եղբայր յեղբօրէ ժառանգելով յաճախս զաթոռն. և ՚ի նոսա ականաւորք Վլատիմիր Մոնոմախ, և Անդրէաս՝ որ ՚ի Քիեւէ ՚ի Վլատիմիր քաղաք փոխեաց զաթոռն:

Գ. ՚ի 1237 ամէ ցամն 1460, միջոց ժամանակի հարիւր քսան և երեք ամաց. յորում աշխատանք Թաթարաց ՚ի Ռուսաստան, և Թագաւորել Ալեքսանդրի Նեւսկեայ, և Միքայէլի Թվերացւոյ և այլոց մինչև ցԻւանն Ա., որ հաստատեաց զաթոռ թագաւորութեան ՚ի Մոսկուա:

Դ. ՚ի 1460 ամէ ցամն 1613, միջոց ժամանակի ամաց հարիւր յիսուն և երեք. յորում Թագաւորել Իւանեանց՝ երկրորդին և չորրորդին, և աղէտք աշխարհին Ռուսաց յերեսաց Թաթարաց, և շփոթք վասն աթոռոյն՝ որ հուսկ ուրեմն անցանէ առ տոհմն Ռոմանովեանց:

Ե. ՚ի 1613 ամէն մինչև ցամն 1762, պատմութիւն ժամանակի հարիւր քառասուն և ինն ամաց, ՚ի Թագաւորելոյ անտի Միքայէլի Ռոմանովի մինչև ցմահ

Եղիսաբեթի ։ Յորս յաւելաք զլրումն պատմութեն Ռուսաց, մինչ ժամանակի ամաց վաթսուն և ութից․ այս է 'ի Թագաւորելոյ Պետրոսի երկրորդի մինչև ցՀինգերորդ ամ Ինքնակալութեան մեծի կայսեր ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԻ Ա. ցամն 1830 ։

ՀԱՄԱՌՕՏ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

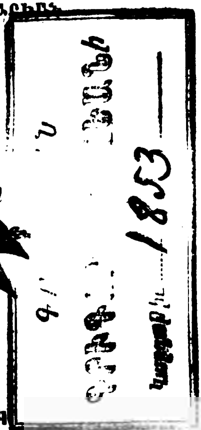
ՌՈՒՍԱՑ

ՅՕՐԻՆԵԱԼ

Ի Հ. ԳԱԲՐԻԵԼԷ ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻ

ԿԱՖԱՑԻՈՅ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՍՈՒՐԲՆ ՂԱԶԱՐ

1836

ՅԻՇԱՏԱԿ ՀՈԳՒՈՑ

ՏԵԱՌՆ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ԵՒ ԵՂԲՕՐ

ՆՈՐԱ ՊԱՐՈՆ ԲԱՂՏԱՍԱՐԱՑ

ՆԵՓԻՍԵԱՆՑ

ՁԵԿՈՒՑՈՒՄՆ

ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ Բուսաց յերրեակն գալուց միջոցի անկարծելի բարգաւաճեալ 'ի զէն և յինման և 'ի կենցաղակիրթ քաղաքականութեան, առաւելեր քան զեղանակար 'ի հիացումն կարգեցաւ աշխարհի, յորում է տեսանել ակն յայտնի զմեծագործ ձիրն և զպերճ արգասիս արդասէրն հանճարոյ ։

Ընդ նորին թեւարկութեամբ հովանաւորեալ և ոչ սակաւք յանդգնականաց ազգացելոյ մօրն անծնայն ազգաց, Արեւմտեանն ասեմ աշխարհի, վաղու եւ իղձ լինէին 'ի գիտել զազգասիրութիւն և

զանցս և զգործս հոյակապ ժառանգոր-դացն Հիւսիսոյ, որ այսդունակ մար-դասիրութեամբ հիւրընկալեցին զնոսա :

Եւ ահա 'ի լրումն ընձիւղ նորա, մա-նաւանդ թէ իրաւացի Թախանձանացն, այս ընծայի համառօտ Պատմութի Ռու-սաց 'ի սկզբանէ հետէ մինչև ցժամանակ Թագաւորութեան Եղիսաբեթի, հան-դերձ ծաղկաքաղ յաւելուածով յիշա-տակելեաց գիտելեաց 'ի Ռուսիա 'ի Պե-տրոսէ Երրորդէ և այլն :

Կարևոր Թուեցաւ յաւել զմնի և զնկարագիր աշխարհին Ռուսաց ըստ քաղաքականն հանդամանաց արդի ժա-մանակաս. հօդ 'ի մոռ եդեալ զնոցին իսկ Ռուսացն մատենագրաց զկարծիս ընդունել ըստ կարի յոյժ ամենայնի ա-ռաջնորդ, և խոյս տալ 'ի բազմաբանու-թէ, յուշիմութե ընթերցասիրին տա-նելով ապաստան հանդերձ այլովք և զպիտանի խրատուց և զիմաստից որ-դինս յանձին ամբարումն :

Եւ եթէ մտադիր ընթերցող հայկ-

ազգն բաժանեալ կէս յանկս նախնեացն Բռու-
սիոյ զօրք. և կէսն անցեալ հայրենեաց աշ-
խարհէն տեսանելեցէ, մանաւանդ ընդ
մասին յերկար անզօր և տանջանօք մնա-
ցայ 'ի պատճառս անմիաբանութեան իշխա-
նացն, մեր յոյս և ուխտ պարծանք սոյն է,
զի և յայժմու բարգաւաճանացն Ռուս-
սաց 'ի վարժս խնամոց և 'ի փոյթ աղ-
գասիրութեան ոչ հայրենասիրացն և ուսումնա-
ծնան վերջնոցն ։

'Ի հինգ դպրութիւն բաժանեսցուք զՊատ-
մութիւնս ․

Ա․ Յամէ տն 862 մինչև ցամն 1054,
միջոց ժամանակի հարիւր իննսուն և եր-
կուց ամաց ․ յորում սկիզբն պետու-
թեան Ռուսաց 'ի Նովկորոդ 'ի Ռիւրի-
կեայ, և Օլեգայ փոխադրել զաթոռն 'ի
Քիեվ քաղաքն, և Թագաւորել որդւոցն
Ռիւրիկեայ ազգաւ մինչև ցՅարոսլաւ
օրէնսդիր ։

Բ․ 'Ի 1054 ամէ ցամն 1236, միջոց
ժամանակի հարիւր և ութսուն ամաց ․
յորում եօթնեւտասն Թագաւորք պայքա-

զատեն՝ եղբայրք յեղբօրէ ժառանգելով յաճախ զաթոռն. և 'ի նոսա ականաւորք Վլատիսլաւ Մոնոմախ, և Անդրէաս՝ որ 'ի Քիեւէ 'ի Վլատիմիր քաղաք փոխեաց զաթոռն։

Գ. Ի 1237 ամէ ցամն 1460, միջոց ժամանակի հարիւր քսան և երից ամաց. յորում՝ արշաւանք Թաթարաց 'ի Ռուսիա, և Թագաւորել Աղեքսանդրի Նեւսքեայ, և Միքայելի Թվէրեցւոյ և այլոց մինչև ցԻւան Ա., որ հաստատեաց զաթոռ թագաւորութեան 'ի Մոսքուա։

Դ. Ի 1460 ամէ ցամն 1613, միջոց ժամանակի ամաց հարիւր յիսուն և երից. յորում՝ Թագաւորել Իւանեանց՝ երրորդին և չորրորդին, և ազատել աշխարհին Ռուսաց յերեսաց Թաթարաց, և շփոթք վասն աթոռոյն՝ որ հուսկ ուրեմն անցանէ առ տոհմն Ռոմանովեանց։

Ե. Ի 1613 ամէն մինչև ցամն 1762, պատմութիւն ժամանակի հարիւր քառասուն և իննն ամաց, 'ի թագաւորելոյ անտի Միքայելի Ռոմանովայ մինչև ցմահ

Եղիսաբեթի ։ Յորս յաւելք զլրումն պատմութեան Ռուսաց, միջոց ժամանակի ամաց վաթսուն և ութից. այս է 'ի թագաւորելոյ Պետրոսի երկրորդի մինչև ցհինգերորդ ամ ինքնակալութեան մեծի Կայսեր ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԻ Ա. ցամն 1830 ։

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ Ա.

Ինքնակալ ամ՟ Ռուսաց

НИКОЛАЙ I.

Самодержецъ Всероссійскій

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՌՈՒՍԱՑ

ԳԼՈՒԽ Ա.

862 = 1054

ՀԱՄԱՌԱԿԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ
ՆՈՎԿՈՐՈՏԻ

ՈՐՊԷՍ յոլով ազգաց Եւրոպիոյ, նոյնպէս և առաջին ևս Ռուսացն պատմութիւն անծանօթ է. սկիզբն մինչև ցհինգերորդ դար. յորում Սլաւեանք նեղեալք 'ի Բուլղարաց՝ խաղացին անտի, անցին, 'ի Ռուսիա յափանց անտի Դանուբ գետոյ: Կէս նոցա գաղթականեալ առ Դնեպերաւ՝ կառուցանեն զքաղաքն Քիեվ. և միւս կէսն անդր ևս գնացեալ ընդ հիւսիս՝ կանգնեն իւրեանց քաղաք Սլաւենսք անուն. և 'ի կրկին անգամ անկայանալ քաղաքին յերկրաց պատերազմաց և ժանտ ախտից՝ հիմն արկանեն նորոյ քաղաքի, այն ինքն է Նովկորոտ:

Սոքա անդրանիկ քաղաքնութիւ և հզօր

գոլով քան զմերձակայս իւրեանց, զի-տացին անքոյթ պահել զազատութիւն իւրեանց, և զատ քան զզատ բարգա-ւաճեցին վաճառաշահ ընդ. Յոյնս լինե-նելով. զի տային նոցա մորթ և սամոյ-րենիս, ձկունս աղծեալս, մեղր և մոմ. և առնուին ’ի նոցանէ գինի, բրինձ, միրգս, աղ, մետաքս և կտաւ։

Եւ այնչափ ահարկու եղեն շրջաբնակ ազգաց, զի և ասէին ’ի հինգերորդ դա-րուն յառակս եղև ասել. “Ո՞ իշխեսցէ ընդդէմ կալ Աստուծոյ, և Նովկորո-տայ մեծին„։ Եւ էին յայնժամ ’ի Նով-կորոտ, որպէս ասեն, չորեքհարիւր հա-զար բնակիչք։

ՌԻՒՐԻՔ

Վաղ. զեղծան Նովկորոտացիք եր-ջանկութեան իւրեանց և անկան յընտա-նի յաղմուկս շփոթից. և ’ի դադարման չարեացն խորհուրդ վառաւթէ ’ի մէջ առեալ՝ կոչեցին իւրեանց ’ի Թիկունս զիշխանման Քնեզեայ զերիսին եղբարս, ո-րոց անուանք էին Ռիւրիք, Չինաւ, և Թրուվոր, որպէս զի արասցեն իրաւունս և նուաճեսցեն զգլխմակալս ընկերհաս-տութեանն. և էին սոքա յազգէ Վա-րեակք, կամ ըստ այլոց՝ Ռուսք հա-տուածք ’ի Սլաւեանց. Որոց եկեալ

հաստատեցին զտեղի բնակութեան իւրեանց արտաքոյ Նովկորոտայ յերից կողմանց քաղաքին. Ռուբէն 'ի Լաստկա, Չինաւ 'ի Գեղօղերօ, և Թորումոր յԻզպարոք. և յանդորրու պահէին զՆովկորոտ 'ի յարձակմանց օտարաց և յասպատակէն դրժ-ատութեց:

Ի մեռանել Չինաւայ և Թորումորայ զհետ երկուց ամաց, միայն ժառան-գեաց Ռուբէն զիշխանութիւն եղբարցն' 'ի տիրապետել ձեռն արկանէր. և այն ինչ խլրտէին Նովկորոտացիք թօթափել զլուծն Ռուբինեայ, առաքէ ահա պատճառս կրաւանց առնել նոցա' ձեռն արար զնոսին զինու բռնութեն. եդ զաթոռ իշխանութեն իւրոյ 'ի Նովկորոտ, և որ շուրջ քաղաքք և ամրոցք էին' բաշխեաց զնոսին 'ի զօրավարս իւր և 'ի պարե-կամս, և հզօրացաւ յոյժ յոյժ: Եւ ընդ ամս եօթնևտասն իշխանութե կա-լեալ զթագաւորութիւն' մեռաւ յամի 879, թողեալ որդի մի Իկոր անուն չորեքտասանամեայ, որում խնամակալ կարգեաց զՕլեկ զազգականն իւր:

Առ Ռուբինեաւ թուի բաղձեալ խնդրեն որ ընդ Վարեակս և ընդ Սլաւոնս, և անմնեցուն կոչեցեալ Հաստատակարար միով անուամբ Ռուսաց:

ՕԼԵԿ

Սա այր հզօր և խորամանկ փութա-ցաւ զինուորս ածել զՎարեակսն, և 'ի Նա-ցուծոց յոլովել իւր անձնիշխանութեան. ապա զօրաժողով լեալ 'ի Վարեկաց, 'ի Սլա-ւենաց և յայլոց Սարմատացւոց՝ խաղաց նախ առաջին 'ի Քիեւ. 'ի մէջ եղեալ էր յաւելեալ և զայն 'ի պետութիւն անդր Նովկորոդայ:

Ածէր ընդ իւր և զԻգոր մանուկ. և զճանապարհայն նուաճեալ զքա-ղաքսն Սմոլենսկ և Լիւպեց, եկն ե-հաս զեզերբ մերձ առ պարիսպս Քիե-ւայ. Անդ 'ի գաղտնի տարածեալ զմեծ կէս բանակին, ընդ այգն հրեշտակս արձակեաց առ Օսքոլտ և Տիր որ էին գլխաւորք աւագանւոյն Քիեւայ՝ կոչե-լով ընդդիմակալք 'ի ներքուստ ձեռօքն Րիւրիկեայ, և առէ ցնոսա բանիւք նեն-գաւոր. «Մեք բարեկամք իմ և քաղաքա-կիցք, իմ 'ի մէջ եղեալ է խաղալ ընդ-դէմ Յունաց. արդ թէ բարուք թուի յաչս ձեր՝ եկայք առ իս, և խորհուրդ կարևոր միաբանութեան հաստատեսցուք 'ի միջի»: Եւ իբրև եկին յանկարծակիս իշխանքն բաց դուռն քաղաքին, անդէն պաշարեաց զնոսա Օլեկ իւրովք զօրա-կանօք, և կալեալ զձեռանէն Իգորայ՝

տանէ ցնոսա զպատգամն. «Չէք դուք իշխանք, և ոչ որդիք իշխանաց. այլ որդին Ռուրիկեայ՝ միայն իշխան Ռուսաց»։ և հրամայեաց խողխողել զնոսա, և ապա խուժեալ ՚ի ներքս Կիովյին համգերձ անհակառակաբար, տիրեաց քաղաքին, և անդ հաստատեաց զաթոռ իշխանութեանն։ Կառոյց և այլ ևս քաղաքս շրջակայսն, և ընդ հարկատու արար զՑրեւեանս, զՍեւերեանս, զՌադիմիչս, և զայլս յազգաց մերձաւորաց։

Այլ նորա ՚ի Յունաց սպառնալն ակն եդեալ էր, և ՚ի Բիւզանդիոն դնել զաթոռ իւր. վասն որոյ պատրաստեալ նաւատորմս երկու հազար ընդ մեծ և ընդ փոքր, թողու զԻգոր ՚ի Կիեւ, և չուեալ զնաւատորմն ամենայն խաղացեալ Վարեկաց հանդերձ այլազգօք՝ անհնարին սաստկութեամբ նաւարկեալ անցանէ ընդ ջրվէժսն Տնեպերայ, և ելեալ ՚ի կղզի մի մերձ յՕղու նորոգէ զխորտակեալ նաւակն զնոյն և յանցանել ընդ Պոնտոսը արքեալ՝ զայս. հասանէ ՚ի բերան ներքին Բիւզանդիոյ, այն է Վոսփորան. զոր անեալ արգելեալ պատեալ շղթայիւք, հրամայէ ընդ ցամաք զնաւակն ձգել՝ անիւս ՚ի ներքոյ. նոցին յարմարեալ, մինչև նէին եւս հողմ ՚ի պարիսպս. անդր թագաւորեալ քաղաքին։ Իսկ թէ զոր չարիս անցոյց այս բանակ ահեղագոյն աւարառու կաղաքին Կեթանոսն՝ ընդ բնակիչս ծովեզերեայցն, անհնար է բանիւ յայտ

տանել. զի յեկեղեցեաց մինչև 'ի շիրիմս մեռելոց ոչ զերծանէին 'ի յափշտակութենէ նոցա, և ոչ ալիք ծերոց մինչև ցծծկերակալ մանկանն ոչ ապրեցան 'ի սրոյ նոցա :

Իսկ Լևոն խնամատարէր հայկազարմ որ ինքնակալութեան յայնժամ, յաղեկարծեալ ավերանին 'ի խնդրիր ուխտի խաղաղութեան երկու ազգացն : Եւ այս զաշինիք հաստատեցան 'ի միջէ, զի հատուցեն Յոյնք զգերեկամնեմն Ռուսաց մինչ մի գահեկեան առ այր. և զի ընդ ամիսս մեկ կերակրեսցեն զվաճառականս Ռուսաց որ գայցեն 'ի Բիւզանդիոն, և տացեն առասցեն զտուրս յամենայն բաժնից և մսեղեց : Ի հաստատութիւն այսր ամենայնի երդուաւ Լևոն 'ի նոր խաչն, և Ռուսք 'ի սուսերս իւրեանց և 'ի դիսն 'ի Փերունն անմիաբանայինն, և 'ի Վոլոս հօտից շահապետն : Անդ 'ի դրունս Բիւզանդիոյ կախեցին զվահանս իւրեանց Օլեկ և սպարապետքն իւր, և դարձան 'ի Քիեվ ազխազխեալք բազում աւարաւ :

Զհետ ամաց ութից 'ի ծագել երկպառակ խորհրդոց և գժտութեանց ինչ ընդ աշխանցն հաստատելոց՝ դարձեալ առաքեաց Օլեկ հրեշտակս 'ի Կոստանդնուպօլիս, և այնուհետև ընդ ամս քսան և ուխտ խաղաղութեան կապեցին ընդ միմեանս Յոյնք և Ռուսք :

Իսկ իբրև Իգոր յարբունս եհաս, Օլեկ ած նմա 'ի կնութեան զօրիորդ մի, զոր և

յիւր անուն Օլկա անուանեաց, և ինքն յետ սակաւուց օձահար եղեալ մեռաւ յամին 913, խնամակալեալ քաջութեամբ զամս երեսուն և չորս :

ԻԿՈՐ

Ի ՀԱՄԲԱՒ մահուան Օլեկայ փոխադարձեցին յԻկորայ Տրեւլեանք և մերձաւորք նոցա, զլացեալ նմին զպայմանադրեալ սակ հարկացն. այլ սակայն ընդ ծանրագոյն հարկօք նուաճեցան : Առաւելագոյն ձգտմանց պէտսք եղեն Իկորայ 'ի նուաճել զՈւկլէչս բնակեալս առ Տնեպրաւ. յարաց վերոյ արձակեալ զքաջ առաջնորդեալ իւր Սվէնալտայ՝ էառ զքաղաքս նոցա զկնի երեամեայ պաշարման, և եդ 'ի վերայ նոցին սակ ընդ ամէն հարկի ընդ երդմամբ մի աղուէս : Այսպէս հանդամանակաւն առնէր Իկոր և զՓէչէնեկս ապշաւեցոյց 'ի Ռուսիոյ :

Իւ վաստակաւ ուսեալ աշխարհակալութե, մանաւանդ թէ հաւաքահարութե ընդ օրինակին Օլեկայ, կազմեաց, որպէս ասեն, նաւակս բիւր մի, եդեալ քաջատասն այր 'ի մի նաւակի, և խաղաց ընդդէմ Յունաց :

Այսպէս եւս զնոյն ասպատականն ճանապարհն Օլեկայ հատանեալ անցեալ, և յաղթեաց. և յաւելր զարձագեալ զգա-

ւառան Պափղագոնիոյ, Բիւթանիոյ և Պոնտոսի, եկին հասին 'ի Վասպուրական ։

Յայնժամ Յոյնք վառեալք 'ի վրէժ քինու անարգանացն անցելոց, և յառաջիկայիցն խիթացեալք՝ զօրաժողով եղեն յամենայն կողմանց, յարձակեցան կատաղաբար, և փախուցին զՌուսս անդրէն 'ի նաւակս իւրեանց ։ Եհաս 'ի վերայ և Թէոփանէս պատրիկ իւրով նաւատորմաւն, և անհաղջին կիտառած 'ի վերայ հասուցանէր Ռուսաց՝ տարաւե-տաւոր հրձգութեամբքն ։ մինչ զի հազիւ զչորրորդ մասն բանակին իւրոյ ապրեցուցեալ Իգորայ՝ եկն անկաւ 'ի Քիեւ ։

Յետ ոչ սակաւուց վերստին խրախուսեալ զիւրսն 'ի յոյս աւարին Յունաց, զինեաց եհաս մինչև 'ի Խորսոն՝ այլ խաղաղաւէր իշխանակալն Կոստանդին Պերփիւռոտուժէն ոճապարեաց խոստացաւ նմա հատուցանել անթերի ըզխնդրելի աւարն, և նորոգեալ զդաշինսն ըստ պայմանացն զորս պահանջէր 'ի նմանէ Իգոր՝ դարձոյց զնա միւսանգամ յերկիր իւր ։

Ի ձախողել այսպէս ակնկալութեան Ռուսաց՝ սախայեցին զԻգոր 'ի Դրեւլեանց անտի խլրտելոց յապստամբութի՝ հանել զվրէժն միանգամայն և զաւարն ։ և նորա զինեալ նաւածնաց զնոսա, և յաւել ևս 'ի ծանրութի հարկացն զոր հարկէին նմա ։ և սոքա յանհոգս եղեալ

վասն մեծի յաղթութեանն՝ արժանեաց յիւրմէ զնմանն ինչ բանակին :

Յայնժամ դարպասեցան նմա Տրեւ-լեանք, և յանկարծակի հասեալ 'ի մե-րայ հատորին զգլուխն, և մեռաւ նա ա-մաց վաթսուն և ութից՝ թագաւորեալ ամս երեսուն և երկու. և եթող ընդ-խնամակալութեամբ կնոջ իւրոյ Օլկայի զոր-դի մի մանուկ հասակաւ Սվեաթոսլաւ անուն :

ՕԼԿԱ

ՏՐԵՒԼԵԱՆՔ անյն ունելով յօդուա անձանց վարել զանտախական հասակին Սվեաթոսլաւայ, խորհեցան զիշխանն իւրեանց փեսայացուցանել Օլկայի, և յինքեանս ձգել զթագաւորութիւն Քիեւ-վայ. այլ իբր առաքեալ առ Օլկա յա-ւագորերոյն իւրեանց արս քսան, զա-ռաջինն աղերսանօք ինքն անդրադարձ առաքին զդաւաճանել իւրեանց ընկեր սակս առա-բաքեայմանն ծանրութեան հարկացն՝ զորս պահանջէր 'ի նոցանէ. և ապա 'ի դա-վեաս ատեալ զհանճար և զքաջութիւն իշխանին իւրեանց, յորդոր եղեն Օլ-կայի յանձն առնուլ զայլ նմա 'ի հարա-նութիւն :

Օլկա 'ի վերջին երեսս հաւանեալ խըն-դրոյ նոցին, առ այժմ դարձակարութ

գաղթել քան զմերձակայս իւրեանց, գի-տացին անքոյթ պահել զազատութիւն իւրեանց, և զատ քան զզատ բարեգա-ւաճեցին վաճառաշահ ընդ. Ցայնս լինե-նելով. զի տային նոցա մորթ և սամու-րենիս, ձկունս աղծեալս, մեղր և մոմ. և առնուին 'ի նոցանէ գինի, բրինձ, միրգս, աղ, մետաքս և կտաւ:

Եւ այնչափ ահարկու եղեն շրջակայից ազգաց, զի և անդէն 'ի հինգերորդ դա-րուն յառաւելս եղև առակ. “Ո՞ր իշխեսցէ ընդդէմ կալ Աստուծոյ, և Նովկորո-տայ մեծին„: Եւ էին յայնժամ 'ի Նով-կորոտ, որպէս ասեն, չորեքհարիւր հա-զար բնակիչք:

ՌՈՒՐԻԿ

ՎԱՂ, զեղծան Նովկորոտացիք եր-ջանկութիւն իւրեանց և անկան յըն-տանի յուզմունս շփոթից. և 'ի զարմանս չարեացն խորհուրդ վասն թէ 'ի մէջ առեալ՝ կոչեցին իւրեանց 'ի Թիկունս զիշխանանն Իւնկլեաց զերեսին եղբարս, ո-րոց անուանքն էին Ռիւրիկ, Զինաու, և Թրուվոր, որպէս զի տիրեսցեն իրաւանց և հաստատեսցեն զզխմակալս ընկերհաս-տութեանն. և էին սոքա յազգէ Վա-րեակք, կամ լաւ ասել՝ Ռուսք հա-տուածք 'ի Սլաւեանց. Որոց եկեալ

հաստատեցին զտեղի բնակութեան իւրեանց արտաքոյ Նովկորոդայ յերից կողմանց քաղաքին. Իբերիք 'ի Լասդիկա, Չինաւ 'ի Պելօօզերօ, և Թրուվոր յԻզպորսք. և յանդորրու պահէին զՆովկորոդ 'ի յարձակմանց օտարաց և յաւանէին զըժ-տութեց:

Ի մեռանել Չինաւայ և Թրուվորայ զկնի երկուց ամաց, միայն ժառանգեաց Իբերիք զիշխանութիւն եղբարցն՝ 'ի տիրապետել ձեռն արկանէր. և այն էնչ խղրտէին Նովկորոդացիք թօթափել զըս լուծն Իբերիքայ, առաքն ահա պատճառս կոտորեաց ամեալ Նորա՝ Վեկուն արար զնախին զինու բռնութեան. եգ զաթոռ իշխանութեան իւրոյ 'ի Նովկորոդ, և որ շուրջ քաղաքաքն և աւանք էին՝ բաշխեաց զնախն 'ի զօրավարս իւր և 'ի բարեկամս, և հզօրացաւ յոյժ յոյժ: Նա ընդ ամս եօթնևտասն խաղաղութեամբ կալեալ զթագաւորութիւն՝ մեռաւ յամի ամ 879, թողեալ որդի մի Իգոր անուն չորեքամեայ, որում խնամակալ կարգեաց զՕլեկ զազգական իւր:

Առ Իբերիքաւ թուի բաժանեալ խումբն որ ընդ Ասկոլտա և ընդ Տիրաւեանս, և անմնեցուն կոչեցեալ Համազգականաց միով անուամբ Ռուսք:

ՕԼԵԿ

Սա այր հզօր և խորամանկ վարութեա_ ցաւ զիւրև ածել զՎարեագսն, և 'ի նա_ ցանէց յոլովել խոր անձնապահս. ապա զօրաժողով լեալ 'ի Վարեգաց, 'ի Սլա_ ւեանց և յայլոց Սարմատացւոց' խաղաց նախ առ ամբիոնն 'ի Քիեւ. 'ի մահ եղեալ էր յաւեժելոյ և զայն 'ի պետութիւն անդր Նովկորոդայ:

Ածէր ընդ իւր և զԻկոր մանուկ. և զճանապարհայն նաւամնեալ զքա_ ղաքան Սմոլենոք և Լիւպեց, եկն ե_ հաս զիւրերի մերձ առ պարիսպս Քիե_ վայ: Անդ 'ի դարանի արարեալ զմեծ կէս բանակին, ընդ այլն հեծեալս արձակեաց առ Օսքոլտ և Տիր որ էին զլխաւորք աւագանւոյն Քիեւայ' կան_ խաւ ընդմանեալք 'ի ներքուստ ձեռին Ռիւրիկայ, և ասէ ցնոսա բանիւք նեն_ գաւէ. "Մեք վաճառականք եմք և քաղաքա_ կիցք, եմք 'ի մահ եղեալ է խաղալ ընդ_ դէմ Յունաց. արդ թէ կամիք թուի յաչս ձեր' եկայք առ իս, և խորհուրդ կարևոր միաբանութեան հաստատեսցուք 'ի միջի,,: Եւ իբրև եկին յանկարծակիծս իշխանքն ըստ դաւաճ քաղաքին, անդէն պաշարեաց զնոսա Օլէկ խուռնկք զօրա_ կանաւք, և կալեալ զձեռանէն Իկորայ'

ասէ ցնոսա [illegible]. «Չեք դուք իշխանք, և ոչ որդիք իշխանաց. ահա որդին Ռիւրիկեայ՝ միայն իշխան Ռուսաց»։ և հրամայեաց խողխողել զնոսա, և ապա խուժեալ 'ի ներքս [illegible] հանդերձ [illegible], տիրեաց քաղաքին, և անդ հաստատեաց զաթոռ իշխանութեան։ Կոչեաց և այլ եւս քաղաքս շուրջանակին, և ընդ հարկաւ արար զՏրեւելեանս, զՍեւերեանս, զՌատիմիչս, և զայլս յազգաց մերձաւորաց։

Այլ նորա 'ի Յունացն [illegible] եղեալ էր, և 'ի Բիւզանդիոն [illegible] թու իւր. վասն որոյ պատրաստեալ նաւատորմս երկու հազար ընդ մեծ և ընդ փոքր, թողու զԻգոր 'ի Կիեւ, և ելեալ զինուորական ամբոխիւ խիզախ Վարեկաց հանդերձ այլովք՝ անհնարին [illegible] [illegible] նաւարկեալ անցանէր ընդ [illegible] Տնեպերայ, և ելեալ 'ի կղզի մի մերձ յՕզու [illegible] [illegible] զնոյն և յանձնեալ ընդ Պոնտոսս [illegible] բեալ՝ զայս. հասանէր 'ի բերան նեղուցին Բիւզանդիոնոյ, այն է Վոսփորայն. զոր [illegible] [illegible] [illegible] շղթայիւք, հրամայէ ընդ ցամաքս [illegible] [illegible] [illegible] 'ի նոյնպէս [illegible] [illegible], մինչև եկին եղ հասեալ 'ի պարիսպս անդր թագաւորանիստ քաղաքին։ Իսկ թէ զիր չարիս անցուցին այս բանակս ասպատակաւ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ընդ [illegible] [illegible], անհնարին է բանիւ [illegible]

տանել. զի յեկեղեցեաց մինչեւ 'ի շիրիմս մեռելոց ոչ զերծան 'ի յափշտակութեանց նոցա, եւ ոչ ալիք ծերոց մինչեւ ցգերեզմանական մահճակալն ոչ ապրեցան 'ի սրոյ նոցա:

Իսկ Լեւոն խոստովանէր հայկազգարամ որ ինքնակալութեան յաջողեաւ, յաղեկարծեալ ազգերոյն 'ի խնդրել ախոյժ խաղաղութեան եղեւ առաջարան: Նա այս զօշենիք հաստատեցան 'ի միջի, զի հաստատեցին Յոյնք զդաշնակութիւն Ռուսաց մինն մի զամենեկեան առա այլ, եւ զի ընդ ամիսս միոց կերպարանեցին զկանձառականս Ռուսաց որ զայլզին 'ի Բիւզանդիոն, եւ ազատս արարեալ զնոսա յամենայն բաժից եւ մաքսից: Ի հաստատութիւն այսր ամենայնի երդուաւ Լեւոն 'ի տէր խաչն, եւ Ռուսք 'ի սուսերս իւրեանց եւ 'ի գլխոց 'ի Փերունն աստուածոյն, եւ 'ի Վոլոս հօտից շահապետ: Ապա 'ի դրունս Բիւզանդիոյ կախեցին զվահանս իւրեանց Օլեգ եւ նաւապետքն իւր, եւ դարձան 'ի Քիեւ աղխաղխեալք բազում աւարաւ:

Չհեռ ամաց ուխտից 'ի ծագել երկրպագական խորհրդոց եւ դժուարութեանց ինչ զգուշանցն հաստատելոց՝ դարձեալ առաքեաց Օլեգ հրեշտակս 'ի Կոստանդնուպոլիս, եւ այնպէս ընդ ամս քանն եւ ուխտ խաղաղութեան կացին ընդ միմեանս Յոյնք եւ Ռուսք:

Իսկ յետոյ Իգոր յաջորդեաց եհաս, Օլեգ ած նմա 'ի կնութիւն զօրիորդ մի, զոր եւ

յետ որ առաւ զՕլկա անուանեալ, և յետին յետ սակաւուց օձահարոյ եղեալ մեռաւ յամին 913, խնամակալեալ քաղաքութե̃ զամս երեսուն և չորս։

ԻԿՈՐ

Ի ՀԱՄԲԱՒ մահուան Օղեկայ վստահացան՝ ընկեցին յԻկորայ Տրեւըլեանք և մերձաւորքն նորա, զլացեալ նմա զպայմանեալ առնել հարկատուս․ այլ առաջ ընդ ծանրագոյն հարկօք նուաճեցան։ Առաւել երկարագոյն ճգնանց պէտք եղեն Իկորայ ՚ի նուաճել զՈւլիկեցիս բնակեալս առ Ցնեպերաւ․ յորոց մերոյ արձակեալ զզօրս առաջնորդեաւ իւր Սվենելդայ՝ էառ զքաղաքս նոցա զինքն ևս ամենայն պաշարմամբ, և եդ ՚ի մերոյ նոցին ամ ըստ ամէ հարկս ըստ երդմտօք մի ազգին։ Այսպէս հալածական արարէ Իկոր և զՓեչենեկս արշաւեալս ՚ի Ռուսաստան։

Եւ վառեալ սիրով աշխարհակալութե, մանաւանդ թէ հաւասարութե ըստ օրինակին Օղեկայ, կազմեաց, որպէս ասեն, նաւակս բիւր մի, եդեալ քառասուն այր ՚ի մի նաւակ, և խաղաց ընդդէմ Յունաց։

Այսպէս ևս զնոյն առածանական ճանապարհն Օղեկայ հասանել անցեալ, և յաջողեաց․ և յաւելոր դարձուցեալ զզօ-

ւառան Գամիրաղոնիոյ, Բիւթանիոյ և Պոնտոսի, եկին հասին 'ի Վրաստրոն :

Ցայնժամ Յոյնք վառեալք 'ի վրէժ քինու անարգանացն անցելոց, և յառաջիկայիցն խնթացեալք՝ զօրաժողով եղեն յամենայն կողմանց, յարձակեցան կատաղաբար, և փախուցին զՌուսս անդրէն 'ի նաւակս իւրեանց : Ել հաս 'ի վերայ և Թէոփանէս պատրիկ իւրով նաւատորմիւն, և ոհաոքին կիտորած 'ի վերայ հասուցանէր Ռուսաց՝ արուեստաւոր հրձգութեանցն. մինչ զի հազիւ զչորրորդ մասն բանակին իւրեանց ապրեցուցեալ Իգորայ՝ եկին անկան 'ի Քիեւ :

Ցետ ոչ սակաւուց վերստին խրախուսեալ զօրացն 'ի յոյս աւարին Յունաց, դիմեաց եհաս մինչև 'ի Խրիմ. այլ խաղաղասէր իմաստակայն Կոստանդին Պերփիւռոժէն ոձապարեաց խոստացաւ նմա հատուցանել անթերի ըղխնդրեալն տուրսն, և նորոգեալ զդաշինսն ըստ պայմանացն զորս պահանջէր 'ի նմանէ Իգոր՝ դարձոյց զնա միւսանգամ յերկիր իւր :

Ի ձախողել այսպէս ակնկալութեան Ռուսաց՝ ասպատակեցին զԻգոր 'ի Ցրեւլեանց անտի խլրտելոց յապստամբութիւն՝ հանել զվրէժն միանգամայն և զաւարն. և նորա գնացեալ նուաճեաց զնոսա, և յաւել ևս 'ի ծանրութիւն հարկացն զոր հարկէին նմա. և այսպ յանհոգս եղեալ

վասն մեծի յաղթութեան՝ արժանեաց յերկրէ զնման ինչ բանակին :

Յայնժամ դարանեցան նմա Տրեւ-լեանք, և յանկարծակի հասեալ 'ի վե-րայ հատին զգլուխն, և մեռաւ նա ա-մաց վաթսուն և ութից՝ թագաւորեալ ամս երեսուն և երկու. և եթող ընդ խնամակալութեամբ կնոջ իւրոյ Օլկայի զոր-դի մի մանուկ հասակաւ Սվեաթոսլաւ անուն :

ՕԼԿԱ

ՏՐԵՒԼԵԱՆՔ ակն ունելով յօգուտ անձանց վարել զանտարիքական հասակին Սվեաթոսլաւայ, խորհեցան զիշխանն իւրեանց փեսայացուցանել Օլկայի, և յինքեանս ձգել զթագաւորութիւն Քիե-ւայ. այլ իբր առաքեցաւ առ Օլկա յա-ւագորերոյն իւրեանց արս քսան, զա-ռաջինն ողկերախ իւն անբասիր արարին զդաւաճանել իւրեանց զինքը սակս ապա-րապայման ծանրութեն հարկացն՝ զորս պահանջէր 'ի նոցանէ. և ապա 'ի գո-վեստ առնել զհանճար և զքաջութի իշխանին իւրեանց, յորդոր եղեն Օլ-կայի յանձն առնուլ զայլ նմա 'ի հարս-նութի :

Օլկա 'ի վերջին երեսս հաւանեալ խըն-դրոյ նոցին, առ այժմ զարձակարութ

գուցէ առնէ 'ի նաւակս ձեր, և վաղիւ եկեսջիք այսրէն, զի 'ի պատիւ երեւաց ձերոց և իշխանին ձերոյ ընկալայց զձեզ արժանապէս մեծարանօք առաջի իմոց իշխանաց :

Ի վաղիւ անդր առաքեաց կոչեաց զնոսա հրաւիրանօք 'ի քաղաքն. և ընդ մտանել քաղաքացւոց իշխանացն 'ի ներքս՝ ըստ յառաջագոյն հրամանին Օլկայի սպասաւորք նորա և զօրականք խարդաւանեցին զնոսա 'ի պատրաստեալ մեծ խորխորատի, և թաղեցին կենդանւոյն :

Ապա առաքեաց դեսպանս առ Տրեւլեանս խնդրել 'ի նոցանէ և զայլ եւս ականաւոր մարդիկ, եթէ 'ի հաստատութիւն պայմանաց ամուսնութեան, և եթէ 'ի տանել զինքն առ իշխանն իւրեանց. քանզի խիթամ ասէր, զի Քիեւացիք խափան ինչ լինիցին մեկնելոյս իմոյ աստի : Արձակեցին Տրեւլեանք արս յիսուն 'ի գլխաւորաց քաղաքին. որոց այն ինչ հասեալ առ Օլկա՝ հրաւիրեցան 'ի նմանէ 'ի բաղանիս, և անդէն կենդանւոյն այրեցան :

Յետ այնորիկ յաւել առաքեաց այլ Ռուսս առ Տրեւլեանսն՝ ազդ առնել նոցա զգալուստ իւր, և աղաչել զի տարցին 'ի գերեզման Իգորայ մեղրաջուր և խորտիկս և պահամունս, իբր զի 'ի մտի եդեալ է խնջոյս մեծ կարգել անդանօր 'ի յիշատակ առաջնոյ ամուսնոյն՝ մինչ

չեւ ձեռն տուեալ երկրորդին։ Կատա-
րեցին Տրեւլեանք անդէսպ եղելոցն՝ ան-
վրէպ զգանն, եւ խնդալից ընդ տալոյ
ելին Օլկայի, որ եհաս սակաւուք ա-
մամբք խորհրդակցօք. եւ 'ի հարցանել
Տրեւլեանց զիշխանացն իւրեանց, ըն-
կալան պատասխանի՝ թէ նոքա ընկերեալ
եւ առաջնորդեալ ունին պաշտօնատարա-
նացն եւ ընտանեաց դշխոյին։ Իսկ նորա
աշխար եդեալ 'ի վերայ գերեզմանին
Իկորայ, չիրիմ կանգնէ 'ի վերայ. եւ
զգեցեալ զհանդերձս հարսանեաց գայ
'ի խնճոյան հանդերձեալս ըստ բանի
նորա։

Անդ իբրեւ ընդ գինիս մտեալ զզլ-
խեցին Տրեւլեանք, եւ սկսեալ իսկ էին
բանս նախատանաց բարբառել ընդդէմ
Իկորայ, Ռուսք անդէն յանկարծակի Օլ-
կայի անկեալ 'ի վերայ թմբրելոցն ընդ
սուր հանին զամենեսեան, եւ կոտորե-
ցին ողիս իբրեւ քսան հազար։

Դարձաւ Օլկա 'ի Քիեւ, եւ վաղվա-
ղակի գունդ կազմեալ յարձակեցաւ
'ի վերայ Տրեւլեանց մինչ նոքա դեռ
զաղմկաւն էին։ Եւ ոչ հանդարտեալ
նոցա ընդդէմ բանակին Ռուսաց 'ի փա-
խուստ դարձան, եւ առաջնայքն 'ի սոյն
ամրացեալ 'ի քաղաքին իւրեանց ընդ ամ
մի ողջ ժուժկալեցին պաշարմանն, եւ ա-
պա քաջալերեալք 'ի խոստմանցն Օլկայ՝
թէ շատացի պայմանեալ հարկաւ, եւ
ոչ եւս վրէժխնդիր լիցի նոցա, անձնա-

տուր եղեն 'ի նա. և հաստատեցաւ դաշն խաղաղութեան 'ի միջի:

Անտի շուրջ յայց ելեալ 'ի գաւառս գաւառս, կառոյց զքաղաքն Փսքով և այլ եւս զետեղս և աւանս: Եւ նորին դարձաւ անդրէն 'ի Քիեվ, կամեցեալ զե-տեղ ինչ զկրօնից քրիստոնէից զանելոց անդանօր, յօժարեցաւ առնուլ զմկր-տութիւն: Մինչ նոր գնաց 'ի Բիւզան-դիոն, և մկրտեալ կոչեցաւ Հեղինէ: Կայսրն Կոստանդին Պորփիւրոժէն ընկալաւ զնա յաւազանէն, և մեծապատ-ւէ մեծարեաց զնա և զիշխանս նո-րա, որք առ հասարակ մկրտեցան ընդ-նմա:

Այլ ոչ կարաց Օլկա դարձուցանել 'ի քրիստոնէական հաւատս զորդի իւր զՍվեաթոսլաւ զպատերազմասէրն և զգոռոզ. և ինքն դշխոյն մեռաւ յամին 955. և դասեցին զնա Ռուսք 'ի կարգս սրբոց:

ՍՎԵԱԹՈՍԼԱՒ Ա.

ԻՆՔՆԻՇԽՈՂՆ անցեալ Սվեաթոսլաւ 'ի գահն հայրենի, լաւ հաւանեցաւ զվայ-րագատուն կեանս որում սովորեալ էր 'ի մանկութենէ՝ քան զզբօսանս արքունեաց: Վասն որոյ ցանդ. 'ի բանակի 'ի զէն և յաս-պարէն վարժեալ, լոկ մսով ձիոց շա-

տանեայր, և գետնախշտէ բազօթեայ ննջէր։

Առաջին գործ արար յառնել պատերազմաւ 'ի վերայ խազարաց կամ խազրաց Խըրիմու, որոց յաղթեալ՝ էառ և զմեծ քաղաքաց նոցա որ կոչէր Սարքէլ։

Զհետ երկուց ամաց Նիկեփորոս Փոկաս կայսր ձեռն օգնականութեան խնդրեաց 'ի Սվեաթոսլաւայ ընդդէմ Բուլղարաց, որք միաբանեալ ընդ Մաճառաց ասպատակէին 'ի գաւառս Յունաց։ Խաղաց գնաց Սվէաթոսլաւ 'ի Բուլղարս, և էառ զքաղաքս նոցա զՓերէեասլաւ, այն է Ղամզօլու առ Դանուբ գետով։

Բայց անդուստ պարապ առեալ Փեչենեկք յարձակեցան 'ի Ռուսիա, և պաշարեցին զԿիեւ։ Այնինչ յառնուլ էր քաղաքն, և ահա պատանի ոմն խոզախ և արի՝ հմուտ թշնամեացն բարբառոյ, այլակերպեալ զանձն իւր անց ընդ մէջ բանակի նոցա, և ընթացեալ ազդ արար 'ի գունդ մի Ռուսաց՝ որոց զօրավարին անուն էր Փրեթիչ։ Աճապարեաց նա յօգնութիւն քաղաքին. և տեսեալ աղաղակ զօրացն և հնչումն փողոց և թմբկաց, և անտի անդրէն կրկնել պաշարելոցն զաղաղակ ցնծութեան այնպէս իմն կարծեցուցին Փեչենեկաց, եթէ ինքնին Սվեաթոսլաւ եկեալ հասեալ իցէ 'ի վերայ, վասն որոյ փախեան իւրաքանչիւր դէպ երեսաց իւրեանց։

Եւ յիրաւի յետ սակաւուց հասանէ և Սվեաթոսլաւ զօրու ծանու. յարձակի 'ի Թշնամիսն, խորտակէ զնոսա, և ուխտիւ խաղաղութե զուղ առնէ պատերազմին :

Այլ զի յառաջահոսն կացուցանէ զգաւառս տէրութե իւրոյ ընդդէմ արշաւանաց օտարաց, բաժանեաց զնոսին ընդ որդիս իւր. զՔիեւ ետ Եարոփոլքայ անդրանկին իւրում, զաշխարհն Տրեւլեանց՝ Օլեկայ, և զՆովկորոտ Վլատիմիրայ. իսկ անձին զԹագաւորութեն պահեալ զիշխանութի՝ գործ առնէ 'ի Բուլղարս 'ի նոր աթոռ արքայութեան իւրոյ :

Սվեաթոսլաւ 'ի խաղաղել իւրում ընդդէմ Փեչենեկաց՝ ընդ իւր ածեալ էր զամենայն զզօրս իւր. ամին լուր քաջ զխռովչին Բուլղարք յօգուտ 'ի կեր արկանել զփերիպատանսն. և 'ի գալ մերձենալ նորա 'ի Փերեեասլաւ՝ յարձակեցան ելին 'ի քաղաքէն և անկան 'ի վերայ բանակին Ռուսաց : Ցանինկնեալ յօհաւանական արկածիցն յանհնարինս մոլեգնեալ Ռուսաց՝ ընդդէմ կացին յասահասապար, մինչև պարտաւոր Բուլղարաց՝ լքին զզէնս և զքաղաքն 'ի ձեռս Սվեաթոսլաւայ, և նա երկրորդ անգամ տիրեաց քաղաքին :

Բայց ոչ այս միտք էին կայսերն 'ի հրաւիրելն անդ զՍվեաթոսլաւ 'ի Բուլղարս, այլ զի պատերազմ ևեթ տացէ

նա 'ի կողմանէ Յունաց. վասն որոյ դես-պան առաքեաց յուշ առնէր նմա զպայ-մանն դաշանցն, և առնէր մեկնել յաշ-խարհէն : Նա պատասխանի յոխորտս Սվեաթոսլաւ. « Եթէ այլ ևս ամբգես-ցի ասէ կայսրդ, 'ի Բիւզանդիոն եկից ես առ նմա պատասխանիւ » :

Անհապատեցին կանխեցին Ռուսք քան զՅոյնս 'ի պատերազմ, և առհասարակ բազ-մութեամբ զօրաց, ըստ ոմանց երկերիւր հազարաւ, մխեցան 'ի Թրակիա, և հա-րեալ զամենայն 'ի հուր և 'ի սուր եկին և զակիշ ածեալ բանակեցան հանդէպ Ադրիանուպօլսոյ :

Եւ էր անդ յայնժամ քաղաքապետ Վարդ կամ Վարդան անուն (Թերևս հայկ-կազն) այր նշանաւոր և ճարտար 'ի հնարս պատերազմի. որոյ կեղծեալ թէ յանհը-նարս է քաղաքն և մերձ է անձնատուր լինել՝ այնպէս պատրեաց զՌուսս, զի շատ համարեալ նշ զմտաւ խիղճ բանակին Թողուլ առ պարսպօքն, ինքեանք յաս-պատակ սփռեցան շուրջ ընդ դաշտսն :

Յայնժամ անհնարին սաստկութեամբ ե-լեալ յարձակեցաւ Վարդ, կոտորեաց զպաշարիչսն, և կալաւ զբանակատեղն. և Ռուսք հազիւ անձնապուր եղեալ անկան 'ի Բուլղարս :

Ի գալ ամին միւսոյ ինքնին կայսրն Չմշկիկ. հայկազն եկն 'ի վերայ նոցա, և էառ զՓերէեասլաւ և զայլ քաղաքս : Իսկ Սվեաթոսլաւ եհան զվրէժ քինուն

'ի Բուլղարաց անտի, խաղխաղեալ անխնայ՝ զորս միանգամ կալաւ կապեալ մատնութեն :

Յուրախութիւն միոյն քաղաքի մնացեալ էր առ Պանսուքաւ 'ի ձեռս Ռուսաց. զոր պաշարեալ Յունաց ընդ ծով և ընդ ցամաք, արգելին ամ պատերազմ 'ի քաղաքին : Վասն որոյ Սվեաթոսլաւ յուսահատեալ եւ պատրաստ ամենայն ամբոխին հանդերձ, և եա տաղեալ 'ի թիկանց կուսակ զգլուխն, զի կամ յաղթեսցեն Ռուսք, և կամ 'ի սուր մեռանեսցին :

Ընդ ճակատ յարդարեալ Յունաց ընդդէմ Ռուսաց խառնեցան 'ի պատերազմ. և եղև մարտ սաստիկ յերկուց կողմանց անպարտելի, մինչև հուսկ ուրեմն յաղթահարեցին Յոյնք, և Սվեաթոսլաւ խնդրեաց զհաշտութիւն : Զիջաւ և կայսրն, և հաստատեցաւ 'ի միջի ուխտ սիրոյ և միաբանութեն :

Ասի բան թէ Յոյնք 'ի կողոպտել զգլխակունս Ռուսաց, գտին զի և կանայք բազումք էին 'ի զօրս անդ առնացի պատերազմեալք :

Ընտրեաց Սվեաթոսլաւ ընդ Բորիսթենէս առնել զդարձ իւր 'ի Ռուսիա, քան ընդ ցամաք՝ որպէս խրատ տայր նմա սպարապետն Սվենալդ. և հասեալ յառաջին ջրվէժս գետոյն, իբրև ետես զի Փեչենեկաց կալեալ պաշարեալ էր զանցքն, հարկեցաւ ձմեռել անդէն :

Անդ 'ի սովամահ լինել ամբոխին իւ-

րոյ որ լուա օրէ, խնդրախնեաց հատանել անցանել զՃանապարհս Թշնամեացն. բայց 'ի բազմութէ նոցին անճողոպրելի մնա_ցեալ՝ կորոյս զկեանս մասն բանակին իւ_րոյ. անկաւ և ինքն ամաց քառասու_նից, Թագաւորեալ ամս քսան և եօթն. և մեծ իշխանն Փեչենեկաց առեալ ըզ_գանկն Սվեաթոսլաւայ՝ ոսկւով ըմպէր զգինի, որպէս ասեն։ Սվենալդ ևեթ սակաւուք ոմամբք անկաւ 'ի Քիեւ_ աւ Եարոփոլքայ զլուր աղետից հօրն։

ԵԱՐՈՓՈԼԿ Ա.

ԵԱՐՈՓՈԼԿ յողդողդ 'ի բարս և կնա_մարդի՝ 'ի Սվենալդ ևեթ յեց կայր 'ի զօրավարն և 'ի խորհրդականն քաջ. այլ և նա ոչ սակաւ խռովութե եղև պատ_ճառք յարքունիսն։

Քանզի յաւուր միում զբաղեալ որ_դին Սվենալդեայ որսոյ աղագաւ յան_տառս ուրեք Տրեւլեանց, իբրև ետես զնա յերկրի իւրում Օլեկ եղբայրն Եա_րոփոլքայ, որ նոյնպէս յորս ելեալ էր, ցասեաւ ընդ գործ պատահմանունն՝ յանդըգ_նութե և արհամարհանս դրեալ նմին զի յիւրում երկրին յորս հեծանէր. և ոչ ինչ ունելն մատուցեալ աղերսի պատաս_խանութեն՝ յարձակեցաւ ինքնին 'ի վե_րայ և խողխողեաց զնա։

Յայնժամ Սվենալդ 'ի վրէժ սպանութեան որդւոյն գրգռեալ յարուցանէ զԵարոփոլք 'ի մարտ ընդդէմ եղբօրն: Եւ Օլէգ 'ի պարտութեան մատնեալ՝ 'ի փախչել անդ խուռն ընդ կամուրջ գետոյն՝ առ խուռն խուժանի փախստէից վիժեալ անկանի 'ի գետ անդր և անհետանայ:

Անդստին ուրեմն յապաշաւ նստեալ Եարոփոլք խնդրէր զեղբայրն, սուաղէր զանձն, և տրտնջէր զՍվենալդայ, այլ 'ի զուր. յարեաւ գրաւեաց և զեղբօրն իւրոյ զբաժինն, և վաղվաղակի մխիթարեցաւ 'ի վերայ մահու նորին:

Վլատիմիր միւս եղբայրն Եարոփոլքայ յեղելոցն իմացեալ գուշակ եղև և զիւրոյ բախտէն, և ոչ ապաւինեալ 'ի սակաւաձեռն զօրս իւր, գնաց անկաւ առ Վարեակսն. և Եարոփոլք առապարեաց էառ և զնորա զերկիրն լքեալ, և բաժանեաց 'ի կուսակալս իւր:

Բայց Վլատիմիր հանդերձ Վարեկօքն դայ մտանէ անընդդիմակ անդրէն 'ի Նովկորոտ, և աղդ առնէ Եարոփոլքայ ըղգալուստ իւր առ նա յողջոյն զօրուծանու:

Էր յայնժամ խորհրդակից մտերիմ Եարոփոլքայ շողոմարար ոմն Պլուտ անուն. սա կաշառեալ 'ի Վլատիմիրայ՝ յանհոգս առնէր զԵարոփոլք, մինչև եկն եհաս Վլատիմիր 'ի Քիեվ: Եարոփոլք 'ի գրգռելոյ Պլուտայ ապաւն նախ

զարխադոյնս 'ի զօրավարաց իւրոց իբրև ձեռնտուս 'ի թշնամիս անդր, և այսպէս երկուցեալ թէ իւրքն մատնել ունին զնա 'ի ձեռս Վլատիմիրայ, որպէս կեղծէր Պլուտ, գաղտագնաց եղև 'ի քաղաքէն. և Քիեւացիք անթագաւորք մնացեալ՝ բացին զդրունս քաղաքին և ընկալան զՎլատիմիր 'ի թագաւոր:

Սակայն նորա այնու ոչ շատացեալ հետամնաց եղև Եարոփոլքայ. և անօրէնն Պլուտ 'ի լրումն դաւաճանութեան իւրոյ հաւանեցոյց զեղկելին Եարոփոլք անձնատուր լինել 'ի ձեռս եղբօրն, և նա արար այնպէս, այլ անդէն առ տա Վլատիմիրայ խողխողեցաւ սրով:

Զաւուրս երկու մեծարեալ Վլատիմիրայ զՊլուտ, ասաց առ նա. «Լցի ըստ խոստման իմ առ քեզ, վարեցեալ ընդ քեզ ցարդ իբրև զբարեկամ. ժամ է իբրև զդաւաճանաւոր արդար պատուհասել ըզտէրասպանդ դաւաճան»: Եւ անդէն հրաման ետ սպանանել զՊլուտ:

ՎԼԱՏԻՄԻՐ Ա.

ՎԼԱՏԻՄԻՐ զերծ մնացեալ 'ի թշնամեաց շուրջանակի, ետ զանձն 'ի զբօսանս հեշտութեան: Այսպ 'ի պահանջել Վարեկաց 'ի նմանէ 'ի վարձ ածելոյ իւրեանց զնա 'ի Քիեւ զհարկ ինչ տա-

րեկան, 'ի մերձին երեսս խոստացաւ հատուցանել նոցա զհարկ 'ի սահմանեալ ժամու, և զամ քան զամ ստուարացուցեալ զզօրս իւր, այնպէս իմն ահարկու եղև Վարեկաց, զի լսեալ նոցա 'ի պահանջմանցն՝ խնդրեցին հրաման 'ի նմանէ երթալ 'ի Յունաստան 'ի խնդիր բախտի: Եւ նորա տուեալ զհրամանն, առ. նմին և գրով ազդ առնէր կայսեր և աղաչէր խորտակել զնոսա:

Նուաճեալ այսպէս զխոտորանջեալն յինքենէ ժողովուրդս, 'ի պարտաւէ մատնեաց և զլեհս որոց թագաւորէր յայնժամ Մսթիսլաւ Ա. և ընդ հարկաւ առար զԳալթմիկս մեծակեալս առ. Գոկ գետով, և զհատուածս Բուլղարացն խաղաղնու:

Վասն այսր ամենայնի յաջողութեց կամեցեալ շնորհս մատուցանել դից, նախ զոհեաց նոցա զմարդագերին զոր ածէր 'ի պատերազմէն: Եւ 'ի բարբանջել քրմացն թէ արժան իցէ ազգային իմն մատուցանել մարդազոհ, անկաւ վիճակն Վարեկի ումեմն որդւոյ առն քրիստոնէի. և յընդդէմ կալ հօրն՝ անդէն ընդ որդւոյն խողխողէր առ ոտս դիւաշունչ կռոցն:

Այնչափ յաղթանակօքն և ահարկու զօրութեամբն ցանկալի եղեալ բարեկամութե Վլատիմիրայ բազմաց 'ի թագաւորաց, դեսպանս ամենայն ուստեք առձակէին առ նա՝ և յորդոր լինէին նմա

դառնալ ընդունել զիւրեանց կրօնս։ Այսպէս արարին և թագաւորք արևմտից, և կայսերքն Յունաց։ Բուլղարք առաջին գնէին զդենն մահմետական, և Հրեայք Խորիմու զմովսիսական օրէնս։

Այլ ճախողոյն 'ի խուժան անդ գեաղանեաց երևեցաւ մեծապատուութեան Յունաց առաքեալ 'ի պատրիարքէն Կոստանդնուպօլսոյ՝ որ միաբան էր յայնժամ ընդ եկեղեցւոյն Լատինացւոց։ Սա թէ և ոչ հաւանեցոյց զԹագաւորն, սակայն գրաւեաց զբարեկամութիւն նորա, և մեծապարգև գործ արար 'ի Բիւզանդիոն։

Վլատիմիր հաստատեալ զմիտս իւր յընտրել զայն 'ի կրօնից անտի առաջարկելոց, արձակեաց ատեան 'ի այն ազգաց ընտրանաւ արս տասն։ Որոց հանեալ նախ առ Բուլղարան մահմետականս, ոչինչ հաճեցան ընդ օրէնս նոցա։ Ոչ գտին և յանշուք եկեղեցիս Գերմանիոյ մեծավայելուչ հանդէսս արարողութեց, որպէս կարծէին։ Այլ 'ի տեսիլ հոյակապ տաճարի սրբոյն Սոփիայ 'ի Կոստանդնուպօլիս՝ և որ 'ի նմին ակերճ հանդիսիցն յապուշ հարեալ, գոչեցին. “Այս են ճշմարիտ կրօնք որ այսպիսեաւ մեծվայելչութ̃բ քարոզին„։

Զոր և 'ի դառնալ իւրեանց առ Վլատիմիր մանրապատում արարեալ՝ աղերսէին զնա անդրէն առաքել զինքեանս 'ի Թագաւորեալ քաղաքն։ Եւ 'ի յաւե-

լուլ տուագանացն Վլատիմիրայ, «Եւ թէ չէին ազնուականոյն կրօնք Յունաց՝ ոչ ապրեաց յանձն առնուլ զայն մեծախոհն Օլկա», եւ 'ի մօր Վլատիմիր քրիստոնեայ լինել: Եւ եղանակ դարձին նորին եւ արդարև խժական:

Քանզի բանակ կազմեալ խաղայ գը-նայ 'ի Խորսոն, և պաշարէ յանկարծ զՔերսոն քաղաք, կամ ըստ այլոց զԹէոդոսիա, այն է Քէֆէ կամ Կաֆա. կամեցեալ իմն զինու բռնութե՞ զհաւատան ածել 'ի ձեռս. այսինքն զի դերեսցէ երէցունս քրիստոնեայս, յորոց առնուցու զմկրտութի. զայն և առ Աստուած աղօթս, ասեն, ուխտիւք մատուցանէր:

Ընդ ամիսս վեց անհնարին կոտորած հասուցեալ 'ի վերայ պաշարելոցն՝ կորոյս և յիւրոցն ամբոխ բազում. և այն ինչ հանդերձեալ էր ձեռնթափ լինել 'ի գործոյն՝ ըստ բախտի լեալ ընկալաւ նետ մի յանծանօթ ձեռաց արձակեալ 'ի բանակ իւր, զորոյ գծագրեալ թուղթ այսպիսի, թէ ակն ջրոյ քաղաքիս հուպ է 'ի բանակ այդր քո. զոր եթէ խնուցուս, քո է քաղաքս: Եւ նորա անդէն հետազօտեալ գտանէ զաղբիւրն, և խանգարեալ զջրանցսն, առնու զքաղաքն: Այսպէս ապա տէր լեալ քաղաքին, և Խորխմու ողջոյն, ոչ ևս կարօտանայր քահանայից զի մկրտեսցի 'ի նոցանէ:

Այլ այն չէ շատ. կամեցեալ և յազգականութի մտանել ընդ կայսերաց, ա-

առաքեալ խնդրէ իւր 'ի կնութիւն զքոյր կայսերացն Վասլի և Կոստանդնի. ապա թէ ոչ, ասէ, ակն կալցի և Բիւզանդիոն անցից Քերսոնի: Ի վարանս մտեալ կայսերացն՝ պատասխանի տունեն թէ նախ առաջին՝ հարկ է նմա քրիստոնեայ լինել. այլ 'ի ընդել նորա՝ անձարացեալք առաքեն զքոյրն իւրեանց:

Յայնժամ գազանն այն գառն եղեալ հեզ, կրթի 'ի հաւատս քրիստոնէութեան. և մկրտեալ հանդերձ երկոտասան որդւովք իւրովք՝ կոչի Վասիլ. ամուսնանայ ընդ գշխոյին. 'ի բաց թողու զգաւառան հատեալս, և դարձ անէ յերկիր իւր յաղթական աւարաւ նք սպասուց, զորովք եկեղեցական պաշտամանց, պատկերօք և նշխարօք սրբերոց սրբոց՝ և խուռն բազմութբ վարդապետաց և պաշտօնէից:

Վլատիմիր՝ անհամբոյր և վայրենամիտ երբեմն 'ի հեթանոսութեան, քրիստոնեայ լեալ՝ այնչափ հեզահամբոյր եղև և զգօն, զի քան զամենայն հպատակս իւր մեղապարտ զանձն համարեալ, զաւազակս և զյափշտակօղս անգամ չառնոյր յանձն պատուհասել. "Ո՞ իցեմ ես, ասէր, առ 'ի մահ տալ դմարդիկ". և յղէր զնոսա առ մետրապօլիտն Քիեվայ Միր անուն այր արդարակորով և առաքինի, զի դատ արասցէ նոցա:

Այլ և ըստ չափու նախկին կատաղութեանն՝ նմին հակառակ յաւելութիւն

վառեալ ընդդէմ կուոցն, ընդ ամենայն ուրեք կործանէր զպատկերս նոցա, և խորտակէր զպատկերսն, և զՓերունն զշինցահօր Ռուսաց զարձանապատկերն կապեալ յագի ձիոյ՝ ետ գանակոծ քարշել ընկենուլ մինչև 'ի Տնեպր գետ ։

Ապա և համօրէն Քիեվացիք զհետ երթեալ օրինակի իշխանին իւրեանց, 'ի ժամադրեալ աւուր ժողովեցան յափն գետոյն՝ և մկրտեցան. «Ջի թէ ոչ բարի լինէր ասեն՝ բանդ, ոչ արդեօք առնէին զայն թագաւորն և աւագանին»։

Պատուիրեաց ևս Վլատիմիր, որպէս ասեն, զի որ ոք մնասցի դեռ ևս 'ի գիցապաշտ կրօնսն, թշնամի ծանիցի Քրիստոսի, և թագաւորին. այլ ըստ խրատու մետրապօլտին չափ եդ նախանձաւորութեան ։

Յայնմհետէ ոչ ևս ասպատակեաց նա յաշխարհս օտարաց, այլ իւրումն շատ համարեցաւ զգուշանալ. և 'ի յառնել 'ի վերայ նորա Փեչենեկաց և այլոց խուժից, խաղաց ընդդէմ նոցա ահագին բազմութբ զօրաց ։

Մինչդեռ ճակատ առ ճակատ բանակեալ կային երկոքին կողմանքն, դեսպան 'ի թշնամեաց հասեալ առ Վլատիմիր՝ հաւանեցուցանէր զնա մենամարտութբ երկուց չահատակաց երկուստեք վճարել զպատերազմն, պայմանաւ՝ զի կողմն պարտելոյն ընդ ամն ե-

րիս մի՛ իշխեսցէ զէն առնու[...]
մուսայ կողմանն :

Այլ 'ի վարանել Վլատիմի[...]
զո՛ յիւրոցն յառաջ կոչեսցէ, ե[...]
'ի մէջ հինաւուրց ոմն զօրական[...]
որդիք չորք էին ընդ նմա 'ի բանա[...] ,
և զամենայն զզօրութիւն հինգերորդին :
Ածին զպատանեակն, և առ 'ի փորձ ու-
ժոյ և յաջողութեն նորա կատարեցու-
ցին հրաշէկ երկաթովք զցուլ միթխա-
րի, և ախոյեանն յարձակեալ ընդ ա-
ռաջ՝ և կալեալ զեղջերացն՝ առ եւեղ
արձանացոյց զցուլն, և անդէն զգետնեալ
յօշ յօշ պատառեաց : Այսպս գիտեալ 'ի
ճակատ խուռնա ախոյեանին, զյափշտա-
կելն՝ զզգետնելն և զգլխատելն մի առ-
ներ :

Յայնժամ յաճապարել Թշնամեացն
'ի փախուստ՝ Ռուսք պնդեցան զհետ,
և հարուածս սաստիկս հատուցին 'ի վե-
րայ նոցա . և զի Փերեսլաւ անուն էր
յաղթականին, Վլատիմիր 'ի տեղւոջ
անդ քաղաք կառոյց նմին համանուն :

Զհետ երից ամաց եկեալ պաշարե-
ցին Փեչենեկքն զքաղաք մի . գնաց
Վլատիմիր 'ի վերայ նոցա . այլ ձախող
ելից դիպեալ, և վէրս եւ առեալ, հա-
զիւ զերծեալ Թագուցեալ ընդ կամրջաւ
ուրեք :

Անտի և յառաջ Թշուառութիւնք 'ի
Թշուառութիս յաւելան նմա . զի Թո՛ղ
զմահ սիրեցելոյն 'ի մէջ յորդւոց իւրոց ,

վառեալ ընդդէմ կռոցն, ընդ ամենայն տեղիս կործանէր զբագինս նոցա, և խորտակէր զպատկերսն, և զՓեռունի զդիցահօր Ռուսաց զանձնապատկերն կապեալ յագի ձիոյ՝ եւ գանակոծ քարշել ընկենուլ մինչև 'ի Տնեպեր գետ։

Ապա և համօրէն Քիեվացիք զհետ երթեալ օրինակի իշխանին իւրեանց, 'ի ժամադրեալ աւուր ժողովեցան յափն գետոյն՝ և մկրտեցան. «Զի թէ ոչ բարի ինչ էր, ասեն՝ բանդ, ոչ արդեօք առնէին զայն թագաւորն և աւագանին»։

Պատուիրեաց ևս Վլատիմիր, որպէս ասեն, զի որ ոք պնդեսցի դեռ ևս 'ի դիցապաշտ կրօնսն, թշնամի ծանիցի Քրիստոսի, և Թագաւորին. այլ ընդ խրատու մետրապօլտին չափ եդ նախան-ձաւորութ͞են։

Ցայնմհետէ ոչ ևս ասպատակեաց նա յաշխարհս օտարաց, այլ իւրումն շատ համարեցաւ զգուշանալ. և 'ի յառնել 'ի վերայ նորա Փեչենեկաց և այլոց խուժից, խաղաց ընդդէմ նոցա ահագին բազմութ͞բ զօրաց։

Մինչդեռ Ճակատ առ Ճակատ բանակեալ կային երկոքին կողմանքն, դեսպան 'ի թշնամեաց հասեալ առ Վլատիմիր՝ հաւանեցուցանէր զնա մենամարտութ͞բ երկուց նահատակաց երկուստեք վճարել պատերազմն, պայմանաւ՝ զի կողմն պարտելոյն ընդ ամս ե-

բիս մի՛ իշխեսցէ զէն առնուլ ընդդէմ միւսոյ կողմանն ։

Այլ 'ի վարանել Վլատիմիրայ թէ զո՛ յիւրոցն յառաջ կոչեսցէ, եկն անց 'ի մէջ հինաւուրց ոմն զօրական, որոյ որդիք չորք էին ընդ նմա 'ի բանակին, և զովեաց զզօրութիւն հինգերորդին ։ Ածին զպատանեակն, և առ 'ի փորձ ուժոյ և յաջողութեան նորա կատաղեցուցին հրաշէկ երկաթովք զցուլ մի թխարի, և ախոյեանն յարձակեալ ընդ առաջ՝ և կալեալ զեղջերացն՝ առ եւեղ արձանացոյց զցուլն, և անդէն զգետնեալ յօշ յօշ պատառեաց ։ Այսպ դիմեալ 'ի ճակատ խրոխտ ախոյենին, զյափշտակելն՝ զզգետնելն և զգլխատելն մի առնէր ։

Յայնժամ յաճապարել թշնամեացն 'ի փախուստ՝ Ռուսք պնդեցան զհետ, և հարուածս սաստիկս հասուցին 'ի վերայ նոցա ։ Եւ զի փերեսլաւ անուն էր յաղթականին, Վլատիմիր 'ի տեղւոջ անդ քաղաք կառոյց նովին համանուն ։

Զհետ երից ամաց եկեալ պաշարեցին փեչենեկքն զքաղաք մի . գնաց Վլատիմիր 'ի վերայ նոցա, այլ ձախող եղեց դիպեալ, և վէրս եւս առեալ, հազիւ զերծաւ թագուցեալ ընդ կամրջաւ ուրբք ։

Անտի և յառաջ թշուառութիւնք 'ի թշուառութեան յաւելան նմա . զի թո՛ղ զմահ սիրեցելոյն 'ի մէջ յորդւոց իւրոց,

և զմահ Աննայի կնոջ իւրոյ, այլ և մի յորդւոց իւրոց ապստամբելոց 'ի նմանէ:

Քանզի 'ի տասանց որդւոցն մնացելոց զՊօրիս ընտրեալ իւր 'ի յաջորդ՝ ետ 'ի նա զիշխանութիւն Ռոսթովայ, և անուանեաց զնա իշխան մեծ, որ հաստատեալ անուն էր Թագաւորացն Ռուսաց. Եարոսլաւայ ետ զՆովկորոտ, Վլեսլայ զՎլոտիմիր, Սվեաթոսլաւայ զաշխարհն Դրևելեանց, Մսթիսլաւայ զԹէմրուք, և զայլս այլոց: Բայց Եարոսլաւ ամբացեալ յիշխանութեան իւրում՝ ժխտեաց զտալ հարկսն, զոր հարկէր հօր իւրում, և Թիկունս ետ խնդրեաց 'ի Վարեկաց առ 'ի դդէմ ունել Վլատիմիրայ: Եւ նորա ակամայ կամօք ելեալ ընդդէմ որդւոյն, զՃանապարհայն մեռանի առ ցաւս սրտին, Թագաւորեալ ամս երեսուն և հինգ:

Սա բազմապատիկ արդեամբք Ճոխացոյց զպետութիւն իւր. զբազում վայրս անբերս ետ 'ի մշակութիւն, հիմնեաց քաղաքս, կարգեաց դպրոցս, ծաղկեցոյց զուսումնս՝ ածեալ Ճարտարապետս և ուսուցիչս 'ի Յունաց աշխարհէն: Հաստատեաց եւ մեծ զլուխս կանոնաց վասն եկեղեցականաց ազգին. յորս որոշեալ սահմանեաց զեկեղեցական և զաշխարհական իրաւունս, զատաստանորդս և զհաս տուգանաց, զպէտս և ընխնամ որբոց և այրեաց և աղքատաց

և զհիւանդաց ։ Եւ վասն այսր ամենայ-նի քաղցրաբարութեանցն Մեծ կոչեցաւ. և եկեղեցին Ռուսաց կարգեաց զնա 'ի թիւս սրբոց ։

ՍՎԵԱԹՈՓՈԼՔ Ա.

ՊՈՐԻՍ արժանաւոր ժառանգ թա-գաւորութեան մեծին Վլատիմիրայ 'ի բա-նակին էր ընդդէմ Փեչենեկաց՝ յորժամ մեռաւ Վլատիմիր ։ Նմին իրի դէպ ժա-մանակ գտեալ Սվեաթոփոլք որդի Եարոփոլքայ որ ցայնժամ անդ եղեալ մնայր 'ի Քիեվ մեռանելոյ հօրեղբօրն իւրոյ, անց նստաւ յաթոռ նորա, և արձակեաց զոմանս 'ի դաւակցացն սպա-նանել զՊորիս. որոց անյապաղ երթեալ 'ի բանակ նորին, և մտեալ 'ի խորանն՝ անդէն խողխողեցին զնա և զսեննակա-պետ նորա ընդ նմին ։

Այսպէս զհետ եղեալ գաւառաձանն 'ի բառնալ և զայլ եղբարս նորին, հոգա-ցաւ 'ի ծածուկ պահել 'ի Գլեբայ զմահ հօրն, և զեսպան յանուն նորա առա-քեալ առ նա՝ իբրու թէ խօթ է հայրն 'ի Քիեվ և 'ի վտանգ մահու, և զվերջին ողջոյնն կամի տալ նմա ։

Աճապարեաց Գլեբ առ գութ ծնո-ղին. և զճանապարհոյն ընդ ոչ. բաղդի անկեալ յերիվարէն՝ ջաղխեցաւ մին 'ի

բարձից նորա ։ Սակայն անձկացեալ 'ի տեսանել զհայրն՝ եմուտ 'ի նաւ , և եհաս մինչև 'ի Սմոլենսք . ուր այն ինչ 'ի քեռէն իւրմէ իրազգած լինէր մահուհօրն և եղբօր , հասին 'ի վերայ անօրէն գուսակիցքն Սվեաթոփուլքայ , և խողխողեցին զԿլեբ ։

Ի լուր աղետիցն գուժելոց շուրջանակի , զգուշացեալ Սվեաթոսլաւայ իշխանին Տրեւեանց՝ եթէ և անձն իւր 'ի վտանգի կայր , փութացաւ անկանել առ Անդրէաս արքայն Մաճառաց , զորոյ զքոյրն ունէր 'ի կնութիւն ։ Այլ արբանեակքն Սվեաթոփուլքայ զհետ մտեղեալ հասին նմա 'ի սահմանս աշխարհին Մաճառաց , և առին զգլուխն 'ի նմանէ ։

Մինչդեռ Սվեաթոփուլք յայս ոճիրս դեգերէր , Եարոսլաւ անգէտ մահուհօրն , նա և միաբանեալ ընդ իւր զՎարեակս՝ գայր 'ի վերայ նորա ։ Եհաս մինչև 'ի Նովկորոտ . և այն ինչ արիւնըռուշտ կոտորածս առնէր 'ի քաղաքացիս անդր , և յիւրոցն ևս զբազումս կորուսանէր , էառ զգոյժ մահու հօրն և զեղբարց իւրոց ։ Եւ հզօր պերճախօսութեամբ իւրով խաղաղեալ զՆովկորոտացիս , յարձակեցաւ նոքօք հանդերձ 'ի Քիեւ . որում ոչ կարացեալ զդէմ ունել Սվեաթոփուլք՝ կորոյս զբանակ իւր , և ինքն անկաւ առ Պոլեսլաւ արքայ Լեհաց առ աներն իւր ։ Եւ յաղթականն

Եարոսլաւ եկն եմուտ խաղաղութեամբ 'ի Քիեւ :

Պոլեսլաւ ոչ այնչափ առ գութ փեսային՝ քան 'ի փեճախնդիր լինել չարեացն զորս անցուցեալ էր Ռուսաց ընդ Լեհս առ ժամանակօքն Վլատիմիրայ՝ խաղաց ընդ Սվեաթոփոլքայ 'ի վերայ Եարոսլաւայ : Եւ 'ի ճակատել բանակացն երկուստեք Պուկ գետոյ, մի ոմն 'ի զօրագլխաց անտի Եարոսլաւայ կայր և ծաղրէր ասեն զքաղցրեթեղ թանձրամարմնութեն արքային Լեհաց. վասն որոյ և նա ձայն տուեալ իւրոցն անդէն 'ի լող անկանէր. փութեցան և իւրքն զկնի, և անկեալ 'ի վերայ Ռուսաց՝ ջիր և ցան կացուցին զբանակ նոցա. և Եարոսլաւ հազիւ զդէմ կալեալ Լեհաց առ՝ վայր մի մնացելովք զօրօքն, ապա և ինքն մազապուր զերծաւ երիւք ոմամբք ըսպայիւք : Իսկ Պոլեսլաւ ձիգ զհետ մտեալ փախստէիցն, և աւարեալ զամենայն զճանապարհայն, եկն պաշարեաց զՔիեւ, և առ՝ արկեալ էառ զքաղաքն. կողոպտեաց զառն գանձի Թագաւորացն Ռուսաց, և հաստատեալ յաթոռն զՍվեաթոփոլք՝ մեկնեցաւ յաշխարհ իւր, և զԿարմիրն անուանեալ Ռուսիա եհատ միացոյց ընդ Լեհաստանեայց :

Եարոսլաւ զհետ խորտակմանն իւրոյ ապաստանեալ էր 'ի Նովկորոտ, և կամէր առ Վարեակս անդր անցանել. այլ

արդարահասուցին նմա Նովկորոտացիք. և հայր հարեալ 'ի նուաճումն որովք համգերձեալ էր փախչել, խոստացան ձեռնտու օգնական լինել նմա արծաթով և զօրօք: Եւ նորա նոքօք զԹիկունս հաստատարեալ՝ խաղաց գնաց 'ի Քիեւ, և անխափան եմուտ անդր:

Զի Սվեաթոփոլք անդէն ընդ լուր գալստեանն Եարոսլաւայ աճապարեալ դիմեալ էր առ Փեչենեկսն Թշնամիս Ռուսաց. որոց կարդացեալ զնա իւրեանց 'ի զօրավար՝ յարձակեցան 'ի վերայ Քիեվայ: Եւ եղև պատերազմ սաստիկ զերիս աւուրս, որպէս ասեն, անպարտելի քաջութեամբ. այլ հուսկ ուրեմն յաղթանակեաց Եարոսլաւ. և հալածանեաց զՍվեաթոփոլք առ անհնարին տագնապ աղետիցն ցնորեալ 'ի միոջ միուսէ չարաչար 'ի կատաղութեան իւրում՝ փախչելով. Թէ խոցեցին զնա, ուր չէր ոք որ խոցէր զնա: Եւ Թագաւորեաց ամ մի ևեթ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

1054=1236

ԻԶԱՍԼԱՒ Ա.

Սա այր լեալ զարմանալի ըստ արիու-
թեան միանգամայն և ըստ մարդասէր բա-
րուց, ընթերցասէր և խմաստասէր, ա-
շեղ և խոհական, վաղ անյիշաչարակ ա-
ըստ զուարթին զվիճակ յանցանացն, և
սիրելի գտաւ իւրոցն և օտարաց:

Ի հրկէզ լինել յանկարծակի քաղա-
քին Քիեւայ՝ անդրէն շինեաց զայն մեծ
քան զառաջինն. և երախտագէտ մօք
բազում պարգևս և առանձին շնորհս
պարգևեաց եւ Նովկորոտացւոց. և կար-
գեաց նոցա օրէնս իմաստունս, քան
զորս կանխաւ չէր լեալ Ռուսաց օրէնք
գրաւոր:

Մի ոմն յազգականաց իւրոց իշխան
Փոլոցքայ, ոգւով փառամոլ ագահու-
թե յարձակեցաւ յաւարի եառ զՆով-
կորոդ, և բազում գերիս աղխաղխեալ
տանէր յաւարաց քաղաքին: Իզաս-
ապա եղև Եարոսլաւայ՝ զինեաց 'ի վերայ
նորա տուաւ զնդաւ. և հասեալ նմա
զՃանապարհայն՝ Թափեաց զամենայն

զաւարն և զգերին ։ Եւ առաքինաբար ներումն շնորհեալ անխոհեմութեան երիտասարդին, յաւել պարգևեաց նմա և երկուս քաղաքս. և ոչ միայն նուաճեաց զապստամբն, այլ և յինքն յանկոյց անմեկնելի սիրով ։

Սակայն զհետ ամաց ինչ և որդի նորին իշխանն Ուշեսլաւ 'ի նոյնօրինակ աւաղակութիւն յանդգնեալ՝ արկաւ 'ի բանտ հրամանաւ Իզեասլաւայ արքայի որդւոյ Եարոսլաւայ ։

Այլ և եղբայրն Եարոսլաւայ Մսթիսլաւ իշխան Թեմրուքայ վստահացեալ 'ի զօրուն իւր՝ պահանջեաց 'ի նմանէ, և դիմեաց 'ի Քիեւ. բայց ուժգին վանեալ 'ի Ռուսաց՝ անկաւ 'ի Չերնիգով քաղաք, և տիրեաց նմին ։

Եւ 'ի խաղալ Եարոսլաւայ 'ի վերայ նորա, Մսթիսլաւ օգնական իւր գտեալ զգիշեր մի անձրևայոյզ՝ անկաւ 'ի վերայ բանակին Եարոսլաւայ և ցրուեաց, և ինքն տապաստան եղև առ Պոլեսլաւ արքայ Լեհաց ։ Անդր դիմեաց Եարոսլաւ, և խառնեցան ճակատքն երկոքեան առ Բուկ գետով. և Պոլեսլաւ յաղթող եղեալ Ռուսաց՝ ընդ հարկաւ արար զնոսա, բայց զգերիսն շնորհեաց Եարոսլաւայ ։ Յայնմ հետէ մինչև ցվախճան Պոլեսլաւայ խաղաղութիւն էր Եարոսլաւ ընդ Լեհս ։

Հաշտեցաւ և ընդ եղբօր իւրոյ Մըսթիսլաւայ, և պարգևեաց նմա 'ի բա-

ժին զարկեալեան և զհարուստայքն մասն Ռուսիոյ մինչև ցՄեծամօրս ծովակ, երկիր ընդարձակ, այլ անկոխ և ամայի: Սակայն Մստիսլաւ ոչ ընդերկար վայելեաց 'ի պարգևան' մեռաւ անորդի, և զամենայնն եթող կտակաւ Յարոսլաւայ:

Վաղագոյն քան զնա մեռաւ Պոլէսլաւ, և կալաւ զաթոռն Մեչիսլաւ որդի նորա խորթացեալ ամենևին 'ի բարուց և 'ի քաջութենէ հօրն. որ և անկաւ եւս 'ի մոլաց. և վարէր զթագաւորութիւն կին ոմն յամբարտաւան, ագահ և շուայտ Ռիքսա անուն: Զայս պատեհ գտեալ Յարոսլաւայ' առ ընդ իւր և զՄստիսլաւ, և խաղաց 'ի վերայ Լեհաց, զբազումս կոտորեաց, և զայլս բազումս 'ի գերութիւն վարեաց, և զԿարմիր Ռուսիա անդրէն յինքն նուաճեաց:

Յետ ոչ բազմաց 'ի յանձնակեալ գժտութեանց 'ի մէջ վաճառականացն Ռուսաց և Յունաց ընդդէմ դաշանցն առաջնոց, առաքեաց Յարոսլաւ դեսպան զոք 'ի Կոստանդնուպօլիս 'ի դարման իրացն. այլ դեսպանն սպանաւ յուզմոյ. և Յարոսլաւ ըստ սովորութեան ետ 'ի ձեռս որդւոյ իւրոյ Վլադիմիրայ իշխանին Նովկորոդայ զօրականս, որպէս ասեն, հարիւր հազար, և արձակեաց 'ի վերայ Յունաց:

Կոստանդին Մոնոմախ կայսր չև ևս պատրաստ առեալ 'ի պատերազմացն Բուլ-

ղարաց, հրեշտակս առաքեաց և աղաչէր զԵարոսլաւ 'ի խաղաղութի. այլ 'ի մերժել նորա զդեսպանսն՝ խմբեցաւ նաւամարտն մօտ 'ի Նեղուցս Բիւզանդիոյ: Եւ ոչ կարացին Ռուսք զդէմ ունել հրձգութեանցն Յունաց. յոր յաւելեալ և մրրիկ ահագին՝ ցրուեաց և խորտակեաց զբազումս 'ի նաւակացն Ռուսաց. և զերծեալքն 'ի նոցանէ 'ի ցամաք անդր՝ յանխնայ կոտորեցան 'ի հեծելազնդէն Յունաց, որք զծովեզրն ունէին:

Ի ցածնուլ մրրկին արձակեաց Կոստանդին 'ի վերայ մնացելոցն Ռուսաց այլ ևս քսան և չորս նաւս մեծամեծս. և որքա յուսահատեալք 'ի կենաց՝ անհնարին երագութբ յարձակեցան կատաղաբար 'ի նաւս անդր Յունաց. զոմանս հարին խորտակեցին, և զոմանս կալան 'ի գերութի, յորոց 'ի միումն էր և զօրապետ նաւատորմին Յունաց:

Վլատիմիր սակաւիկ մի ոգի էառ 'ի յաջողուածոյն. այլ այն փոքր ինչ էր առ նախկին կոտորածիւն. և նոքին իսկ ապրեալքն 'ի փախչել անդ ընդ. ցամաք յաշխարհ իւրեանց՝ ըստ մեծի մասին կոտորեցան 'ի Յունաց, և գերեցան:

Եարոսլաւ կենցաղօգուտ գործովք սփոփեաց զմնաս աշխարհին իւրոյ: Տարածեաց և ևս 'ի տէրութե իւրում զքրիստոնեական հաւատս, և ժողովեալ արս հմուտս՝ ետ յեղուլ 'ի յոյն բար_

բաւոյ 'ի Սլաւոնացն զնծաշունչ գիրս 'ի թարգմանութենէ եօթանասնից. և զընտագիրն եդեալ յեկեղեցւոջ սրբոյն Սոփիայ, զոր ինքն իսկ շինեալ էր 'ի Քիեւ և զարդարեալ մեծաշուք վայելչութեամբ, հրամայեաց փոխադրել զմատենանս և բազմացուցանել: Եւս թարգմանել և զայլ ևս գիրս պիտանիս, կառոյց զբազում եկեղեցիս, և հաստատեաց դպրոց 'ի դաստիարակութիւն աշակերտացն Քիեւայ ընդ ձեռամբ եկեղեցականն անձանց:

Վասն այսր ամենայնի բարեպաշտութեանցն առաւել ևս սիրելի եղեալ Ռուսաց, ոչինչ նուազ ցանկալի եղև բարեկամութիւն նորա և ազգաց հեռաւորաց. վասն որոյ և խնամութիւնք եղեն ընդ մէջ տան իւրոյ և թագաւորացն Շուեդաց, Լեհաց, Անգղիացւոց և Գաղղիացւոց:

Այսպէս լեալ ամաց վաթսուն և վեցից, և բաժանեալ զերկիր պետութեան իւրոյ յորդիս իւր, ազերսիւ պատուիրեաց նոցա՝ հնազանդ լինել Իզիասլաւայ անդրանկին իւրում իբրև աթոռաժառանգ փոխանորդի իւրոյ, և մեռաւ յամին 1053, թագաւորեալ ամս երեսուն և ութ:

Ընդ մարդասէր բարոյից և զուարթութե քաղցրութեան լծորդեալ և սա հանգոյն հօրն, ակէտ սիրար յառաջ քան զամենայն՝ միաբան հաւանութբ եղբարց իւրոց Սվէտաթոպլաւայ և Վսեվոլոդայ հանել 'ի բանտէ զեղբայր մօրն իւրեանց Սուտիսլաւ, որ յերեսուն ամաց հետէ 'ի կալանս կայր վասն սուտ ամբաստանութե եղելոյ զնմանէ։ Այլ նորա հրաժեշտ տուեալ ամե՛նայնի, եմուտ 'ի կարգ միանձնութե։

Ընդ այն ժամանակս բազմութի Թաթարաց բնակելոց առ Եայիք և Տոն գետովք, զորս Ռուսք Փոլովցիս կոչէին, յարձակեցան 'ի կողմանս Տնեպերայ 'ի բաժին Վսեվոլոդայ. որոց ոչ կարացեալ նորա զդէմ ունել՝ ամրացաւ 'ի քաղաքի իւրում. և նոքա ասպատակ սփռեալ յաւարի առին զամենայն երկիրն, և զմնացուածսն այրեցին։

Եւ 'ի գալ ամին միւսոյ իբրև անդրէն արշաւեցին նոքա 'ի Ռուսիա, երեքին եղբարքն ևս միաբանեալ ելին ընդդէմ նոցա. այլ վաղ հարկեցան խոյս տալ անդրէն ամրանալ 'ի քաղաքս իւրեանց։

Ցայնժամ տեսեալ բնակչացն Քիեվայ՝ զի Փոլովցիք սփռեալ են այսր անդր

յապաստանէր, խնդրէին 'ի սպարապե-տէն իւրեանց զէնս՝ զի հարցեն խորտակեսցեն զիւրաւ զՓոլովցիսն ցրուեալս. և 'ի ժխտել նորա՝ կասկածեալ եթէ ապստամբել խորհիցին, առ հասարակ 'ի զայրոյթ սրտմտութեան բորբոքեցան, և անգոսն ապարեալ զինեցին 'ի խողխողել զսպարապետն. և չգտեալ զնա 'ի տան, յարձակեցան ընդ ամենայն քաղաքն, և բազում չարիս գործեցին. բացին և զդրունս բանտից և արձակեցին յազատութիւն զբանտարկեալսն: Ի թիւս նոցա գոլով և Ուսեսլաւ իշխանն Փոլոցքայ՝ զորմէ կանխեցաք ասացաք, զնա կարգեցին իւրեանց ապստամբար և թագաւոր:

Իսկ և այդ եղեն իրքն Իզիասլաւայ՝ յանհնարս մնացեալ անկաւ առ Պոլեսլաւ Բ. արքայ Լեհաց, և ընկալեալ 'ի նմանէ զօրս՝ խաղաց եկն 'ի վերայ Ուսեսլաւայ: Իսկ նորա զարհուրեալ 'ի բազմութենէ զօրացն, գիշերախառն զերծաւ յանտառամէջս ուրեք. և ընդ այգս այգոյն անգլուխ մնացեալ իւրոցն զանձինս՝ ընծայեցին դարձան 'ի Քիեւ, և առաքեալ աղաչեցին զՍվեատոսլաւ և զՎսեվոլոդ միջնորդ լինել առ Իզիասլաւ, զի անյիշաչար լիցի յանցանաց իւրեանց. ապա թէ ոչ՝ ասէին, հրոյ ճարակ տուեալ զՔիեւ՝ 'ի Յոյնս անդր անցանեմք:

Իզիասլաւ ներեաց նոցա, և առա-

քեաց 'ի Քիեւ զորդի իւր զՄսթիսլաւ. որոյ տեսեալ զբազմադիպացիւն Նկուէնս եւ եւ հանդարտեալ՝ ըստ վաղեմուն յառաջնորդաց անտի ապստամբութեան կոտորեաց յանդգնեալս հօրն: Եւ ապա էառ յԻզիասլաւայ զիշխանութիւն Փոլոցքայ:

Այն ինչ սակաւիկ մի ոգի առնոյր Իզիասլաւ 'ի խռովութեանց անտի, եւ ահա եկին 'ի տեղիս տեղիս աշխարհին սով սաստիկ: Զորոյ զպատճառն արկեալ՝ ոմանց չարախօսելեր մոգուց զկանայսք Ռոստովայ եւ Բելօզերոյի, իբրու եթէ զիւթութեամբ նոցա լեալ էր սովն, յարձակեալ կոտորեցին զբազումս 'ի նոցանէ: Այլ Իզիասլաւ եւ զնոսա անդէն չարաչար մահուամբ սատակեաց:

Ի միւսում ամի երեւեցան եւ երկու սուտ մարգարէք, յորոց մին գուշակէր՝ 'ի կատարած հնգից ամաց դառնալ Ջրոյն Տնեպերայ 'ի վեր յակունս իւրեանց, եւ Թէ յայնժամ Ռուսիա Յունաստան լինիցի, եւ Յունաստան Ռուսիա: Այլ սա վաղ բարձաւ 'ի միջոյ խորագիտութեամբ Իզիասլաւայ: Իսկ միւսն գնացեալ 'ի Նովկորոտ պատիր նշանօք մոլորեցուցանէր զժողովուրդն՝ հայհոյելով զՔս, եւ զրպարտելով զամենայն ընդդէմ Թէոդորի արհիեպիսկոպոսի քաղաքին:

Յայնժամ իշխանն Նովկորոտայ Գլեբ որդի Սվեաթոսլաւայ խիթացեալ 'ի հերձուածոց ժողովրդեանն, կոչեաց ըզ-

մարգարէն զաւազակաւ , և բազում ինչ հարցեալ , և պատ 'ի պատ առեալ 'ի նմանէ պատասխանիս , յաւելու հարցանել եթէ զինչ գիտիցէ արդեօք որ ինչ դէպք պատահելոց իցեն յայնմ աւուր . և յասել նորա թէ ինքն հանդերձեալ է մեծամեծ սքանչելիս կատարել , խաբիս՝ ասաց իշխանին , և անդէն եհար կարկաց զգլուխն վաղակաւորաւն զոր ունէր 'ի ձեռուն :

Յայս վայր համամտիւք եկին իշխանքն երկերեան . այլ առաւել և անդր ոգի փոասակրութե ընդ մէջ մտեալ վեր 'ի վայր յեղաշրջելոց զամենայն : Քանզի Սելեւթոսեան կամեցեալ ընդարձակել զՀնդնիկամ զերկիր իշխանութեան իւրոյ , 'ի նոյն յորդորեաց և զեղբայր իւր զՎաղվոլաս . և խաղացին երկոքին միաբանութեան 'ի վերայ Խախասլաւայ . որոյ ոչ եւս վստահացեալ 'ի հաստատութիւն ժողովրդեան իւրոյ , անձնատուրեաց կալմեցաւ փախչել կնաւ և որդւովք իւրովք առ Բոլեսլաւ արքայ Լեհաց , և խնդրել միաբանական դժնեն օգնականութեան :

Այլ Բոլեսլաւայ մարտ առաւել էր յայնժամ ընդ Մաձաւա , և չկարաց օգնական լինել Խախասլաւայ : Անտի դիմեաց առ Ենրիկոս Դ , կայսր գերմանացւոց . սակայն և նա յաղմուկս իւրոյ աշխարհին ոչինչ նուազ չուառացեալ քան զԽախասլաւ , հրեշտակս եւեթ կարաց արձակել առ Սելեւթոսեան , զի

անդի տայցէ յաթոռոյն . բայց նա ոչինչ լուաւ բանիցն :

Յանձնառու մնացեալ Իշխանութեանն՝ առ-ձակեաց զորդի իւր զՄանթիկոն ՚ի Հը-ռովմ առ քահանայապետն Գրիգոր Է. այլ և նա յիւրմէ կողմանէ զարքայոր-դին ծանուցեալ նեթ օրինաւոր ժա-ռանգ աթոռոյն Ռուբինոյ , արդեամբք ոչ ինչ կարաց վճարել :

Ի դէպ ժամուն մեռաւ Սմբաթո-ղաւ , և կալաւ զաթոռն Վահրամ : Բայց Պօղոսլաւայ յաղթանակաւ դարձ դարձեալ ՚ի պատերազմէն Մանձաղաց , եկն ամենայն բանակաւն հանդերձ ՚ի հաստատել յաթոռն զԻշխանութեան : Եւ իբրև բնակիչքն Քիլիկիոյ անդրդուեցեալք իմն զմիտս . արքայիւն՝ զդրունս ընդդէմ եդին , պատնէշ պաշարմամբ առ արկ ՚ի քաղաքն . և յանձնառու լինել նո-ցա՝ ներողամիտ մեծանձնութեամբ եմուտ ՚ի քաղաքն . զԻշխանութեան կարգեաց եդ անդրէն յաթոռն , և ինքն եւ դնաց յաշխարհ իւր . և Վահրամ մեկնեցաւ ՚ի Զէյթունիկոմ :

Յետ սակաւ ժամանակի Պօղոս և Օ-լեկ որդիք Սմբատթաւորեայ ՚ի մարձու կալեալ զՓոլոմկիոն՝ արշաւեցին յերկիր հօրեղբօրն իւրեանց Վահրամայ . և նա անկաւ առ եղբայր իւր Խոխանալ . որոյ ընկալեալ զնա անյիշաչար մարդա-սիրութեամբ , դնաց ընդ նմա և եկաւ զԶէյ-թունիկոմ , և պաշարեաց զմիջնաբերդն :

Իսկ Գորիս և Օշեկ 'ի բացեայ գոլով յայնժամ, անձամատարեցին զայլ մարդ զնել ընդ Խոխտալուայ և Վանձոլորոյ. այլ Գորիս անկաւ 'ի սկզբան անդ կը-ռուոյն, և Օշեկ 'ի փախուստ դարձաւ առաքեցելովք զօրօքն ։

Խոխտալուա կալեալ զպատանեակեալն՝ մինչ-դեռ զնայր զայր ընդ մէջ զիրականացն անկելոց, յորոց միոյն էին և ուղք կիսա-մեռ և խոց կայլին, փոլողեալ ոմն՝ որ մե-ռեալ թուէր, խրբե եանս զԽոխտալուա՝ զի 'ի մօտոյ անցանէր, որձակեաց զնետ մի և անդէն զզետեղեալ զԽոխտալուա ։

Այսպէս զըստեցաւ 'ի կենաց վաստա-կաւորս այրայն՝ անուց յիսուն և երից, թողեալ զերիս որդիս, որոց անուանք էին Մաթիւղա, Մեծաթորորք, և Նաւ-թափորք ։

Այլ անմահ յիշատակ կանգնեցին առաքինւոյ իշխանին՝ օրէնքն իւր սակա-ւաթիւք, այլ այնչափ անպատճառք և ձիշդք և յայտնիք, և պատուհասքն ըստ յանցանաց այնպէս արդարակորով կշռեալք, զի և ոչ այլք 'ի պետուեցն Նորոպայ ունէին արդեօք յաւուրս ժա-մանակացն այնոցիկ հանդուռնանան օ-րէնս, թէպէտ և առաւել քան զՆուաս բարգաւաճին 'ի քաղաքականութե ։

ՎՍԵՎՈԼՈՏ Ա. ԵԱՐՈՍԼԱՒԻՉ.

ՎՍԵՎՈԼՈՏ յաղթանակաւ դարձեալ 'ի Քիեւ՝ անց բազմեցաւ յաթոռ թագաւորութեան. ոչ ինչ թողեալ եղբօրորդւոյն իւրոյ՝ որում անկ էր թագաւորութիւն, բայց զՉեռնիկով, և այն ըստ մասամբն:

Յաւել անձին և զնոր իմն մականուն առեալ 'ի հայրենի անուանէն. և այս սովորութիւն հասարակ եղև ապա թագաւորացն Ռուսաց: Զի կոչեաց զանձն իւր Վսեւոլոտ Եարոսլաւիչ, այսինքն է Եարոսլաւեան:

Որդիքն Իսիասլաւայ Եարոփոլք և Սվեաթոփոլք առ ժամանակ մի խաղաղութեան էին ընդ Վսեւոլոտայ. և յամին 1084 յապստամբեալ թշնամեաց յերկիր իշխանութեան Եարոփոլքայ, արձակեաց Վսեւոլոտ ընդդէմ նոցա զորդին իւր զՎլատիմիր, և էառ անդրէն 'ի ձեռաց նոցա զքաղաքսն Եարոփոլքայ:

Սակայն նա 'ի գալ ամին միւսոյ 'ի վրէժ զրկանացն Վսեւոլոտայ, կամ թէ ոչ շատացեալ իւրով մասամբն, ամբարձ զձեռն իւր ընդդէմ հօրեղբօրն. և ոչ համբերեալ բուռն զօրութեանն Վսեւոլոտայ, եթող զնստանիս իւր և փախեաւ 'ի Լեհս: Այլ և անդ եւս ոչ

գտեալ զկարծեցեալ օգնականութիւն՝ և իմացեալ զիւրոցն բանսարկութենէ 'ի Քիեվ, դարձաւ անդրէն առ Վսեվոլոտ՝ ապաւինեալ 'ի գթութիւն նորա. որ և ներեաց նմա զամենայն, և դարձոյց 'ի նա վերստին զաշխարհն նորա: Բայց յետ սակաւ ժամանակի սպանաւ Եարոփոլք 'ի ճանապարհորդութեան իւրում յաւա-զակաց:

Եւ Վսեվոլոտ մեռաւ յամին 1093, լեալ ամաց վաթսուն և չորից, և թա-գաւորեալ ամս հնգետասան:

Ի սորա աւուրս գրեցաւ 'ի Քիեվ սրածութիւն ահագին, և կոտորեաց զբա-զումս 'ի բնակչաց քաղաքին:

Դարձեալ և Ուրբանոս Բ. քահա-նայապետ Հռովմայ առաքեաց, ասեն, առ Վսեվոլոտ զեպիսկոպոս ոմն, և ընդ նմին նշխարս սրբոց բազումս:

Այլ թագաւորութիւն Վսեվոլոտայ ա-ռաւել համբաւեալ է փոփոխմամբ կար-գի յաջորդութեան թագաւորացն Ռուսաց, զոր սա առաջին եդաւ: Զի ուր 'ի սկզբանէ հետէ անդրանիկն յաջորդ-դիւ ժառանգէր զթագաւորութիւն, աս-տի և անդր առաջնութիւն եղև եղբարց թագաւորել մի ըստ միոջէ, և 'ի սպա-ռել նոցա ապա առնոյր զթագն անդրա-նիկ որդի երիցագոյն եղբարցն վախճա-նելոց, և յետ նորա եղբարք իւր ըստ կարգի: Եւ այս փոփոխումն թուի հաս-տատեալ հաւանութեամբ Իսիասլաւայ՝ մինչ-

չև մեռեալ էր. կամ թէ տաւանց այնր իսկ՝ ինքնին հաստատեցաւ սովորութիւն այն անփութութեան Ռուսաց, որոց շատ էր զի. յազգէ Ռիւրիկեայ ո՛ ոք և իցէ թա֊ գաւորեսցէ ինքեանց։

Այլ թէ քանի՛ քանի՛ աղէտից Ռու֊ սիոյ պատճառս եղ այս փոփոխութիւն, որպէս և բաժանումն աշխարհին ՚ի մա֊ սունս մասունս, վաղ տեսցի յառաջի֊ կայդ։

ՍՎԵԱՏՈՓՈԼՔ Բ. ԻԶԵԱՍԼԱՎԻՉ

ԶՀԵՏ Վսեւոլոդայ անցեալ յա֊ թոռն եղբայր նորին Սվեատոփոլք՝ ա֊ ռաջին յայտնեաց և զթերութիւն խոհական֊ նութեան իւրոյ, բանտարկեալ զպատգամա֊ ւորս Փոլովցեաց առաքելոց ՚ի հաստա֊ տել զդաշինսն՝ զոր ունէին ընդ Ռուսս։ Վասն որոյ և նոցա հեղեղաբար արշա֊ ւեալ ՚ի Ռուսիա՝ պաշարեցին զԹոռ֊ ժոք քաղաք ՚ի գաւառին Քիեւեայ։

Անագանիւ զգաստացեալ Սվեատթո֊ փոլք՝ արձակեաց զպատգամաւորսն, և խնդրէր զհաշտութիւն. այլ ոչ ևս հաւա֊ տացին խոստմանց նորա։ Եւ զի ոչ ինչ աւելի քան ութհազարս զօրականս ունէր նա յայնժամ յատին, թիկունս խնդրեաց ՚ի Վլատիմիրայ. և նա վաղ֊ վաղակի յարուցեալ եկն զօրօք իւրովք,

տուեալ ընդ իւր և զեղբայրն իւր զՌոս-Թիսլաւ :

Իբրև հասին գումարեցան եղբարքն երեքեան 'ի գաւառ անդր Քիեւայ, ոչ ևս հանդուրժեալ Վլատիմիրայ՝ յանդիմանեաց զՍվեաթոփոլք սակս անխորհուրդ գործոյն : Ի զայրոյթ ցասման գրգռեցաւ Սվեաթոփոլք, և փոքր միւս ևս կողմանքն երկոքին ընդ միմեանս անկանէին՝ Թէ չէր Վլատիմիրայ հանդարտեալ զվէճն :

Վլատիմիր խրատ տայր՝ զէն 'ի ձեռին խնդրել 'ի Թշնամեացն զխաղաղուԹի. այլ 'ի խիզախել Սվեաթոփոլքեանց՝ խառնուրդք եղեն մարտին, և Փոլովցիք յաղթող գտեալք՝ հալածական վարեցին զՌուսս : Սոքա 'ի լուղ անցին ընդ գետն գարնանադայր, և Ռոսթիսլաւ գետամոյն եղև. հազիւ հազ զերծաւ 'ի վտանգէն և Վլատիմիր, որ ձեռն տալ կամէր եղբօրն ընկղմեցելոյ. և տեսեալ զկոտորած իւրոցն՝ մեկնեցաւ 'ի Չերնիկով :

Իբրև տեսին Փոլովցիք՝ եԹէ դարձեալ սակաւաձեռն գնդաւ միայն Սվեաթոփոլք մաքառաւոր ձողոպրեալն 'ի մահուանէ, անդեցին զպաշարումն Թոռճոքայ, և տուեալ զայն՝ հուր հարին այրեցին զքաղաքն, և զբնակիչսն 'ի գերութեան վարեցին. որք և գոգցես առ հասարակ մեռան սովու և ծարաւով և տառապանօք ճանապարհին :

Ցայտեալ 'ի խնդրել Սվեաթոփոլքայ զհաշտութիւն, զիջան Թշնամիք. և 'ի հաստատութեան դաշինն եկաւ իւր Սվեաթոփոլք 'ի կնութիւն զդուստր խանին նոցա՝ որում անուն էր Թուղդըր :

Օլեկ որդի Սվեաթոսլաւայ կամեցեալ յինքն կորզել զՉեռնիկով 'ի ձեռաց հօրեղբօր իւրոյ Վլատիմիրայ, գրգռեաց զՓոլովցիսն յարձակել ընդ իւր յանկարծակի 'ի սահմանս նորա : Եւ նոքա յանձին կալեալ՝ դիմեցին 'ի Չեռնիկով. յաւարի առին զքաղաքն, և զարուարձանեայսն հրձիգ արարին. և 'ի դառնալ անդրէն յաշխարհն իւրեանց՝ ամենակոխ արարին և զաշխարհն Օլեկայ, իբր 'ի վճար ծախուց պատերազմին՝ յոր հրաւիրեաց զնոսա :

Վլատիմիր թողեալ զՉեռնիկով ամրացեալ էր 'ի Փերեըսլաւ. այլ ընդ հուպ հաւանեցան դալ 'ի հաշտութիւն ընդ Վլատիմիրայ Փոլովցիք, և յամին 1095 առաքեցին առ նա զերկուս ոմանս 'ի գլխաւորաց անտի իւրեանց, զԻթլար և զՔիթան :

Ի մտանել Իթլարայ 'ի քաղաքն՝ Վլատիմիր առաքեաց 'ի բանակ զեսպանացն 'ի պատանդութեան զորդին իւր : Անդ դաւաճանք ոմանք սադրեցին Վլատիմիրայ սպանանել զԻթլար. և մի ոմն 'ի նոցանէ Սլաւաթա անուն, որ եկեալ էր 'ի Սվեաթոփոլքայ, զխմադրաւ եղև անձամբ երթալ զերծուցանել զպա-

տանդն զօրդլին Վլատոփմիրայ եղբօր Վլա-
տիմիր, չզխոսեմ մրալես, զեկնու հրա-
պուրանկաց ներգին :

Յայնժամ գնշէրայն գնաց Ալեւա-
թա 'ի բանակ Թշնամեացն, և դառեալ
'ի քուն զփոլովցիսն՝ յափշտակեաց զար-
քայորդին, և արար 'ի նաւս խորովքն
կոտորած մեծ. անդ սպանաւ և Քի-
թան. և Ոթլար խողխողեցաւ առ Վլա-
տիմիրայ :

Այսպ զինեաց Վլատիմիր անյապաղ 'ի
վերայ Փոլովցեաց. որում զձանապար-
հայն յօգնութի հասեալ և Սվեաթո-
փոլքայ՝ կանգնեցին յաղթանակ մեծ,
և ածին աւար և գերի բազում :

Այլ բազմաթիւ ազգ նեռողացն վաղ
զումարեցան դարձեալ 'ի վերայ Ռուս-
սաց, և գնացեալ յաձիւն դարձուցին
զքաղաքն Եուրեվ. և 'ի միւսում տա-
րւոջ սաստկագոյն բանակաւ արշաւեցին
'ի Ռուսիա յերկիր առաջս, յորոց միումն
առաջնորդէր իւքնին Թէնզըր խան ա-
ներ Սվեաթոփոլքայ : Սակայն յանկա-
ծեալ նորա 'ի պատերազմին՝ փախեաւն և
զօրք իւր : Եւ իբր 'ի տեղի նոցա փոխա-
նակեցին նորանշան հարուածք մարա-
խոյ՝ այն առաջին անգամ եկեալք 'ի
Ռուսիա 'ի կողմանցն Թաթարաց, և կե-
րան սպառեցին զամենայն դ.եղ դալար.
որոց զհետ եկին ախտք և հիւանդութիք
մահաբերք :

Յամին 1096 ժողով արարին 'ի Քիեվ

Սվեաթոփոլք և Վլատիմիր հանդերձ եպիսկոպոսօք և վարդապետօք և պա- տուականօք քաղաքին՝ 'ի կարգաւորել զնոսա հաստատակաց և զխաղաղութիւն աշ- խարհին իւրեանց :

Կոչեցին և զՕլեկ, և յանդգնեալ նո- րա՝ խաղացին եղբարքն երկոքեան ընդ- դէմ նորա . որոյ փախուցեալ 'ի Չեռ- նիկովայ՝ անկաւ 'ի Սթարոտուպ . այլ իբրև հարկեցաւ նա խնդրել զհաշտու- թիւն, հրամայեցաւ նմա Սվեաթոփոլք եր- թալ 'ի Սմոլէնսք առ եղբայրն իւր Դաւ- ւիթ, և ածել զնա եւս ընդ իւր 'ի Քիեվ : Երդմնի եղև Օլեկ առնել զբանն, և գնաց 'ի Սմոլէնսք . և քանզի յայնժամ Դաւիթ 'ի բացեայ գտանէր, քաղաքա- ցիքն զդուրս ընդդէմ եդին : Օլեկ առ ժամանակ մի առանձնականն լեալ՝ ապա գնաց սակաւաձեռն զնդաւ 'ի վերայ Մուրոմ քաղաքի, զոր ունէր Իզեա- սլաւ որդի Վլատիմիրայ : Բայց իբրև նա ոչ էառ յանձն զառաջարկութիւնս Օլե- կայ՝ 'ի զէն ընթացան երկոքեան . և 'ի մարտի անդ մեռաւ Իզեասլաւ, և Օլեկ էառ զՄուրոմ :

Մսթիսլաւ միւս որդի Վլատիմիրայ իբրև զգաց զդէպս եղբօրն և զյափշտա- կութիւնն Օլեկայ, առաքեաց առ նա պատգամաւորս խօսել 'ի հաշտութիւն, խոստացեալ բարեխօսել վասն նորա առ հայր իւր : Իսկ իբրև արհամարհեաց Օ- լեկ զպատգամաւորս Մսթիսլաւայ, այն

զի 'ի մահ եղեալ էր յարձակել . եւ 'ի սահմանս նորին, խաղաց Մսթիսլաւ 'ի վերայ նորա մարտիւ պատերազմի . եւ յանձնուկս ուրեք փախեալ գնա՝ կալաւ նոց 'ի նմանէ զամենայն զքաղաքսն . եւ ապա խօսեցաւ ընդ նմա 'ի խաղաղութի :

Ի դարման երկպառակութեց իշխանացն՝ ժողով գումարեաց Սվեսաթոփոլք 'ի Լիւպեց քաղաքէ մերձ 'ի Չեռնիգով . ուր միաբան հաւանութե ամենեցուն նորա, բաշխեցան իւրաքանչիւր իշխանութիւնք, եւ իշխանքն երդուան 'ի խաչն՝ հաստատուն կալ 'ի բանս ուխտին . եւ զի թէ ոք վրդովեսցէ զխաղաղութիւն, ամենեքեան միաբանութեամբ խնդրեսցեն 'ի նմանէ զվրէժ զրժանացն :

Նախկին գործիչ ուխտին եղեւ Դաւիթ որդի Իգորայ, թոռն մեծին Վլատիմիրայ . զի կալեալ 'ի շղթայս զՎասիլքօ որդի Ռոսթիսլաւայ զթոռնորդի Եարոսլաւայ օրէնսդրի . կուրացոյց եւ զաչս նորա, եւ անողորմ տանջանօք գեղոցաց չարչարեաց զնա :

Յայնժամ Վոլոտար եղբայր հերացելոյ իշխանին Վասիլքոյի գումարեալ 'ի վերայ Դաւթի՝ պաշարեաց զնա յանձուկ քաղաքի ուրեք . եւ նորա 'ի նեղ անկեալ՝ արձակեաց զՎասիլքօ, եւ կաստեցաւ յիւրմէ իշխանութենէն :

Յետ սակաւուց եւ Սվեսաթոփոլք իւրենին ուխտադրուժ լեալ յարեաւ 'ի վերայ Վասիլքոյ եւ Վոլոտարայ, եղբօ-

թէ կալուածք իշխանութեան նորա՝ իւրոց հօրն իցեն լեալ կանխառու ։ Եւ միաբանեալ երկուցն եղբարց՝ եկին ընդդէմ նորա ։ Վասիլքօ քանզի կոյր էր՝ անց ընդ մէջ զօրացն իւրոց առաջնորդաւ, և ձախու ձեռամբն բարձեալ զխաչ՝ ազաղակէր առ զօրսն. «Ի զօրութի սորայ խաչիս երդուաւ, ասէր, Սվեաթոփոլք՝ պաշտպան կալ մեզ իբրև հարազատաց. Նորին խորհրդով բրեաց Դաւիթ զաչս իմ. և նա ինքն խնդրէ արդ բառնալ զկեանս իմ. այլ արդար է Աստուած. դատ արասցէ ընդ մեզ և ընդ նա »։

Ի բանից աստի յեռանդն վրէժխնդրութեան վառեալ զօրականքն՝ հարին խորտակեցին զՍվեաթոփոլք. և նա խընդրեալ ընկալաւ յարքայէն Մաճառաց զօրս 'ի խաղալ անդրէն 'ի վերայ երկոցունց եղբարցն ։

Յայնժամ անագորոյն Դաւիթ անցեալ 'ի կողմն Վասիլքայ, զոր ինքն իսկ կուրացուցեալ էր, եդ զկեանս իւր 'ի պատանդի առ Վոլոտարայ, և զնոսա անձամբ առ Փոլովկիս, որոց առաջնորդէր յայնժամ Պոնեակ ոմն անուն՝ որ բազում չարիս անցուցեալ էր ընդ աշխարհն Ռուսաց ։ Սա յանձն առեալ զխնդիրն՝ խաղաց ընդ Դաւթի ընդդէմ Մաճառաց, և խորտակեաց զնոսա 'ի սպառ ։

Իսկ ուրեմն 'ի խաղաղել զքաղաքական պատերազմունս՝ նոր ժողով կարգեցին իշխանաց. յորում զԴաւիթ զըր-

կեալ յիշխանութէն Վլատիմիրայ՝ ե-տուն նմա այլուր քաղաքս հինգ, և ար-ծաթ բազում, և եղև խաղաղութիւն 'ի մէջ իշխանացն Ռուսաց :

Դարձուցին ապա զզէնս իւրեանց ընդդէմ Լեհաց . բայց 'ի նոցանէ հա-լածականք եղեալ՝ յարձակեցան 'ի Փո-լովցիս, և թափեցին 'ի նոցանէ աւար բազում :

Եւ յամին 1113 մեռաւ Սվեաթո-պոլք՝ թագաւորեալ ամս քսան :

Ի սորա աւուրս թշուառութ̃բ իւրով բաղձանալեալ էին 'ի Քիեւ Հրեայք ճար-տարք 'ի վաճառականութի, որք և հեա-ղհեալ մեծանային ճոխութ̃բ . այլ ա-տելի եղեալ Ռուսաց ընդ այլ և այլ պատճառս, անդէն ընդ մեռանել Սվեաթոպոլքայ՝ յարձակեցան Ռուսք և յանխնայ կոտորեցին զնոսա :

ՎԼԱՏԻՄԻՐ Բ. ՎՍԵՎՈԼՈՏՈՎԻՉ ՄՈՆՈՄԱԽ

ԱՒԱԳԱՆԻՆ Քիեւայ փութացեալ զառաջս առնուլ չարեաց անիշխանու-թեն՝ ընտրեցին 'ի թագաւոր զՎլատի-միր որդի Վսեվոլոտայ . որոյ զառաջինն հրաժարեալ, ապա կրկին եւս պյանձա-խել խաղաղութեան Քիեւայ՝ հաւանե-ցաւ իշխանացն : Եւ կրկին ետուս 'ի քա-

ղայքն՝ դադարեաց ամենայն աղմուկ ամբոխին. այլ նա 'ի զերծուցանել զՀրեայսն յոխակալութէ Ռուսաց՝ եհան արձակեաց զնոսա 'ի Ռուսիոյ, հադացեալ անդրժելի պահել զինչս և զստացուածս նոցա զամենայն զձանապարհայն, և խոստացաւ հովանի լինել նոցա նաև արտաքոյ առ սահմանօք իւրոյ աշխարհին :

Ցայնմ հետէ 'ի խոր խաղաղութեան վայելեցին Ռուսք խոհական և անյողդողդ առաջնորդութեան Վլատիմիրայ : Եւ որդիքն նորա գամ քան զգամ ընդարձակէին զպետութիւն նորա : Մստիսլաւ իշխան Նովկորոտայ յաղթութիւնս տարաւ 'ի Լիվոնիա, և ընդարձակեաց զպարիսպս քաղաքին իւրոյ. Եարոփոլք խորտակեաց 'ի սպառ զփոլովցիս առ Տոն գետով. Եուրի, որ և Գէորգ լսի, կալաւ յաղթութիւն մեծ 'ի վերայ Բուլղարաց՝. և Անդրէաս էառ զքաղաքս ինչ 'ի Լեհաց :

Եւ ինքն Վլատիմիր խաղաղասէր և առաքինասէր բարուքն յամենայնի ձըգնեալ 'ի բարգաւաճել զժողովուրդս իւր, ցանկալի եղև շրջակայ ազգաց անգամ :

Ինքնակալն Ալէքս Կոմնենոս առաքեաց նմա 'ի պարգև զարդս կայսերականս իւր 'ի գինոց Կոստանդնի Մոնոմախ կայսեր, որ էր հաւ Վլատիմիրայ 'ի մօրէ. և վասն այսորիկ՝ որպէս թուի՝

անուանեցաւ Մոնոմախ և Վլատիմիր ինքն ։

Սա այս Վլատիմիր առաջին 'ի Թագաւորս Ռուսաց՝ կոչեցաւ և Ձեր, որ է Արքայ, կամ Տէր, եւ և Սամոփէրժէց, այսինքն է՝ Ինքնակալ, որպէս յայտ է 'ի դրամոց նորա ։

Եւ Թագաւորեալ ամս մետասան՝ մեռաւ յամին 1125 'ի հասակի վաթսուն և երկուց ամաց. և էին նորա որդիք ութ. Մսթիսլաւ, Իզիասլաւ, Սվեաթոսլաւ, Եարոպոլք, Վեաչեսլաւ, Ռոման, Եուրի, և Անդրէաս. և կալաւ զաթոռն Մսթիսլաւ ։

ՄՍԹԻՍԼԱՒ ՎԼԱՏԻՄԻՐՈՎԻՉ

ԶՀԵՑ խաղաղական աւուրց Թագաւորութեն Վլատիմիրայ դարձեալ յաղմուկս անընդհատս պաշարեցաւ Ռուսիա ընդ ամս ոչ սակաւս. զի անհաշտ անդէն 'ի սկզբան Թագաւորութեն Մսթիսլաւայ արշաւեցին Փոլովցիք յաշխարհն, և յաւարի առին զգաւառս ամեղիս ։

Եւ թէպէտ Եարոպոլք եղբայրն Մսթիսլաւայ վանեաց զնոսա քաջութ̅, սակայն ոչ նուաղ չարաղէտ դառն քան զբարբարոսաց արշաւանսն՝ յարուցանէին Վսեւոլոդայ որդւոյ Օլեկայ զՉեր-

նիկով 'ի ձեռաց Եարոսլաւայ հօրեղբօր իւրոյ :

Ի զայրոյթ բարկութեան վառեալ Մսթիսլաւ ընդ յանդգնութիւն անիրաւութեան, երդուաւ 'ի խաչն Տր՝ վրէժխնդիր լինել Վսեվոլոդայ : Այլ նա կանխեաց հրաւիրեաց զՓոլովցիսն իւր 'ի թիկունս, խոստացեալ 'ի մասն աւարին հատուցանել զնոսա :

Եւ մինչդեռ պատրաստամարտք երկուստեք երթային և գային, Ռուսք ամենք կալեալ զճանապարհսն զպատերազմաւորս Փոլովցեաց՝ 'ի գերութիւն վարեցին. ընդ որ ցասուցեալ նոցա, առ ժամն շատ համարեցան պահանջել յետս զգերիսն. և Վսեվոլոդ հարկեցաւ խնդրել 'ի Մսթիսլաւայ զհաշտութիւն, դարձուցեալ 'ի նա անդրէն զՉերնիկով :

Մսթիսլաւ ըստ ընդարձակ գթութեան՝ ներողամիտ կամէր լինել և յայս նուազ. այլ երկնչէր 'ի լուծանելոյ զերդումնն. և թէպէտ ըստ վճռոյ արքեպիսկոպոսին կարաց շնորհել նմա զներումն, սակայն մինչև ցմահ իւր տարապարտ խղճիւ տագնապէր զանձն. և մեռաւ յամին 1132, թագաւորեալ եօթն ամ եւեթ. և եթող ուստերս վեց, աւանդեալ զնոսին 'ի ձեռս եղբօր իւրոյ Եարոպոլքայ :

ԵԱՐՈՓՈԼՔ Բ. ՎԼԱՏԻՄԻՐՈՎԻՉ

ԱՆՑԵԱԼ սորա յաթոռ եղբօրն իւրոյ՝ նախ առաջին հոգացաւ բաշխել յեղբօրորդիսն իւր որչափ ինչ արժան էր պատուոյ նոցա. այլ քանզի անմարթ էր կատարել զայն առանց խորհրդոյ զբաժինս իւրոյն եղբարց, ածին ի մէջ անհնարին չփոթք և խառնակութիւնք ծագեցան 'ի մէջ իշխանացն, մինչև անտի զբռնանալ Լեհաց 'ի կողմանս ինչ աշխարհին իւրեանց, և անդէն միաբանեալ ընդ միմեանս՝ յարձակեցան ընդդէմ հաստատակաց Թշնամւոյն։

Զարհուրեալ Պոլեսլաւ Դ. արքայ Լեհաց 'ի միաբանութենէն Ռուսաց, մինչդեռ վարանէր ելս գտանել իրացն, մի ոմն 'ի խորհրդակցաց նորա Վլոտիմիրէչ անուն յառաջ մատուցեալ ձեռն յանձին հարկանէր՝ երթալ անձամբ դաւաճանել զարքայն Ռուսաց. և եկն առ Եարոփոլք սակաւ արամբք՝ բողոքելով իմն ընդդէմ իւրոյ արքային, որ յետ կողոպտելոյ ասէր՝ զինչս իմ, խնդրէ բառնալ և զկեանս։ Եւ իբրև ընկալաւ զնա Եարոփոլք, և հարցանէր գիտել 'ի նմանէ զպատրաստութիւն Լեհաց և զզօրութիւն Պոլեսլաւայ. Վլոտիմիրէչ զամենայնն ուժով պատմեալ ըստ

կամի՝ բազում չարախօսութիւն յաւելուր զԹագաւորէն, և ասէր՝ եԹէ Լեհք ևս տագնապեցեալ 'ի Նմանէ՝ մատգիւրագոյնս արդեօք տայցեն զաշխարհն 'ի ձեռս Եարոփուլքայ։ Եւ այսպիսի ազդուկ բանիւք որսացեալ զսիրտ Նորին՝ եղև մի 'ի խորհրդակցացն սիրելեաց, և անմեկնելի էր 'ի Նմանէ ուր և երԹայր։

Այսպէս 'ի միում աւուր մինչ առանձին ուրեք արտաքոյ քաղաքին ելեալ էր ընդ Եարոփուլքայ, յանկարծակի կալ և կապ արարեալ զնա 'ի վերայ երիվարին՝ յափշտակեաց տարաւ 'ի Կրակովիա, և արգել 'ի դիպահոջ։ Եւ ոչ կարաց Եարոփուլք զերծանել անտի՝ մինչև հատոյց արծաԹ յոլով, և երդուաւ հարկատու և ստրուկ լինել արքային Լեհաց։

Եարոփուլք 'ի մտի կալեալ զդաւն, եգիտ խորամանկ զոմն Մաձառ յազգէ, և խրատեալ զնա որպէս կամէրն՝ արձակեաց 'ի Կրակովիա. ուր իբրև այր ազատազգի դիւրամատոյց գտեալ Նորա զարքային Լեհաց՝ ամբաստան եղև զարքայէն Մաձառաց, իբրու եԹէ Նախանձու պատճառաւ զրկեալ իցէ զինքն յինչիցն, և արտաքսման արարեալ։ ԳԹացեալ Պոլեսլաւայ յայրն, կարգեաց զնա քաղաքապետ Վիսլիցա քաղաքի մերձ 'ի Կրակովիա։

Ընդ այն ժամանակս դէպ եղև արքային Լեհաց գնալ 'ի սահմանս իւրոյ աշխարհին առ Գերմանացւովք. և Մա-

Ճառքն զայն պատմեն առնել՝ հանգամա-նաց շուրջանակի՝ եթէ Ռուբէն մեծա-կազմութեամբ յարձակեալ գան 'ի Լեհս. վասն որոյ ամենայն Ճոխք և աւագա-նին Քրաքովիոյ առաւաւտուն եղեն ընչիւք և ընտանեօք իւրեանց 'ի Վիլիքա իբրև 'ի քաղաքս ամուր՝ զի կառուցեալ էր յապառաժի :

Զայս ամենայն 'ի դէպ ժամու զգա-ցեալ Եպարփոսքայ՝ էառ ընդ իւր դունդ մեծ ընտիր զօրականաց, և յարձակեցաւ գիշերայն 'ի վերայ ամբոխականացն. և հնարիւք մտանէին 'ի բաց բանեալ զդ-րունսն՝ եմուտ գերելեաց զամենայն ա-ւագանին, զինչս յափշտակեաց, և ըզ-քաղաքն քանդեալ աւերեաց. և որպէս պատմեն Լեհք, պատկերն և զմասունսն գա-ւաՃան :

Ոչ շատացան Ռուսաց վրէժխնդրու-թիւ, և առաքեցին զԵպարփոսքն խաղալ 'ի վերայ նորին իշխեան Պոլէսլաւայ : Եւ նա 'ի գաւառն իմն ձգեալ զնա յաշ-խարհն իւրեանց, ուստիք յիշխանացն Ռուսաց՝ հրամանաւն Եպարփոսքայ յար-ձակեցան առին զԿալիչ քաղաքաւ, զոր ունէր Եպարոսլաւ խորթ որդի Վլադի-միրայ Մոնոմախին. և նա փախեաւ առ Պոլէսլաւ առ մտերիմ բարեկամ իւր, և դրդուեաց զնա 'ի խնդրել զվրէժ զրկա-նացն : Ի նոյն և գլխաւոր բնակիչքն Կալիչայ 'ի յորդորելոյ Եպարփոսքայ երթեալ խնդրեցին 'ի Պոլէսլաւայ՝ զի

ածցէ զիշխանն իւրեանց զԵարոսլաւ, և վանեսցէ զբռնացեալսն 'ի մասին ժառանգութեան նորա. զի և Եարոփոլքայ կամացն հակառակ էին, ասեն, տոպարք իշխանացն: Պոլեսլաւ հաւատաս ընծայեալ նոցա՝ սակաւաձեռն զընդաւ եկն մերձ 'ի Կալիշ. և ահա յանկարծակի պաշարեցին զնա երկուստեք բանակք Կալիշայ և զօրք Եարոփոլքայ:

Եւ մինչդեռ Պոլեսլաւ անյողդողդ արիութեամբ փութայր ճողոպրել վանել ըզդաւաճանսն՝ Վլսեայր զօրավարս նորին զարհուրեալ 'ի փախուստ դարձաւ, և 'ի խառն ամբոխ մարտին խոց վիրաւոր անկեալ արքային յերիվարէն՝ հազիւ ճողոպրեցաւ յերկիր իւր 'ի ձեռն միոյ ուրուք յիւրոցն. և հասեալ 'ի Քրաքովիա՝ առաքեաց առ Վլսեայր մորթ մի նապաստակի և վուշ և աղեկատ. և նա առ անհնարին ամօթանացն անձնասպան եղև:

Յետ սակաւուց մեռաւ և Եարոփոլք՝ թագաւորեալ ամս ութ. և թագաւորեաց եղբայր նորա խաղաղասէրն Վեաչեսլաւ: Այլ զկնի երկոտասան աւուրց եկն եհաս 'ի դրունս Քիեվայ Վսեվոլոտ որդի Օլեկայ, և պահանջէր 'ի նմանէ զթագաւորութիւն. և Վեաչեսլաւ անզէն եւս գնաց անդրէն յառաջին անզի իշխանութեան իւրոյ:

ՎՍԵՎՈԼՈԴ Բ. ՕԼԿՈՎԻՉ

ՅԱՂԹԱԿԱԼԻՑ ժամանակս պետութեանն Ռուսաց Թագաւորեալ առն ճարտարի 'ի հնարս դաւաճանութեանց, և քան զևս բորբոքեաց զաղէտս աշխարհին:

Յանդուգն հնարս նիւթեալ յընդարձակել զսահմանս իւր՝ ամփոփմամբ սահմանաց իշխանացն իւրոց, բարեկամացաւ ընդ արքային Լեհաց, և օգնական եղև նմա զօրօք 'ի մարտս նորին. զի և նա իւրեանն օգնեսցէ 'ի դէպ ժամանակի:

Այլ արքային Լեհաց 'ի պարտութեան մատնեցաւ, և Վսեվոլոդ յետ երկուց ամաց մեռաւ յամին 1146, և արարին ժողովուրդքն խնջոյս մեծի ուրախութեան 'ի յուղարկաւորութեան նորա:

ԻԳՈՐ Բ. ՕԼԿՈՎԻՉ

ՎՍԵՎՈԼՈԴ որ խոստացեալ էր Իզիասլաւայ որդւոյ Մսթիսլաւայ զաթոռն, 'ի մեռանելն ետ զայն եղբօր իւրում Իգորայ: Սա այր խիստ և ամբարտաւան՝ փութով ատելի եղև իւրոցն, ժխտեալ

զխոստումն իւր թեթեւացուցանելոյ ըղ-
ձանրութիւն հարկացն՝ զոր հարկէին
Վսեվոլոդայ, եւ տուեալ զանձն 'ի դա-
տարկութե եւ յամենայն ախտս գարշու-
թեց. եւ շողոմարար իշխանքն իւր լցին
զպետութիւն ամենայն անիրաւութե̃ք եւ
զրկանօք: Սմին իրի Քիեւացիք ետուն
զաթոռն՝ Իզասլաւայ:

Յայնժամ եւ Իկոր առեալ ընդ իւրն
եւ զզօրս միոյ ուրուք յեղբարց իւրոց՝
խաղաց 'ի վերայ նոցա. եւ 'ի չկամել
Քիեւացւոց մարտ դնել՝ անկաւ խռո-
վութե մեծ 'ի բանակին Իկորայ, եւ սկսան
կոտորել այր զընկեր, մինչ զի եւ Իկոր
ինքնին 'ի փախուստ աճապարեալ՝ ա-
ւուրս չորս թաքեաւ 'ի ճահիճս ուրեք.
եւ ապա 'ի յայտ եկեալ ածաւ առաջի
Իզասլաւայ, եւ նա շղթայակապ արգել
զնա 'ի բանտ խաւարչուտ:

Ի գալ ամին միւսոյ խնդրեաց Իկոր
յԻզասլաւայ հրաման կրօնաւորելոյ, եւ
եմուտ 'ի մենաստան մի 'ի Քիեւ. այլ
Սվեաթոսլաւ եղբայր նորին յարեաւ 'ի
վերայ Իզասլաւայ 'ի խնդրել զվրէժ
եղբօրն: Եւ իբրեւ 'ի պարտութե մատնե-
ցաւ նա առաջի Իզասլաւայ, եւ խնդրէր
զհաշտութի առանց յետս կալոյ 'ի պա-
հանջմանացն, Իզասլաւ հրձիգ արար
զամենայն տունս եւ զագարակս նորա,
եւ էառ զքաղաքս նորա, եւ հալածական
արար զնա յաշխարհէն:

Իսկ Իկոր յետ վեցամսեայ թագա-

ւորութեան եւ միաբանեայ միաձայնութեամբ ամենեքեան 'ի նմին 'ի վանս իւրում խողխո-ղեցաւ 'ի ժողովրդեանն Քիեւայ . եւ մարմին նորա մերկ քարշեալ ընդ փո-ղոցս քաղաքին՝ անդ թաղեցաւ 'ի շի-րիմս թագաւորացն :

ԻԶԻԱՍԼԱՒ Բ. ՄՍՏԻՍԼԱՒԻՉ

Եւ արդէն Իզիասլաւ հաստատեալ 'ի թագաւորութեան իւրում՝ անդրէն յինքն դարձոյց զքաղաքսն աւերեալս յօտարաց : Միաբանեցին ընդ նմա եւ ամենք յիշխա-նացն, որոց ձեռնտուութիւն նուաճեաց եւ զայլսն . եւ Սվեաթոսլաւայ եւս 'ի կը-նութիւն զթոռն իւր՝ զի մոռասցին եղե-ցին նմա արկածք եղբօրն :

Եուրի որդի Վլատիմիրայ երկրորդի քանիցս ոխս ունէր ընդ Սվեաթոսլաւայ՝ թշնամացաւ եւ ընդ Իզիասլաւայ , եւ միաբանեալ ընդ իւր զՓոլովցիս՝ խաղաց ընդդէմ նորա , եւ եղեւ պատերազմ մեծ հուպ 'ի Փերեյասլաւ քաղաք : Անդ պար-տեցան զօրքն Իզիասլաւայ , եւ ինքն կնաւ եւ որդւովք իւրովք փախուցեալ ապաստանեցաւ 'ի Վլատիմիր :

Եւ զի աներ էր Իզիասլաւ արքային Մաճառաց , եւ ազգականից արքային Լե-հաց , խնդրեաց 'ի նոցանէ զօրս յօգնա-

կանոնէ, և նոքօք համագործ եւ ընդդէմ Եուրեայ : Այլ Մաճառք և Լեհք 'ի տեսիլ եւեթ թշնամեացն բազմութեան՝ յետոյ ընդ կրունկն դարձան . և Իզիասլաւ հարկեցաւ խնդրել զհաշտութի՛, և թողուլ Եուրեայ զթագաւորութի՛ն Քիեւայ :

Սակայն աւագանին Ռուսաց դադար մտաբանեալ՝ կոչեցին զԻզիասլաւ անդրէն յաթոռն . և նա եկն 'ի Քիեւ ոչ բազում զօրօք : Իսկ Եուրի Նիզակակցութե՛ իշխանին Կալիչայ յարձակեալ 'ի Քիեւ՝ վերստին կալաւ զաթոռն . և մինչդեռ անդրդել անձնատուր լեալ 'ի փափկութի՛ս և 'ի թուլութիւնս կայր յանհոգս, Իզիասլաւ ստուար բանակաւ անկեալ 'ի վերայ բանաւորին՝ հալածեաց վանեաց զնա 'ի Քիեւայ, և եմուտ անդր մեծաշուք յաղթանակաւ՝ և ծափահայն ցնծութե՛ քաղաքացեացն :

Այլ յանդադարելի պատերազմաց և 'ի խռովութեանց աշխարհին զերծոյց զնա մահն յամին 1156, թագաւորեալ ամս ութ : Եւ հրաւիրեցաւ 'ի թագաւորել վերստին խաղաղասէրն Վեաչեսլաւ. այլ նա ետ զաթոռն ցՌոստիսլաւ եղբայր Իզիասլաւայ :

Իսկ Նորա կասկածեալ եթէ Իզիասլաւ Դաւութեան՝ իշխան Չերնիկովայ ակն եդեալ իցէ թագաւորութեանն, յարեաւ 'ի վերայ Նորա անխորհրդաբար, և 'ի պարտութիւն մատնեալ փա-

խռովական եղև, և եթող զաթոռն՝ Իսիասլաւայ :

Սակայն և նա ստիպեցաւ թողուլ զայն անհանդարտին Եուրեայ անուանելոյ Տոլկորուկի, այսինքն Երկայնաձեռան, որ զօրու ծանու եկեալ եմուտ 'ի Քիեվ, և թագաւորեաց :

ՅՈՒՐԻ Ա. ՎԼԱՏԻՄԻՐՈՎԻՉ ԵՐԿԱՅՆԱՁԵՌՆ

Ի ՎԱԹՍՈՒՆ և երից ամաց հասակին անցեալ յաթոռ, յանդուգն պատերազմունս ծախեաց և զմնացորդս կենացն ընդդէմ արշաւանաց Փոլովցեաց. և յառաջատարեալ Նովկորոտացւոց՝ երդուաւ նկուն առնել զխռովասէր ժողովուրդն. այլ կանխեալ իւրոյ օրհասին՝ մեռաւ յամին 1158, զհետ երից ամաց թագաւորութեն. և եթող մետասան որդիս :

Սա շինեաց զՄօսքուա (որ և Մոսկով կամ Մոսքա) քաղաք՝ հաւանեալ ընդ գեղոյ տեղւոյն, և անիրաւութբ̃ յափշտակեալ զայն 'ի ձեռաց տեառնն՝ որում անուն էր Քուչքօ. և զբազումս 'ի բնակչացն Վլատիմիրոյ անդր առաքեաց 'ի բնակել : Շինեաց և այլ քաղաքս 'ի տէրութեն իւրում, և գաղթականս ածեալ բնակեցոյց 'ի նոսա :

Այլ քանզի բազում բռնութեամբք

առաջակալն լեալ էր Քիեւացւոց ․ ընդ մեռանել նորա յաւուրն առին զարդարանս նորա, և զմեծութիւնս նորա ընդ աւար անցուցին։ Եւ մինչ նորա դեռ գաղթական էին՝ խաբեալ իշխան Չերնիկովայ եկն եմուտ 'ի քաղաք անդր, և կալաւ զաթոռն ։

Զհետ նորա իշխանք եկին հետ զհետէ առին 'ի միմեանց զաթոռն, և ոչ ինչ արժանի յիշատակի թողին՝ բայց յանարժան ոգւոյ փառաւորութե ։

Իսկ բնակիչքն Վոլոդիմիրայ թագաւորեցուցին իւրեանց զանդրանիկն Յուրեայ զԱնդրէաս Գոհոլիւպսքի, այսինքն է Աստուածասէր, զայր քաջապատուն և խոհական և արիասիրտ, և նա սկսաւ վանել զթշնամիս Ռուսիոյ զԲուլղարս և զԹաթարս ասպատակեալսն յաշխարհն ։

ԱՆԴՐԷԱՍ ՅՈՒՐԷՎԻՉ ԳՈՀՈԼԻՒՊՍՔԻ

ՏԵՍԵԱԼ Անդրէի զպէտս աշխարհին յերկուց բաժանմանութեանց, և մանաւանդ զանդադար խռովութիւնս Նովկորոդայ, զոր գումարեաց 'ի ձեռն որդւոյ իւրոյ Մսթիսլաւայ ․ միաբանեցոյց

ընդ նմա և զմեռատանն իշխանս, և տա-
նելոց նախ 'ի մերում Գիւղմայ:

Ուսմթիւղաւ եւ Թագաւորին ան-
յայնժամ, յետ ընդդէմ կալոյ ժամս
ինչ՝ տալս ներթող զինն իւր և զօրքին՝ և
փախուստ 'ի քաղաքէն. և Թշնամեացն
մնացեալ տաւար հարցին զՔիւեմ զերկս ա-
ւուրս. և յայնմ հետէ փոխադրեցաւ ա-
թոռ Թագաւորութեան 'ի Վաղարշապատ:

Ցետ այնորիկ նուաճեաց Անդրէաս
և զՆախիջեւանայս՝ կալեալ նոցա ըստ
խնդրոյ նոցին իշխանն զերդս իւր զԵւաւրէ:

Եւ մինչդե սկիզբն արարեալ 'ի վերջե-
լեալ յարգանակս արտաւթեցն իւրոյ՝ զաւ-
ակեցաւ 'ի կենաց բազմակեան մահուամբ:

Քանզի Անդրէաս ունէր 'ի կնութե
զդստերս Քուչեայ՝ զանեալն Մարզուա
քաղաքին. և ունէր յայժ զմի յորդւոց
անևերոյն իւրոյ՝ որում անուն էր Յովա-
կիմ: Այլս 'ի պատանեայսն զանանիւ
միոյ յեղբարցն Յովակիմայ՝ Անդրէաս
եառ զնա 'ի մահ, և Յովակիմ եդ 'ի մահ
վրէժխնդիր լինել մահու եղբօրն. և 'ի
գիշերի միում յարձակեալ 'ի մերում ապ-
քայլին զաւակցօք իւրովք՝ սպան զնա,
և զանուն նորա եառ յաւարի:

Եւ նա Թագաւորեաց ամս երկոտա-
սան. և կալաւ զաթոռն Մեծայիկ Եւա-
րեալինչ զամ մի, և մեռաւ՝ Թողեալ
որդի մի Կլէոյ անուն:

Զհետ Միխայէլի մեռանելոյ հաւանու-
թեամբ ժողովրդեան ամբարձաւ յաթոռն
Վսեւոլոդ կրտսերագոյն յորդւոց Յու-
րեայ : Որոյ կալեալ ապստամբողս զորա-
նայն Անդրէի՝ ընկղմեաց 'ի ծովակն մի
մերձ 'ի Վլոդիմիր . և զկնի նորա , որ-
պէս ասեն ոմանք , կախեալ 'ի գլուխս
ապստամբութեան աշխարհին՝ Նովգորոդ եւս
առաջնորդել , իբրև զհամանման առաջնորդաց
առնէն իւրոյ :

Յետ այնորիկ փոյթ յանձին կալեալ
ընդարձակութեան աշխարհին՝ նուաճեաց
զբազում յիշխանաց գաւառացն և եր-
կրորդս 'ի քաղաքի . և խաղաղացոյց եր-
կիրն ամս երկարս :

Ապա յամին 1184 արշաւեցին Բուլ-
գարք 'ի Ռուսիս , և Վսեւոլոդ յետ
մի անգամ մարտ գնելոյն ընդ նոսա՝ հաշ-
տութիւն խնդրեաց 'ի նոցանէ :

Եւ թագաւորեալ ամս երեսուն և
հինգ՝ մեռաւ յամին 1212 . և 'ի բազ-
մամեայ թագաւորութենէ սորա է իմա-
նալ՝ թէ ոչ ինչ արժանի յիշատակաց
դէպք վրդովիչք խաղաղութեան պատա-
հեցին 'ի Ռուսիս յաւուրս իւր :

Վսեւոլոդ ունէր որդիս եօթն , որք
էին Կոստանդին , Բորիս , Յուրի , Եա-

րոսլաւ, Վլատիմիր, Սվեաթոսլաւ, և Իւան. և 'ի մեռանել իւրում բաժանեաց նոցա զիշխանաւոր քաղաքս պետութեան, Եուրեայ պահելով զԹագաւորութիւն Վլատիմիրայ: Այլ վաղ խանգարեցաւ նոցա ընդ բաժինս իւրեանց՝ սկսան անկանել ընդ միմեանս:

ԵՈՒՐԻ Բ. ՎՍԵՎՈԼՈԴՈՎԻՉ

ՄՍՏԻՍԼԱՒ զօրացեալ յաւուրս սորա տէրեաց Նովկորոտայ, և օր ըստ օրէ բազմացուցեալ զզօրս իւր՝ տարածայիւր կողմն և զհաստատութիւն պետականին Եուրեայ, և յարեաւ 'ի վերայ նորա: Եւ Եուրեայ կազմեալ բանակ առհասարակին բազմութ՟ զօրաց խաղաց ընդդէմ Մըսթիսլաւայ, և խորտակեցաւ իւրն քաղաք կարգաց 'ի բանակին, զի թէ ոչ խնայեացէ յատակն իւր, և կամ զերբի փախեացէ զնա և ոչ տարածանիցէ, մինչ հաշտարարա լիցի:

Այլ 'ի խառնել պատերազմին խարտակեցան զօրք իւր. իւրն հազարք 'ի նացանէ անկան 'ի մարտի անդ, և մեծ մասն նոցա 'ի փախչել իւրեանց զետամոյն եղեն. և ինքն Եուրի մերկացեալ զթագաւորութիւն իւր՝ շապկով եւեթ փախուցեալ գայր 'ի Վլատիմիր: Հասին զկնի նորա և Մսթիսլաւ և Կոս

ատանդկին, և Եռուրի անձնատուր եղև 'ի նոսա ։ Կոստանդկին կալաւ զաթոռն, և զԵռուրի արձակեաց յազատութիւն՝ կար֊գեալ նմա կալուածս իշխանութեան ։

Այլ անդէն յառաջնում ամի թա֊գաւորութեան իւրոյ անկեալ յախտ ծիւ֊րական, եբրև եանես զանձն 'ի դուռս մահու հասեալ՝ կոչեաց զԵռուրի, և ետ 'ի նա անդրէն զթագաւորութիւնն, 'ի խնամս նորին յանձն արարեալ և զերե֊ախն որդիսն իւր զՎլատիլ, զՎսեվոլոդ, և զՎլատիմիր ։

Իսկ Մսթիսլաւ ոչ շատացեալ իշխա֊նութեամբ Նովկորոտայ՝ գնացեալ 'ի Կալիչ, և կրկնակի յաղթանակաւ եհան զայն 'ի Մաձառաց, յերկրորդումն ձերբակալ արարեալ և զարքայն նոցա զԿոլոման ։

Ընդ այն ժամանակս յարձակեցան Բուլղարք 'ի սահմանս Վոլոտիմիրայ, և Եռուրի դիւրաւ խոնարհեցոյց զնոսա 'ի խնդրել զհաշտութիւն, զի անտի և Թա֊թարք յաշխարհէն Բուլղարաց արշա֊ւեցին ։

Քանզի աշխարհակալն Չինկիզ խան զկնի արշաւանին 'ի Պարսս և 'ի Կասպս, խաղացոյց գայր ընդ դուռն Ալանաց յաշ֊խարհն Փոլովցեաց ։ Ընդ որ զանհե հա֊րեալ Ռուսաց՝ պատրաստեցան զդէմ ունել նոցա՝ հարիւր հազարօք, առաջ֊նորդութեամբ Մսթիսլաւայ ։ և ոչ հաւա֊նեալ պատգամաւորաց Թաթարացն որք յորդոր լինէին նոցա հանդարտ կալ֊

զի չէր ինչ՝ աւելին՝ մեր և ձեր. այլ և ապականեալ եւ զպարագայամաւորան՝ գրգռեցին զԹաթարս 'ի պատերազմ :

Որոց զառաջինն պարտութիւն կերպարանեալ 'ի փախուստ դարձան. և հետամուտ եղեն նոցա Ռուսք աւուրս տասն, մինչև անցին երկոտասաներոր բանակքն ըստ գետոյն Դալքա՝ որ թափի 'ի Մեոտ ծով. յայնժամ ընդ կրունկն դարձեալ Թաթարաց՝ ահագին կոտորած հասուցին 'ի վերայ չփոթելոցն Ռուսաց, և փոխադրեալ նեղակակցացն նոցա. մանաւանդ 'ի փախչել անդ Մըս Թիսլաւայ սակաւաձեան գնդաւ՝ հրձիգ արարեալ անձամբ՝ զայլ անցս նաւակս իւրոյ բանակին. որով 'ի սպառ խորտակեցան Ռուսք, և զերծեալքն ոչ ինչ աւելի եղեն քան զորքիս տասն հազար :

Այսպ յերկուս առաւելս բաժանեալ Թաթարաց՝ գիմեցին առ հին զՔիեւ, և զնշխարն քաղաքին՝ որ առաւել երկուս զգեմ կալեալ էր պաշարմանն, և զայլ եւս երկուս յիշխանականաց նորին այնգեալ առ անձինն յերկուս երկուս տախտակս, և նստեալ 'ի վերայ նոցա՝ խնճոյս յաղթութեան կազմեցին, և այնպէս չարամահ սպանին զնոսա : Եւ ինքեանք խաղացեալ եւ յառաջ, 'ի հուր և 'ի սուր ծախեցին զքաղաքս և զգիւղս, և լցեալ աւարաւ՝ դարձան անդրէն առ Չինկիզ, որ գեռ եւ 'ի Պուխարա էր :

Ոչ ուրեմն խլրտեցաւ Յուրի յառաջել ընդդէմ թշնամեաց, այլ 'ի լռել զզայրս Թաթարացն յետոյ, և ինքն դարձաւ 'ի տեղի իւր:

Յետ այսորիկ ընդ ամս երկքասանամ-ցամին 1236, յանդգադրայր սաղէտս սովու և սատանութեց, պատերազմաց և յափշտակութեանց մատնեցաւ Ռուսիա. մինչև լցին զչափ աղէտից աշխարհին. Թաթարք արշաւեալք անդր անթիւ բազմութբ 'ի 1237:

Ի խնդրել կուսակալ իշխանացն զօգնականութի Յուրեայ, նա զլացաւ նոցա. և Թաթարաց անխափան շրջան առեալ ընդ ամենայն կողմանս աշխարհին՝ կոտորեցին զգլխաւորս, և ընդ որս համշէրինն՝ 'ի գերութե վարեցին. առին և զՄոզքուա, և զիշխան քաղաքին զորդի Յուրեայ չարաչար մահուամբ խողխողեցին:

Ի լուր եղելոցս փախեաւ Յուրի, և անկաւ առ Թոռոմնս և ազգականեցս իւր յայնկոյս Վոլկա գետոյ. այլ 'ի ժխտել նոցա զձեռնտուութիւն իւրեանց նմա, որպէս արար նա ինքն այլոց իշխանաց իւրոց, եդ 'ի մտի յուսահատ համարձակութեամբ մարտ դնել վանել զԹշնամիս:

Վառեցան և իւրքն նմին ոգւով և խաղացին ընդդէմ Թաթարաց, որք ահա ընդ առաջ նորա գային՝ առեալ զՎոլոտիմիր քաղաք, և հրկէզ արարեալ.

և զկանայս և զորդիս Շուրեայ՝ զապաւինեալս յեկեղեցին՝ 'ի սուր սուսերի կոտորեալ:

Բազում արութիւնս գործեցին Բուսաք 'ի պատերազմին. այլ իբրև անկաւ անդ Շուրի՝ լքան պարտասեցան և իւրքն, և ցիր և ցան եղեն: Եւ Թաթարք շատ համարեալ առ ժամն զյաղթութեանն՝ դարձան 'ի բուն բանակն իւրեանց:

Քառասուն և հինգ ամաց էր Շուրի 'ի մեռանել իւրում, անուամբ շահ գոգցես թագաւորեալ նախ յամին 1212, և 'ի 1217 անկեալ յաթոռոյն, և 'ի միւսում ամին անդրէն հաստատեալ, և ոչ ինչ գործ թագաւորի ցուցեալ մինչև ցմահ իւր:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

1237=1460

ԵԱՐՈՍԼԱՒ Բ. ՎՍԵՎՈԼՈԴՈՎԻՉ

Իբրեւ ազդ եղեւ Եարոսլաւայ որդւոյ Վսեւոլոդայ նահանջն Թաթարաց, փութացաւ հաստատեաց զորդին իւր զԱղէքսանդր յիշխանութեան Նովկորոդայ, և գնաց 'ի կանգնել զաւերակս Վլատիմիրայ. ժողովեաց անդր զմնացեալս քաղաքին զցրուեալս, և բաժանեաց 'ի տոհմակից իւր իշխանսն զգաւառս անառաջնորդս: Ապա խաղաց 'ի Կամենէց, և գերի տարաւ զիշխանն նորին հանդերձ կնաւն:

Ընդ այն աւուրս Մանգու զօրավար Պատու խանին հրեշտակս արձակեալ առ Միքայէլ որդի Եարոսլաւայ իշխան Քիեվայ՝ խնդրէր զքաղաքն. այլ նա հրամայեաց սպանանել զհրեշտակսն. և յաւելեալ վատաւն 'ի նենգն՝ փախստական Թաքթաքուր շրջէր 'ի Մաճառս:

Ի դէպ ժամուն տիրեաց Քիեվայ Ռոսթիսլաւ իշխանն Չերնիկովայ. սակայն և զնա վանեաց անտի այլ ոմն իշ-

խան. և ինքն իսկ խոյս տուեալ յահէ Թաթարաց՝ յանձն արար զքաղաքն Դեմետրի ումեմն իշխանի ։

Իսկ Պատու խան իբրազեկ լեալ ստամանման դեսպանացն, եկն անձամբ և ազդ արար 'ի Քիեվ տալ զքաղաքն՝ խաղաղութե պայմանօք. և 'ի չառնուլ յանձն Դեմետրի, սկսաւ քակել զորմունսն բաբանօք. և մինչև խրամատեցաւ մի կողմն պարսպին, քաղաքացիքն այլ պարիսպ կանգնեցին 'ի ներքուստ, և քաջութբ մարտ դնէին ։

Այլ երբև Դեմետր կարեվէր խոցեցաւ, զեղեալ 'ի ներքս Թաթարքն և սկսան յանխնայ կոտորել զՔիեւացիս. բայց Պատու արգել զնոսա, մեծարեաց զԴեմետր, և ներեաց քաղաքացւոցն վասն քաջութբ զդէմ ունելոյ նոցա պաշարմանն. և կարգեալ նոցա իշխան զմի ոմն յիւրոցն՝ մեկնեցաւ անտի, և ըստ Դեմետրի խրատուցն զդէմ եդ խաղալ 'ի Լեհս և 'ի Մաճառս՝ յուսով յոլովագոյն աւարի ։

Սակայն սուղն այն խաղաղութի Ռուսիոյ վաղ վրդովեցաւ անդրէն ներքին և արտաքին պատերազմօք ։

Զի տեսեալ զհարուածս աշխարհին Ռուսաց՝ Խաչակիրքն Լիվոնիացիք և սահմանակիցք նոցա՝ օգնականութբ Թագաւորացն Դանեաց և Շուէտաց խաղացին 'ի Ռուսիա, և ստիպէին զՆովկորոդացիս անձնատուր լինել ։

Եւ ընդդէմ՝ նոցա Աղեքսանդր որդի Յարոսլաւայ, և ճակատ տուեալ յափն Նեւա գետոյ՝ հոյակապ յաղթանակ կանգնեաց 'ի տեղւոջն. վասն որոյ և կոչեցաւ Նեւսքի, այսինքն է Նեւացի:

Մինչդեռ ողջ տուեալ հանդարտեալ կային Ռուսք 'ի Վլոտիմիր և 'ի Նովկորոդ, աւարելոց կոչեաց Պադու խան զՅարոսլաւ 'ի բանակ իւր, զի յայտ արասցէ նա զնշանակս հնազանդութեան իւրոյ և զհպատակութիւն. և իբրև եկն՝ հաստատեաց զնա 'ի թագաւորութեան. զնոյն արարին և այլք յիշխանացն Ռուսաց: Եւ Յարոսլաւ մեռաւ անդ յիսուն և եօթանց, թագաւորեալ ամս եօթն:

Լուեալ Միքայէլի զմեկնիլ Թաթարաց՝ դարձեալ երևեցաւ 'ի մէջ, և կալաւ զՉերնիկով: Սակայն իբր փոխանորդն Պադու խանին հարկեցոյց զնա գնալ առ Պադու; զի խոստացեալ նմին զհպատակութիւն իւր՝ տացէ անդրէն զիշխանութիւն: Եւ նորա վստահացեալ ընդ խոստումն օրինակաւ այլոց իշխանաց՝ գնաց 'ի մեծ բանակն:

Սովորութիւն էր առ Թաթարս, զի օտարազգի ոք եկեալ յայց խանին՝ անցանէր նախ ընդ հուրն՝ որ վառեալ կայր աստի և անտի դրանց խորանին, իբր 'ի սրբել զանձն և զնուէրսն, և ապա երկրպագեալ առաջի խորանի խանին՝ մտանէր 'ի ներքս: Այդ կարծեալ

Միքայէլի՝ եթէ դիք սմանք իցեն 'ի ներքս 'ի խորանի անդ, պնդեցաւ և ոչ կամէր երկիր պագանել:

Ընդ որ ցասուցեալ խանին՝ յիշեաց և զառաջին դաւաճանութիւն դեսպանացն, և սպան զնա. այլ անվնաս արձակեաց զիշխանն Գորիս՝ որ եկեալն էր ընդ Միքայէլի:

ԱՆԴՐԷԱՍ Բ. ՅԱՐՈՍԼԱՒԻՉ

ՊԱԴՈՒ խան իբրև տէր համօրէն Ռուսիոյ՝ պահանջեաց և յԱղէքսանդրէ Նեւսքեայ զհպատակութիւն. և նորա առեալ ընդ իւր զեղբայր իւր զԱնդրէաս՝ գնաց առ նա. և սակս բարձրահասակ և գեղադիտակ և ազնուական կերպարանացն, և արիական համարձակութեան մեծապէս պատուեցաւ 'ի խանէն, և կարգեցաւ 'ի նմանէ իշխան հիւսիսային կողմանցն Ռուսիոյ:

Իսկ զԱնդրէաս կացոյց խանն իշխան Վլատիմիրայ, և ետ նմա զօրս 'ի թիկունս, որովք վանեաց նա յաթոռոյն Վլատիմիրայ զՍվեաթոսլաւ զեղբայրն Միքայէլի, որ այն ինչ դեռ եւս քանացեալ կալեալ էր զաթոռն:

Ընդ այն ժամանակս մինչդեռ տակաւին Թաթարք ունէին զՔիեւ Դանիէլ ոմն Խրուացի ժառանգորդ համա-

րեալ իշխանութեան քաղաքին՝ ընկալաւ զհռովմէական դաւանութիւն, և դարձաւ շնորհս առաջին քահանայապետին Հռովմայ՝ կոչեցաւ և Թագաւոր Ռուսիոյ։ Արդ ընդ սմա մտերմացեալ Անդրէի՝ յանձն իւր եւ ձգեաց զատելութիւն Ռուսաց և զԹաթարաց՝ իբրև բարեկամ ազգաց օտարաց հեռաւորաց. և զինեալ Թաթարաց զօրու ծանու անապատակեցին յաշխարհն նորա, և զնա փախուցին կնաւն հանդերձ ՚ի Լիվոնիա, և ետուն զիշխանութիւն նորին Աղեքսանդրի։

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Ա. ԵԱՐՈՍԼԱՒԻՉ ՆԵՒՍԿԻ

ՍԱ այր անձնանուէր յօգուտ հայրենի աշխարհին, ՚ի բազմավրդով ժամանակին ամենայն ուժով ձգնեալ ՚ի հանդարտել ըստ կարի զչփոթս, էր զի զյանցուածս իւրոցն ինքնին պատուհասէր, և էր զի անձամբ երթեալ առ խանն՝ ներումն վասն իւրոցն հայցէր։

Այլ առ կենդանութեամբ նորա ոչ ծանեան Ռուսք զյարգ առաքինւոյ առնն։ Եւ Նովկորոտացիք ձեռն տուեալ եղբօր նորին Եարոսլաւայ՝ վանեցին ՚ի քաղաքէն իւրեանց զՎասիլ զորդի Աղեքսանդրի։ Սակայն Աղեքսանդր վերստին հաստատեաց զորդի իւր յիշխանութեան.

տալս խաղաց և յաշխարհն Շվէտաց, և էած գերի և աւար բազում:

Իբրև մեռաւ Գագու խան, կարգեցաւ 'ի մեծէ խանէն փոխանակ նորա զօրավար Գուրղիս ոմն. որոյ արձակեալ ընդ ամենայն Ռուսիա հարկահանս, առաքեաց զմի ոմն և 'ի Նովկորոտ. այլ Նովկորոտացիք չառնուին յանձն, մինչև եկն Աղեքսանդր, և զխռովարարսն պատուհասակոծ արարեալ, և 'ի տեղի Վասլի կարգեալ զմիւս որդի իւր զԴմիտրի, հաւանեցոյց զՆովկորոտացիսն անխափան հարկել Թաթարաց՝ անուամբ ընծայաբեր լինելոյ:

Մեռաւ 'ի ժամանակին յայնմիկ Գիւուգ մեծ խանն Թաթարաց Թոռն Չինկիզ խանին, և յետ բազում շփոթից՝ զօրացեալ տիրեաց Քուպլայ խան: Եւ Ռուսաց պատեհ առեալ զազմուկս նոցա՝ միաբանեցան 'ի ծածուկ քաղաքք բազումք, և 'ի ժամադիր պահու յարձակեալ կոտորեցին զամենայն ըղհարկահանս Թաթարաց:

Ի տագնապ անհնարին պաշարեալ Աղեքսանդրի ընդ այն՝ մինչդեռ վարանէր ելս իրացն գտանել, պատուէր հրամանի ընկալաւ 'ի Գուրղայէ՝ զօրաժողով լինել և պատրաստիլ 'ի պատերազմ:

Յայնժամ այրն այն զանձն 'ի կշիռ եդեալ փոխանակ ընդ ազգին՝ գնաց միայնակ առ Գուրղա, և յայտ արարեալ թէ ոչ մի ինչ յեղելոցն յիւր գի-

տութին եկեալ էր, յաւել առաւելն զնեղել ազերսիս զապաշաւ Ռուսաց ընդ եզեալսն, և խոստացաւ տուժիւք հարկաց վճարել զպայմանցուածն. և զօրավարին դաշնչացեալ ընդ արիական վառահութին և ընդ հաւատարմութին Աղեքսանդրի, շնորհեաց Ռուսաց զխնամն:

Այլ Աղեքսանդրի խօթացեալ զճանապարհայն և մերձեալ 'ի մահ՝ եմուտ 'ի կարգ կրօնաւորութեան և կոչեցաւ Ալեքս. և գտանեալ զնա ազգն իւր 'ի դասս սգոց. ապա յետ ժամանակաց և մեծն Պետրոս կառոյց 'ի պատիւ նորա մենաստան 'ի տեղւոջն ուր յաղթեալ էր Աղեքսանդր Շվէտաց, և կարգեաց յանուն նորա զկարգ մի ասպետաց:

Եւ մեռաւ Աղեքսանդր Նեւսքի յամին 1264, լեալ ամաց քառասուն և չորից, և Թագաւորեալ ամս երկոտասան. և եԹող որդիս չորս, զՎասիլ, զԴեմետր, զԱնդրէաս և զԴանիէլ:

ԵԱՐՈՍԼԱՒ Գ. ԵԱՐՈՍԼԱՒԻՉ

Ի ԳՆԱԼ Աղեքսանդրի առ զօրավարն Թաթարաց՝ Նովկորոտացիք բանս եդեալ ընդ եղբօր նորին Եարոսլաւայ՝ պատրաստեցան 'ի բաց վարել զԴեմետր զորդի Աղեքսանդրի, և զնա կացուցանել իւրեանց իշխան՝ յուսով մեծամեծ ազա-

տութեանց և քաղաքաց, զորս խոստանայր նա նոցա։ Այլ ՚ի մեռանել Աղէքսան֊դրի կայսեր նա զաթոռ թագաւորու֊թեան Ռուսաց, և խաղաց ՚ի վերայ Տո֊մանգեայ սպարապետին Լիթուանիացւոց՝ որ բանակեալ էր ՚ի Փսկով. բայց ոչ ինչ կարաց վնասել, զի և Նովկորոտացիք յետս կացին ՚ի նմանէ։

Այսպէս օգնականութեամբ Թաթարաց յաղ֊թանակ կանգնեալ ՚ի վերայ Գերմանա֊ցւոց արշաւելոց ՚ի կողմանս Նովկորոտայ՝ վտանգաւորութեամբ եմուտ ՚ի Նովկորոտ. այլ քաղաքացիքն անդրանկեալ վանեցին զնա առանց իւրև երդմնադրանց և ատեանս։ Նա նորա լի ցասմամբ դարձ տարեալ ՚ի Վոլոտիմիր՝ գումար կազմեաց ելանել ընդդէմ Նովկորոտացւոց, և խնդրեաց զօրս ՚ի Մանգու խանէն՝ ասելով եթէ ոչ ձեռն այլոց իւրեք անդրանկեցին զնա Նովկորոտացիք, բայց զի առեալ է նո֊ցա նախանձ հաստատութեան իւրոյ առ Թաթարս։

Մինչդեռ նա յայսմիկ էր՝ Վասիլ եղբայր նորա իշխան Քոսթրոմայ տարա֊ցաւ զՆովկորոտացիս յիւր կողմն, և զնացեալ ինքնին առ Մանգու՝ յայտ֊նեաց նմա զբուն պատճառս թշնամու֊թեան Նովկորոտացւոց ընդդէմ Եարո֊սլաւայ. և խանն յետս կոչեաց անդրէն զզօրսն՝ զորս տուեալ էր յօգնութիւն նմա։

Սակայն Եարոսլաւ խաղաց սրովքն

իւրովք և նիզակակից իշխանաւն Սմոլենսքայ 'ի Նովկորոտ. և տեսեալ զդիմադարձութիւն հզօր քաղաքացւոցն, բարեխօս կալաւ զմետրապօլիտն Կիւրեղայ. և նորա ընդ մէջ մտեալ հաւանեցոյց զժողովուրդն՝ բանալ զդրունս քաղաքին՝ յայտ առնելով եթէ զղջացեալ է Եարոսլաւ ընդ եղեալսն, և խոստանայ անշուշտ կատարել զխոստմունս իւր ։

Այլ Եարոսլաւ յերկրորդ ամի հաշտութեան մեռանի՝ Թագաւորեալ ամս եօթն, և Թողեալ որդի մի անուն Միքայէլ ։

ՎԱՍԻԼ Ա. ԵԱՐՈՍԼԱՒԻՉ

ՎԱՍԻԼ եղբայր Եարոսլաւայ Թագաւորեալ 'ի Վոլոտիմիր նիզակակցութեմբ հարկահանին Թաթարաց՝ դիմեաց 'ի վերայ բնակչաց Նովկորոտայ, որոց առանձին իշխան կացուցեալ էր իւրեանց զԴեմետր. և նորա տեսեալ զվտանգ աշխարհին յերեսաց զօրացն Վասլի և Թաթարաց, հաւանեցոյց զՆովկորոտացիս անձնատուր լինել Վասլի, և ինքն մեկնեցաւ 'ի Փերեսլաւ ։

Եւ 'ի մեռանել Վասլի յետ ամաց հնգից, Դեմետր անդրէն կալաւ զիշխա-

նութիւն Նովկորոտայ և զՎլատիմիրայ միանգամայն :

ԴԵՄԵՏՐ Ա. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՈՎԻՉ

ԵՒ սա ըստ օրինակի առաջնոյն անուամբ չափ ևեթ թագաւորեաց . ոչ միայն վասն զի Թաթարք էին բռնիկ տեարք աշխարհին , և ըստ կամս ասպատակ սփռէին ընդ ամենայն կողմն Ռուսիոյ , այլ և վասն երկպառակութեանց նոցին իսկ Ռուսաց :

Զի Անդրէաս կրտսեր եղբայր նորա ակն եդեալ աթոռոյն՝ գրգռեաց զԹաթարս ընդդէմ Դեմետրի , և ընկալաւ 'ի մեծէ խանէն զիշխանութիւն Վլատիմիրայ . և եկեալ ազդ արար այլ և այլ իշխանաց , թէ կամք այս են Մանգուխանին՝ զի միաբանեսցին նոքա ընդ իւր ընդդէմ Դեմետրի . և նոքա յանձին կալան :

Յայնժամ Դեմետր սակաւուք ոմամբք խորհրդակցօք անկաւ 'ի Նովկորոտ , ուր թերևս ձեռն տացեն ինքեան : Այլ բնակիչք քաղաքին ոչ էն առեալ հալածեցին զնա մինչև յափն Իլմէն լճին , և զերկուս դստերս նորա և զկանայս իշխանացն որ ընդ նմա՝ 'ի գերպահոջ արգելին , և ապա հրաւիրեցին զԱնդրէաս գալ տիրել քաղաքին իւրեանց :

Իսկ եւս Դեմետր զմեքենել թաթարացն՝ գունդ կազմեալ գալ վանել զյափշտակողն ՚ի Նովկորոդայ. այլ նորա ամօթապարտեալ անկեալ ՚ի մեծ բանակին թաթարաց, դարձաւ եկն բազմութբ զօրաց, եւ ստնակոխ արար զամենայն աշխարհս Դեմետրի. որոյ ոչ կարացեալ հանդուրժել կալ ընդդէմ Անդրէի, ապաստան եղեւ առ Նօղայ թաթարս, որք ինքնագլուխք էին. եւ նիզակակցութբ նոցա եկն ՚ի Վոլոտիմիր. եւ Անդրէաս խոնարհեցաւ խնդրել զխաղաղութի:

Ի մեռանել Մանգու խանին եւ ՚ի յաջորդել Թուդաքագաւորայ՝ Անդրէաս գնացեալ նմա յայցելութն չարախօսեաց եւ զԴեմետրէ, զի բարեկամութբ էր ընդ Նօղայս. եւ նա եւս ՚ի ձեռս եղբօր իւրոյ զօր բազում եւ արձակեաց ընդ Անդրէի ՚ի Ռուսիա, զի հաստատեսցեն յաթոռն Վոլոտիմիրայ զԱնդրէաս:

Եւ քանզի վաղուցոյն խոյս տուեալ էր Դեմետր ՚ի Փսքով յաւուրս առին թաթարք զՎոլոտիմիր եւ զմերձակայ քաղաքսն, եւ Անդրէաս ժառանգեաց զամայացեալ աթոռ թագաւորութեն. այլ ՚ի գալ ամին միւսոյ դաշն ուխտի հաստատեցին ընդ միմեանս եղբարքն երկոքեան, եւ Անդրէաս դարձոյց անդրէն առ Դեմետր զՎոլոտիմիր եւ զամենայն երկիր նորա:

Սակայն եւ նորա ոչ ընդերկար վայե-

լեալ 'ի կարծեցեալ թագաւորութենէն մեռաւ յամին 1294, թագաւորեալ ամս հինգ. և եթող զորդի մի Իւան անուն:

ԱՆԴՐԷԱՍ Գ. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՈՎԻՉ

ՄԱՀՈՒԱՄԲՆ Դեմետրի միայն մնա-ցեալ Անդրէաս օրինաւոր ժառանգ ա-թոռոյն Վլատիմիրայ, և տեսեալ զի Մոսքուա միայն զերծ մնացեալ էր յաւ-շաւանաց թաթարաց և զամ քան ըզ-զամ պայծառանայր, զհետ եղև յա-փշտակել զայն յեղբօրորդւոյն իւրմէ Յուրեայ:

Այլ մինչդեռ պատրաստէր զօրս 'ի մեծ խանէն Թաթարաց՝ մեռաւ յամին 1304, և տարեցաւ Ռոստով 'ի նորա-նոր հարսանեաց:

ՄԻՔԱՅԷԼ Բ. ՅԱՐՈՍԼԱՒԻՉ

ՅՈՒՐԻՑ իշխանաց ձգտելոց 'ի ժա-ռանգութեան աթոռոյն Անդրէի, որք էին Դեմետր իշխան Թվերայ, Յուրի իշխան Մոսքուայի. և Միքայէլ որդի Յարո-սլաւայ եղբօրդի, ախոյեանք ժողովր-դեանն ընտրեցաւ Միքայէլ, և հաստա-

տեցաւ 'ի խանէն Թաթարաց, և զամս հինգ խաղաղութեամբ վարեաց զթագաւորութիւն :

Այս 'ի մեռանել Թուղթագաւորայ, և 'ի յաջորդել որդւոյ նորին Իւզպէքայ՝ գնացեալ Միքայէլի յայց նորոյ խանին՝ մեծապէս պատուեցաւ 'ի նմանէ ինքն և մետրապոլիտն Պետրոս, զոր ընդ իւր ածեալ էր :

Այլ մինչդեռ նա անդ էր՝ սով ասպատակ անկաւ 'ի Նովկորոդ, և Եուրի իշխան Մոսքուայի համբաւեաց չարամտութք, իբրու եթէ անխորհուրդ անսաչութեան Միքայէլի արգասիք իցեն հարուածքն, և ինքն կալաւ զիշխանութիւն քաղաքին :

Իբրև լուր եղեն իրքն առ Իւզպէք, ծանրացաստումն եղեալ՝ առաքեաց կոչեաց զԵուրի յառնել գալ անյապաղ առ ինքն, և զՄիքայէլ դարձոյց զօրօք համբերձ 'ի տեղի իւր. յորոյ 'ի հասանելն 'ի Նովկորոդ, քաղաքացիքն խնդրեցին զխաղաղութիւն :

Իսկ Եուրի իւրով կեղծուպատիր բանիւք ընդ միտ մտեալ խանին՝ այնպէս իմն յինքն յանկոյց զսիրտ նորա, զի էառ 'ի կնութիւն զքոյր խանին՝ որ յետ մկրտութեանն անուանեցաւ Ագաթա : Այս յամին 1317 ընկալաւ և զանուն թագաւորութեան, և դարձաւ 'ի Ռուսիա :

Զայն զգացեալ Միքայէլի՝ գունդ կազմեաց և ել ընդդէմ Եուրեայ. որոյ

անկանել զանդրաւանկանութեն ձեռին իւ-
րոյ՝ առաքելոց խնդրելոց զխաղաղութիւն
հրաժարելով 'ի Թագաւորութենէն Վա-
ղանտինեայ. և Միքայէլ հաւատայ նմա :

Իսկ նորա 'ի ծածուկ զիւրև ածեալ
զոմանս յիշխանաց, և զՆոմկորդոսացիս,
խաղաղ պաշարեաց զՄիքայէլ 'ի Թմէր
քաղաքի. այլ նա իւրովքն հաւատարիմ
զօրօք հալածեաց զնա 'ի բաց, և զկէս
նորին զՍնգաթա կալեալ ած 'ի Թմէր.
որ և յետ սակաւուց հիւանդացեալ
մեռաւ անդէն :

Զայս պատճառս առեալ Նննդժոան
Եուրի՝ հաճարակաց՝ եթէ Միքայէլ առ
Թշնամութե դեղ մահու արբոյց կնոջ
իւրում քեռ մեծի խանին. և Թէպէտ
նա 'ի ցոյց անմեղութե իւրոյ առաքեաց
առ խանն զորդի իւր զԿոստանդին պա-
տանի չորեքտասանամենայ, սակայն Եու-
րի անձամբ երթեալ զայլոցոյց զորդին
Իսզդէքայ ընդդէմ Միքայէլի բազմա-
պատիկ զպատերազմութիւնք. մինչև զեսպան
առաքեաց առ նա խանն, զի փութա-
նակի եկեալ յանդիմանն լիցի ինքեան :
Իսկ նորա յառաջ քան զժամանել դես-
պանին յուղի անկեալ գայր առ խանն.
և զձանապարհայն զիւրաս հաւանե-
ցոյց զդեսպան խանին զայր լաւաբարոյ
ընդ անմեղութի իւր. և 'ի պատմել առՆն
զամենայն զաւանձանութիս Եուրեայ,
և Թէ հանդերձեալ է խանն 'ի գխաղա-
հոջ սպանանել զՄիքայէլ, բարկացեալ Թա-

խանձեցին զնա որդիքն իւր և բարե-կամքն, զի մի՛ երթիցէ անձամբ առ-խանն, այլ նա ոչ անսայր նոցա ։

Եւ իբրև եհաս առ Իւզպէկ՝ նա զա-ռաջինն բարեկամաբար ընկալեալ զՄի-քայէլ, ապա 'ի նորոգել զխաղաղու-թեանն՝ արգել զՄիքայէլ 'ի [illegible] առ 'ի դատաստանաւ քննել զնա. և որչափ ջանացաւ Իւզպէկ արդարացուցա-անել զվճիռն, սակայն պատրեալ 'ի դատախազիցն սուտ ամբաստանութեանց՝ արկ զՄիքայէլ 'ի կապանս, և մատնեաց զնա 'ի ձեռս կուսակցին Եուրեայ Ղար-ղաւի իշխանին ։ Եւ նորա եդեալ 'ի մէջ դասն մահուամբ մերժել զՄիքայէլ 'ի կենաց՝ ամիսս ինչ պնդեաց զպատրանաց նորա 'ի կոճեղս ծանունս, և ապա դա-տապարտեալ 'ի մահ՝ ած զնա 'ի բազա-նիս, զզեցոյց հանդերձս ապերախտս, և արար նմա խնջոյս բազմածախս, զի յուշ լիցին նմա նախնիք արբշռութեանն ։ Եւ իբրև յաղեցան Եուրի և Ղարդաւի ընդ ոգորմ անսալ վատաբարոյս արքայքն՝ առին զնա զաւհիճքն, և ծայրաքանդ արարեալ յոտից և 'ի ձեռաց, կախե-ցին զնա ընդ որմ ինչ խարխուլ զպա-րանոցէն, և յանկանել որմոյն մինչդեռ այսպ անդր շարժէին զնա զաւհիճքն, մի-ոմն 'ի Ռուսաց առ զուլթ ադեանցն խա-ցեաց զանանկաւ ընդ սնանկուշան Մի-քայէլի, և զերծեայց զնա 'ի զաւհն աան-ջանաց անհոգ ։ Ի անսալ զխանանն յու-

զերդան զաւթե Թաթար իշխանին. որ և ասեալ զի Եղուրի անկարեկեր զինեք աշխարհը ընդ նոյ, ասել ցնա. «Ա՛յ զաղան անհաղորդ, և զինուրդ ասխարհ ամենայն կեա 'ի մերձ զիական եղբօր քո »: Եւ նա յոյ շատապարանեալ՝ հրամայէ ծածկել զգին ազատութեամբ, և հրամանն հասցէ տանել զնա 'ի Ուռուխա:

Այսպէս բարձաւ 'ի Ուռհայոց այլին քաղաքորպութեան, որոյ և խաղաղութեամբ յամին 1317, թագաւորեալ ամս երեք տասանս. և էին նորա որդիք չորք. Դե-մետր, Աղեքսանդր, Կոստանդին և Վասիլ:

ԾՈՒՐՈՒ Գ. ՑԱՆԻԼՈՎԻՉ

Զհնց եւթն ամաց մնաց աննկեղ Մե-քայէլի եղն Եղուրի 'ի Ուռհայում՝ տեսեալ 'ի խանէն զԹագաւորութեն Վրացաստա-նայ, և 'ի ընու զանդյանգ արժանաւորու-թիւն թագաւորաց՝ ծանր ծանր հարկա-տուհանչութեան կերակրէր զժողովուրդ-իւր:

Ցեսեալ Դեմետրի որդւոյ Մեքայէլի զանկարգութիւնս Եղուրեաց և յիւրում զաւառին, և երկուցեալ թէ զաւցէ զպատապարտեցէ զնա խորամանկ հայրե-նայքն իւր՝ փոխաւ զառակ հայրենակն թերթ հատուցեալ, եւ զնաց առ խաղաղէն, և

ծառայից նախնի զբռնաւորութիւն Իւզբէկայ. և քանզի խանն կանխաւ իսկ 'ի կատակածառ միտս էր ընդդիմաւորէն, եւ Դեմետրի զԹագաւորութիւն Վղատիմերայ, և արձակեաց զնա 'ի Ռուսիա:

Զայն զգացեալ Յուրեայ՝ անձամբ մաքեաց երթալ առ խանն և ամբաստանել զԴեմետրէ. այլ զճանապարհայն եհաս 'ի մէջայ նորա Աղեքսանդր եղբայր Դեմետրի. և զաւրեղեկից բարեկամաց նորին զօրաւեալ՝ հալածեաց զնա 'ի փախուստ:

Ի միւսում ամին գնաց Յուրի առ խանն. գնաց և Դեմետր զկնի նորա, և առ շնորհս գտեալ առաջի Իւզբէկայ՝ համբաւարարեցոյց զնա, և ապա 'ի վրէժ արեան հօր իւրոյ՝ սպան և զՅուրի:

Սակայն և ինքն չև լցեալ զքսան և եօթն ամ հասակին՝ սպանաւ յերգորէն Յուրեայ յԱղեքսանդրէ, որ էառ զԹագաւորութիւն Վղատիմերայ:

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Բ. ՄԻՔԱՅԼՈՎԻՉ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ փոխանակ առաջակարգ ընդ աԹոռն՝ որ ծխէր առակուցին յարեան հօր իւրոյ, և եղբօրն, և հօրեղբօր, գնաց առ Իւզբէկ, և ընկալեալ զԹագաւորութիւնն՝ եկն բնակեցաւ 'ի

Թուէր. զի Վլոտոմիրն աւերեալ և ամայի մնացեալ էր:

Խորհեցեալ Իշխանաց, որպէս ա-ւանդեն պատմագիրք Ռուսաց, յետ մահ-ուանն կացուցանել զոք Թագաւոր Վլո-տոմիրայ և Նովկորոտայ, առաքեցին առ Ալեքսանդր զՈւզբէկ խան. որում և պատուէր ետ սպանանել զԱլեք-սանդր և զիշխանս նորա. և զամենայն աւագանին Թուերայ: Ալեքսանդր մե-ծապէս սիրով հիւրընկալեալ և հան-դոյց զՈւզբէկ և զիշխանս նորին յապա-րանս իւր. այլ եկեալ զգաց զդաւն՝ ՚ի նմին զիշխելն կոտորեաց զամենայն զԹա-թարս որ գտան ՚ի Թուէր, և զապարանսն ուր փախուցեալ էր Ուզբէկ խան իւ-րովքն հանդերձ՝ այրեաց ՚ի մերայնոցն:

Յայնժամ Իւան եղբայր Գէորգեայ՝ առ անհաշտութեան ատելութեանն զոր ունէր ընդ իշխանս Թուերայ՝ աղաչ արար Ուզ-բեկեայ զեղբայրն, և ընկալեալ զԹա-գաւորութիւն Վլոտոմիրայ՝ եկն բազմու-թեամբ զօրաց Թաթարաց և այրեաց աւերեաց զԹուէր և զամենայն նորին. և Ա-լեքսանդր ամրացաւ ՚ի Փսքով:

Այսպէս ամբարշտեաց Իւան և Նովկորոտայ, և եդեալ անդ զոմն տեղապահ իւր՝ ինքն դարձաւ անդրէն առ խանն:

Իսկ Ալեքսանդր յետ սաստին ամաց կատարածի Թաթարացն՝ այն է յամին 1338 ՚ի մեծի բանակի անդ նոյնա հա-սոյց զվախճան մահուամբ իւրով:

Եւ եղեն նորա ուստերք երեք. Ֆէոդոր կամ Թէոդորոս, Վսեվոլոդ և Միխայէլ. յորոց առաջինն սպանաւ ընդ հօր իւրում: Եւ դստերք երկու, Մարիամ և Յուլիանէ. և յերկրորդէս յայտնանէ՝ որ ամուսնացաւ ընդ արքային Լիտուաց՝ իշխանէ առ հանն Գետիմինոսի Գ., կայսերք Ռուսաց, և Գորգոնի Ա. և Ալեքսանդրի, և այժմու ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԻ Ա., ինքնակալին:

ԻՒԱՆ Ա. ԴԱՆԻԼՈՎԻՉ ՔԱԼԻԹԱ

ՊԱՅՄԱՆ թագաւորութեանն Իւանայ էր առնուլ 'ի ձեռս Իւզպէկայ զԱլեքսանդրոս, կամ կորուսանել զնա. վասն որոյ ընդ Թագաւորին հրամայեաց Ալեքսանդրի երթալ անյապաղ առ խանն. և 'ի չանսալն նորին՝ ասպատակաց զամենայն իշխանս Ռուսաց յառնել ընդդէմ նորա: Այլ առ ժամն հարկեալ զդէմ ունել Գերմանացւոցն արշաւելոց գետոյ 'ի Նովկորոդ՝ ետ մետրապօլտին իւրում ընդ բանադրանօք արկանել զԱլեքսանդր և զհաւատակիցս նորին. և նա մեկնեցաւ 'ի Լիտվանիա:

Իսկ և ետես Իւանն՝ զի նախանձակիցք իւր զօրանայցեն յերկրին, և կուսակիցք Ալեքսանդրի որ բազում օրէ յաւելուն, գնաց առ Իւզպէկ, և 'ի չքմեղս եղե

ընդ ոչ յանձնելն խորհրդոց նորա՝ որ վասն Աղեքսանդրի. և խանին ներողու- թեան զանեալ առ Իւան՝ յաւել հրաման ևս տալ, զի թէ կամի հաշտեցուցանել ընդ Աղեքսանդրի :

Ընդ այս ներողամտութիւն խանին վերա- տահացեալ Աղեքսանդրի՝ առաքեաց առ նա զորդին իւր զՖէոդոր. զոր սիրով ընկալեալ Իւզբէկայ՝ ասէ տալ Աղեք- սանդրի անձամբ գալ առ ինքն և տալ պատասխանի վասն կոտորածի Թաթա- րացն : Եւ Աղեքսանդր ոչ զանգիտե- ցաւ գնալ առ նա 'ի պատանեկ ժամանակն՝ յորում պատերազմունք խանին խաղաղ պատահեցան 'ի Պարսս : Եւ խանին ձեռնհեալ ներել զյանցանսն, ետ և զիշ- խանութիւն Թուէրայ 'ի ձեռս նորա :

Յանկարծ այլ մի յեղափոխութիւն Իւանայ, և մեծատանց Իւանն՝ մերձաւորին ներհակառու- և ատելութիւն վառեալ ընդդէմ Աղեք- սանդրի, սկսաւ չարախօսել զնմանէ առ Իւզբէկայ. և մեկնեցաւ Աղեքսանդր ա- ռաքեր առ խանն զորդի իւր զՖէոդոր, Իւան կանխեալ յառաջ քան զնա՝ գնաց Թոյց 'ի սիրտ Իւզբէկայ զառաւելին զայ- րացոյն. և նորին կոչեցեալ զԱղեքսանդր՝ սպանանել զնա և զորդի նորա, յամին 1338 :

Զհետ երից ամաց մեռաւ և Իւան ծերացեալն 'ի չարիս ամենայն, թագաւո- րեալ ամս երեքտասան : Սա մականուա- նեցաւ Քալիթա, այսինքն է Քսակ,

երբ զի սովոր էր կրել զգօտւոյն քսակ դրամոց 'ի բաշխումս ողորմութե. և սա ինքն միայնոյն զիշխանութիւն Մոպսուեստիոյ և Բռոսթռնայ: Ի մեռանել իւրում եթող երիս որդիս, որոց անուանք էին Սիմէոն, Իւան և Անդրէաս:

ՍԻՄԷՈՆ ԻՒԱՆՈՎԻՉ ԳՈՌՈԶ

Ի ՎԻՃԱԿԻ որդւոց և եղբարցն Իւանայ զաւթուոյն՝ իւղովէք որոշեաց տալ զայն որդւոցն, 'ի նոսին առաջատուն արարեալ զընտրութիւն միայ 'ի նոցանէ. և Իւան և Անդրէաս ետուն Սիմէոնի զաթոռն հանդերձ կիսով մասամբ հայրենի պետութեանն: Սակայն և սա ոչ կարաց խաղաղութեամբ վարել ընդ երկար զթագաւորութիւն 'ի պատճառս ապստամբութեան բնակչացն Թոռժոկ քաղաքի, և արշաւանացն Լիթուանեաց, Լիւոնիացւոց և Շվէտաց 'ի սահմանս Նովկորոդայ:

Իսկ յամին 1343 ճարակեցաւ ընդ Ռուսաստան և ախտ ժանտն՝ որով ըմբռնեալքն մեռանէին. յերկուս և յերիս աւուրս. մեռաւ և Սիմէոն 'ի նմին ախտէ, թագաւորեալ ամս երկոտասան. և եթող երկուս որդիս, զԻւան և զՍիմէոն:

ԻՒՈԱՆ Բ. ԻՒՈԱՆՈՎԻՉ

ՎԱՂ քան զՍիմէոն մեռեալ էր Իւզ-պէկ խան, և պայազատեալ էր որդի նորին Ճանիպէկ. առ սա գնացին եղ-բարքն Սիմէոնի Իւան և Անդրէաս, և Իւան ժառանգեաց զաթոռն. և թա-գաւորեալ ամս վեց՝ ոչ ինչ նշոյլ գործ արժանի յիշատակի, և մեռաւ յամին 1358:

ԴԻՄԻՏՐ Գ. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՎԻՉ

ԸՆԴ այն աւուրս և զօրութիւն թա-թարաց սկսաւ թուլանալ 'ի պատճառս անմիաբանութեան խանիցն. զի Ճանիպէկ վաղամեռիկ լինէր, և յաջորդք նորա կառավարիչք եղերաց 'ի բազում մասունս հերձին զաւերութիւն խուժանց. և Խըտըր խան սպիտակաց կողմանցն Վոլգայի: Առ-սա գնացին Դեմետր որդի Կոստանդինի, և էառ զթագաւորութիւն Մոսկուայի:

Այլ 'ի մեռանել Խըտըրայ, և 'ի զօ-րանալ Մուրատայ խանին՝ որ նստէր 'ի Սարայ, Դեմետր որդի Իւանայ երկրոր-դի խնդրեաց ընկալաւ 'ի նմանէ զաթո-ռ թագաւորութեանն, զոր յերկուց ամաց

հետոյ ունէր Դեմետր Կոստանդեան․ որ և եթող երիս ուստերս, որոց ա-նուանքն էին Փիլիպպոս, Սիմէոն, և Իւան ։

ԴԵՄԵՏՐ Գ. ԻՒՔԱՅՐՈՍ
ՍՈՏԵՐԻ

ԴԵՄԵՏՐ եղբայր Անդրէի մեծաւ երկոտասանամեայ ամաց թագաւորեաց՝ օ-ծաւ 'ի Մոսկուա 'ի ձեռն հօրեղբօր իւ-րոյ Վլադիմիրայ իշխանին Սերփուխօ-վայ ։ Այլ քանզի հրամանաւն Մուրա-տայ անցեալ էր առ յաթոռն, Մամայ խանն հզօրագոյն 'ի խանս ժամանակին՝ ետ և ինքն հրովարտակս և հաստատեաց զնա 'ի թագաւորութեան. ընդ որ զժուա-րեալ յոյժ Մուրատայ՝ յետ ուրեմն կոչմա-նէ ետ զթագաւորութիւն Դեմետրի Կոս-տանդեան՝ իշխանին Սուզդալայ. և ա-հա նոր պատճառք աղետից Ռուսաց ։

Անդի և Միքայէլ Աղեքսանդրեան իշխան Թուերայ՝ նիզակակցութեամբ աներ-ոյն իւրոյ արքային Լիթուանեաց յար-ձակեալ ասպատակօք աւար զՌուսիս, կա-մեցեալ ինքն թագաւորել փոխանակ երկուցն եւս Դեմետրեանց ։ Եւ այս շփո-թութիւնք ոչ դադարեցին 'ի Ռուսիա ընդ-ամսն ութուտասան ։

Յայնմ ժամանակի Մամայ խանն և եւս հզօրացեալ 'ի վերայ այլոց խանից ,

և անդ եղեալ աԹոռոյն Մոսքուայի՝ վեցհարիւր հազար զօրօք անցանէ ընդ գետն Վոլգա ։ Հաղորդակցի նմա և Օլեգ իշխանն Րեազանայ, և զայս յօգնականութիւն երկպառակչութեանն արքային Լեհաց Վլադիսլաւու Ե, անձին ունելով միտս բաժնի առնուլ 'ի Թագաւորութենէն Ռուսաց ։

Յայնժամ և Դիմիտր միաբանելով ընդ իւր զամենայն իշխանս Ռուսաց՝ և անց ընդ Տօն կամ Տօնաւիս գետ չորեքհարիւր հազար զօրօք, որպէս ասեն ։ Եւ եղև պատերազմ մեծ յոյժ, յորում Դիմիտր ինքնին ահագին քաջութեամբ ցուցեալ 'ի փախուստ դարձոյց զԹաԹարս . և Ռուսք ձիօք զհետ մտեալ նոցա վարեցին ընդ մղոնս քսան՝ և ծածկեցին զամենայն զճանապարհայն դիակամբք ԹաԹարաց ։

Մինչդեռ Մամայ մերձաւորին զօրաժողով լինէր 'ի վերայ Ռուսաց, եկն ընդդէմ նորա Թոխթամիշ խանն ամբոխիւ Ոսկեորդեան ԹաԹարաց . յորմէ զարհուրեալ զօրավարաց Մամայեայն՝ Թողին զնա և միացան ընդ Թոխթամիշ խանին, և Մամայ ապաստանեալ 'ի Քէֆէ՝ սպանաւ անդէն ։

Իսկ Թոխթամիշ տիրեաց Սարայի և Վոլգայ, և առաքեաց այր առ իշխանացն Ռուսաց զկամս իւր՝ խաղաղութի կալոյ ընդ նոսին . և նոքա մեծաւ ուրախութեամբ շնորհս կալեալ, ընծայաբերք լինէին նմա ։

Սակայն զհետ երկուց ամաց կատարեալ զնա զՌուսս՝ որք վաճառականութեան էին ընդ թագաւորս խաղաղութեան, և 'ի նաւակս նոցին կալեալ զօրս իւր՝ եկին ընդ Վոլկա 'ի վերայ Մոսքուայի :

Դեմետր խնդրեաց զձեռնտուութիւն իշխանացն Ռուսաց. այլ ոչ ոք իշխեաց մարտնչել ընդ նմա ընդդէմ ահագին թշնամւոյն. նա զի և իշխանքն Ռեազանայ և Սուզդալայ ուղեցոյցք եղեն խանին Թաթարաց. վասն որոյ և Դեմետր անօգնական մնացեալ՝ ամփոփեցաւ 'ի Քոսթրոմա :

Իսկ բնակիչքն Մոսքուայի անիշխանք և անսանձք 'ի խուժդուժ խուժան բամբասանացն, և մատնեցան յանձնեայն անարգելութեան. և մինչև եկեալ Թաթարաց՝ հիմն 'ի վեր տապալէին զքաղաքն, թէ ոչ հասեալ օգնէր նոցա Օստէաս իշխան Լիթուանեաց :

Հասին և Թաթարքն 'ի վերայ, և Օստէաս պատերազմեցաւ ընդդէմ նոցա 'ի պատուարաց: Այլ Թոխթամիշ խօսեցաւ ընդ քաղաքացիսն և ասէ. «Չեն իմ կամք չարիս ինչ հասուցանել ձեզ. զի միայն եկի վրէժ խնդրել 'ի Թագաւորէ անտի որ վատութեամբ եթող զաթոռ իւր և փախեաւ. արդ 'ի ձէնջ ոչ այլ ինչ պահանջեմ, բայց զի արտաքս ելեալ ընծայիւք յայս տունիցէք զպարտեկանութիւն ձեր ընդ մեզ» :

Յայնժամ բացեալ Մոսքովաց ըն-

դրուժնան, եւ լինի ընդ աւար խանին ըն- ծայիւք՝ բազմութիւն իշխանաց և ազնուա- կանաց, հանդերձ պաշտօնէիւք եկեղե- ցւոյն՝ որք բարձեալ բերէին թափօրիւ մեծաւ խաչս և պատկերս սրբոց, և մտին 'ի քաղաքն անդր Թաթարաց, մինչև եկին հասին 'ի միջավայր քաղաքին: Յայնժամ Թաթարքն անկեալ 'ի վերայ՝ կոտորեցին զնոսա յանխնայս, ընդ սոս և զՕտակոս, և ապա խուժեալ 'ի Մոս- քուա՝ 'ի հուր և 'ի սուր մատնեցին զա- մենայն, և զապականեալն 'ի կատարածէն 'ի գերութիւն վարեցին:

Զնոյն անցս անցուցին և ընդ մօտա- կայ քաղաքս ինչ, և ապա դարձան 'ի տեղիս իւրեանց:

Սակայն Թոխթամիշ եղեւ արգահատա- նէր որ չէառ յանձն կապել 'ի Դեմե- տրէ և զԹագաւորութիւնն, այլ և զայն իշխանին Թվէրայ, որպէս հայցէր նա: Իսկ Դեմետրի լուեալ զիրսն՝ առաքեաց առ խանն զանդրանիկ իւր զՎասիլ եւրև 'ի պատանդ հաւատարմութեան իւրոյ առ նա: Ընդ սմին քանի մի ամ իւր կալեալ խանն զպատանդն, մինչև ձանձրացեալ նորա՝ փախեաւ 'ի Լիթվանիա:

Այս անցանս եղև յամին 1382, և յետ եօթն ամաց մեռաւ Դեմետր Տօնս- քի քառասնամեայ, թագաւորեալ ամս քսան. և եթող եօթն որդիս, որք էին Տանիլօ կամ Դանիէլ, Վասիլ, Եու- րի, Անդրէաս, Պետրոս, Իւան և Կոս-

տանիցդին ։ Իսկ զնա պայազատացուցանէր որդի նորա Վասիլ, և հաստատեցաւ ՚ի թագա- ւորել իւանեին ։

ՎԱՍԻԼ Բ. ՏՄԻՏՐՈՎԻՉ

Ընդ թագաւորելն զազգահաւութեանց հայրենեաց տարս, զիննեաց անկարգաճառ յերկիրս իշխանութեան Տմիտրիայ ՚ի Մոսկ- ւայ և ՚ի Նիժնի Նովկորոտ, և զեր- կրորդն զայս քաղաքս յաւարս առեալ՝ խաղաղաց զնոսա առ իւրենն, և կառավարել տալ զնա՝ ընկալեալ ՚ի Նոմոնէ հրա- մանն միացուցանելոյ զերկիրն ընդ իւ- րում թագաւորութեան ։ Իսկ մինչդեռ զառանձինն զայդ ՚ի Ռուսիս համեղերժ պայազատանութեան իւանեին, Դմիտրի խոր- հուրդ առնել ընդ իւրում ապահովու- թեան՝ յուժ առնել նոցա զերդումն հա- ւատարմութեան զոր երդուեալ էին՝ չթո- ղուլ զնա երբեք ՚ի ձեռաց . և երեկոյա- զայնն ՚ի նոսա մկրտեաց՝ թէ ամենե- քեան պատրաստ եմք ՚ի մեռանել վա- խճանել անձին քոյ ։ Յայնժամ Դմիտրի եդ ՚ի մահ չառնել մուա պայազատութիւն և պաշտօնէիցն Վասիլի ՚ի քաղաքս իւր ։

Իսկ եհաս անդր պայազատութիւն իւանեին, իշխանք Վասիլի որ ընդ նմա՝ հնչեցուցին զզանգականն ՚ի ժողովել զամբոխն . և մինչդեռ Դմիտրի առաջ-

տեսեալ Մամայի տեսանել զարգելեալս խառա-
նմանց իւրոց ուսումնականացն, և առհա նո-
քա միաբանեալք ՚ի մտանել զնա՝ հա-
ւանին ՚ի միտս և կամակցին. և հնազանդեալն
այն չարութեան՝ որ կամեցաւ խզել յաւե-
նեցուն ընկերանաց խեղդամահեր մեռանել
վասն իւրոց իշխանութեան՝ յայնժամ սակս
ցԳորիս ըղձութք. « Մէջ ծառայք եղէ
Թշնամեաց քոց »:

Յետ սակաւուց եհաս և Վլադի, և
զԳորիս ապրեալ ՚ի կալանս՝ այսպէս և
անձինք ցրուեալ զինեն նորա և զարգելս և
զմեներգելն. այլ Գորիս մեռաւ ՚ի մտա-
ռուծ ամին, և մնաց նորա զօրաւորական
իւրն եղև հանդերձելոյ առաջնոյն Ռուս-
իոյ:

Քանզի ընդ այն ժամանակս ՚ի զօրա-
նալ Լեհկթխնուրայ՝ մեծ մասն Թա-
թարաց միաբանեցին ընդ նմա, և առհա-
սարակ կոչին Թաթարք խանին Ռուսիոյ
հերձեալց ՚ի խռովիս խռովիս. որք առ-
աջատաւորեալ ընդ կողմանս կողմանս Ռուս-
իոյ՝ սաստկապէս ցուցանէին յոյժ զաղ-
խաղրհն. Թո՛ղ և զարշաւանս Վիթովլդայ
զքաղաքն Լիթուանիոյ ՚ի Սմոլենսկոյ, և զա-
ւեր և զյափշտակութիւն՝ զոր գործէր ՚ի
Ռուսիոյ: Մեռաւ և Թոխթամիշ, և
առնէր փոխանակ նորա որդի նորին
Պուլատ խան, այլ զանուշութիւն իշխա-
նութեան նորա ունէր իշխան նորին Ետի-
կեօյ: Նա ևս բողոք կալեալ Վլատիւ զՎի-
թովլդայ, և նա ՚ի մերձին եղեալ խառառա-

ցեալ առաքել նմա զօրս յօգնականու-
թիւն, մնայր տկարանալոյ երկպառակչեւք
իշխանացն՝ ընդ իրեարս մարտնչելով ։
Եւ Եդիգէ եւս զի նորա իմացեալ զդաւն՝
ոչ եւս յարեաւ ի վերայ մեծամեծաց, դար-
ձոյց զզօրն ի Մոսքուա, եւ պաշարեաց
զնա, այլ ոչ կարաց առնուլ զայն առ
ի չգոյէ թարքանաց ։ Շատ համարեցաւ
զմնար զանձուն զոր հատուցին նմա
քաղաքացիքն, եւ ապաստանեալ զամե-
նայն շղթայից մայրս՝ դարձաւ առ Պու-
լադ, որ ի վտանգի կայր յերեսաց այլոց
Թաթարաց. եւ ընդ ամս քսան եւ չորս
ոչ կոխեցին Թաթարք ի Ռուսիս ։

Իսկ Վասիլ՝ որ ի պաշարմանն անդ
Մոսքուայի ամրացեալ էր ի Քոսթրո-
մա հանդերձ ընտանեօք եւ աւագա-
նւօքն, ի մեկնել Թաթարաց յաշխար-
հէն իւրմէ՝ ոչ ինչ այլաւանի դարման կա-
րացեալ մատուցանել աւերածոյ եւ ա-
ղէտից թագաւորութե իւրոյ՝ մեռաւ
յամին 1425, թագաւորեալ ամս երե-
սուն եւ վեց ։ Եւ էր ինքն ամաց յիսուն
եւ չորից. եւ եթող երկուս ուստերս՝
զՎասիլ եւ զԻւան, եւ զերիս դստերս՝
յորոց մին ամուսնացաւ ընդ Յովհան-
նու Պալէոլոգ կայսեր յունաց ։

ՎԱՍԻԼ Գ. ՎԱՍԻԼԵՎԻՉ

ԵՈՒՐԻ իշխան Կամիշայ՝ եղբայր Վասալի երկրորդի անուանեալ զի եղբօրորդին իւր Վասիլ Գ, մանուկ էր տասնամենայ, յինքն ջանայր կորզել զաթոռն : Եւ թէպէտ խոհական մայր արքայորդւոյն Սոփիա՝ իմաստուն հնարիւքն և ճարտար բանիւք հաստատակեցոյց որդւոյ իւրում զաւագանին Մոսքուայի, սակայն Եուրեայ ոչ կացեալ յետս ՚ի խորհրդոցն, և ոչ խրատուց մետրապօլտին երեսս ինչ առար : Այլ ՚ի հասանել ՚ի վերայ քաղաքին իւրոյ արածուն՝ ընթացաւ ինքնին զհետ մետրապօլտին և խոստացաւ այլ ոչ ևս անհանգիստ առնել զեղբօրորդին իւր :

Զհետ ամաց հնգից տեսեալ զի եկանց ՚ի նմանէ արածութիւն, գունդ կազմեաց՝ անկանել յանկարծ ՚ի վերայ Մոսքուայի. և եթէ անյաջողեսցէ, ՚ի յայտնի պատերազմ ձեռն արկանել : Խորհուրդ ետ հանճարեղն Սոփիա Եուրեայ երթալ յատեան խանին՝ և մխուոյ նորուն հպատակել. և խանն հաստատեալ ըզթագաւորութիւնն Վասլի՝ յաւել ևս պատուէր, զի Եուրի կալեալ զսանձ երիվարին Վասլի՝ յածեցուցէ զնա. այլ Վասիլ խոհական համեստութբ արգա-

հաստատեաց 'ի հօրեղբայր իւր, և ոչ իջոյց զնա յայնչափ նուաստութե :

Մի ամն յաւագանւոյն կամեցեալ առնուլ զպատուար իւր 'ի կնութիւն Վախտանգ՝ եղբօր չեղև լսելի, դրդուեաց զՆուրի մերձաւորն ընդդէմ եղբօրորդւոյն. որք և 'ի մի հաւաքեալ զերկպառակիչս զօրս՝ խաղացին դէպ ուղիղ 'ի Մոսքուա, և մերժեալ զպեսպանս Վախտանգ որ գային 'ի խնդրել զխաղաղութիւն, հալածեցին զնա մինչև զՎախտանգ մինչև 'ի Քարթլիա, և Նուրի առել զնա 'ի կալանս. այլ ապա եառ նմա 'ի բանակն զՔոլախիա, և 'ի դրառուի ունէր զնա՝ ըստ խրատու խորհրդականացն իւրոյ Մորոզովայ անն լաւի :

Եւ քանզի Վախտանգ ցանկալի էր ամենեցուն, այնուհետև առ նա ընթանային ամենայն իշխանք և մեծամեծք Մոսքուայ, և Քոլախիա եղև դոդցես ընդ քաղաք թագաւորութեն : Ընդ որ դժուարեալ յոյժ որդւոյն Նուրեայ՝ ապաւինին զՄորոզով եղբօր զատուցել մեծաւ ռանարգն Վախտանգ. և ապա երկուցեալ 'ի ցասմանէ հօրն իւրեանց՝ անկան 'ի Քոլախիա : Իսկ Նուրեայ ամենայն մնացեալ յիշխանաց և յաւագաց և յորդւոց իւրոց անգամ, եթող երկիր զաթոռն եղբօրորդւոյ իւրում, և մեկնեցաւ 'ի Կաւկաս :

Վախտանգ զեղծեալ բարեբախտութեն՝ ընդ մտանելն 'ի Մոսքուա զօրաժողով եղև յառնել 'ի վերայ հօրեղբօր իւրոյ,

որ կոչին յանձկաւանածի . և հալածեալ զնա 'ի Կալիչեայ՝ յաւարի էառ զքաղաքն և գնաց 'ի Մոսքուա . կարծէր ինքն այնուհետև եթէ 'ի սպառ ընկճեաց զՅու_րի , այլ խաբեցաւ : Զի նա մնացորդենեաց ընդ իւր զժողովրդութեան զօրացեալ ընդ_ դիմեցան Վասիլի , և զինեալ 'ի վերայ նո_րա՝ խորտակեաց զզօրս նորին . և գնաց էառ երկրորդ անգամ զՄոսքուա , այլ ոչ ինչ յերկարեաց անդէն մեռանել , թո_ղեալ երիս որդիս , որք էին Վասիլ Քո_սոյ , Դիմիտր Շեմեակա , և Դիմիտր Քրասնոյ :

Եւ կալաւ զաթոռն անդրանիկն . ընդ որ խանդացեալ երկուցն եղբարց , ասեն ցնա . «Աստուծոյ չէ զեն կամք թագա_ւորել հօր մերում , և մեք չկամիմք եթէ դու թագաւորեսցես » : Եւ եկեալ 'ի Նիժնի Նովկորոդ՝ առին զՎասիլ Գ. , և ածին հոշակաւ 'ի Մոսքուա : Քոսո_սոյ փախեաւ 'ի Նովկորոդ . և 'ի փակել ընդդէմ նորա քաղաքացւոց զդրունսն՝ ապաւանեալ զօրօք զորս գումարեաց աստի և անդի՝ արշաւ 'ի վերայ զօրացն Վասիլի յաղթութիւնս ինչ մանաւանդ , մինչև հասեալ Վասիլի տուաւր բանտա_կաւ՝ ձերբակալել արար զնա և կուրացոյց :

Անդադրոյն լեալ առ աղգականիցն՝ ա_պերախտ գտաւ և առ Ուլու Մահմետ խանն՝ որոյ կարգեալ էր զնա թագա_ւոր . զի 'ի դալ ապաստանելն նորա առ Վասիլ յերեսաց թշնամեաց՝ մինչև դու_

մարեալ էր իւր ձեռն բռնակալն, առ նենգաւ կարեկցեալ նմա զառաջինն, առաջս արձակեաց 'ի վերայ սորա քառասուն հազար։ Իսկ Մահմետ որ ոչ ունէր քան զհազար սպառազէնս ունէր ընդ իւր՝ 'ի յուսահատ ժամուն անդարձելի քաջջութե՛ նախանձիւ բազմաւ գործեալ 'ի Ռուսս՝ փախստական արար զզօրավարս նոցա, և ինքն անցեալ ընդ գետն Վոլկա՝ յաւել զթիւ զօրաց իւրոց, և դիմեալ անդէն հրկէզ արար զՄոսքուա, և զմնացեալս գիւղից և աւանաց նորին 'ի սուր սուսերի կոտորեաց. յաղթեաց և զօրացն Վասլի որ եկեալ էին 'ի վերայ իւր, և զնա ինքն համագերձ այլովք իշխանօք ձերբակալ արար։ Այլ 'ի ցոյց իւրում մեծամեծութե՛ ներբեցնելմա, և արձակեաց զնա վերստին յաշխարհ իւր։

Մինչդեռ առաջի կայր իշխանացն Ռուսաց այսպիսի օրինակ առաքինի սգոյ թաթար իշխանին, Շեմեաքա թըշնամացեալ ընդ Վասլի՝ համբաւ տանէին զնմանէ՝ իբրու թէ վաճառեալ իցէ զազգն 'ի ձեռս Թաթարաց. և միանգամայն յորդորեաց զՎասիլ գնալ 'ի մենաստան սրբոյ Երրորդութեն 'ի գոհանալ զԱստուծոյ առկս ազատութեան իւրոյ. և ինքն յարձակեցաւ եմուտ 'ի Մոսքուա ձեռնտուութբ կաշառաբեկ իշխանացն, և անդ բանտարգել արար ըզԹագուհին և զիշխանս՝ զորս ոչ կարաց սպառել։

Այսպէս մի ոմն 'ի բարեկամաց անտի նորա յանձին կալեալ յափշտակել զՎլատիլ. 'ի մենաստանէն՝ գնաց անդր, և խաբեա-նօք տարեալ ած զնա 'ի Մոլդաւիա, ուր Շեմեղէս կուրացոյց զնա, և աքսորեաց յՈւկրէն։ Անդր ածան և մայրն Վլատի և բարեկամք նորա և արկան 'ի բանտ։ Այլ իշխանքն Ռուսափոլովաքի զերծու-ցին զերկոսեան որդիս նորա զԻւան և զՑեու-րի 'ի Մուրամ, և միաբանեալ ընդ ամենայն իշխանաց՝ եդին 'ի մտի զերծուցանել և զՎլատիլ և զամենայն ընտանիս նորա։ Զայն զգացեալ Շեմեղեայ՝ փութացաւ ազատել ինքնին զՎլատիլ, և կարգեաց նմա 'ի կալուած զքաղաքն Վոլոկաս։

Իսկ Ռուսափոլովաքեանց յուղի անկեալ հանդերձ մեծաւ մասամբ աւագանւոյն՝ պատահեցին զճանապարհայն որդւոց Մահմէտ խանին, որ և նոքա իւրեանց զօրականօք երթային յազատել զՎլա-տիլ։ Սոցա ամենեցուն 'ի մի վայր ե-կեալ՝ իբրև լուան թէ Շեմեղէս ոչ է 'ի Մոսքուա, առաքեցին անդր զմի ոմն 'ի քաջ զօրավարաց իւրոց գնդաւն, և ինքեանք հետամուտ լեալ Շեմեղեայ՝ հալածեցին զնա 'ի Նովկորոտ, ուր յետ երկուց ամաց դեղով մահու սատակաւ։ Իսկ Վլատի Թագաւորեալ խաղաղութե-այլ եւս ամս վեց. մեռաւ յամին 1462, Թագաւորեալ ամս երեսուն և եօթն. և լացին զնա ամենայն ժողովուրդք իւր։ Եւ էին նորա որդիք վեց. Իւանն,

իւան, միւս Եղօրի, Անդրէաս, Պօղոս, և միւս Անդրէաս ։

Ի սոցանէ իւան պայծառագունեալ զա-թոռն քառասուն և երկուց ամաց՝ վախ-ճանի առնէ աղէտիցն Սուրիոյ, որ ՚ի պատճառս ներքին և արտաքին թշնա-մեաց ողորմելին զՍուրիա զամսն երեք-հարիւր ։

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

1462=1613

ԻՒԱՆ Գ. ՎԱՍԻԼԵՎԻՉ

ՄԻՆՉ այս իւան անդադար 'ի միակական աթոռ յանձին ընկալաւ զորդի մեծանձն, զարթուն անմեղելի, զեռանդն պատերազմականն, զիշխանականութիւն համձարեալ և զամէր իւրոյ ազգին, յառաջ քան զամենայն փութացաւ 'ի խորտակել զլուծ Թաթարաց: Եւ ամենայն ազատ զօրն գործեալ 'ի նորոգել ընխաթարեալ կարգս աշխարհին, և զանդրա ամենայն իշխանաց իւրոց յինքն յանկուցեալ՝ գէթ եդ առնուլ զխաղաղն, և վանել անտի զԹաթարս:

Արձակեաց անդր զմնան մի զօրաց իւրոց. և 'ի կատարել նոցա 'ի յաղթ և 'ի սահել, արձակեաց և այլ զօրս, որք ոչ ինչ Թողին ուղ զինի իւրեանց՝ 'ի սուր և 'ի հուր դատեալ զարս և զկանայս, զծերս և զմանկունս, զանասունս և զկրանս և զծառատեղիս անդամ, և պատշաճեցին զխաղաղն Մնգրելայ և Գորխս

եղբարցն Իւանայ : Որք և 'ի նեղ աւուրն զքաղաքն սատանայականս յամենայն կողմանց, մինչև սասանեցաւ Իսրայէլ յաւն Իւաղանայ խնդրել զհաշտութիւն, և խոստացաւ հարկատու լինել Թագաւորին Ռուսաց՝ տալով նոցա զանձն խոստովանեալ :

Ի նոյն աւուրս խնդրեցին Նեստորականացն, զի հաստատեսցէ նոցա յարքեպիսկոպոսութիւն զԹէոփիլոս միանձն, զոր ընտրեալ էր նոցա փոխանակ առաջնոյն վախճանելոյ : Զի էր նոցա Իւան, և յաւել ասել ցպատրիարքան... [illegible]

տայ, որ ունէր ամենամանաւանդ ընդ իշխա-նի մերոյ ընթացանաւորեցնոյ :

Իւ 'ի սատանականաց առաքոնին ապստամբ-եալցն՝ մինչև 'ի ձայն բարձր կարդալ իւ-րեանց Թագաւոր զՔաղէմիքը, եհաս 'ի վերայ իւրան երկուք բանականք. և միով 'ի նոցանէ խորտակեալ զմեծ մասն երկ-սուն հազար զօրաց Նաբուգոդոնոսորայ, զերկուս հազարսն ձերբակալ արար :

Ի մերկացուցանել զզինակուն անկե-լոցն Նաբուգոդոնոսորայ զաւան տա. մեոյ միոյ 'ի նոցանէ յեռակարգ ուխտն՝ որով նուիրեցին զանձինս 'ի ազատութիւն Քաղէ-մեայ. և զօրավարացն իւրանայ զնոյն զը-տեալ տա. այլս 'ի մեծամեծաց ձերբա-կալ երելոց՝ սպանեալ զնոսա, և միա-ցեալոցն հրամայեցին հատանել զմիմեանց զունչս և զշրթունս և զականջս, և ա-ռաքեցին զնոսա անդրէն 'ի քաղաքն :

Ի ձախողել այսպէս իրաց իւրեանց զզօնացան փոքր մի. Նաբուգոդոնոսորայք, և 'ի ձեռն միջնորդութեան քահանայից և ա-ւագագոյն, իւրեանց և մեծապատիւ-ագին Մուրքուսայ՝ եթող նոցա իւրան ըզ-յանցանսն՝ պահանջելով զհարկսն զոր ժխտեալ էին, և 'ի վերայ այնր այլ ևս զբանս 'ի պատճէն վասարանձնութեան :

Սակայն զՀեռ ամենայ զարձեալ տալոյ տամենեցին նոքին խորհրդածք, և զզինա-կայս խորհրդոցն իւրեանց սպանեին : Յայնժամ իւրան անձամբ խաղացեալ 'ի վերայ նոցա, ոչ ինչ երևեալ տարար սպա-

չանեաց նոցին, և կատարեցաւ 'ի նոցանէ զամենայն աղաւաղութիւնսն՝ հաւատարիմ տեարք այնց քաղաքաց. այլ զերկուս առանձինն պատմութիւնս եւս նոցա. չեղանել յանկարծակի բառս ընդէն աշխարհէն իւրեանց, չզայր յառաջեան Մովսէսացի, և չզիտացեալ 'ի ձեռաց ընդդէմ թագաւորաց:

Այսպէս առնեալ 'ի նոցանէ զերկուսին հաւատարմութիւն, խաղաղացուցչ 'ի Մովսիսա զՄարկոսա և զհամանախանձս նորին. եւս և զհաւչակաւորն զայն զանեզանէ՝ որով աձեր ենին նախկորդաւաղիւք այլ առնել զաղաղատանակութիւն իւրեանց. զոր և կախեաց յաշտարարակիլ ուրեք բարձու հանե զեաղ Քրիստինեայ՝ որ առ Մովսէսայիւ:

Յետ առկատուց 'ի խլեալ դարձեալ անմանդորըր ժողովրդեան՝ խարհեցաւ իւան յասուել զնոսա ընդ աշխարհէն, և զեւսարդարականն վանել արտաքս քան ըզՌուսաքաս, և ապար այնուհետեւ:

Ընդ այն ժամանակս Աճեմեան խան Մոկեղէին անուանեալ զնոյին թագաւորաց (այն է Ալթըն Օրդա) զեսպանս հրովարտակաւ առաքեալ առ Իւան՝ պահանջեաց զհարկսն, զոր նախնիք նորա պայկաւ ատապեալ էին մեծապէս թագաւորաց: Իսկ եւս Իւան զհրովարտականն՝ եթուք 'ի ձեռաց և առ ոտն կոխեաց, և հրամայեաց խողխողել անդէն զդեսպանսն, զմի միայն արձակեալ առ Աճեմեան՝ աղդարար զեղելոցն:

Խաղաց Ահմէտ զօրօք բազմօք 'ի Ռուս–սիա՝ տապաստակեալ 'ի բաղդում անեղիս. այլ եկեալ եւսեւ առաւելին զատառապագոյն բանակն Ռուսաց պաշարեալ 'ի յար–ձակել՝ 'ի փախուստ խուճապեցաւ իւ–րովքն հանդերձ, և կարօղ զբաղդաւն 'ի նոցանէ:

Զհետ սորին ելից մերձաւորին ապաշաւեալ 'ի ստահակեալն Ռուսաց՝ 'ի ստորա խոստա–կեցաւ 'ի նոցանէ, և ինքն խոկ անկաւ 'ի մերձընուած Ճաւկասաւն:

Խաղաղութիւնք մեծի գնդին Թաթա–րաց խոստացեալ Իւսմնայ եւ զքան զեա զարթմունս 'ի նախկինն ղՔաղաքիմիր արքայի Լեհաց. որ առաքեաց զեղչկանն Սիւ–զոնանքի 'ի Մաղթուա՝ զի բարեկամացեալ ընդ Իւսմնայ՝ սպանանիցէ զնա: Այլ դառն 'ի վերջ եղ, և Սիւզոնանքի կենդանեացն այ–րեցաւ յերկաթի մանդաղաւք. և զաւան տասն պատերազմ էր Ռուսաց ընդ Լեհս, և միաւորութեամբն ընդ Սիմոնխաղիւ. որոց ամենեցուն յաղթականն գտաւ Իւ–սան. այլ որ առաւել պայծառացուցց զնա՝ եղև յաղթութիւնն Ալի խանին Խաղաղեայ:

Վասն զի գնդով ժամանեալ հասանիցեալ Ալեայ զդրանդիւրն Իւսմնայ 'ի պատերազմ–մանն Լեհաց՝ խաղաց զօրօք 'ի Ռուսիա: Եղ և Իւսան ընդ գնդեաւ նորա, և եղև պա–տերազմ սաստիկ յոյժ առ Ամետսկա գետով. խորտակեցան Թաթարքն, և խան նոցա ձերբակալ եղև: Եւ Ռուսք

զհետս արշաւեալ փախստէիցն՝ մնային ընդ նոսա 'ի Խազան, և կալան զմայրն և զկին և զորդիս խանին և ածին 'ի Մոսկուա:

Ի մեռանել խանին՝ որդի նորա կրսեր մկրտեցաւ, և եղբայրն Մահմետ էմին՝ որ կանխաւ եւս մտեալ էր 'ի ծառայութիւն Ռուսաց՝ կարգեցաւ իշխան Խազանայ: Այլ քաղաքացւոցն ոչ հանդուրժեալ բռնութեանց նորին, ընտրեցին փոխանակ նորա զՄամուկ ոմն անուն (Հայկազունն, որդւոյ Թուրքի), այլ և զնա բռնաւորագոյն գտեալ քան զՄահմետ, խնդրեցին յԻւանայ զայլ ոք; և նա կացոյց նոցա իշխան զՍապադուլլահ ոմն. և ապա դարձեալ զՄահմետ էմին՝ տուեալ նմա 'ի կնութիւն զայրին Ալեայ:

Եւ թէպէտ Մահմետ յայսմ յերկրորդում նուագի խոհականագոյն վարել սկսաւ զիշխանութիւն իւր, այլ կին նորա անհնարին ունելով զատելութիւն առաջնոյ առնն իւրոյ՝ դրդուեաց զՄահմետ ընդդէմ Իւանայ: Եւ նորա յետ բազում ժամանակաց ոչ եւս կարացեալ զդէմ ունել սադրանացն, եդ 'ի միտս զի 'ի ժամադրեալ աւուր հանդիսի վաճառուց՝ յորում ժողովէին 'ի Խազան Ռուսք յամենայն կողմանց աշխարհին՝ կոտորեսցէ յանխնայ զամենայն զՌուսս: Եւ իբրև զայն արար՝ գումարեաց զամենայն զօրս իւր, և ընդ նոսա քսան և հինգ հազար Նողայս, յարձակեցաւ 'ի

հարաւային կողմանս Ռուսիոյ, և պաշարեաց զՆիժնի Նովկորոտ։

Այլ 'ի մարտնչել քաղաքացւոցն՝ անկաւ ընդ այս 'ի Թաթարաց և Մրզա Իշխան Նօղայից. ընդ որ զայրացեալ Նողայեցն յայժ՝ դարձուցին զդէմս իւրեանց 'ի վերայ զօրացն Մահմէտի, և արարին առ պարապօք քաղաքին կոտորած մեծ։

Այսմ ամենայնի իրազեկ եղեալ Իւան արձակեաց 'ի վերայ նոցա արս հարիւր հազար, և Թաթարաց տեսեալ զբազմութիւն ամբոխին՝ փախեան 'ի տեղիս իւրեանց։

Այլ Իւան որ յառաջագոյն ևս խօթացեալ էր, ընդ այն աւուրս յամին 1505 մեռաւ ամաց եօթանասուն և հնգից, թագաւորեալ ամս 43։ Եւ էին նորա որդիք հինգ. Վասիլ, Գէորգ, Դմիտրի, Սիմէոն և Անդրէաս, զորս ծնաւ նմա Սոփիա դուստր Թովմայի Պալէոլոգայ եղբօրն Մանուէլի կայսեր Յունաց, որ յայնժամ՝ ապաստանեալ էր 'ի Հռոմ յերեսաց Տաճկաց։

Իւան 'ի մեռանել իւրում կարգեաց իւր յաջորդ զՎասիլ։

Երկուք ոմանք 'ի զօրավարացն Իւանու առաւել ստացեալ եղեն յընդարձակել զտէրուն նորա, Յակոբ (Եաքով), և Եուրի Զաքարեան Ռոմանով, յորոց 'ի տոհմէն սերեցին զինի թագաւորք 'ի Ռուսիա։ Սոքա երկոքեան նուաճեալ նախ զընակիչս ծովեզերեայց Սառու-

ցեալ ծովուն, 'ի նոցանէ ուստի վարել բալխիրս (խրղախս) ձգեալս յեղջերուաց և 'ի շանց. և Ռուսք 'ի սորա ժամանակս մտին 'ի Սիպիր, որ կանխաւ անծանօթ էր նոցա։

Առ Թագաւորութեան Իւանայ ակնկաւոյց եկին և Եւրոպացիք 'ի Ռուսիա, և յաճախեցին 'ի Մոսքուա նուիրակք ինքնակալին Գերմանացւոց, քահանայապետին Հռովմայ, Թագաւորին Տաճկաց, Թագաւորացն Լեհաց և Դանեաց, և հասարակապետութեան Վենետկոյ, ընդ որս այլ և այլ դաշինս ուխտի հաստատեաց Իւան։ Եկին 'ի Յունաստանէ և յիտալիոյ և արուեստագէտք բազումք, ճարտարապետք, պարսպաշէնք, ձուլիչք հրազինուց և այլք, զորս առատապէս վարձատրեալ Իւանայ բնակեցոյց 'ի Մոսքուա, և ճոխացոյց զպետութիւն իւր կարևոր կարգօք քաղաքականութեան։

Նա ինքն արար և ժողով մեծ 'ի բարեկարգել զիրս եկեղեցւոյն Ռուսաց. բաժանեաց զկուսաստանս 'ի մենաստանաց արանց, և կարգեաց կանանցն մայրապետս, և արանց վանահարս. և արգել երիցանց և սարկաւագաց այրիացելոց զմատակարարութիւն նք խորհրդոց։

Եւ նշան դրօշուցն Ռուսաց՝ որ էր սուրբն Գէորգ զօրավար, զկնի ամուսնանալոյն Իւանայ ընդ Սոփիայ՝ եղև երկգլխի արծուի սեաւ։

ՎԱՍԻԼ Դ. ԻՒԱՆՈՎԻՉ

Ի ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ ընդարձակ տէ-րութեան հօր իւրոյ ուշ եդեալ Վասիլի, դաշինս խաղաղութեան կնքեաց ընդ Աղեք-սանդրի արքային Լեհաց, և ընդ Մէն-կլի գէրէյի խանին Խրիմու:

Այլ 'ի պատճառս թշնամութեանց Մահմէտ խանին Խազանայ՝ ստիպեցաւ առաքել ընդդէմ նորա զօրս իւր զինեալս հարիւր հազարաւ. զորս յան-կարծակի պաշարեալ Թաթարաց՝ արա-րին 'ի նոսա կոտորած մեծ, և զմնա-ցեալսն վանեցին, և ինքեանք խնդրոյ յաղթանակի կարգեալ 'ի քաղաքի արքա-յից Խազանայ՝ կանխեալք և մանկութեամբ հանդերձ ուտելեօք և ըմպելեօք անյագա-բար:

Եւ ահա դարձեալ Ռուսաց նորոգ-կազմութեամբ, և հասեալ 'ի միւսանգամ Թաթա-րացն Թաթարաց՝ ընդ սուր անցուցին զմեծ մասն նոցա, և փախստական մնացե-լոյ 'ի քաղաքն անդր՝ հարեալ անժուժութեամբ 'ի կերակուրս և յըմպելիս Թաթարացն, ապականեցան և զեղծեցան:

Ցասմնեալ յարձակեցաւ խանն 'ի վե-րայ նոցա, և եհար զնոսա 'ի հարուածս մեծամեծս, մինչև 'ի հարիւր հազարացն՝

եօթն հազարք եւեթ ապրեցան, որպէս ասեն:

Սակայն Մահմէտ ոչ յերկարեաց 'ի վայելս յաղթութեանն՝ անկաւ յախտ մահու, եւ զղջացեալ ընդ ապերախտութիւն իւր առ Իւան, համարձակեցաւ առաքեաց առ որդի նորա Վասիլ 'ի պարգեւ երկերիւր երիվարս ընտրանաւ, եւ խնդրեաց 'ի նմանէ զներումն յանցանացն: Եւ Վասիլ ներողամիտ գտեալ՝ յղեաց նմա 'ի փոխարէն այլ պարգեւս: Իսկ Մահմէտ մեռաւ 'ի նմին ամի. եւ կին նորա էառ զդեղ մահու՝ խիթացեալ 'ի վրէժխնդրութէ Ռուսաց:

Ընդ այն աւուրս Թագաւորեաց Լեհաց Սիգիսմունդ փոխանակ Աղեքսանդրի եղբօր իւրոյ, եւ յետս պահանջէր 'ի Վասիլէ զքանի մի քաղաքս՝ որք կանխաւ Լեհաց անկ էին: Եւ 'ի չտալն Վասիլի՝ գրգռեցաւ պատերազմն, եւ Լեհք 'ի պարտութէ մատնեցան՝ առաւել 'ի պատճառս անցանելոյ բազմաց յաւագորերոյն նոցա 'ի կողմն Ռուսաց: Որպիսիք ոմանք էին եւ երեք եղբարքն Գլինսքի՝ 'ի տոհմէն Միքայէլի իշխանին սպանելոյ 'ի Թաթարաց յամին 1245:

Ի սոցանէ ականաւորն Միքայէլ Գլինսքի կամեցաւ անդրէն մատնել 'ի ծառայութի արքային Լեհաց. եւ Սիգիսմունդ ուրախութ մեծաւ առաքեաց հրաւիրել զնա 'ի ձեռն Թրեւիքայի ուրումն Լեհացւոյ: Թրեւիքա ձերբակալ եղեւ

'ի Ռուսաց որպէս լըսաւ, և 'ի սահմանս մտանելով՝ զի յայտնեսցէ զխորհուրդ դաւաճանութեանն, նա անմեղելի մնաց 'ի Լը-տուենն մինչև առ սակաւ սակաւ հրապէզ եղեալ ծախեցաւ խորովեալ շամփրով:

Այսպէս յամին 1509 խաղաղութիւն արարին ընդ միմեանս Վասիլ և Սիգիսմունդ: Այլ սա ոչ կացեալ յուխտին զերդուեալ և յարոյց 'ի ծածուկ 'ի վերայ Վասլի զՄէնկլի Քէրէյ խան Խրիմու. որում յաղթեցին Ռուսք, և բռնադատեցին խնդրել զհաշտութիւն:

Յետ սակաւուց Կլինսքի իւրով խա-հականութեամբ նուաճեաց ընդ ձեռամբ Վասլի զքաղաքն Սմոլենսք, զոր ոչ կարացեալ էին առնուլ Յակոբ և Իւրի Զաքարեան զօրավարք Իւանայ. և խորհեալ՝ զի Վասլի մատուսցէ իւն եղեալ իշխան զՍմոլենսք 'ի կալուած, որպէս խոստացեալն էր, բանսարկեաց եղև ընդ Սիգիսմունդայ. և մինչ գնացեալ առ նա՝ խորհուրդ ետ առաքել յամին Ցնկերերայ զօրս՝ որովք իւրն յարձակեսցի 'ի Ռուսս:

Հաւանեցաւ արքայն խորհրդոյն. և եղև 'ի տեղւոջ անդ պատերազմ արիւնըռուշտ, յորում կորեան բազում յազատանեայն Ռուսաց: Այլ խորհն 'ի վեր եղև գաղտն Կլինսքեայ՝ արկաւ 'ի կալանս ընդ դաւակցին իւրում եպիսկոպոսին Սմոլենսքայ:

Իսկ պատերազմին Լեհաց ընդ Ռուսս

անեւոց զատն ինն. յորում ժամանակին Վասիլ զաշխին բարեկամութեան հաստատ_ ութեան ընդ Մաքսիմիլիանոսի Ա, կայսեր Գերմանացւոց, և ընդ Լեհս զաւլ ա_ րար զինուց ամս վեց, որ 'ի խաղաղութեան հարկ էր դարձուցանել զզէնսն:

Ընդ Այն խառն յաղթողական Մահմետ_ ական 'ի խաղաղութեան' Նողայեանք լեալ էր Թա_ թարաց' եթէ վասն ձեռնարկեալ կերպա_ րանացն, որ կարծէ էր հասարակաց և քրա_ ղաքութեան յայժ, և անկանելի տարապայ_ մանն երկայնք, և եթէ վասն հաւատարա_ մութեան առ Ռուսս. վասն որոյ հալածե_ ցաւ 'ի Նոցանէ 'ի ձեռն Սաֆա քերեյի խանին Խրիմու:

Արձակեաց Վասիլ երկեքն բանակս զօրաց 'ի վերայ Խազանայ. յորոց մին նաւարկեալ ընդ Վոլգա' մեծաւ մասամբ 'ի կորուստ մատնեցաւ, իսկ միւսն խա_ ղացեալ ընդ ցամաք վանեաց զԹաթարս, այլ ոչ համարձակեցաւ ընդ երկար պա_ շարել զԽազան' դարձան յետս:

Վասիլ Թելադրութեամբ իւրոյ առաջա_ ւորոյն վերստին զօրաժողով եղև' երկ_ րորդ զօրավարս կարգեալ 'ի բանակին' և տարապայման ամենեցուն զխուռն Գեր_ ասի: Զայն իսկ զգաց Սաֆա քերեյ' ասան հալածէր Նողայս կոչեաց իւր 'ի Թիկունս, և պատանիշամփոկ տարաբեալ զքաղաքն' ամրացաւ 'ի ներքս:

Ռուսք բազում անգամ վտանգաւոր յարձակեցան 'ի պատանեշան, առաջս իբրև

ռեալին զի Թաթարք յանհոգս և յան-կարծակի զանկանեալ էին յուտել և յըմ-պել՝ յարձակեցան զիշերի հուր հարին 'ի ցցապատնէշս անդր, և արարին կո-տորած մեծ 'ի Թաթարս։ Եւ Սաֆա քերէյ յուսահատեալ 'ի տեւել բաւել այլ ևս յաղթողին՝ առ ընդ իւր երիս հա-զար հեծեալս, և քաջութեամբ պատա-ռեալ զբանակին Ռուսաց՝ անց գնաց հանդերձ կնաւն և որդւովք 'ի տեղի իւր 'ի Խրիմ։

Իսկ զօրավարք Ռուսաց փոխանակ առնելոյ զխաղաղն՝ խաղաղութիւն արարին ընդ քաղաքացիսն՝ եդեալ 'ի վերայ նոցա հարկս ծանունս, և զերկուց ամաց ըղ-հարկան կանխիկ պահանջեալ. և դար-ձան առ Վասիլ հարիւր հազար զօրօք։

Ընդ այս գործ զօրավարացն զայրա-ցեալ Վասիլի՝ կամէր սպանանել զսպա-րապետն Գելայէի, որ կաշառառութեան լեալ էր 'ի Թաթարաց. բայց յարդարահաւա-նելոյ մետրապօլտին շատ համարեցաւ մեր-կացուցանել յինչից զԳելայէի և արկա-նել 'ի բանտ։

Ի խնդրել առաքել Թաթարաց 'ի Վասի-լէ խան զոմն, ետ նոցա զՇահն Ալի զեղ-բայր Շիխ Ալեայ, և խորհրդակից նմա զռուս ոմն. այլ Խազանցիք 'ի միաբանու-թեան խողխողեցին զնա և զռուսն, և կո-չեցին անդրէն զՍաֆա քերէյ։

Իսկ Վասիլի ոչ ժամանեալ խնդրել զվրէժ դաւաճանացն՝ մեռանի յամին 1534,

թագաւորեալ ամս քսան և ութ։ Երկու կանայս եղեն սորա. Սաղոմէ, և Հեղինէ դուստր Վասլի Կլինսքեայ, որ ծնաւ նմա երկուս որդիս՝ զԻւան և զԵրուղի։ Զի զՍաղոմէ վասն ամլութեանն 'ի բաց արձակեաց՝ բռնադատեալ զնա մտանել 'ի մենաստան ուրեք 'ի Քարկափոլ. ընդ որ զայրացեալ բազումք յաւագանւոյն, և ոչ կարացեալ 'ի ծածուկ ունել զայրոյթս խորհեանց ընդդէմ Վասլի, կէսք աքսորեցան, և կէսք 'ի մահ մատնեցան։ Յորմէ յայտ է և խստութիւն բարուցն Վասլի։

Այլ խստագոյն և հզօրագոյն գտաւ քան զնա որդի նորին Իւան Դ., որպէս տեսցի 'ի գործոց նորա։

ԻՒԱՆ Դ. ՎԱՍԻԼԵՎԻՉ

ՔԱՆԶԻ 'ի մեռանել հօրն մանուկ էր եռամեայ Իւան, մայր նորա Հեղինէ կալաւ զխնամ աշխարհին՝ խորհրդակցութեամբ Կլինսքեայ։ Սորա անսեալ զգայթակղական բերումն Հեղինեայ առ իշխանն Օպոլենսքի, որում նշաւակ նախանձու և երգիծանաց լեալ էր իւրոց ժողովրդոց, խստիւ յանդիմանեաց զնա. և Հեղինէ զրպարտեալ զԿլինսքի՝ որպէս թէ միայն կամիցի թագաւորել, արկ զնա 'ի կալանս, և անդ կուրա-

ցուցեալ զաչսն՝ առաքել զնա 'ի վանս ուրեք։

Յարքածից առաւ Կլինարեայ սոսկացեալ բազմաց յաւազորերոյն՝ անցին 'ի Լեհս. և Սիմէոն Պետրոսի շնորհս գտեալ առաջի Սիգիսմունդայ արքային Լեհաց՝ ասպս յարոյց 'ի վերայ Ռուսաց զԼեհս և զԹաթարս և զՏաճիկս։

Յայնժամ Օպոլէնսքի յարձակեալ բազմութեամբ զօրաց 'ի Լիվոնիա՝ եհար աւերեաց զամենայն երկիրն մինչև 'ի Վիլնա։ Եւ ընդդէմ նորա Սիգիսմունդ և պաշարեաց զսոսկն 'ի Սթարոդուպ քաղաքի. և հուր հարեալ 'ի փայտաշէն պարիսպսն՝ բորբոքեցոյց հրդեհ մեծ ընդ ամենայն քաղաքն. և որք միանգամ 'ի քաղաքացւոց անտի ոչ կարացին փրկանաւորել զանձինս դր ամուք՝ վառեցան 'ի գերութիւն։ Եւ Օպոլէնսքի առաջին գտաւ 'ի զերծեալսն այսու պատժանաւ։

Երկու եղբարք էին Վասլի չորրորդի, Եուրի և Անդրէաս, որք զառաջինն երդուեալ զհաւատարմութիւն առ եղբօրորդին իւրեանց՝ ապա դրժեցին երդմանն. Եուրի մեռաւ 'ի բանտի. իսկ Անդրէաս ապստամբեալ 'ի Նովկորոտ՝ գրեաց առ առաջնականն Մոսկուայի բանս անարգանաց զաղքայ արքայէն և զմօրէ նորա, և յաւել առաջի առնել նոցա զանձն իւր որպէս օրինաւոր ժառանգ աթոռոյ եղբօրն՝ փորձ և հմուտ 'ի խորհրդ բանս և 'ի

զործս պատերազմի: Եւ յաղթեցան 'ի նմա ոչ սակաւ անձինք:

Այլ Օպոլենսքի եւս 'ի վերայ նոցա ընտիր ընտիր զօրօք, և մինչեւ ձեռնարկեալ 'ի պատերազմ՝ զիջաւ արքայազանացն Անդրէի, և ած զնա 'ի Մոսքուա. սակայն Հեղինէ զաստապարտեաց զնա 'ի բանտ ուրեք խաւարին, ուր և մեռաւ խեղդ: Եւ ինքն Հեղինէ անդրդաւանն կենաց սպանաւ դեղով մահու, և Օպոլենսքի զլխատեցաւ:

Իբր յայնժամ եօթն ամաց Իւան, և որդւոյ բարւոյ զրկեալ. այլ առաջնորդանեցին զկառս նորա երկերին իշխանք անօրէնք, Իւան, Վասիլ Շույսքի, և Միքայէլ Թուչքով: Որոց կարգադրեալ ըղձանաձն հասարակաց, բաժանեցան ըստ կամս զիշխանութիւնս պետութեան, և որք միաբանեալ ընդ ակամբ էին նոցա՝ էր զոր աքսորեցին, և էր զոր չարամահ կորուսին: Այլ խոհականն Վորոնցով առ ժամանակ մի զերծ կալաւ բանտէն:

Քանզի խորհրդով նորա առաքեաց մանուկ արքայն զՇույսքի 'ի Վոլոտիմիր իբրու ընդդէմ Թաթարաց, և կոչեաց մերձեցոյց առ իւր զԻւան Պելսքի ազգական միւս Պելսքեայ՝ որ 'ի Լեհս էր. սակայն որդիք ժանտք Շույսքեայ կալան զՊելսքի զանխուլ յարքայէն, և աքսորեցին հօրն իւրեանց զեղեալն: Իսկ Շույսքեայ աղխանակեալ յանդուգնաբար վերատարածեալ՝ առ ընդ իւր առն սիկա-

ըեանս և եկն եմուտ 'ի Մոպսուեստ 'ի շուրջ յաղթանակի . առեալ զուամարեալս , և զատուցապարտեաց զԳեղջուկն յաջորդս՝ երդեալ 'ի մեծ զաղգս բանտեալ 'ի Նիմսանէ զկեանսն ։

Որք միաբանեալ հաւատարիմ պաշտօնեայք Թագաւորին էին՝ անդուստ իսկ յառաջագոյնից նորա ըմբռնեալք՝ ոմանք աքսորեցան և այլք սպանան . և մետրապօլիտն իւրև բարեկամ Գեղջուկեայ աքսորեցաւ և նա 'ի Գեղօօզերօ , ուր աքսորեալ և մեռեալ էր Գեղջուկն ։ Վարանեցեալ եւեթ Թուէր զերծեալ՝ հեռացեալ 'ի Մոպսուեստ հրամանաւ արքային . այլ և նա յետ սակաւուց բարձաւ 'ի կենաց ։

Մինչ այս մինչ այն՝ Եփիմէոն Գեղջուկ զնացեալ առ Սաֆա քէրէյ խան Խրիմու՝ յարոյց զնա 'ի վերայ Ռուսիոյ ։ նորա ժողովեալ զամենայն զօրութիւն իւր , եկաւ և 'ի Թագաւորէն Օսմանեանց զօրս և զէնս յօգնութիւն , և խաղաց 'ի Ռուսիա ։

Յայնժամ առ միշտ վտանգին 'ի բաց թողեալ Ռուսաց զերկպառակութիւն՝ միաբան զինեցին ընդ առաջ մեծի բանակին թաթարաց ։ Իբրև եհաս Սաֆա քէրէյ զամբոխն Ռուսաց՝ հանդարտեցաւ . Թէ խաբեալ իցէ 'ի Գեղջկեայ , և զատուն բանիւք կշտամբեալ զնա՝ դարձաւ յետս յերկիր իւր ։ Իսկ Ռուսաց հետամուտ լեալ փախստէիցն՝ թափեցին 'ի նոցանէ ամբարս և երկիզարս և այլս բազումս ։

Այս անպատերազմ յաղթութիւն Ռուսաց զարթոյց զոգին Իւանայ, որ չորեքտասանամեայ էր յայնժամ, խիզախել 'ի զօրութիւն իւր: Զի և մանկանով յաղթանդամ էր և բուռն, և մինչ հանճարեղ և շոյս, ակրող կարգի և կրթանաց, անյողդողդ. և անմեղկելի յարութենէ: Մանկայն 'ի տղայ տիոց թողեալ լքեալ 'ի բռնութեն իւրոց անհրաժանակ կրից և ախտից, զկամս իւր եւեթ գիտէր օրէնս և պատրաստ յամենայնի:

Արդ ժողովեալ նորա զաւագանին իւր համօրէն, ասէ ցնոսա. «Արքին եմ ես Ռուսիոյ՝ մի միայն ժառանգող աթոռոյ նախնեացն իմոց. և դուք երդուարուք ինձ զհաւատարմութիւն ծառայութեան: Այլ դուք անօրէնք զեղծանիմովս մանկութեամբ, և վեր 'ի վայր հարեալ կործանեցէք զպատրաստ թագաւորի և զհպատակաց, և զաւագացուածս իմ և զեւրեանց խառն 'ի խառն արարէք, և զրկեցիք զիս յարի արանց՝ որք էին նեցուկք հաստատութեան թագաւորութեան իմոյ: Յաւուր յայսմիկ ես եմ տէր. և թագաւորեցից 'ի կազդուրութիւն տկարաց, 'ի պատուհաս յանցաւորաց և յօրինակ բարի ամենեցուն»:

Զարհուրեցաւ Ռուսիք յահեղ բարբառոյ արքայիւն և 'ի հրացայտ աչացն, և յապուշ կրթեցան խորհրդակիցք նորա: Հրամայեաց Իւանն 'ի մահ տալ զանօրէնսն անյապաղ. և զզաստացան ա-

ամենայն ժողովուրդքն 'ի տեսիլ արդար պատուհասին:

Բայց գեղեցիկ սկզբանն զհետ յա-րեալ Իւանայ զարգասիս անկիրթ բա-րուցն՝ եւ զանձն իւր 'ի Թուլութիւն ան-չափ, և յամենայն չարիս անկղլիտացաւ: Անտառականագոյնքն 'ի մարդկանէ եղեն նորա սեղանակիցք, և ոչ Թողին զչարիս զոր չանցուցին ընդ ժողովուրդն, յա-փշտակութի̄, խորամանկութի̄, մար-դասպանութի̄ և ամենայն բռնութի̄ք: Եւ Իւան խցեալ էր զականջս իւր առ 'ի չլսելոյ զբողոքս և զհեծութիւնս ան-մեղաց:

Ընդ սմին երկուս աճեցին ցնորք Իւա-նայ, յորում ժամանակի պսակեցաւ հանդիսիւ 'ի մետրապօլտէն Թագաւն Կոստանդնի Մոնոմախի կայսեր Յունաց, և հրամայեաց՝ զի յայնմ հետէ անփոփո-խելի կոչեսցեն զնա Զար:

Յետ սակաւուց առ 'ի կնութիւն զԱ-նաստասիա զդուստր Ռոմանայ Ռոմա-նով. և նա իւրով խոհականն և ազնիւ բարուքն խրատ բարի եղեալ առն իւ-րում բանիւք և արգեամբք՝ զգօնացոյց զնա և դարձոյց 'ի ճանապարհն ուղղու-Թեան:

Հալածեաց այնուհետեւ Իւան յար-քունեացն զծաղրածուս և զհացկա-տակս և զշողոմարարս. և փոխանակ նոցին ած կարգեաց զիւրև արս առաքի-նիս և խորհրդականս:

Ցեռեալ Իւանայ զանընդհատ երկ-
պառակութիւն Թաթարացն Խազանայ
և Աժտերխանու, ուր եր հանդերձա-
նաց մեծի պատերազմի, և առ 'ի կարգի
ունելոյ ընդ միով գլխով զամենայն ըղ-
զօրսն՝ որք յառաջին խառն 'ի խուռն
գնային 'ի պատերազմ ընդ վարչութե
այլ և այլ իշխանաց զօրագլխաց՝ եհան
նոր խումբ զինուորաց Ստրելեց կոչե-
ցելոց, այս է Աղեղնաւորք. զինեաց զնո-
սա հրազինուք, և զմի մասն նոցա կար-
գեալ իւր յանձնապահ, զայլս ցրուեաց
ընդ այլ զօրսն 'ի մարզել և զնոսա 'ի
կարգս զինուորութե:

Ընդ այն ժամանակս բնակիչքն Խա-
զանայ 'ի բաց վանեալ զխան իւրեանց՝
խնդրեցին յԻւանայ զՇիխ Ալի, որ
յաքսորս էր կանխաւ 'ի Գեւլօօզերօ, և
մայրն Իւանայ Հեղինէ արձակեալ էր
զնա յազատութե: Իւան առաքեաց նո-
ցա զԱլի բազմութե Ռուսաց և Թաթա-
րաց: Ընդ առաջ եղեն նոցա Խազան-
ցիք և ընկալան 'ի ներքս մեծաւ պա-
տուով. այլ յանկարծակի կալեալ զա-
մենայն զմրզայս՝ այսինքն զպատուանիս
Ալեայ՝ բանտարգել արարին, և զայլ
ուղեկիցս նորուն 'ի բացի ընդ առաջ ան-
յուցին. և զնա ինքն զԱլի հալածեալ 'ի
բաց՝ կոչեցին անդրէն զառաջինն զխանն
իւրեանց:

Իւան խրատդրած լեալ եղելոցն՝ ար-
ձակեաց 'ի կողմանս Խազանայ խուռնս

մէ Սիպերեայ, որք հարկէին 'ի Թաթարաց ոգիս քսան հազար, և երեսուն հազար գերեցին: Ի միւսում ամի որ էր 1550, մեռաւ խանն Խազանայ՝ թողեալ որդի մի մանուկ հասակաւ, և կին նորա Սիւմպէքէ անուն կալաւ զիշխանութիւն աշխարհին:

Իսկ Իւան յետ վայրապաշար առաքելոյ անդր զօրս յայլ և յայլ խումբս, խաղաց ինքնին զօրօք բազմօք, և զճանապարհայն 'ի վերայ անապատելով ընկեն միոյ կառուցց. գղեակ՝ քսան մերձաւոր հեռի 'ի Խազանայ, զի զիւրսն լիցի նմա յարձակել անտի 'ի Խազան:

Մինչդեռ Ռուսք զգործոյն էին՝ Խազանցիք բանադրատեցին սպանանելով զՍիւմպէքէ՝ ամուսնանալ ընդ Շահ Ալեայ, որ հզօրացեալ 'ի ժամանակին՝ կարող էր զգէն ունել Ռուսաց օգնութ. Խազանցւոց: Եւ նորա կեղծեալ զհաւանութի՝ առաքեաց առ նա խորհուրդս և գահամուտս: Բերկրեցաւ Ալի յանձին իւր ընդ առաջարկութին. այլ իւրքն 'ի կառակածի եղեալ՝ իբրև եառուն շան միում ձաշակել 'ի գահամանդ անտի, անդէն առ հասեալ [illegible] շունն. և պատագամաւորքն ականատեսք եղելոցն՝ վերկայեցին յանուն հանձարէն աղջկին, զի Սիւմպէքէաց էր գաւն:

Յայնժամ Ալի եմուտ 'ի Խազան երեսուն հազար արամբք. զՍիւմպէքէ արգելանի հանդերձ առաքեաց 'ի Մոս-

քուա, և զորոց միանգամ կարծիս ինչ կալեալ՝ թէ չիցեն հաւան ընդ ընտրութիւն իւր, յանխնայ սուր 'ի վերայ եդեալ կոտորեաց:

Ոչ ևս հանդուրժեալ Թաթարաց՝ միաբանեցին գալեալ զնա. այլ ընդ յայտնիլ գալոյն՝ նա 'ի միում աւուր երեսուն հազար ոգիս ընդ սուր անցոյց:

Զայս ամենայն իբրև լուաւ Չաֆիբէն անուն ոմն իշխան խազանայ՝ որ յարքունիսն Իւանայ կայր, խնդրեաց 'ի նմանէ զհրաման՝ որպէս թէ երթալ հանել 'ի խազանայ զընտանիս իւր. այլ նորա կամք էին վանել անտի զԱլի, և փոխել զաթոռն: Վասն որոյ իբրև եհաս անդր, գրեաց ամբաստանութիւն զնմանէ առ Իւան՝ իբրու եթէ զաւ ինչ խորհիցի ընդդէմ Ռուսաց, և Իւան վաղվաղակի կոչեաց զԱլի 'ի Մոսքուա:

Շեխ Ալի ոչ ինչ զգացուցեալ ումեք զհրամանէն Իւանայ՝ այլ արար աւագորերոյն խազանայ, թէ կամիմ երթալ 'ի Մոսքուա. այլ նախ խնդրեմ կարգել ձեզ ամենեցուն 'ի Սվեաժեաք, այն էր նորակառոյց դղեակն Ռուսաց: Եւ իբրև եկին ժողովեցան անդր արք իբր հինգհարիւր, էառ Ալի զդրունսն, և զչորեքհարիւրսն գլխատեալ՝ զմնացեալ հարիւրսն շղթայակապս առաքեաց 'ի Մոսքուա, զի յայտ արասցէ զստութի ամբաստանութեանցն գրելոց զնմանէ

իւրմէ, և խումն ոչ եւս երկմտեաց զհաւատարմութենէ տանն :

Իսկ Չափիսըն պատեհ առեալ զպայրոյթ Թաթարաց ընդ տէրս Աղեայ, ընտրեաց նոր զօրավարս, և երդմնի արար զնոսա յանհնազանդ թշնամութիւն ընդդէմ Ռուսաց, յուսով ունելոյ զաթոռն խաղանայ : Այլ նոքա ամբոխ մեծ արարեալ եառուն զաթոռն՝ Ծոփկերայ որդւոյ խանին Աժտէրխանու . որ և եկեալ եմուտ 'ի խաղան երեւուն հազար զօրօք :

Ի նմին ժամանակի և Ռուսք առաջնորդութեամբ Թագաւորին իւրեանց Իւանայ եկին պաշարեցին զխաղան . կանգնեցին շուրջ զնովաւ պատնէշս հաւասար պարսպացն, և կարգեալ 'ի վերայ նոցա թնդանօթս՝ սկսան հարկանել ընդ պարսպօքն, և փլուցին զնոսա, և խուժեցին ընդ խորամատն 'ի ներքս : Սակայն և Թաթարք 'ի յուսահատութիւն ընդդիմացեալ վանէին զնոսա յետս կոյս . որ ինչ և գայր 'ի ձեռս՝ փոխանակ զէնու վարէին, զնետ, զսուր, զքար եռացեալ, զգաղտնիս, զգերանս և զխանձողս : Եւ էր պատերազմն ցրուեալ ընդ քաղաքն ամենայն 'ի փողոցս 'ի տանիս և 'ի պարտէզս . ամենայն ուրեք հուր սուր և կոտորած, և աղաղակ և ձայնք ողբոց և յուսահատութե . և կանայք անգամ 'ի տանց իւրեանց յարձակեալք մարտ գնէին : Հասին ապա Ռուսք յա-

պարսիս խանին, ուր ամփոփեալ էր Եովիկէր ասկաւուք ոմամբք ընտիր զօրականօք, որ և յերկար զդէմ կալեալ Ռուսաց արիաբար՝ առեալ յանձն իւր վէրս բազումս, մինչև եկն եհաս 'ի տեղին ինքնին Թագաւորն. և 'ի գութ և 'ի զարմանս հարեալ ընդ քաջութիւն խանին՝ ազատեցոյց զնա 'ի ձեռաց իւրոցն:

Յայնժամ Իւան գոհացեալ զԱստուծոյ վասն յաղթութեանն մեծի, առէ ցիշխանսն իւր և ցզօրավարս. «Ահա այժմ ամրացոյց զիս Աստուած ընդդէմ ձեր»:

Կարգեաց ապա 'ի քաղաքին և 'ի սահմանս նորա, և դարձաւ 'ի Մոսքուա: Եւ առամսքն խաղաղութեան վախճան եղև պատերազմաց Ռուսաց ընդ Թաթարս մինչ 'ի սպառ: Զի և խանն Աժտերխանու Աղատուլ ինքնին անձնատուր եղև Իւանայ, և բարձաւ անտի աթոռն Խըփչախ Թաթարաց յաջորդացն Չինկիզայ: Ի յառնել ընդդէմ Ռուսաց այլոյ խանի՝ որ կոչէր Իմիւրկէյ կամ Իմթիւրչէյ, խաղաց 'ի վերայ նորա Իւան, և հալածեալ զնա 'ի կողմանս Աղախու, առ դքաղաքն, և եդեալ 'ի վերայ բնակչաց նորա տարեկան հարկս չորեքհազար ռուպլի, դարձ արար յաղթանակաւ 'ի Մոսքուա:

Ընդ այն ժամանակս Անգղիացիք սկըսան վաճառաշահ լինել ընդ Ռուսս՝ մտեալ 'ի հիւսիսային ծովէ անտի 'ի բե-

րան Ցլքիոս գետոյ, և անտի 'ի Մրա-քոսս. և իւրն մեծաւ մարզպանութեամբ ընկալաւ զնոսա խաղև. զնազանս առաւել քան վաճառականս ամենեւ:

Զայնու ժամանակաւ Թագաւորեաց Ըղեզոսց Կոռսդասոս Վաղոս, և տապրանքը Սելեւկիացւոց խաղացեալ յաղխարհն Ռոմայեցւոց՝ առաժիւք հանդերձ վանեցաւ յիւանդայ. որոյ խնացեալ յետոյ զնեդոզութիւն Սելեւկիացւոց՝ տապաձառս իւր հնարեցաւ, և ապահանջէր 'ի խաչյանդրոց ընակելոց 'ի Սելեւկիա զհարկ յհաուն անաց՝ զոր պարտէին հատուցանել Ռոմայեցւոց, որպէս ասէր նա. և 'ի ժխտել նոցա՝ ատարատանեաց 'ի Սելեւկիա, և աւերալ աւար և գերի բազում՝ վաճառեաց զնոսա Քաւթարաց:

Այսպս զինչաւ իւրն ապաշխարհեաց Սելեւկիացւոց, և արար դադարումն զինուց մերցանմնեալ. յորում ժամանակի թըշնամութիւն իւր ծագեր վասն այսհոց ընդդիմակիչս Նարկա քաղաքին Սելեւկիոյ՝ Լուսանդրականն, և ընդ դիմակիչս իւրանկողոս քաղաքին Ռոմայեցւոց, վասն որոյ հարկ եղև 'ի պատերազմ ձեռն արկանել: Այնին Ռոմայ զՆարկա, ապա և զՑերրաք, և դարձան 'ի ձեռնել յաղխարհէն իւրեանց: Իւ մարզխապան կարգին խաչյանդրոց յարձակեալ 'ի քաղաքն մի մերձ 'ի Փղչոյ յորում էին երեքհարիւր արք պատերազմի, ընդ առ ամենեցուն զամենեսեանն:

Այնուհետ և խանն Խրիմու կարծեալ ե-թէ Իւան զեռ ևս արտաքոյ աշխարհին իւրոյ զեղջերի՝ յարձակեցաւ 'ի սահ-մանս Ռուսաց. այլ երբև լուաւ՝ զի նա 'ի Մոսկուա է զօրօք իւրովք, դարձաւ անդրէն յերկիր իւր:

Իսկ զօրքն Իւանայ դարձան 'ի վերայ Լիվոնիացւոց, և ձերբակալ արարեալ զմագիստրոսն խաչակրաց՝ եկին 'ի Մոս-կուա:

Իբրև կալաւ զտեղի նորա այլ ոմն մագիստրոս Քեթլէր անուն, կոչեաց իւր 'ի թիկունս զարքայն Լեհաց. որոյ ընդ առաջ գնաց ինքնին Իւան. և զա-ռաջինն 'ի գլուխ տարեալ զքանի մի յաղթութիւնս, ապա և 'ի պարտու-թիւն մատնեցաւ յայլ պատերազմունս: Յորմէ պատճառս առեալ Ռուսաց, զտատարազգի զօրավարօք իւրեանց ար-կանէին զմիտսն, և չարախօս լինէին զնոցանէ առ Իւան. այլ նա որ քաջ գիտէր զմախանս նոցին, և զվաս-տակս հնում զօրավարացն, անաչառ խստութեամբ պատուհասեաց զչարա-խօսսն:

Մեռաւ 'ի ժամանակին յայնմիկ ա-մոքիչն խստութեան Իւանայ դշխոյն Ա-նաստասիա. զոր լուեալ Իւանայ՝ կո-չեաց 'ի մի վայր զաւագորեարսն ամե-նայն և ասէ ցնոսա. « Տաղտուկ է ինձ այսուհետև 'ի մարդկանէ, և 'ի մեծու-թէ և 'ի գործոց. և ահա հրաժարիմ

յաթոռոյս, և անձին կենաց ոչ ու-նիմ»: Եւ արար այնպէս:

Եւ զի Դեմետր անդրանիկն իւր դեռ եւս մանուկ էր, աւանդեաց զխնամակալութիւն աշխարհին ՚ի ձեռս Եդիգերայ խանին Խազանայ, զորոյ քաջիկ տեղե-կացեալ զխոհեր զհանճարն և զհաւա-տարմութիւն: Եդիգեր ոչ կարաց յան-ձին. այլ Իւան բռնադատեաց զնա՝ և խոստացաւ նմա զխորհրդակցութիւն իւր ՚ի գործս կարեւորս. եւ նմա զանունն Ձար, և անձին պահեաց զկոչումն Վե-լիքի քնեազ, այսինքն է իշխան մեծ, և ինքն մեկնեցաւ ՚ի քաղաք մի փոքրիկ՝ որ կոչէր Ալեքսանտրովա սլոպոտա մերձ ՚ի Մոսքուա:

Մինչդեռ Եդիգեր առաջնորդէր աշ-խարհին խոհական տեսչութեամբ, աւագա-նին Ռուսաց հարեալ ագահութեամբ՝ սկսան խուել զժողովուրդն, և զոր-ծէին զամենայն ըստ կամս անձանց:

Ոչ հանդուրժեաց Իւան անկարեկիր կալ. մնալ ընդ աղէտս իւրոյ պետու-թեան, յարեաւ կազմեաց գունդ մի զօ-րաց Օփրիչնիկք անուանեալ, ՚ի սոսկա-կան ամբոխէն և եթ ընտրեալ զնոսա, որպէս զի և՛ ըստ ախորժակաց իւրոց վարեսցէ զնոսին, և զազատորեայն պատ-կառեցուսցէ և ՚ի խոնարհութեան կացուս-ցէ: Եւ առեալ զնոսա ՚ի գործիս իւ-րում վրէժխնդրութեան՝ եւ շուրջ յա-ծեցաւ ընդ ամենայն աշխարհ իւր, և

զմեծատունսն բռնացեալ՝ էր զոր ընդ-սուր անցոյց, էր զորս յաքսորս տաքեաց, և էր զորս կապուտ կողոպուտ արար յընչեց նոցին։

Ի վերայ հասեալ ՚ի ձեռն արքունեկաց իւրոց՝ եթէ արքեպիսկոպոսն Նովկորոդայ բանադրեաց է մասնաւորութբ ընդ արքային Լեհաց, խաղաց ՚ի Նովկորոդ. և յանդգնաբար նմա արքեպիսկոպոսին՝ առաւել ևս ՚ի սրտմտութե բարկութե բորբոքեալ Իւանայ՝ ասէ ցնա. «Մանէ՞չ զաւազան, որպէս ժառանգեցար զու և ժողովուրդ քո մատնել զքաղաքս զայս ՚ի ձեռս օտարին իմոյ Սիգիսմունդդայ։ Ո՞չ խաչ տեառն է այդ ՚ի ձեռին քում. արդ զէն է այդ՝ զոր դարձուցանես յիմ վերայ. և մինթէ իցես դու հովիւ՝ գայլդ անագորոյն։ Հրամայեաց նմա երթալ յեկեղեցին իւր և մատուցանել զպատարագն. և ճաշեալ ՚ի տան արքեպիսկոպոսարանին, ապա հրամայեաց արկանել ՚ի կալանս զարքեպիսկոպոսն, և ընդ սուր անցուցանել զամենայն զմեծամեծս քաղաքին, և զեստավէժ առնել։ Իսկ զարքեպիսկոպոսն փոխեաց ՚ի վանս ուրեք, ուր և մեռաւ նա յետ սակաւուց։

Զնոյն անցս Նովկորոդայ կրեցին և քաղաքացիքն Փսկովայ և Թվերայ ամբաստանեալք վասն բարեկամութե իւրեանց ընդ Լեհս։

Եւ դարձաւ Իւան ՚ի Մոսկուա, ո-

րոյ ընտանիքն զահի հարեալ դողային 'ի լուր աղետից Նովկորոտայ և Թվերայ. այլ նա շուրջ եկեալ երկվարաւ ընդ փողոցս քաղաքին աղաղակէր և ասէր. «Աներկիւղ լերուք ժողովուրդն իմ, և միայն գաւաճանքն իմ զգողանի հարցին »: Այսպ 'ի մահ մատնեաց արս երեքհարիւր յաւագաց անտի, յորս էին և յազգականաց Թագաւորին:

Թուէր իմն խստութի նորա անցեալ ըստ չափ. այլ ոչ սուտ էին և ամբաստանութիւնքն. և իշխանն Քուրպսքի, որ փախուցեալ յԻւանայ ապաւինեալ էր յարքայն Լեհաց, անդ գրեաց զպատմութի Իւանայ, և առաքեաց առ նա ինքն. սակայն Իւան զարմանալի մեծանձնութբ գրեաց առ նա պատասխանի, և արդարացոյց զանձն յանաչառ անգըթութէ՝ որով կշտամբիւրն յանելեաց իւրոց. յայտ արար անժխտելի փաստիւք՝ եթէ Ռուսք ինքնին հարկ առաքին նմա հովուել զնոսա գաւազանաւ երկաթեաւ:

Ի յոյժ ներքին շփոթիցն Ռուսիոյ յաւելան և պատերազմունք Լեհաց և Լիվոնիացւոց, որովք տագնապեցաւ յոյժ Իւան, մինչև Եղիսաբեթի դշխոյին Անգղիոյ արդահատել նմա, և հրաւիրել զնա յերկիր իւր:

Ընդ այն ժամանակս Էնրիկոս եղբայր կուսազաւոր Վալոյ Թագաւորեալ Լեհաց՝ ունելով Թշնամի հանդիսա-

ցաւ Ռուսաց, և զդեսպանս նոցա բանտարգել առար ամս երկուս. ապա զի մի՛ առացեն Ռուսք զքաղաքն Լիվոնիոյ՝ որ ընդ իւրով ձեռամբ էին, եհան զդեսպանսն 'ի բանտէն, և տուաւ պարգևօք մեծարեալ զնոսա՝ դարձոյց յերկիր իւրեանց, և ընդ նոսա առաքեաց զայլ ոմն դեսպան՝ զի ուխտ խաղաղութեան հաստատեսցի ընդ երկուս պետութիւնն փոխանակ զինադադարմանն:

Իսկ Իւան կալեալ զդեսպանն և եդ 'ի բանտի նոյնչափ ամս և ամիսս և աւուրս և ժամս, որչափ կացեալ էր իւրոցն 'ի Շվէտս. և ապա մերժեալ զառաջարկութիւն՝ նորոգեաց զպատերազմն: Այլ յայն իբրև ետես թէ ծանր է ինքեան պատերազմել այլ ևս, և Լիվոնեացիք ցանգ ատելութիւն են ընդ Ռուսս, յորդորեաց զնոսա մտանել ընդ տէրութիւն Մագնոսի դքսին Ոլսացիոյ՝ և խոստացաւ նոցա զպաշտպանութիւն իւր: Եւ յընդդէմ կալ բնակչացն Րեվէլայ և 'ի չհնազանդել Մագնոսի, յանօգուտ առաքեալ նախ Իւանայ 'ի վերայ նոցա զօրս, ապա յերկրորդում նուագին պատրաստեցաւ անձամբ խաղալ 'ի վերայ նոցա ամենայն զօրութեամբ իւրով:

Ցայնժամ Մէնկլի Քէրէյ խան Խրիմու սադրանօք արքային Լեհաց յարձակեալ զօրօք բազմօք 'ի Ռուսիա, և կն եհաս մինչև 'ի Մոսկուա, և հրդեհեաց զամենայն արուարձանս այս քաղաքին.

և եղև 'ի Ռուսաց կոտորած մեծ՝ իբրև հարիւր հազար ոգւոց, որք անկան 'ի հուր և 'ի սուր Թաթարաց:

Դարձ արարեալ ապա խանին 'ի Խրիմ, արձակեաց առ Իւան երկքհարիւր դեսպանս, և պահանջէր զհարկս: Փոքր միւս ևս և ընդ սուր անցուցանէր Իւան զամենեսին զնոսա. այլ շատ համարեցաւ զգլխաւորացն 'ի նոցանէ հատանել զունչս և զականջս, և տուեալ 'ի ձեռս նոցա զխարազանաւոր մի՝ դարձոյց յետս զնոսա առ խանն և ասէ. «Այս ևեթ հարկ է, զոր հատուցից ես խանիդ»:

Զայրացաւ խանն, և սաստկագոյնս յարձակեցաւ 'ի Ռուսիա, մինչև մեկնել Իւանայ 'ի Նովկորոդ՝ յանձն արարեալ զզօրսն յիշխանին Վորոտինսքի. որ աջողակի խորտակեաց զԹաթարսն, ձերբակալ արար զմի յորդւոց խանին, և զմիւսն եգիտ անկեալ 'ի տեղւոջ ճակատուն, և լցան Ռուսք աւարաւ Թշնամեաց:

Ի նմին ժամանակի մեռաւ և Սիգիսմունդ արքայ Լեհաց, և Իւան ոգի առեալ 'ի ձեռաց երկուց ահեղ Թշնամեացն, զուն գործեաց նկուն առնել և զերրորդն՝ զարքայն Շուէտաց: Զմասն մի զօրաց իւրոց յարձակեցոյց 'ի Ֆինլանտիա, որք բազում նախճիրս գործեցին անդէն. և ինքն երկոքումբք որդւովք իւրովք առաջնորդեալ 'ի Լիվոնիա, էառ քաղաքս քանի մի, և զար-

ցաւ ինքն 'ի Նովկորոտ՝ զայլ զօրականն տարաքեալ յԷսթոնիա, զոր ծայր 'ի ծայր աւերեալ ապականեցին Ռուսք:

Սակայն Աքէնատն զօրավար Շվէտաց եղեալ 'ի Րէվէլայ, արար 'ի Ռուսս կոտորած մեծ: Զոր իբրև լուաւ Իւան՝ Թուղթս խոնարհականս գրեալ առ արքայն Շվէտաց Յովհաննէս՝ յորդորեաց զնա 'ի հաշտութիւն խաղաղութեան. այլ քանզի կամէր 'ի Նովկորոտ կատարել զդաշինս ուխտին և ոչ 'ի սահմանագլուխս երկոցունց աշխարհացն. Յովհաննէս ոչ կալաւ յանձին. և պատերազմ էր անընդհատ 'ի մէջ նոցա՝ առաժիւք հանդերձ երկոքանչիւր կողմանն. մինչև զիջաւ Իւան, և արձակեաց զպետպանս իւր 'ի սահմանագլուխս Շվէտաց. և պայմանեցաւ եռամեայ ևեթ զինադադարութիւն յամին 1575:

Ի կատարած ամացն երից եկն Իւան և պաշարեաց զՐէվէլ յիսուն հազար զօրօք. այլ յետ երկուց ամաց մեկնեալ անտի եկն 'ի Փսքով. ուր կոչեաց զՄագնոս, և բաժանեցաւ ընդ նմա զԼիվոնիա:

Այլա կամեցեալ Իւանայ մտանել 'ի քաղաքն Քոքէնհաուզէն՝ որ էր 'ի բաժնին Մագնոսի, չետուն նմա մուտ քաղաքացիքն յանուն Մագնոսի. ընդ որ անհնարին զայրացեալ Իւանայ՝ զնոյն պաշարեաց զՎէնտէն, յորում էր Մագնոս. որ և անսասպխուռ մարդք եղ ընդ ա-

ռաւղ Իւանայ՝ մեծաւ յարգանօք, որ-պէս առաջին էր :

Դէպ եղև զի մինչդեռ յանդիմանէր զնա Իւան, ռումբ երկաթի արձակեալ ռուամբք հարաւ 'ի գլուխ իւր : Ի յա-ռումն բարկութն բորբոքեցաւ Թագա-ւորին, և զՄագնոս 'ի կալանս արկեալ՝ երդուաւ չարամահ սատակել զամե-նայն զբնակիչս քաղաքին : Որոց ապաս-տան եղեալ 'ի միջնաբերդն, առաւ հուր հարին 'ի վառօդսն, և ծածկեցան ընդ փլատակօք քաղաքին, և զապրեալսն խեղդամահ արարին Ռուսք :

Յետ այնորիկ կոտորեաց Իւան և զբ-նակիչս Վոլմար քաղաքի, և առեալ բովանդակ հիւսիսային կողմանն Տվինա գետոյ՝ բաց 'ի Րէվէլայ : Անտի անցեալ 'ի Տերպատ՝ Ջանայր յանցաւոր ցուցանել զՄագնոս, կամ աքսորել զնա 'ի խոր-դրել զինքնութն . այլ նա անդէր, զի իւրքն իրաւամբք դատաստանի 'ի յայս եկեղեցին, և ապա թէ յանձն առնէ առնել՝ առնուլ զինն զանձուն վասա-թեան :

Ապա եղև Իւանայ յարձակումն Թա-թարաց 'ի Ռուսիա, և հարկեալ դառ-նալ յաշխարհ իւր՝ արձակեաց զՄագ-նոս 'ի Քոլէնհաւզէն :

Ըստ մեկնելոյ Իւանայ՝ միաբանեցին Շվէտք և Լեհք, և առին զպատերազմ ան-դին Լիվոնիոյ 'ի ձեռաց Ռուսաց՝ կոտո-րեալ 'ի նոցանէ եօթն հազար զօրս :

Զայն իբրեւ լուաւ Իւանն, փութացաւ խօսել 'ի հաշտութիւն ընդ Թաթարս, եւ եկն դարձեալ 'ի Փսքով հարիւր հազար զօրօք, զորս տրոհեալ 'ի խումբս խումբս՝ կամէր յարձակել գիշերախառն 'ի վերայ Թշնամեաց եւ սատակել՝ բաց 'ի Լիվոնիոյ եւ զՔուրլանտիա եւ զԲրուսիա Լեհաց. այլ Շվէտք ընդ այլ կողմանս խռովեցուցին զզօրս նորա, եւ Մոգիլո-ակ խռովեցեալ յԻւանայ՝ եմուտ ընդ պաշտպանութեամբ Ստեփանոսի Բաթթորի արքային Լեհաց։

Սա այս Բաթթորի ուխտ բարեկամութեան հաստատեալ ընդ Թագաւորին Օսմանեանց եւ ընդ խանին Խրիմու, պահանջէր յԻւանայ՝ զի տացէ 'ի բաց որչափ ինչ քաղաքս հաստատեալ էր 'ի Լիթուանիոյ եւ 'ի Լիվոնիոյ. Իսկ Իւանն պահանջեաց 'ի նմանէ 'ի վերայ այնր ամենայնի եւ զՔուրլանտիա։ Եւ 'ի մերժել Բաթթորեայ, Իւանն արկ զԹղթաբերսն 'ի բանտ։

Յայնժամ Բաթթորի պաշարեաց զՓոլոցք եւ էառ զայն, եւ յաղթեաց նմա յամենայնի. եւ յարոյց վերստին զԹաթարս Խրիմու 'ի վերայ Ռուսաց։

Իբրեւ ետես Իւանն զտագնապ եւ զաւեր իւրոյ աշխարհին, 'ի խնդիր եղեւ խաղաղութեան. եւ միջնորդ պատրաստեալ կալաւ զքահանայապետն Հռովմայ զԳրիգոր ԺԳ, աղաչելով զնա՝ զի հաշտեցուսցէ զԲաթթորի 'ի խաղաղութիւն եւ

՚ի չափաւորութիւն ըստ պատուիրանաց կրօնիցն զոր դաւանէին ։

Առաջնորդաց քահանայապետեան ՚ի Լեհս զփոխանորդութիւն յանձնեալ . որում եւս պատասխանի Կաթողիկոսին՝ թէ ոչ այլազգ հնար է ինձ զերծանել ՚ի հալածանէ, բայց եթէ դարձուցէ առ իս Խուան զբաժանեալ դասն Լեհաստանի, եւ հաստատեսցէ զծածկեալ պատերազմին ։

Այնուհետեւ զնոյն Փոխանորդութիւն առ Խուան, որոյ մեծաւ պատուասիրութեամբ հիւրընկալեալ զնա՝ յանձն էառ հաշտեցուցանել ՚ի Լեհաց զՔաղաքացիսն, եւ անդրէն առեալ ՚ի մեծամեծ Լեհաստանոյ ։ Այլ առաջնորդն Լեհաց ոչ կիչ հանձնեցաւ ընդ պայմանսն, մինչեւ զիջեալ Խուանայ՝ եթող զԼեհաստան եւ զայլ քաղաքս զորս առեալ էր ՚ի Ռոմանեաց, եւ եղեւ խաղաղութիւն յամին 1583 ։

Հաշտեցաւ Խուան եւ ընդ խաննին Խրիմման, եւ ընդ Շվէտս հասարակաց զինադադարութեան եւ ամենեցուն, եւ ժամ էր այնուհետեւ պատել զմեծս Ռուսիոյ . այլ յաղթանակէր ազգին Խուանայ այլուստ պահեաց զոյն ժամանակի ։

Սակայն ՚ի ստորեւ ընդհիմեցաւ այն ազգի յաղխողորդ արքանծիցն որ զինուոր նման ընդ նոյն ժամանակս ։

Քանզի չեւ հաշտեալ Ռուսաց ընդ Թաթարկաց՝ հաստատած զօրացն Լեհաց արշաւեցին հասին մինչեւ ՚ի Վոլկա, որպէս պատմեն ոմանք ; եւ Խուան չիմանելով արար՝ զի անձն ունէր հեռ-

նքն կատարել նոցա 'ի սատանայապաշտութեանց ձեռնադրութեան անտի վայրացն : Իսկ առաջնորդքն ոչ ինչ հաւատացեալ 'ի վերայ եկաց, ասեն, խորհրդոց նորա. և համեմարեալ այնպէս եթէ առ ծերութեն զանձնալեցի, թախանձ արկին նմա եղանել անձնական ընդդէմ Լեհաց, կամ չէթ արձակել զանդրադարձն որդէն իւր զոր վերէր զՊետրոս 'ի վերայ նոցա :

Իսկ նախատանօք իւր համարեալ զխորհուրդն, թերևս և համախոհութեամբ ընդ որդւոյ իւրում՝ հակառակ անձինն, զքննութեանց զատապարտէին. և այն ինչ արքայորդին Պետրոս անկեալ առ ոտս հօրն՝ կամէր քերել աղերսիւ յանձնէ զխէթ կասկածանացն, Իսկ զնա եա յետ անդամ բարկութեամբն՝ եհար զատապարտ 'ի դղեակ որդւոյն, որ յերկրորդ և 'ի չորրորդում աւուրն մեռաւ :

Փաւստինոս, որ յայնժամ 'ի Լեհս էր. այլ պատճառս առայ մահուն Պետրոսի. այլ այն որպէս և իցէ՝ Իսկ ըմբռնեցաւ յանձնառութիւն առեալ թախծութեամբ : Սկսաւ բաշխել զօրանս յօգուտ մենաստանաց և աղքատաց, մինչև եպիսկոպոսացն յունաց անգամ, զի թերևս թողցէ նմա անէր զաստուածն ոճիրս յանցանացն : Սակայն և այնու ոչ զերծեալ 'ի բողոքոյ և 'ի տագնապաց խղճին, եդ 'ի միտ կրօնաւորել. և մետրապօլիտն Պլանեկսնոս խոստացեալ զնա՝ անուանեաց Յովհաննէս :

Ի մանկութեան իւրում ոչ ինչ շահեալ 'ի դաստիարակութենէ, մինչև ցմահ անմեկնելի կալաւ ընդ անդարմանելի թերութեանց բնութեանն և զընտիր ընծայիր ձիրս նորին, որովք ճոխացեալն էր։ Մահու չափ ճգնեալ 'ի հաստատութեան և յաճեցուցումն պետութեան իւրոյ, զոյգ նմին խնամ կալաւ և պայծառութեան աշխարհին 'ի զարդութիւնս և յարուեստս։

Սա առաջին կոչեաց ժողովեաց 'ի Մոսկուա օրէնսդէտս, ճարտարապետս, նկարիչս, քանդակագործս, ոսկերիչս, թղթարարս, ձուլիչս, բժիշկս, եւս և նաւարարսն։ Եւ յամին 1563 տպագրեցան 'ի Մոսկուա այն առաջին անգամ Գործք և Թուղթք առաքելոցն 'ի սարկաւագէ ումեմնէ։

Նորին Իւանայ խնամովք եմուտ 'ի Ռուսիա կարգ և մարդիկ Եւրոպացի զինուորութեան, որպէս ասացաք, և նա յաւել օրէնս կարևորս 'ի մատեանն Եարոսլաւեան։ Ի սահմանեալ ժամս ընդունէր զաղերսագիրս, և ամենեցուն անընդմէջ համարձակէր մատչել առ ինքն։ Զգաստաւորս և զպաշտօնեայս պետութեան անխրատելիս 'ի դատաստանի՝ 'ի մահ պատուհասէր. իսկ 'ի թեթեւագոյն յանցանս նոցա՝ մերկացուցեալ զնոսին յիշխանական զգեստուցն, տայր յածեցուցանել զնոսա քրձազգածս ընդ փողոցս քաղաքին 'ի ձեռն մեռելաթաղ

տրանց արբելոց. և այսպէս խրատէր ըզ-նոսա զգաստանալ առ յապայս: Իսկ զարբեցողս միշտ բանտիւ պատուհասէր:

Նովին անաչառ խստութեամբ վարեցաւ Իւան և ընդ պաշտօնեայս եկեղեցւոյն իւրոյ. փոփոխէր ըստ կամս զմետրոպօլիտս իւր՝ առանց ինչ հարցանելոյ զՅոյնս, որպէս կանխաւն. և զանձամբ իսկ էառ զարգս եպիսկոպոսականս:

Առ Թագաւորութեամբ Իւանայ սկսան պեղել Ռուսք և զհանս երկաթոյ, և վաճառաշահ լինել ընդ ծով և ընդ ցամաք յաճախապէս:

Համառօտ ասել, Իւան այր մեծ էր 'ի լաւութիւնս և 'ի վատթարութիւնս միանգամայն. և թէ բազում անգամ անց նա ըստ չափ արդարութեան, թերևս՝ որպէս ասէ Քուրպսքի, այնպէս պահանջէին հանգամանք ազգին իւրոյ յայնժամ: Որք և սկիզբն արարեալ սիրել զնա, ապա պատկառել, հպատակել, երկնչել և նողկալ, 'ի վախճանի խանդաղատեցան 'ի տեսիլ վերջին աղէտից նորա:

Եւ մեռաւ Իւան Դ, յամին 1584, 'ի հասակի յիսուն և չորից ամաց: Կանայս հինգ լեալ էին նորա. առաջինն Անաստասիա, որ ծնաւ նմա երիս որդիս, զԴմիտր, զԻւան և զՖէոդոր. Մարիամ դուստր Թեմրուկ իշխանին Չէրքէզաց, որ ծնաւ զմիւս Դմիտր. Մարթա և Տարիա, որք արգելան 'ի

վանս կանանց. և Մարիամ Ֆէոդորեան։

ՓԵՈՏԱՐ Ա.

ԳԻՏԵԼՈՎ ցար Իւանայ, որպէս ասեն, զապիկար զօրութիւն երեց որդւոյն իւրոյ Ֆէոդորայ՝ աւանդեաց զվարչութիւն պետութեան ՚ի ձեռս երից զօրավարաց իւրոց քաջաց, որք էին Իւան Շույսքի, Իւան Մսթիսլաւսքի, և Նիքիթ Եուրեւ եղբայր Անաստասիայ դշխոյին. և զկրտսերն զԴմիտրի յանձնեաց ՚ի խնամս Բոգդանայ Բելսքի։

Ընդ մեռանել հզօր ինքնակալին՝ յաճախեցին ամբաստանութիւնք զԲելսքեայ, որպէս թէ կամիցի թագաւորեցուցանել փոխանակ Ֆէոդորայ զսան իւր զԴմիտրի, և նա ինքն Բելսքի դեղով մահապանեալ լիցէ զարքայն Իւան, և արգելաւ նա ՚ի Նիժնի Նովկորոտ։

Ահեղագոյն ոսոխ Ֆէոդորայ ամբարձաւ Բորիս Գոդունով եղբայր կնոջ նորին. որ առաւել քան ՚ի Ֆէոդորայ՝ ՚ի Դմիտրէ խիթացեալ, հնարեցաւ նախ հեռացուցանել զնա մօրբն հանդերձ յարքունեաց ՚ի քաղաք կալուածոց նորին յՈւկլիչ։

Ապա ուշ եղեալ ՚ի բարձումն երից իշխանացն՝ հաւանեցոյց զՖէոդոր զգու-

շահող անձինն 'ի նոցանէ, իբր զի զամենայն ժողովուրդն յիւրեանց կողմն ունելով նոցա՝ կամին առնէր յինքեանս կորզել զթագաւորութիւն: Եւ զիւրահաւանն Փէոտոր յղեաց զՄսթիսլաւսքի 'ի Բելօզերօ, և բանադատեաց զնա մտանել 'ի կարգ միանձնութեան. Եւ ուրեմն մեռաւ իսկ խեղդեալ. և յամին երրորդի նոյն Շույսքի ամբաստանեալ 'ի ծառայէն իւրմէ կաշառելոյ 'ի Կոտունովայ իբրև մատնիչ, առանց քննութեան դատաստանի առաքեցաւ յաքսոր, և անդ գաղտ խողխողեցաւ:

Բողոք կալեալ զանիրաւ վճռոյն եպիսկոպոսք երկու, և անկան յաստիճանէ պատուոյն իւրեանց. և փոխանակ միոյ 'ի նոցանէ, որ էր մետրապօլիտ Մոսքուայի, կարգեցաւ Յոբ եպիսկոպոս Ռոսթովայ՝ մտերիմ Կոտունովայ:

Դէպ եղև զի ընդ այն աւուրս անդ գտաւ Երեմիա պատրիարգ Կոստանդնուպօլսի, որ անկեալ յաթոռոյն և անդր եկեալ էր 'ի խնդիր դրամոց՝ որովք մարթասցի անդրէն 'ի ձեռս բերել զաթոռն՝ զոր կալեալ էր Մետրոփանէս: Կոտունով խոստացաւ նմա դրամս՝ եթէ տացէ Յոբայ զիշխանութիւն պատրիարգութեան հաւասար պատրիարգութեան Յունաց, զի մի այլ ևս հարկ լինիցի հրամանի պատրիարգին Կոստանդնուպօլսոյ հպատակել միւս եկեղեցւոյն Ռուսաց: Եւ նա փոխա-

նախկեալ զիշխանութիւն աթոռոյն ընդ իւ-
րում փառաւորութեան, կարգեաց հան-
դիսիւ զՅոբ 'ի պատրիարգ հաստատ
իշխանութեամբ պատրիարգացն Կոստանդ-
նուպօլսոյ, Աղեքսանդրու, Անտիոքայ,
և Երուսաղեմի: Եւ յայնմհետէ պա-
տրիարգն Ռուսաց լեալ իշխանութեամբ
խնամէր զեկեղեցին իւր մինչև ցժամն
Պետրոսի, որ եբարձ 'ի նոցա զպատրիար-
գութիւն:

Մինչդեռ նոր պատրիարգն խրատուք
իւրովք որպայր զախոռ ժողովրդեանն,
Կոտունով առատաձեռնութեամբ զնոյն
գործէր՝ տիրեալ արքունի գանձուն:
Դիւրին էր նմա անցանել 'ի տեղի ա-
պիկարն Ֆէոտորայ. այլ կեալն Դեմե-
տրի եղբօր Ֆէոտորայ՝ խէթ էր սրտին
իւրոյ. վասն որոյ կաշառեալ զարս ան-
օրէնս և զիշխանն Պաթեակովսքի՝
յանձն արար նոցա կոտորանել զԴե-
մետր:

Գնաց Պաթեակովսքի յՈւկլիչ, և որ-
սացաւ զդայեակն Դեմետրի 'ի դաւակ-
ցութիւն իւր. և զայնեկին առեալ 'ի գոր-
ծի անզգամութեան զորդի իւր զհասա-
կակից և զընկեր Դեմետրի 'ի զբօսանս
մանկութեան, 'ի ձեռն նորա ած զար-
քայորդին 'ի վայր անդր՝ ուր մնային
դաւաճանքն: Եւ անդէն խողխողեցին
զանմեղ մանուկն զվերջին շառաւիղ
տոհմին Ռուրիքայ յամին 1591:

Այլ միանգամ 'ի վերայ հասին ան-

օրէն սպանութեան, հնչեցուցին վաղվաղակի զզանգակսն, և ամբոխն գիմեալ 'ի վերայ՝ ընդ սուր անցուցին զՊաթեականսկի գործակցօքն հանդերձ, և կոտորանով միայն վայելեաց յարգասիս եղեռնանն : Որոյ գուն գործեալ ամենեքին 'ի ծածուկ ունել զերան 'ի Փէտրոսայ, ուր ամենայն Ռուսք գիտակ էին, այնպէս իմն համբաւեաց՝ եթէ 'ի ցնորից իմն ազդեցեալ պատանւոյն, և անխնամ մնացեալ՝ անձամբ զանձն փողոտեալ իցէ. որով յանցաւորս եցոյց և զմայր նորին և զազգականսն. վասն որոյ և Փէտրոս տուաբեաց զՄարիամ 'ի վանս կանանց, և զեղբարս նորին յաքսորս :

Զմնացայր ինչ այլ խռովութեան ընդհիցն Կոտուանովայ. զի և Փէտրոս հիւանդագոյն անձամբքն զօր ամենայն 'ի գրունս մահու գեղգերէր : Սակայն գիտաց Կոտունով և զայն մինչ ժամանակի վարել 'ի պէտս իւրոյ չարութեան, և հայրհեցոյց զՓէտրոսը խաղալ պատերազմաւ 'ի Լիվոնիա ընդդէմ Շվէտաց հարկեալ հազար արամբք. և նորա զնացեալ էառ 'ի Շվէտաց զԻւանկորոդ և զՆարվա, և ապա յամին 1592 խաղաղութիւն արար ընդ նոսա :

Ի վեցամեայ ժամանակին՝ որ զհետ եկին խաղաղութեան՝ ոչ ինչ գործ առժանի յիշատակի թուի արարեալ Ռուսաց, բայց յառաջնէն Սիպիրայ. զոր

՚ի բազմաց հետէ վասառակ լինէին խա-զախքն Տոնայցի անուանեալք, այսինքն բնակեալք առ Տոն գետով. (զի էին և Զափորոժացի խազախք առ Տնեպրով, և այլք բազումք. որք առ հասարակ էին խառնուրդք ՚ի մէ Լեհաց, Ռուսաց և Թաթարաց.) որք և յութսուն ամաց հետէ աշխատ առնէին զՌուսս՝ հասա առնելով ճանապարհաց, և երբեք եր-բեք ասպատակելով յաշխարհն։

Այլ յամին 1577, Երմաք գլուխ Տոնացի խազախաց ՚ի պարտութի մեռա-նեալ առաջի զօրացն Իւանայ չորրորդի, խաղաց գնաց վեց հազար ընկերակցօք ՚ի կողմանս Սիպերայ, յորում տիրէին յայնժամ այլ և այլ խանք զանազան ազգաց Թաթարաց. և ՚ի նոսա հզօ-րագոյն էր ՚ի ժամանակին Քուչում խան։ Երմաք եդ ՚ի միտ յարձակել ՚ի բնակիչս Սիպերայ ՚ի թշնամիս Ռուսաց, յուսով շնորհս գտանելոյ առաջի Թա-գաւորին. և նախ ՚ի մարտս խառնելմբերս կրթեալ զզօրս իւր՝ առաջ յամին 1579 անց գնաց եւ յառաջ մինչև եհաս ՚ի գետն Սերեպրեանկա անհնարին աշ-ժամանմամբք, և կորոյս զկէս զօրացն յաշ-խատութէն և ՚ի սովէ և ՚ի ցրտոյ։ Զմիւս կէս զօրացն յառաջ վարեալ մարտնեաւ ընդ խանին Կուչումայ, և յաղթեաց նմա հրազինուքն՝ զոր չունէին Թա-թարք։

Զերբանկաւ առաւ և զմի ՚ի զօրագլխ-

խայցն Քուշուամայ ; և դարձայց զնա առ-խանձն ընծայիւք հանդերձ ողջունիւ զնա յիւր անուն : Այլ Քուշուամ պարհաւ-րեալ յարշաւանէն Եռամաքայ` առա-քեաց ընդդէմ նորա զօրս , որոց պա-տահեալ Եռամաք մերձ 'ի Թռաւոյ` մա-ղապուր զերծա 'ի յարձակմանէ նոցին այսպիսի իմն հնարիւք : Ելեց զնաւակս իւր ցցովք պատնէլովք ապաստանդինութը Խաղախոց` սակաւս ամանս եղեալ 'ի նաւս պահապանս , և ինքն աներևութա-ցար պաշարեաց իւրովքն զԹռաւթասա 'ի Թիկանց կուսէ . և նոցա համարեալ թէ շուրջ փակեալ իցեն 'ի Խաղախոց` 'ի փախուստ դարձան :

Յետ այնորիկ յաղթեաց Եռամաք և Խարամծա խանձին Թռաւոլայ , և էառ զքաղաք նորին ընդ ոսկւով և արծաթով և ակամբք պատուականօք` զորս համա-քեալ էր անդր յաղօթողացն Զինկիզեայ . և անդ հաստատեալ զբանակ իւր` հան-դէս յաղթանակի արար քաւանորեաց պահօք նախ քան զվերափոխումն սըր-բոյ կուսին . զի եռանդն յոյժ էր նորա 'ի գործս բարեպաշտութեն . վասն որոյ և ունէր ընդ իւր երիցունս երկու , և միանձն մի փախստական , և զօր ամե-նայն աւգան շարժական ուղղեալ յա-նուն սրբոյն Նիկողայոսի` առայը եր-ցանցն մատուցանել զպատարագ :

Այլ Խաղախիքն ոչ ինչ աւելի մնա-ցեալք քան զվեցհարիւր այր , յորդո-

րէին զԵրուսաղէմ գտանել 'ի Ռուսաստա , և առաջի անձնել թագաւորին զաշխարհակալութիւն իւրեանց . զորս հաւանեցոյց նա՝ թէ պարտ է 'ի գեղջն վարել անհարկէկութե̃ Թագաւորացն . և խաղաղոց 'ի վերայ Սիպիր քաղաքին Քուչումայ : Եւ ընդդէմ նորա Մէհհէմմէտ զօրու ազգականից խանին , և կատարածաւար մարտուցեալ՝ եհար 'ի Խազախաց առա հարեւր և եօթն , այլ առաջ 'ի փախուստ դարձաւ , և Երմաք տիրեաց Սիպիրայ :

Յայնժամ բաղումք 'ի մերձակայ ժողովրդոց եկեալ անձնատուր եղեն Երմաքայ . սակայն նորա ոչ վստահացեալ ընդ ձեռամբ ունել զանձն զնոսա առնուաղեալ իւրոցն , առաքեաց 'ի Մոսքուա յամին 1581 զաթամանն կամ զհեթմանն , այս է զզօրագլուխն Իւան Քոլցոյ անուն՝ յետուն խնդրանօք , ասել ցԹագաւորն . «Կալայք յաղթանակաւ յանուն քո զՍիպիր , և խոնարհեցցաք 'ի սպառ զՔուչումն . նուաճեցան և Օսթեակքն և Վոգուլք , և եղեն հարկատուք Ռուսաց . արդ հանձնեսցէր յղել այսր իշխան զոմն անսուղ լայնատարած աշխարհիս , և թող մեզ զառաջին սպահակութիւնս մեր » : Եւ եբեր Քոլցոյ իբրև երախայրիս հարկացն վաթսուն քուրձս սամուրենեաց , քառասուն սամուրենի 'ի մի քուրձ : Իւան Դ. , որ թագաւորէրն յայնժամ , մեծաւ ուրախութե̃ ներեաց Երմաքայ և Խազախաց ,

գրեաց առ նա Թուղթ սիրոյ, և առաքեաց 'ի պարգևս նմին զմուշտակ մի սամուրենի՝ զոր ինքն պահանջէր, և զանաչութիւն աշխարհացն 'ի նա յանձն առնու մինչև առաքեսցէ առն զայլ ոք:

Իսկ Քուչում մերձաւորն զօրաժողով լեալ ընդ Մէհէմմէտգիրայ՝ դիմեաց 'ի վերայ Խազախաց. և Եռմաք վախթառուն Խազախօք 'ի պարտութիւն մատնեալ ընդհանուր, ձերբակալ առնուն զՄէհէմմէտգիրայ և զորդին նորա, և առաքեցին 'ի Մոսկուա. որք և հասին անդր յամին 1588. և արքայն Ֆէոդոր պատուով մեծ արար նոցա:

Հասին և առաքեալքն 'ի Ռուսաց 'ի Սիպիր Պոլխովսկի և Կլուխով հինգ հարիւր զօրականօք. այլ 'ի գալն ժամու. զի Եռմաք երբեք պաշարեալ կալ էր 'ի Սիպիր 'ի զօրացն Քուչումայ, և յանհնարին վիշտս սովու մատնեալ. մինչև ուտել Խազախաց զդիակունս ընկերացն՝ իւրեանց մեռելոց. և նորաժամանեալքն յաւելին զթշուառութիւն նոցա և զիւրեանցն, և Պոլխովսկի մեռաւ:

Դարձեալ և այլ ազգեաց առաքաւհեցին Խազախաց. զի խորտակեալ առաջնոցն Քուչումայ եկին էին յԵռմաքայ Խազախս քառասուն, և զաթամանն Քոլցոյ, որպէս թէ 'ի վանել զթշնամիսն, և ընկել հաւանարու կերակրոց. և խոստովանեցուցեալ զնոսա՝ խողխողեաց.

զամենեսեան. և առաջի ամբոխին զօրաց յարձակեցաւ 'ի Սիբերի: Այլ Եռմակ հալածեաց զնա դիւրերայն, և զզօրս նորա` էր զոր սպան, և էր զոր 'ի գերութիւն վարեաց. և դարձեալ անձնատուր եղեն նմա Թագաւորք բազումք. յորոց մի ոմն իշխան մատոյց նմա զգաւառ իւր, այլ նա ոչ առ, և արգել իւրոցն չխօսել անզգամ ընդ աղջկանն:

Ի դառնալ իւրում անդրէն 'ի Սիբերի` առ աշխատութեան անձրևաց զիջեաւ 'ի կղզի ուրեք յԻրթիշ գետս. և մինչ ցնեալ յանկարծակի զքնով անկանէր իւրովքն հանդերձ, եհաս 'ի վերայ Քուչում, և սպան զրեթէ զամենայն զխազաղախսն: Սակաւք ոմանք հերձեալ զամբոխ թշնամեացն` անկան 'ի նաւակս իւրեանց, և Եռմակ յոստնուլ իւրում 'ի մի 'ի նաւակացն` անկաւ 'ի գետ անդր, և առ ծանրութեն սպառազինութեանցն ընկղմեցաւ: Յետ սակաւուց գըտաւ մարմին քաջի առնն յԻրթիշ, և խուժադուժն Քուչում մատնեաց զայն յայպն իւրոցն նախատանաց: Այլ նոքին իսկ Թաթարք կշտամբեալ առաջ զխանն վասն անիրաւելոյն 'ի մարմին այնպիսւոյ մեհապետին` Թաղեցին զնա հաշակաւ, և զոհս քաւութեան մատուցին նմա. և յայնմ հետէ կարգաւորեալին զանուն նորա 'ի Թիկունս 'ի պատերազմի և յորս էրէոց: Յարգ. ես համարին թէ սոկեղէք նորա և հանդերձքն են 'ի բժըշ-

կութեն ամենայն ախտաժետաց հաւա-տով մերձեցելոց 'ի գերեզման նորա :

Ի լուր մահուան Եռմաքայ եթող Կլուշով զՍիպիր և դարձաւ 'ի Մոս-քուա հարիւր և յիսուն արամբքն ա-պրեցելովք, այլ Ռուսք առ սակաւ սակաւ տիրեցին դարձեալ Սիպիրոյ, և շինեցին 'ի նմա քաղաքս բազումս. կա-լան և զորդիս Քուչումայ և տարաքեցին 'ի Մոսկուա. և ինքն Քուչում անկեալ առ Խալմուխս՝ սպանաւ 'ի նոցանէ : Բազմացան ապա 'ի Սիպիր հատուածք Ռուսաց, և տիրեցին բովանդակ աշխար-հին. և այժմ է մի 'ի մեծամեծ նա-հանգաց Ռուսիոյ՝ որ ըստ օրէ բարգա-ւաճեալ յարուեստս և 'ի կենցաղօգուտ գիտութիւնս :

Եւ Ֆէոդոր յետ այնր գեղեցիկ և անաշխատ երկրակալութեան մեռաւ յա-մին 1598, 'ի հասակի քառասուն և մի ամաց. և զի ոչ ունէր որդիս, 'ի նմա սպառեցաւ և ազգն Րիւրիկեայ, յորմէ յիսուն և երկու թագաւորք տուան Ռուսիոյ ընդ ամս եօթն հարիւր երե-սուն և վեց :

ՊՕՐԻՍ ԿՕՏՕՒՆՕՎ

ԽՈՐԱԳԷՏ կամեցեալ տալ 'ի լրումն ըղձից փառասէր ոգւոյն, խորագիտագոյն եւ գտաւ 'ի ծածկել յամենեցուն զփառասիրութիւն իւր. և մինչդեռ յամենայն կողմանց Ռուսիոյ գայցին ժողովելին 'ի Մոսքուա այրք աւագք, իշխանաւորք, զօրավարք և կառավարք յընտրութիւն նորոյ արքայի, կատարեալ մեկնեցաւ 'ի վանս ուրեք առ քեռն իւրում այրւոյն Ֆէոտորայ:

Գիտէր այլն խորամանկն՝ զի աւաք ամենեցուն յինքն էին, և ոչ խաբեցաւ. այլ երբ և առաջի արարին նմա զթագն, 'ի վեր քան զուժն չափաւորութիւն ասէր լինել զբեռն թագաւորութեն. և « Որ ինչ միանգամ մինչև ցարդ գործեալ իցէ իմ գործս ոչ անօգուտս պետութեն, և ոչ անհաճոյս այլ և այլ անձանց երևելեաց որ 'ի նմա, այլ այն զի՞նչ իցէ, ասէր, առ պարտուք թագաւորի »:

Նոյն բան հաստատեցաւ և յերկրորդում ժողովն ընտրականաց, և պատգամաւորք հանդերձ բովանդակ ամբոխիւ քաղաքին գնացեալ 'ի վանսն՝ յայտ առնէին զկամս ժողովոյն, և 'ի ձայն

կութեն ամենայն տխմարմտաց հաւա-տով մերձեցելոց 'ի գերեզմանն նորա ։

Ի լուր մահուն Եռմաքայ եթող Կլուհով զՍիպիր և դարձաւ 'ի Մոս-քուա հարիւր և յիսուն արամբքն ա-պրեցելովք, այլ Ռուսք առ սակաւ սակաւ տիրեցին դարձեալ Սիպիրոյ, և շինեցին 'ի նմա քաղաքս բազումս. կա-լան և զորդիս Քուչումայ և առաքեցին 'ի Մոսքուա. և ինքն Քուչում անկեալ առ Խալմուխս' սպանաւ 'ի նոցանէ ։ Բազմացան այսպէս 'ի Սիպիր համաւանձք Ռուսաց, և տիրեցին բովանդակ աշխար-հին. և այժմ է մի 'ի մեծամեծ նա-հանգաց Ռուսիոյ' որ ըստ օրէ բարգա-ւաճեալ յարուեստս և 'ի կենցաղօգուտ գիտութիւնս ։

Եւ Ֆէոդոր յետ այնր դէպեցիկ և անաշխատ երկրակալութեն մեռաւ յա-մին 1598, 'ի հասակի քառասուն և մի ամաց. և զի ոչ ունէր որդիս, 'ի նմա սպառեցաւ և ազգն Ռիւրիկեայ, յորմէ յիսուն և երկու Թագաւորք տուան Ռուսիոյ ընդ ամս եօթն հարիւր երե-սուն և վեց ։

ԳՈՐԻՍ ԿՈՑՈՒՆՈՎ

ԽՈՐՀԵԴԻՑ գանեալ առաջ 'ի ըրուամն ըղձից փառասէր ոգւոյն, խորագիտա_գոյն եւ գտաւ 'ի ծածկել յամենեցուն զփառասիրութիւն իւր. և մինչդեռ յա_մենայն կողմանց Ռուսիոյ գայցեն ժողո_վեսցին 'ի Մոսկուա ազգք աւագք, եկեղե_ցականք, զօրականք և կառավարողք յըն_տրութիւն նորոյ արքայի, Կոստանդնով մեկ_նեցաւ 'ի վանս ուրեք առ քեռն իւ_րում՝ այրւոյն Փեոդորայ:

Գիտէր այլն խորամանկն՝ զի ազգք ամե_նեցուն յինքն էին, և ոչ խաբեցաւ. այլ եթէ առաջի արարին նմա զթագն, 'ի վեր քան զիւրն չափաւորութիւն ասէր լինել զբեռն թագաւորութեան. և « Որ ինչ միանգամ՝ մինչև ցայրդ գործեալ իցէ իմ՝ գործս ոչ անօգուտս պետու_թեան, և ոչ անհաճոյս այլ և այլ ան_ձանց երևելեաց որ 'ի նմա, այլ այն զինչ իցէ, ասէր, առ պարտուք թա_գաւորի ,,:

Նոյն բան հաստատեցաւ և յերկրոր_դում՝ ժողովն ընտրականաց, և պատ_գամաւորք հանդերձ բազմանդամ ամբո_խիւ քաղաքին դիմեալ 'ի վանսն՝ յայտ առնէին զխնդիր ժողովոյն, և 'ի ձայն

բարձր թախանձ արկանէին առնել նո֊ցա զշնորհն զայն։ Եկին և պատարխարգն համագերձ ամենայն ուխտիւ եկեղեցւոյն, և զնոյն աղերս մատուցանէին. մինչև հուսկ ուրեմն զիջաւ նոցա. և օրն այն կարգեցաւ ՚ի պահս ամ ըստ ամէ։ Այսպէս աղաչեաց զաւագանին՝ զի մի՛ պատահեսցեն զնա ընդ առ մի ողջոյն՝ մինչև հա֊ճեսցին ընդ ընտրութիւն իւր և համօրէն պաշտօնեայք և կարգք պետութեան. և ինքն նուաղեցոյց զհարկս, առատաձեռ֊նեաց զդրամս, առաքեաց դեսպանս ՚ի Լեհաստան, ՚ի Շվէտս, ՚ի Կոստանդ֊նուպօլիս, ՚ի Խրիմ և ՚ի Պարսս, և նո֊րոգեաց ընդ նոսա զդաշինս խաղա֊ղութեան։

Կոչեաց ՚ի Ռուսիա և արս հմտուտ իրաց պատերազմի և անեղեանկս ուսու֊մնական գիտութեց, և յորդորեաց զա֊ւագանին առաքել զորդիս իւրեանց ՚ի վարժս իմաստից և ՚ի կրթութիւն բարուց ՚ի Շվէտս և՝ յայլ սահմանակից քա֊ղաքս, և ոչ ինչ եթող ՚ի հնարից առ յինքն յանկուցանելոյ զսիրտ ժողովր֊դեանն։

Ի սկզբան թագաւորութեան նորա. կրկին աղէտք հասին ՚ի վերայ Ռուսաց։ Առաջին՝ սով սաստիկ անկեալ ՚ի Մոս֊քուա, յորմէ մեռան առաւել քան զոգիս վեցհարիւր հազար։ Եւ երկրորդ՝ խուժան աւազակաց զՄոսքուայիւ, որք աւազակապետաւն իւրեանց եկեալ և.

եկեղեցս զղջեմ կալեալ ամբոխի զօրաց ար-
ձակելոց 'ի վերայ նոցա, մինչեւ առ սա-
կաւ սակաւ յղուեալ՝ կէս մի պատժե-
ցան, եւ կէս մի զերծան արտաքոյ աշ-
խարհին :

Իսկ Գորփոս 'ի գաւառման չարեացն եղե-
լոց ծանուցեալ զվաճառականութիւն Ներ-
քին եւ զարտաքին, թողեալ զմնալս բազ-
մաց 'ի սահմանակից քաղաքաց : Նա 'ի
խնդրել 'ի նմանէ պապին Հռովմայ եւ
թագաւորին Անգղիոյ, զի թոյլ տացէ
[illegible] եւ Անգղիացւոց վաճառա-
կան [illegible] լինել ընդ Ռուսս, ոչ միայն զլե-
զուս նոցա, այլ եւ մեծապարգեւ մեծա-
րեալ գործոյ անդրէն զաւակեալն :
[illegible] առաջ [illegible] եւ ամբոխս [illegible]
[illegible] Նորվեգիոյ եւ Չերքեզաց եւ այ-
լոց [illegible] :

Ընդ սմին հետեւ այնուհետեւ երջանկաբար
թագաւորեալ, յետ այնորիկ առաջնոյ
[illegible] անխռովութեան [illegible] 'ի
ծովս կասկածանաց ամենայն ռա-
միկք. յաճախեաց [illegible] մինչեւ 'ի [illegible]
[illegible]՝ առ 'ի գիտել զինչ բանք [illegible]
զանձինս [illegible] 'ի ժողովրդեանն : Այլ
եւ ոչ այնու շատացեալ՝ [illegible] գլխա-
ւորք [illegible], եւ սկսաւ բանիւք
նոցին [illegible] ասնել [illegible]
քաղաքին :

Յայնժամ լքաւ Մոսկուա [illegible]
[illegible] : այր զընկեր [illegible]-
տէր ; ծառայ զտէր, եղբայր զեղբայր,

ամուսինք զամուսինս, և որդիք անգամ զհարս :

Ածաւ յատեան ծերունի ոմն պատա_կանելի ազգաց կաշկանդեալ 'ի շղթայս : Խնդրեցաւ ամբաստանողն, և ել եկաց 'ի մէջ որդի նորին : Եկաց հայրն առ վայր մի անշնչեր 'ի լռութե . և ապա շարժեալ զշղթայսն՝ ամբարձ զաչս իւր յերկինս և ասէ ցորդին . «Ցո՛ւր պատա_սխանի որդեակ իմ առ այս բարբառ՝ թէ կարող իցես » : Զարմացան դատաւորքն ընդ առակն . և Պորիս ինքնին զամօթի հարեալ՝ արգել զմեղկայլքն զայն զդատաստան :

Քան զամենայն աւագորեարն ահա_գին էր յաչս Պորիսայ թագաւորազն տոհմ Ռոմանովեանց . վասն որոյ ամբաս_տանեցան՝ թէ կամին նոքա զեղ մահու_արբուցանել թագաւորին : Մի ոմն յազ_գականացն Պորիսայ կաշառեաց զծառայս Աղեքսանդրի Ռոմանովի, և ետ դնել յարկեղս նորա արմատս թունաւորս : Այսու նոքին իսկ ծառայք դատախազք և վկայք՝ ամբաստանեցին զտէրն իւ_րեանց . և առանց իսկ քննութե յաք_սորս առաքեալ սպանաւ Աղեքսանդր, և եղբայր նորա Ֆէոտոր Նիկիթէչ բռնա_նադատեցաւ մտանել 'ի վանս ուրեք յԱրքանկէլ, և կոչեցաւ Փիլարետ . և կին նորա Աքսենիա մուծաւ 'ի վանս կանանց համանգերձ վեցամեայ մանկամբն՝ որ կոչէր Միքայէլ :

Այսպէս է 'ի միտ առնուլ և զանձս այ-լոց մեծամեծաց. և միաբանագամայն զիշ-խանութիւն Թագաւորին՝ որ եղեալ 'ի մեծ անզգոյշ լինել յաթոռ իշխան, ինքնին յաւելոյր զԹշնամիս իւր՝ առնելի լինել ամենեցուն առ հասարակ:

Կրօնաւոր ոմն 'ի Կաղկեդոնէ Օթրիգենէս անուն պատուական առաջնորդիք էր պատա-րիարգին Յովհաննու: Սա զխոստացեալ ձիւթոյս [illegible] զանձս մեծահաւն Դիեմետրի մանկանն որդւոյ Խոսրովայ չարաբարոյի, որում և նո-մին իմն Թուէր կերպարանօքն, զխոստէր եւ եթէ խոստամանն անդէտ էին սա-ցեալ, և առեալն առնէին յոյժ զԳորիս, և պատրաստ էին վառարանեալ 'ի նմանէ՝ Թէ գտանէր ոմն 'ի միջի այր յարդեն Ռիւրիկեայ: Եւ 'ի մեծ կարծեցուցանել զանձն իւր Թէ Դիեմետրին այն իցէ. այլ նախ հօգալցու կեղծել զպատանութիւն ինչ առաւանուն Դիեմետրի ապաւինելոյ յՈւկրէ, և պատմել այսր անդր զբօսա-նաց աղաղակաւ: Բայց քանզի երկէք եր-բէք սարսեցին 'ի բերանոյ նորա և բանք ինչ որովք ցուցանէր Թէ Թագաւորելոց է նա երբեմն, կասկած կալաւ զնմանէ առաջնորդխնկապան Ռոստովեայ, և աղդ ա-րար Գորիսայ. և նա հրամայեաց առա-քել զկրօնաւորն 'ի. վանս ուրեք 'ի հե-ռաստան, պատուիրեալ առաջնորդի անդուոյն՝ զգուշանալ նմա:

Օթրիգենէս փախեաւ անտի 'ի Քիեւ որ էր յայնժամ ընդ իշխանութեամբ Լե-

հայց, և եղև տանն երեց իշխանի ումեմն լեհացւոյ : Անդ ևս ոչ ըստ արժանի իւրոյ կարգին գնացեալ գնացս, և կշտամբեալ յիշխանէն, եթող զմիանձնութիւն, և անցեալ 'ի Լեհաստան՝ եմուտ 'ի ծառայութիւն Վիշնեւեցկի իշխանին. այլ ոչ եթող զխորհուրդ թագաւորելոյն. և 'ի գլուխ ևս գործելոյ զաւազակել իւրոյ ծառայմանն. ասէ. «Որ արքայանեկէն 'ի տան Վիշնեւեցկեաց զերբեակն Կրեչքաս (զի Գրիգոր էր անուն նորա), Դեմետր է նա որդի մեծի թագաւորին Իւանայ : Որդի երկրորդ ամուսնին էր սպանեալն յՈւկլէշ հրամանաւ թագաւորին Կոտունովայ, և ոչ Դեմետրոս ևս, որպէս կարծի : Իշխանն այն խորհրդականն՝ որ խնամածուքն էն ապրեցոյց զկեանս իմ; յերկայր 'ի թագաւորեանն կալաւ զիս. և ապա առ ահի թագաւորին անցոյց զիս այսր 'ի Լեհս. և ես յարհամարհ միանձնակիս խոնուն յուսամ թէ հայեսցի երբեք Ած 'ի տառապանս իմ, և տացէ ինձ ըղձալեաց իրաւանց իմոց : Իսկ եթէ ըստ զապաշխարածածուկ խորհրդոցն Այ միանձնակեացի ինձ այսպէս մեռանել, այն շատ է ինձ՝ զի սովլին զեկուցանելս ծանիցեն թէ ո՛ և որպիսի ոք անցեալ կայ յաթոռն թագաւորաց»: Իւր եղեալ ըղթուղթն ընդ ամարիւք՝ ընկղզմեցաւ 'ի մահիճս. և պատճառաւ զխօթութեն՝ կոչեաց զերէց մի զի խոստովանեսցի նմա զմեղս իւր. որում և պատմեաց

սակաւ ինչ 'ի վիճակաց հաւրց, և որպէս թէ անհնարանայր առ ցասուցն յառաջ եւ փոխել զըստանն՝ անձնաւորիքեր Նմա հեկեւկանօք՝ թէ որ այլ եւ ինչ կայցէ զեւանելն, գոյցես առաս 'ի թղթի անդ որ ընդ անարիւքս խնդրեք ։

Ընթեռնու հեստութիւն երկոցն ըղթուղթն, և ընթացեալ առաջ առնէ իշխանացն անստան նորա. և Նորա եկեալ առ հրամանն, և ոչ կարացեալ քաղել 'ի քաղաքին նորա քանս ինչ անհրիքացելոց՝ խնդրեաց երկու ըղթուղթն և ընթերցաւ. և խնամ մեծ կալեալ առաջնորդացն Կրիշաքայի՝ ած զնա 'ի Քրաքով, ուր էր ժողով առաքելոյն ։ Անդ անհրիքիւք վասահութիւն հաստատեաց խոստովանելոյն՝ թէ ինքն իցէ Դեմետր որդի Իւանայ. և առաքելոյն խոստացաւ ձեռն տալ Նմա և ամբառնալ զնա յաթոռն Ռուսիոյ ։ Յաւել Վիշնեւեցքի խոստանալ Նմա զամենայն ինչս իւր, և թէ ծածկեցուցէ 'ի Ռուսիա զդաւանութիւն հռովմէական հաւատոյ, և Օթրեփեւ անհրիքական ասէր զնա ընդ այն ։

Ի տարածել համբաւոյ եղելոյն՝ առպատամութիւն մեծ եղև Յոհանքի Խաղախաց, և առաջեալքն առ առատանութեան Դեմետր զըստան և զօրս յօժանդակութեան ։ Գտեալ կազմեցին և Լեհք՝ դիմել ընդ Խաղախաց 'ի Ռուսիա ։

Իսկ Բորիս երկուցեալ յԵրկանն՝ առզել Ռուսաց զնալ 'ի Լեհս, կամ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

'ի պատրաստութեան մնացեալ առաւօտին Դեմետրի , յերկրորդումն խորտակեաց զզօրս նորին : Այլ Դեմետր դարձեալ խրախուսեաց մնացեալսն հինգ հազարօք . և թէպէտ բազում յոյժ էին զօրք Ռուսաց , բայց անդէն 'ի սկզբան մարտին մեծաւ մասամբ անցին 'ի կողմն Դեմետրի , և մնացեալքն վանեցան առաջի յաղթականին :

Զարհուրեալ Բորիսայ յերեսաց Դեմետրի՝ զուն գործէր հնարէր զիւրև ածել զխաղաղութիւն . խոստանայր նմա թողութիւն և վարձս , տայր պատրիարքին բանադրել զապստամբն , այլ 'ի զուր և յանօգուտ : Եւ մինչդեռ առ թագաւորս Դանեաց և Շվէտաց բանագնաց լինէր , խիթք 'ի փոր անկեալ նմա և մեռաւ յամին 1605 , թագաւորեալ ամս եօթն :

Զսկիզբն և զկատարած թագաւորութեան ծայրագոյն անգթութեամբ լցեալ ունէր , թերևս ոչ ինչ տարապարտեալ կարծեցաւ յամանց՝ թէ որ բազմաց 'ի սիռանէ տղայոց դահիճ լեալ էր Բորիս , և անձին զնոյն տալոց հարկեալ լինէր դեղով մահու :

Այլ այն որպէս և իցէ , Բորիս թէ ոչ արդարանայ անագորոյն գնացիւքն , դէթ կարեկիցս պատանի թշուառ մահուամբն՝ սակս փութաջան խնամոցն զոր կալաւ 'ի կեանս իւր 'ի պայծառութիւն Ռուսիոյ : Նախնին իւր և մեծն Պետրոս 'ի նորոգել

իւրում յետ ժամանակաց զաշտարակն Մոսքուայի, իբրեւ եգիտ անդ արձանագիր եղեալ՝ի պատիւ Բորիսայ, և առաւել ծեփեալ բանով, հրամայեաց քանդել զայն և պարզել:

ՓԷՈՏՈՐ Բ. ԲՈՐԻՍՈՎԻՉ

Ի ԼՈՒՐ մահուան Բորիսայ ընթացեալ ամենայն ժողովուրդն յարքունիսն՝ աղաղակեցին, կեցցէ արքայ Փէոտոր որդի Բորիսայ, և մայր նորա խնամակալ: Զի 'ի սոյն կողմն էին պատրիարգն և մեծամեծք Մոսքուայի. այլ աղաւանին արտաքին գաւառաց և զինուորականքն ամենայն կուսակիցք էին Դեմետրի, որ գամ՝ քան զգամ՝ գայր մերձենայր 'ի Մոսքուա. և յանուանէ անձնատուր եղեն նմա Բասմանով քաղաքապետ հիւսիսային Նովկորոդայ, և երկու իշխանքն Կոլիցին:

Իսկ յինքն Դեմետր առաքեաց լրտեսս 'ի Մոսքուա. որք իբրեւ 'ի յայտ եկին անդանօր, ամբոխն յարեցաւ 'ի նոսա, և հնչեաց անուանն Դեմետրի ընդ քաղաքն ամենայն: Ընդվայր ճգնեցան և խնամակալ դշխոյն և պատրիարգն Յովբ 'ի սանձել զամբոխն. նոքա դիմեցին 'ի Կրեմլին, և առ հասարակ սպանին զաւագս և զազգականս զարքականս թա-

գաւառին. ձերբակալ առաքին և զՖէոդոր հանդերձ մարբն և քերբն, և գեսպանս առաքեալ առ Դեմետր շնորհաւորել [illegible]՝ որպէս կարծէին, հրաւիրեցին զնա ունել զաթոռ նախնեացն իւրոց:

Հրամայեաց Դեմետր Կոլիցինեանց և Մասալսքեայ և Գասմանովեայ 'ի մահ առնել նախ զՖէոդոր և զմայր նորին. և զպատրիարգն մերկացուցեալ 'ի շքոյն՝ արգելուլ 'ի վանս ուրեք միաբանից հեռի 'ի Մոսքուայէ. ապա և առհմն Գորեայ ջնջեցաւ: Այլ ամբոխն զաչացու և ոչ զայն շատ գրեալ, պեղեաց և զդիակունս առհմի նորին 'ի գերեզմանաց իւրեանց, և թշնամանեաց զնոսա:

ԴԵՄԵՏՐ Ե. ԻՒԱՆՈՎԻՉ ՍՈՒՏԱՆՈՒՆ

Մինչդեռ Դեմետր գայր հուպ մերձենայր 'ի Մոսքուա՝ եկին ընդ առաջ նորա եկեղեցականք և ժողովրդականք և ընկալան 'ի ներքս 'ի ձայն ցնծութեան՝ կարդալով զնա Արուսեակ առաւօտու ծագեալ 'ի Ռուսիա: Այլ Դեմետր զի հաստատեսցի և եւս յաթոռն՝ կամեցաւ առնուլ զթագ արքայիցն Ռուսիոյ. վասն որոյ եւ զպատրիարգութիւն Ռու-

սոյն արքեպիսկոպոսին Ռեազանայ, և պատուեցաւ 'ի նմանէ ։

Մի միայն խոչ խափանարար երկոցուն Դեմետրի մնայր այրին Իւանայ չորրորդի Մարիամ՝ արգելեալն 'ի վանս ուրեք 'ի Պելօօզերօ ։ Թողուլ զնա անդէն չէր 'ի դէպ, և ածել 'ի Մոսկուա կարի խնթալի. այլ խորհուրդ Դեմետրի համաձայնեցաւ առաքեաց պատգամաւորս առ դշխոյն և կոչէր զնա երբև զիւր մայր 'ի վայելս արքունի շքոյ ։ Եւ 'ի գալ նորին՝ ել նմա ընդ առաջ Դեմետր, էջ յերիվարէն, և անկեալ առ ոտսն՝ ոչ ինչ եթող 'ի գորովական բանից որդւոյ զոր չէարկ առաջի նորա. փարեցաւ ապա 'ի գիրկս սուտ մօրն, և անէծս ցուցանէր կարգայր Կոստանդեայ. երդմնահար լինէր և խոստանայր մօրն, եա ընջեցից, ասէր, 'ի մտաց քոց զվշտակ աղետիցն զորս կրեցեր անդստին 'ի մահուանէ հօրն իմոյ Իւանայ ։ Ծանեաւ և Մարիամ զԴեմետր իւր յորդի, և եցոյց նմա բերկրութիւն յոյժ. և աղաչէր ելանել բազմել ընդ իւր 'ի կառսն՝ որով ինքն եկեալ էր. այլ Դեմետր հետի և բացաւ գլխով զնովաւ 'ի կողմանէ՝ մինչև ած զնա 'ի վանս վերափոխման, ուր 'ի բազում ամաց հետէ սովորութիւն էր բնականալ այրեաց թագաւորացն ։

Այնչափ զժուարահաւատանալ աւտանօր թուեցաւ ոմանց այսպիսի անկեղծեան վստահութիւն 'ի Դեմետր, և այլ

գուշակ անհերքելի հաւանութեան յայլոց Իշխանաց, մինչև տարաբերս 'ի մէջ արկանել՝ թէ գուցէ արդարև վրիպակ ինչ լեալ իցէ 'ի մահուան Դեմետրի: Որք նախանձէս զարմանան և ընդ թողուլն Դեմետրի ողջ զիշխանն Շուիսքի զգլխաւորն 'ի կուսակցաց Բորիսայ: Այլ մեք 'ի դատաստանութեան անդր ուշ կալցուք:

Ծանր էր աւաղանելոյն Ռուսաց տեսանել առ նորոյ արքային Թիկնապահս լեհացիս և օտարազգիս. վասն որոյ ակամն առել ցնա՝ զի արձակեսցէ զնոսա 'ի տեղիս իւրաքանչիւր. զի Թագաւորն արդարոյ ներ ժողովրդեանն պարտաւոր է տալիքն՝ քան զամենայն պահպանս ամբողջոյն: Խաբեցաւ Դեմետր, և արար ըստ նոցա բանիցն. և անդէն 'ի վեր երեւեցաւ խռովք զաւակաց, և իշխանն Շուիսքի հազիւ ձողոպրեցաւ 'ի ներքուստ ձեռին դահճի՝ շնորհելովն Դեմետրի. իսկ այլք 'ի մահ վարեցան:

Այնուհետև յաղթահարեցեալ Դեմետրի՝ աւարելոց խնդրելոց զխօսեցեալն իւր զդուստր կուսակալին Սենդոմիրոյ, և եղեն հարսանիքն մեծաշուք հանդերձանօք 'ի Կրակով և 'ի Մոսկուա:

Այլ Ռուսք 'ի բնէ ատեցողք Լեհաց՝ կարի խիստ գժգմեցան, զի օրինօք Լեհացի ածաւ իւրեանց 'ի գլխոյ: Թող զայն, 'ի մեծ ևս զայրոյթ բորբոքեցան 'ի լսել՝ թէ Յիսուսեանք ունին հաստատել դըպրոցս 'ի Մոսկուա, և ուսուցանել ըզ-

դաւանութեան հռովմէական հաւատոյ, նորոգեցաւ յամենայնին և յիշատակ Գրիշքայի միանձին Օթրեփիէֆայ. և կակած զԴեմետրէ. և մնան այսր աննայինի հաստատեցին բառնալ զկեանս թագաւորին. և այն առաւել 'ի թելադրութէ Վասլի Շույսքեայ առաջնորդի դաւոյն, որ ցայնժամ երկաստանն հաշար ոչխս զիւրև անձեան 'ի մերձակայս Մոսկուայի շուրջ գայր:

Իբրև զգաց Դեմետր զդաւանն՝ առաւելեաց Սթրելցացն 'ի պաշտպանութիւն կալ. և ինքն հրատարակեաց յամենայնին թէ 'ի 15 աւուր մայիսի հանդէս զինուորական հանդերձեալ է առնել 'ի մեծի հրապարակին. և էր հանդէսն փորձ պաշարման և առման փայտաշէն ամրոցի միոյ: Այլ 'ի ծածուկ հրամայեաց կարգել շուրջանակի զամբոցաւն և թնդանօթս, որպէս զի յարձակեալ Սթրելցացն և Լեհաց 'ի կոտորել զզաւագիրսն եկեալս 'ի տեսիլ հանդիսին, ունկնդիրս և զերերսն 'ի տեղի տարածութի: Սակայն 'ի կորուստ նմին դարձաւ խորհուրդ իւր:

Զի Շույսքի 'ի մերձոյ հասանել հնարիցն՝ պատուէր ետ զաղտ իւրոցն զաւակցաց՝ 'ի նախընթաց գիշերի հանդիսին զալ ժողովել 'ի Մոսկուա: Մինչդեռ ամենեքին խոր 'ի քուն ննջէին, հնչեցուցին տաքս զզանգակսն, և ամբոխն յամենայն կողմանց 'ի մի վայր

խուժական արտաքին արգելուկ խռովութեան մեծի։ Կայսրն գաւառապետացն զամենայն երեւելի տեղիս քաղաքացին, և Ռուսաքի տուեալ 'ի ձեռս զխաչն և զսուր՝ ընթանայր ընդ ամենայն հրապարակս, աղաղակէր և ասէր. «Լեհք նշանակեալ են զանձինս 'ի կորուստ Ռուսաց, և ահա վաղ ընդ փոյթ եկեսցեն՝ ընդ սուր անցուցանել զմեզ»։ Ընդ որ 'ի խռով մեծ հարեալ քաղաքացւոցն, առ հասարակ 'ի զէն ընթացան ծերք և մանկունք, արք և կանայք. յարձակեցան 'ի տունս Լեհաց և կոտորեցին զնոսա, և դիմեցին 'ի վերայ պահականորդաց արքունեացն։

Յաղթէ անտի ահագին շփոթից հարթուցեալ արքային 'ի քնոյ՝ արձակեաց զզօրապահութիւն 'ի գիտել թէ զինչ իցէ իցեն։ Սակայն մինչև դարձեալ նորա՝ եհաս անդր 'ի Կրեմլին Ռուսաքի, և մտեալ բռնութեամբ 'ի դաւիթն արքունի հանդերձ իւրովքն խորհրդակցօքն ընկերօք, և գոչէր առ Դեմետր իջանել առ զհամբար կենաց և վաղուց իւրոց առ ժողովուրդն։ Այն ինչ Պասմանովն կամէր զդէմ ունել նոցա, Թաթիշչեւն ընկերակից Ռուսաքեայ եհար կործանեաց զնա, և սպան զպահապանն։

Դեմետր 'ի նեղքս անդ յարքունեաց խուճապեալ շատաց առանձնապաւ խոյնդրէր ելս փախստի, և չգտեալ՝ հանեցաւ ընդ պատուհան անհեկին իւրոյ 'ի

վայր, որով խորտակեցաւ մի 'ի բար-ձիցն, և գլուխն միրաւորեցաւ չարա-չար. և մինչդեռ հոսէր արիւնն գունդա-գունդ ընդ անդամսն և ընդ ականջսն, հասին անդր ամենք յեւրոցն 'ի ձայն աղաղակին, և բարձեալ տարան զնա յօթեւանս Աթենացւոց: Աղէտ դառնագինն երդուան մինչև ցմահ մարտ դնել վասն նորա. այլ 'ի խուժել անդր դասա-գրացն և 'ի սաստանալ հուր հարկանել 'ի տունս անդր, առեալ ետունն նոցա Աթենեցիքն:

Յայնժամ յարձակեցան ժողովուրդքն 'ի վերայ Օթրիմիկեայ անհնարին թըշ-նամանօք: Աղաղակեաց նա ընդ հա-մարձակութեան. «Ո՛րդիք նախահար լի-նիք ինձ, ասէ, գիտելով չափ թէ որքի եմ ես հարազատ Իւանայ, և ձեր թա-գաւոր որդինաւոր պատկեալ առաջի ա-մենայն Իտալաց: Եթէ ինձ ոչ հաւա-տայք, ահա ձեռն թող տապացէ ձեզ միայն իմ զճշմարիտն»: Ի խիզախս բանից ան-տի քաղցրացան Աթենեցիքն, և 'ի բաց վանեցին զխուժանն:

Արձակեցան ապա այլք ամենք, որոց գլուխ էր Ղուլըզէ, առ զշխոյն Իւա-նայ, և աղաչէր զնա Ղուլըզէ յանուն համօրէն ազգին ասել թէ արդարև որ-դի՞ նորա իցէ Թագաւորն, եթէ նենգա-ւոր ոք չարամիտ, որ բանսրեալ և պղը-ծեալ է զաթոռ մեծին Իւանայ: Եւ զայս պատասխանի ետ, ասեն, զշխոյն.

«Զէ իմ որդի Թագաւորդ այդ, և ես առ ահի ևեթ Դեմետր զնա վարկայ. զի դուք այնպէս ընկալարուք. և դու Շուշքի, դու առաջին էիր որ ապաստանալես մահու 'ի վերայ կայսերն որոյ իբրև 'ի դաւաճան ամենարկեցին 'ի դա։ Դուք ձեռն տուեալ 'ի Կրէշքա՝ վրէժխնդիր յառնէիք ընդդէմ Կոստանդեայ. և ես համարեալ զնա իմ որդի, պահէի զկեանս իմ, և զկէտ խնդրէի զճշմարտին Դեմետրի։ Այսպէս ես և նա երկաքանչիւր 'ի նոյն ձգեցաք վախճան»։

Թէ զայս արդարև պատասխանի տուեալ իցէ դշխոյն, կամ թէ այլ ինչ, սակայն Շուշքի իբրև պատմեաց զայս ամբոխին, Սթրելեցքն մատնեցին զարքայն 'ի մոլեգնութի նոցա. և նոքա առեալ պատառեցին զերկոսին, և զդիակն կապեցին ընդ դիոյն Պասմանեայ, ընդ քարշ ածին զնոսա ընդ քաղաքն ամենայն, և առուրս երկուս 'ի բացի թողեալ՝ ապա այրեցին։

Մինչդեռ ամբոխն յայսոսիկ էր, դաւադիրքն յարձակեալ կոտորէին զամենայն զԼեհս, և կողոպտէին զնոսա. այլ առաջանին զդէմ կալաւ նոցա զօրք։ Եւ եղեն սպանեալքն յաւուր յայնմիկ Լեհացիք հազար և երկերիւր, և Ռուսք չորեքհարիւր։

ՎԱՍԻԼ Ե. ԻՒԱՆՈՎԻՉ
ՇՈՒՅՍՔԻ

ՇՈՒՅՍՔԻ տեսեալ զանձն իւր մերձ 'ի կորուստ իւրոյ փառաւորութեն, որում 'ի բազում ժամանակաց զհետ պնդեալ էր, ժողովեաց զաւագանին, եւ ասէ ցնոսա. «Ահա զերծայք մեք 'ի բռնութենէ. զգոյշ լիցուք մի եւս անձամբ զանձինս արկանել ընդ նովաւ։ Ընտրեսցուք արքայ զայր մի հասեալ յարս, յազնուական տոհմէ, հմուտ օգտի պետութեան, ճոխ գործովք արութեան եւ խոհականութեան, աւանդապահ օրինաց եւ սովորութեանց նախնեաց, եւ որ տայցէ Ռուսաց 'ի մոռացօնս արկանել զաղէտս՝ որք հասին 'ի վերայ 'ի վերջնոցս թագաւորաց»։

Խորհուրդ առին, վիճակս արկանէին, եւ միայն ընտրութիւն ընդ նա եւ ընդ Կոլիցին. եւ իբրեւ եկին երկոքեան նոքա առաջքս, իշխանն Վորոթինսքի յետ առաջին առնելոյ զկարեւոր պայմանս ընտրութեան նորոյ թագաւորին՝ դրուատեաց զԿոլիցին, այլ կարի հզօր է ասէ տոհմ նորա, որ խիթալի ինձ թուի. եւ եցոյց զանձն իւր հաւան ընդ Շույսքի։ Յարեաւ այլ ոմն կուսակից Կոլիցինայ, եւ ասէ. «Ժողովս եկեսց զեւր պատրաստ՝ ընտրեալ զերկրաւորն իշխանաց զուգաւորս

արժանաւորս. որք ՚ի դէպ թուին ՚ի ժողովուրդ, անդր աղաղակաւն առնել զըն-տրութիւն միոյ ՚ի նոցանէ »։ Եւ հաճոյ եղև խորհուրդն։

Այլ կուսակիցքն Շույսքեայ վաղ որսացեալ զժողովուրդն, համոզեալ ևս էին՝ թէ Շույսքի ընտրեցաւ ՚ի թա-գաւոր. և ընդ բանալ դրանց ժողովա-րանին, մի ումն ՚ի կուսակցացն Շույս-քեայ խառնեալ ընդ ամբոխին գոչեաց, կեցցէ արքայ Վասիլ Շույսքի. և ամ-բոխն զնոյն բարբառ անդրէն կրկնեաց։ Յայնժամ մեծին առաջնորդեալն և հաստա-տեցին զՇույսքի, և ապա տարեալ զնա ՚ի մայր եկեղեցին՝ երգ մնեցուցին ընդ պաշ-տամանցն առաջնորդելոց ՚ի Վոռոթինս-քեայ, և թագ եդեալ նմա ՚ի ձեռն պատ-րիարգին, ամսեան յունիսի, յամին 1606։

Յառաջ քան զամենայն խնամ կա-լաւ Շույսքի խաղաղութիւն առնել ընդ Լեհս, և առաքեաց առ թագաւոր նո-ցա հրեշտակութեամբ զիշխանն Վոլքոնսքի՝ ազդ առնել զիրացն պատահելոց ՚ի Մոս-քուա. այլ անպատասխանի արձակե-ցաւ յետս պատասխանաւորն։

Մի ՚ի պայմանաց թագաւորելոյն Շույսքեայ էր անյիշաչար լինել առա-ջինն մարդկան ձեռնտուաց եղելոց ՚ի Դմե-տրի. այլ նա ոչ եկաց յերդմանն, և մերկացոյց զպատուաւորսն յիշխանութենէն՝ զոր առեալ էր նոցա առատաձեռնութիւնն Դմե-տրեայ, և կացոյց փոխանակ նոցա զմե-

արտաքսելոյն խաղանայ ։ Աքսորեաց և զկուսակիցս Կոլիցինայ. որք և բորբոքեցին զհուր ատելութեան 'ի զանազան գաւառս, մանաւանդ յՈւքրանիա, ուր համբաւէր՝ իբրու թէ Դմիտրի զերծեալ իցէ, և փոխանակ նորա զայլ ոք զդերբանանցի սպանեալ իցէ Ռուսաց. զնոյն ասացին և 'ի քաղաքսն 'ի Փութիվլուլա, 'ի Ռեազան, 'ի Թուլա, և յԱստրախան ։

Ի գարնանն չարեացն հրամայեաց Շույսքի հանել 'ի գերեզմանէ զմարմին Ճշմարտին Դմիտրիի, և առն կատարել 'ի սրբութ. նորին իբրև սրբոյ մկայի. սակայն ոչ եթէ զԴմիտրի խնդրէին ապստամբքն, այլ զայլ ոք թագաւոր փոխանակ Շույսկեայ ։ Գունդք կազմեաց Պոլոթնիկով ոմն 'ի Սեվերեցւոց, 'ի Խազախաց և 'ի գերեաց փախստականաց, որք յետ անբաւ յափշտակութեանց և սպանութեանց՝ զոր գործեցին, խնդրէին կոտորել և զբուրգանդին ամենայն, մինչև աղաւաղեալն Սմոլենսկոյ զորօք բազմօք յարուցեալ 'ի վերայ յղուեաց զկուռժան ապստամբացն ։

Ի նմին ժամանակի և Տանայի Խազախք համբաւեցին՝ թէ առ նոսա իցէ որդին Ֆէոտորայ Իւանեան զերծեալ 'ի կոտորածէն Կոստանդնոյ. և առեալ յանուն նորա զպատանին մի՝ որում անուն էր Իլիա Վասիլեւիչ՝ ծառայ փախստական 'ի տէրանց իւրմէ, մանին 'ի

Ռուսիոյ, և որ բնաւ ոչէ բաղձանցան։ Իբրև իշխանին Թուլեաթեւագի, որ հանդերձ այլովք միաբանեալ էր ընդ Խաղախան, խորտակեաց զզօրսն Շույսկեայ արձակեալս ի վերայ իւր, և եհար զՔաղու-կաս. այլ ի պաշարել զօրացն Շույսկեայ զԹուլա և ի խցանել զաղբիւր ջրոյ քաղաքին առատաքաւսա, քաղաքացիքն անձնատուր եղեն, և ետուն ի ձեռս արքային զպատասխանն և զգլխաւորս ապստամբութեանն։

Յետ այնորիկ յամին 1608 յարեան ի Սթարոտուպ եկեալք նմանք այլք յանդգնութք, Նաւկի և Ռուսքին. յորոց առաջինն ասէր՝ թէ Դեմետրին իցէ ինքն ազատեալ առանձին խնամակալքն Աստուծոյ. և խաղացին առքա ի քաղաքէն իւրեանց ամբոխիւն, և զամ քան զզամ բաղձանցեալ՝ առին զԲիրեանց քաղաքս, և առաջ զՔաղաքս ի ձեռաց Մոսկովեայ իշխանին։

Իսկ Շույսկի քանզի գիտէր եթէ Լեհք են չարեացպատճառք ազգատեացն, յարեաւ ամենայն զօրութբ իւրով ի վերայ դաւաճանացն, և հալածեաց զնոսա ի Նովկորոտ հիւսիսոյ. անդր եկին յօգնութիւն եւրոպացի առասանուն Դեմետրի ընհացի ամն Ռուսիոյ անուն զօրօք իւրովք, և ոչ սակաւ գունդք ի Լիթուանիոյ, ի Տաճկի Խաղախայ և յայլոց անկարգեանց։ Զօրաժողով եղև Քուռուպքին զօրավար Շույսկեայ և խա-

ղաց 'ի Գրիանց. զառաջինն յաղթեալ խուսափարարացն՝ յերկրորդումն 'ի պարտութեն մատնեցաւ. և ապստամբքն յառաջ խաղացեալ եկին մերձեցան 'ի Մոսքուա. մինչև երկնչել ամանց յաւագ որևորոյն և չերթալ ընդդէմ: Շույսքի 'ի մահ ետ զայնակիխուն, և անձեցոյց զշարն: Ապա կարգեաց սպարապետ զօրաց զՄիքայէլ Շույսքի, և զիւան Րոմանով, որք յաղթեցին և յաղթեցան երկիցս և երիցս:

Խորհուրդ կալան ապա պատրիարքն և աւագանին՝ թողուլ յազատութիւն զԼեհս ամենայն, և զկին առաջնոյն սուտանուն Դեմետրի զՄարինանէ, զի թերևս հաւանեսցի արքայն Լեհաց յետս կոչել զզօրսն իւր: Եւ Շույսքի արար այնպէս:

Այլ մինչդեռ իշխանն Տոլկորուքի ածէր տանէր զամբոխն 'ի սահմանս կոյս Լեհաց, Նակի առաքեաց 'ի վերայ նորա Խազախս երկու հազար, որք և յափշտակեալ 'ի ձեռաց նոցա զկինն Օթրեփիեվայ և զհայր նորին, արձակեցին զպատգամաւորսն:

Ընդ անզգամաղան պատահումն Նակեայ և Մարինանեայ կնոջն Դեմետրի ընդ միմեանս՝ խռովեցան զօրքն, և փոքր մի ևս և կորուսանէին զնա. այլ կուսակիցք Նակեայ յորդորեցին զՄարինանէ և զհայր նորա՝ գէթ առ երես կեղծել՝ որպէս թէ արդարև գիտեն զնա

Դեմետրին լինել: Եւ նոքա կուրացեալք 'ի սէր փառաց և պատուոյ՝ յանձն առին զանօրէն խորհուրդն, և Մարինէ ընթացեալ 'ի խորանն Նովկեայ՝ փարեցաւ խնդալից զպատրանացն առաջին բռնակալին զօրուն: Ցայնժամ հեռանայ առաւել ևս բազմացան զօրք Նովկեայ, և Լեհք առաքեցին առ նա զայլ ևս զօրավար քաջ՝ Սափիեհա անուն, որ կոտորած մեծ հասոյց 'ի զօրս Թագաւորին Ռուսաց, մինչև չմնացին ընդ ձեռամբ նորա. այլ ևս քաղաքաց · բայց Նովկորոտ, Սմոլենսք, Ռեազան, Գոլոմնա և քաղաքքն Սիպիրայ:

Շույսքի 'ի տագնապի ժամանակս առաքեաց խնդրեաց զօրս 'ի Նովկորոտայ, և թիկունս օգնականութեան յարքայէն Շուեդաց: Նա առաքեաց նմա արս հինգ հազար, և այլս ևս խոստացաւ առաքել՝ եթէ Շույսքի զբաժինն նորա լինիցի նմա. և միաբանեցան երկոքին յառնել ընդդէմ արքային Լեհաց: Այն ինչ թշնամիք եկեալ պաշարէին զՄոսքուա, հասին անդր Կասաւի սպարապետ Շուեդաց և Միքայէլ Շույսքի, և հզօրացաւ կողմն Թագաւորին:

Ցայնժամ աթոռականն Խաղաղոսաց Եւքոփեք խորհուրդ ետ զօրավարացն Նովկեայ՝ թողուլ զպաշարումն Մոսքուայի, և քան վտանգաւ անձանց յընդ վայր ձգուելս մեռնել վասն միոյ առն՝ որոյ անտոյգ յայտ է օրինաւոր ժառանգն լի-

նել աթոռոյն Ռուսիոյ, տալ զնա 'ի ձեռս արքային Լեհաց, որ յայնժամ պաշարեր զՍմոլենսք. և մեզ օգուտ առնուլ քան զնոսա ծնցի, ասէր, զի Սիգիսմունդոս զորդի իւր զՎլատիսլաւ կացուսցէ 'ի Թագաւոր Ռուսաց: Հաւանեցան զօրականքն, և 'ի նոյն պատասխան առաքին ունել զՇուսկի և տալ 'ի ձեռս Սիգիսմունդոսի, և խնդրել զորդի նորին զՎլատիսլաւ: Այլ աւուրք յառաջ խմոցաւ Շուսկի զգլուխն, և փախեաւ. և 'ի շփոթել բանակին՝ եղին պաշարեալքն, և ցիր և ցան արարին զնոսա:

Միքայէլ Շուսկի՝ մականուանեալն Սքոփին՝ նա էր որ վայր ևս քաջութեան արար 'ի վերայ այլոց բազմաց. և ժողովուրդն կարգային զնա հայր հայրենեաց, և ազատարար Թագաւորին: Զկծեցաւ նախանձու Թագաւորն, և պաշտօնեայքն նորին եդին 'ի մտի կորուսանել զՍքոփին և շնորհս գտանել առ արքայի: Վասն որոյ յարմարեցին յօդեցին Թուղթ մի յանուն Լեապունովեայ քաղաքապետին Րեազանայ, ուր էր յայնժամ շշունջ ապստամբութեան, իբրու թէ յորդորէր Լեապունով զՍքոփին յափշտակել զաթոռն՝ որպէս մի միայն արժանաւոր, և Թշնամանէր զՇուսկի: Առեալ Շուսկեայ զԹուղթն՝ պաշարեցաւ 'ի տագնապս անհնարին, և փութայր գաւել զՍքոփին: Իբրև զգաց զխորան Կաւոր զօրավար Շվեդաց մտերիմ Սքոփի-

նոյ՝ յորդոր եղև Թադէոսի առաքելոյ զԱբգարին 'ի գերեզմանսն զՍանատրուկ 'ի պաշտպանութենէ միոյ 'ի գաւառականացն Լեհաց. և միաբանութեան այդ. որպէս Աբգարինեայ զվասնտուն յորում կայր նա: Այլ 'ի նմին գիշերի մեռաւ Աբգարին՝ անշուշտ գերեզմանի 'ի Թշնամեաց. և ըստ որում զնա Որոնդէ առ հաստարակ, և ասէին. « Եհաս արքայ ձախու ձեռամբն զոր բաղդաւորն էր »: Եւ Լեառնականոյն զգեստ առ ամենայն կուսակալս և քաղաքապետս աշխարհին, կամիմ՝ ասէր՝ վրէժխնդիր լինել անօրէնութեան զոր անզգամեցաւ արքայ յերկրորդին էր 'ի Աբգարին:

Իսկ Թադէոսի առաքելոյ յօգնութիւն Մանածայրեայ գերդաստանն էր զԴիեմերար, և ընդ նմա զգօրավարն Կատառն. այլ Եւ քաղաքի յարձակեալ կատարեաց զձախ թեւն Որոնտայ, և կէս զօրացն Հմկեալ անցին 'ի կողմն Լեհաց: Յայնժամ և Կատառն Թիկնապահաց լեալ մնացեալքն համագործ մեկնեցաւ 'ի Հմկաս:

Իսկ եկն Դիեմերար 'ի Մարդուստ և պատմեաց զդէպսն, կամէր Թադէոսի առաքել զայլ զօրս, այլ նոքա ոչ անսացին և ոչ լուան. զի Լեռնականոյն որսացեալ էր զնոսա: Ձեան եռալն և Լեհք վերադարձին Նաւկեայ, և ածին զնա մինչև համագէպ Մարդուստի: Յայնժամ առաջանէին ամենայն՝ խորասուզ Լեռնականոյց գերատեան առաքելցին առ զօրավարն

Լեհաց Սափեհա, և հաւանեցուցին զնա լքանել զկողմն Նակեայ, որպէս և ինքեանք մերժեն յաթոռոյ զՇույսքի, և ընտրել միաբան հաւանութեամբ զայլ ոմն նոր թագաւոր։ Հաճեցաւ զօրավարն իւրովքն հանդերձ ընդ առաջարկութիւն։ Եւ աւագանին ընդ Լեափունովայ եկելոյ 'ի Մոսքուա՝ յարձակեցան յապարանս Շույսքեայ, և ձերբակալ արարին զնա հանդերձ կնաւն։ Ազդ արարին այնուհետև 'ի բանակին Լեհաց՝ մերժել զՆակի և գալ 'ի Մոսքուա յընտրութիւն նորոյ թագաւորի։ Ետուն պատասխանի ապստամբքն խորխոանօք և ասեն. « Չեմք մեք երբեք զձեզ ուխտադրուժք առ 'ի մերժել մեզէն զիշխանն մեր »։ Սակայն աւագանին անյեղլի մնացեալ 'ի խորհուրդս իւրեանց՝ ածին զՇույսքին 'ի վանսն Չուտով, և առաքեցին 'ի բաց դնել զծիրանին, և առնուլ զանձամբ զկարգս միանձանց. և 'ի չկամել նորա՝ իշխանն Թուֆեաքին բռնի ագոյց զսքեմն նմա և կնոջ նորին, և երկուց եղբարցն։

Ի նմին պահու զօրավարն Լեհաց Ջօլքեւսքի խորտակեաց զՇուսա, և էառ խաբանօք զՄոսքուա. յափշտակեաց և զՇույսքի իւրովքն հանդերձ, և ած տարաւ կացոյց առաջի Սիգիսմունդայ արքային։

Իբրև ետես թագաւորն զկորուստ և զաներկիւղ կերպարանս Շույսքեայ,

պատմեսցաւ և հրամայեաց նմա երկիր պագանել առաջի իւր։ Եւ պատասխանի ետ Վասիլ. «Թշուառութիւն իմ ոչ մոռացոյց ինձ եթէ թագաւոր եմ ես, և չպարտաւոր պագանել ումեք երկիր։ Եւ ոչ զօրութիւն քո է որ գերեացն զիս, այլ նենգութիւն իմոցն հպատակաց. արդ 'ի տեսանել իմոյ անկածութենս՝ զարհուրեցիր դու որ չամարձակէիր երբեք յառաջ աստիճան բարձրութեանս իմոյ»։ Սիգիզմունդ տարեալ զնա ընտանեօքն 'ի Վարշաւ, և յետ ոչ սակաւուց մեռաւ անդ Շույսքի և եղբարքն իւր։ Իսկ Զոլքեւսքեայ կողոպտեալ զգանձն Մոսքուայի, և մատնեալ զքաղաքն յաւար իւրոցն, եկեր և զկողմն Նալկեայ, որ և փախուցեալ առ խանն թաթարաց՝ սպանաւ 'ի նոցանէ։

Եւ աթամանն խազախաց էառ իւր 'ի կնութիւն զՄարինանէ, որոյ ծնեալ էր մանուկ մի 'ի Նալկեայ, և խազախքն հաստատեցին 'ի միջի իւրեանց թագաւորեցուցանել զմանուկն. այլ ձերբակալ եղեն 'ի Ռուսաց. աթամանն ցցահար սպանաւ, և մանուկն խեղդեցաւ, և Մարինանէ արկաւ 'ի բանտ խաւարին և մեռաւ անդէն։

Բնակիչքն Մոսքուայի յայնչափ անմտութիւն ժամանեցին, մինչև ոչ իմչ ունէին մատուցեալ բանիցն Եղմոգեննեայ պատրիարգի, և Փիլարետեայ մետրապօլտի, դեսպանս առաքեցին առ Սի-

զիմունդ եւ խնդրեցին իւրեանց 'ի թա-
գաւոր զորդի նորա զՎլադիսլաւ. այլ
պայմանաւ, զի մկրտեսցի նա ըստ
ուղղափառութեան իւրեանց եկեղեցւոյն, եւ
երդուեսցէ պահել զօրէնս իւրեանց։
Եւ կացին դեսպանքն առաջի Սիգիզ-
մունդայ առ Սմոլենսկաւ յամին 1610.
եւ էին մետրապօլիտն Փիլարետ, Վասիլ
Կոլիցին, ոմանք 'ի միջնակարգին աստիճանաց,
եւ ոմանք 'ի սոսկականաց։

Չառաջինն պատուաւորեաց զնոսա
թագաւորն. եւ 'ի վաղիւ անդր ասաց
նոցա յանձնել առաջի իւր զքաղաքն Սմո-
լենսկայ՝ զոր իւր պաշարեալ էր։ Պա-
տասխանի ետ արքեպիսկոպոս Փիլարետ, եւ
ասէ. «Մեք չեմք կամք եւ ոչ իշխանու-
թիւն՝ տալ քեզ զՍմոլենսկ։ Որպէս քո
ժառանգեսցէ եւ զայս քաղաք եւ զայլս,
յորժամ բազմեսցի յաթոռն Ռուս-
սիոյ»։ Բարկացաւ Սիգիզմունդ ընդ
պատասխանին, եւ չետ յանձն առ-
նել նոցա զորդին իւր։

Յայնժամ հաւատացեալ զխոստացին
Ռուսաց՝ զի Սիգիզմունդոսայ կամք էին ան-
ձամբ տիրել Ռուսիոյ. այլ ապստամբն վաղ-
վաղակի Լեհաստանեայց, եւ նա խորհեցաւ
տալ յօգնութիւն քաղաքին եօթանա-
սուն հազար արանց։

Երկեաւ Սիգիզմունդ՝ թէ չարիք ինչ
անցցեն ընդ Լեհաց զաւրացն 'ի Մոս-
կուա, եւ կոչեաց զդեսպանսն՝ առա-
քեաց զնոսա գրել առ Լեհաստանեայց,

զի զզօրսն իւր յետս ընկրկեսցէ, և հրամայեսցէ պատշգամաւորացն 'ի Սմոլենսք բանալ զդրունս քաղաքին. և 'ի չառնալ դեսպանացն՝ խաղաղացոյց զնոսա 'ի Լեհաստան, և եդ յայլ և այլ բանտս: Խառնակութեան վարեցաւ ընդ մետրապօլտին՝ հացիւ և ջրով ևեթ արգելեալ զնա յանծերթայթ տեղւոջ ուրեք. և նա ընդ ամս ինն անտրտունջ տարաւ տառապանացն: Նոյնպիսիք խստութիւնք վարեցան և Լեհք որ 'ի Մոսկուա՝ ընդ պատրիարգին. և իբրև ոչ կարացին խոնարհեցուցանել զնա 'ի կամս իւրեանց՝ հուր հարին 'ի քաղաքն, և բանտարկեցին հրդեհ մեծ յամին 1611: Կատարեցին և զիշխանութիւն պատրիարգին, և արգելին զնա 'ի մենաստանին Չուդով, ուր և մեռաւ իսկ 'ի սովոյ:

Մինչդեռ այսպէս 'ի ծուփս ներքին և արտաքին աղետից անգլուխ և անղեկավար ծփէին Ռուսք առ հասարակ, և Լեհք և Շվէտք ակն եդեալ մնային դէպ ժամու բաժանել յիւրեանս զՌուսիա, փութեցաւ ոմն հայրենասիրութեն յայր ոմն մսավաճառ Կոզմա Մինին անուն 'ի Նիժնի Նովկորոտ, և վառեաց զքաղաքացիսն իւր 'ի փոյթ ազատութեն հայրենեացն: Գործ էր գտանել զոք առաջնորդ մեծի գործոյն. և յետ բազում խորհրդոց և քննութեց 'ի վերայ երեւելւոյն գլխաւոր հրամանատարացն Ռուսաց՝ Լեափունովայ, Զարուցքեայ և

Թուշինեցւոյ, ոչ համձեալ ժողովականացն և ոչ ընդ մի 'ի նոցանէ՝ ընտրեցին զիշխանն Փոժարսքի, որ վիրաւորեալ էր 'ի մարտին Լեհաց առ Մոսքուայիւ։ Փոժարսքի գովեալ զնախանձ նոցա՝ խոստացաւ իւրովսանն մեռանել ընդ նոսա վասն հայրենի աշխարհին. և պատգամաւորքն դարձեալք 'ի նմանէ խնդութեա՝ խրախուսեցին ամենին զանձամբքն և զընկերակիցս Տորուհայուժ եւ լեաղմն քաղաքաց, և նոքա առաքեցին զդրամս և մարդիկ 'ի նպաստ Նիժնի Նովկորոտացւոց։ Մինին բաշխեաց զդրամսն 'ի զօրականն ամենայն, և նոքա յառաջ խաղացեալ 'ի քաղաքէն իւրեանց՝ որ ըստ օրէ աճեցին 'ի բազմութիւն, և Փոժարսքի 'ի ձեռն նոցա վանեաց 'ի բաց զԼեհս և զՇվէտս, և եբարձ 'ի միջոյ զայս անօրէնս և ընդդունայնաւէրս և զեկողս ժողովրդեանն։ Եւ զերծաւ Ռուսիա 'ի հարուածոց արտաքին և ներքին թշնամեաց։

Սակայն հարկ էր ընտրել դարձեալ զայր ազնուատոհմ 'ի բնէ, քան խորհրդականն պետութեան, հմուտ իրաց պատերազմի, և սիրող օգտի հայրենեաց։ Այսպիսի ոք էր Ֆէոդոր Նիքիթիչ Ռոմանով, ազգական թագաւորացն Ռուսիոյ 'ի մօրէ. նա ինքն է Փիլարետ մետրոպոլիտ Ռոստովայ, զորմէ կանխեցաք ասացաք։ Այլ քանզի նա կալեալ էր անլուծանելի յուխտ և-

եկեղեցական աստիճանի, Ռուսաց 'ի մի-
աբանեան կարգադրութեան իշխանաց Թագաւոր
ընտրելին Փէոդորայ զՄիքայէլ Փէոդո-
րովիչ Ռոմանով, որ ընդ մօրն իւրում
Աղեքսանդրեայ կայր 'ի վանս ուրեք արգե-
լեալ։ Եւ եղեն այս դէպք երեկելք 'ի
21 աւուր փետրուարի, յամին 1613։

Յայնմ աւուր սկիզբն եղեւ նոր իմն
պետութեան 'ի պատմութեան եւ 'ի մեծութեա-
ւութեան Ռուսաց, որ ցայժմ 'ի ներ-
քոյ ձեռին Ռիւրիկեանց ունել ունէր
իշխանս եւ օրէնս, այլ երկպառակութիւնք
ներքին, միաբանութիւն եւ կարգ իմն ազատս
եւ արձակս։ Իսկ աստի եւ անդր սոսն ստա-
սան ամենայնի չափ եւ սահման 'ի վերայ
եղանէ. եւ երջանկութեան եւեթ Ռուսաց
երեւեցի անցեալ ըստ չափ եւ ըստ պայ-
մանն կարծեաց ստոյգ։

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

1613=1762

ՄԻՔԱՅԷԼ ՓԷՈԴՈՐՈՎԻՉ ՌՈՄԱՆՈՎ

Տոհմն Ռոմանովեանց երեւեցաւ 'ի Ռուսիա, որպէս կարծի, անդստին առ թագաւորութեամբ առաջնոյն Իւանայ 'ի հօրէ Պրուսացւոյ. և պայծառացեալ գործովք արութեան անընդհատ մինչև ցաւուրս Գորիսայ, որ զՖէոդոր Նիկիթիչ Ռոմանով և զկին նորա որդւովն հանդերձ Միքայելիւ սափրեալ եղեալ էր 'ի վանս միանձանց:

Էր յայնժամ Միքայէլ ամաց վեշտասանից. և 'ի խնդրել զնա նուիրակացն 'ի մօրէն՝ շնորհս կալաւ Ա[illegible]նիս, և յաւել առաջի անձին նորա ընդդէմ մտաց զմեծապատուութիւն հասակ դու-գուոյն խորոյ, և զդաղդեղական անհուն-նորհն 'ի կրօնաւորական կեանս՝ անդէն ընաւորին քաղաքական անդորրութիւն, թող թէ թագաւորութեան լայնածաւալ աշխարհին Ռուսաց. աղաչէր արտասուալից՝ զոյլ ոք արժանաւոր ընտրանել

յայն պաշտօն: Այլ Նովկորոդեցւոցն 'ի մէջ բերելով զանէր ազգին առ ․ առհետս Ռոմանովեանց՝ հարկ 'ի միջոյ կայր առնէին զիջանել խրատուցն Թախանձանացն. և զԹերութեան հասարակի և հնազանդութեն Թագաւորազնին՝ յայտ անթերի իմաստութեն հօրն նորա: Եւ անց Միքայէլ 'ի վանաց յաթոռ ազգութեն:

Բայց քանզի չև էր շիջեալ յուզմն Լեհաց և Շվէտաց խռով արկեալ աթոռոյն Ռուսաց, զեղեգանք Միքայէլի առաջնեալ առ նոսա 'ի խնդրել զհաշտութի՝ 'ի բաց մերժեցան: Յայնժամ միջնորդ կալաւ Միքայէլ զԹագաւորն Գաղղիոյ և զԱնգղիոյ և զՀոլանդայ, և նոքօք ուրեմն հաւանեցոյց զարքայն Շվէտաց զԳուստաւոս 'ի խաղաղութիւն, և հաստատեցաւ դաշն 'ի Սթոլպովա քաղաք 'ի 26 ամսոյ յունուարի յամին 1616. և ըստ պայմանի դաշանցն Միքայէլ խոստացաւ հատուցանել Շվէտաց զծախս պատերազմին, չպահանջել այլ ևս ինչ 'ի մասանց Լիվոնիոյ և Իսթոնիոյ, և թողուլ ընդ իշխանութե Շվէտաց զԻնկրիա, զՔարելիա, և զամենայն երկիրն որ ընդ Նևայիւ և ընդ Նովկորոդաւ: Այսոսիկ միջօք ցամաքանալ պատերազմին Պետրոսի մեծի ընդ Կարոլոսի ԺԲ, արքային Շվէտաց՝ զեան Լավա սահման էր Շվէտաց և Ռուսաց:

Ջերմեալ Միքայէլի 'ի միոյ տագնապէն, Լեհայոց և 'ի միւսմէն զերծանել. այլ

այն ոչ նոյնպէս դիւրաւ յաղթեցաւ· զի Լեհք ախոյեան Սմոլենսկայ՝ մեր 'ի վայր առնէին զամենայն սահմանս նորին՝ օգնականութեամբ Տաճկաց խազախաց: Վա-նեցին հալածեցին զՌուսս եկեալս 'ի պաշարումն Սմոլենսկայ, և Վլադիսլաւ որ անգամ եղեալ էր գահին Ռուսաց՝ խաղաց եկն մինչև մերձ 'ի Մոսկուա, նուաճեալ զճանապարհային զՑարահո-պաւծ, զՎեազմա, զՄոժայսք և զայլ քաղաքս: Այլ իբրև եհաս Վլադիսլաւ-վահեր պատրաստութեն պաշարելոցն, դարձաւ 'ի վերայ այլոց քաղաքաց. սա-կայն և 'ի նոցանէ 'ի միում նուագի 'ի պարտութեն մատնեալ, եղ 'ի մէջ թո-ղուլ լքանել զխորհուրդն թագաւորե-լոյ 'ի վերայ Ռուսաց, և խնդրեաց զխա-ղաղութիւն:

Ի պայմանս այնր գաշին հաստատեցաւ մնալ Սմոլենսկ և Ցորոհապաւծ քաղա-քացն 'ի ձեռս Լեհաց, և Փիլարետեանց և ընկերաց նորա բանտարկելոց 'ի Լեհս յանխրուաք յինն ամաց հետէ՝ արձակել յաշխարհ իւրեանց:

Անպատմելի էր ցնծութիւն՝ որով փա-ռեցաւ Միքայէլ ռհաւրքն. և քանզի չէայր որք 'ի ժամանակին պատերազմաց, Փիլարետեանց տուաւ իշխանութիւն, ո-րով և զիւրև խորհրդականաց ատենին հարցանեցաւ:

Ի նմին ժամանակի և սուլթան Մու-րատ թագաւոր Օսմանեանց ատամեաց

առ Միքայէլ դեսպանս, և խնդրանօք ևս ի նոցա վասն յաջողութեանցն. հաստատեալ ընդ նոսա ուխտ բարեկամութեան։ Եւ Միքայէլ պատուասիրեալ նոցա դեսպանսն՝ առաքեաց և ինքն դեսպանս 'ի Կոստանդնուպօլիս 'ի հաստատութիւն ուխտին դաշանցն. և խաղաղացոյց երկիրն Ռուսաց զամս բազում ևս։

Միքայէլ զկնի առաջնոյ կնոջն՝ ընդ-րեալ ամուսնացաւ յամին 1625, որ և մեռաւ յետ ամսկանաց. առ 'ի կնութիւն զառաջինն Եւդոկիա դուստր Սթրէշնեւեայ ազնուականի, այլ աղքատի։ Կամեցեալ Միքայէլի կարգել զանձն իւր զՍթրէշնեւ ընդ ատենակալս՝ առաքեաց զանձնակալս իւր հրաւիրել զնա յարքունիս։ Իսկ նա ռան անձնակալացն՝ տեսեալ զի մշակէր զերկիր ընդ ընտանեօք իւրով. ասէ ցնա. «Որդւոյ և դշխոյն առաքեցին զիս՝ կոչել զքեզ 'ի Մոսկուա. արդ թող զամենայն այդպէս ծանրագործին աշխատաւորութեան է, առնելոյ զընտանիս քո և եկ ընդ իս»։ Սթրէշնեւ ոչ դիտեալ զանձն զբասերն իւրոյ՝ որ 'ի մանկութէ 'ի տան Շերէմէթէոֆեայ կայր 'ի Մոսկուա, եւ առաքեալ անձնակալացն և ասէ. «Ես ոչ ծառայեմ զդէղ։ Ցարացն զդեսպանսն և կերպարանս քո յայտ առնեն՝ զի այր գործոյ ես դու. և կամիս խնդրել առնել զինն, որ աղքատս ամն եմ կարօտ ձեռին վաստակոյ. Թող առուր

տաղաւէնմ, զի մի ընդ վայր անցցէ ժամանա_նակն իմ ։ Յայնժամ անձնեկառարեան եւ 'ի նա զթուղթն Եւդոքսիայ. եւ նա յուղի անկեալ գնայ 'ի Մոսկուա ։

Տեսեալ Ռուսաց՝ զի Եւդոքսիա յեր_կուց ամաց միջոցի դատեալ եէթ ծնաւ, աղանդինքն յոյժ. եւ փոքր մի եւս եւ աղ_գելութին զնա 'ի վանս. այլ մայրն Մի_քայէլի ընդդէմ եկաց նոցա. եւ յամին 1627 'ի մարտի 17 ծնաւ Եւդոքսիա ուստր մի, որ միրանեալ 'ի հաւուն իւրմէ կոչեցաւ Ալեքսի, նա է հայր մեծին Պե_տրոսի ։

Մինչդեռ 'ի խաղ խաղաղութեան վայե_լէր Ռուսիա, արքայն Շվեդաց հրաւի_րեաց զՄիքայէլ գալ ընդ իւր ընդդէմ Լեհաց. այլ նա խոհական եւ խաղաղա_սէր բանիւք հրաժարեցաւ 'ի պատե_րազմէն ։

Առաքէր այնուհետեւ զդեսպանս առ ազգս հեռաւորագոյնս, եւ զուգանէր վաճա_ռականութիւն բանիւք ընդ նոսա ազգին իւրում. անկրթացուցանէր զքաղաքս իւր, եւ կոչէր յայլոց քաղաքաց Եւրոպիոյ առս հմուտս քաղաքավարութեան, կենցաղա_կիրթ գիտութեանց, եւ ամրաշինութեան կար_գաց ։ Մահմեդականաց այլ եւ այլ կարգս հեծելոց, եւ առաջս կարգեաց նոցա զերմանացիս, դանգլիացիս եւ շվէտս. յօրինեաց եւ հետեւակս կանոնաւորեալս ըստ օրինակի այլոց Եւրոպացւոց ։

Այլ կարեւոր մեծ եղեւ Միքայէլի

մահուն հօրն իւրոյ Փիլառետեայ պատրիարքու-թեան, առանց զօրութեան ըստ անձնական հան-գամանաց:

Մեռաւ ընդ նոյն ժամանակս և Սի-գիզմոնդ արքայ Լեհաց, և որդիքն նո-րա միջնէին զաթոռոյն: Ի դէպ ժամուն արձակեալ Միքայէլի զօրս հարիւր հա-զար՝ պաշարեաց զՍմոլենսկ, և համա-րէր դիւրաւ առնուլ զնա. սակայն ան-խնամութիւն իւրոյ սպարապետին յետ յերկարաձգելոյ ընդ ամս երկուս զպա-շարումն քաղաքին՝ փախուցանէր և զպա-շարումն նորա. զի ոչ միայն ոչ կարա-ցին պատնել հնարս պաշարմանն սպարապե-տաց, որ էին 'ի բանակին, այլ և 'ի բաց հալածեաց զնոսա: Եւ հասեալ 'ի վերայ Վլատիսլաւ Թագաւորին Լեհաց զօրու ծանու՝ պաշարեաց զպաշարողսն, և հարկեցոյց զնոսա անձնատուր լինել. առեալ առ 'ի ձեռաց նոցա զամենայն զէնս և զհրետանս պատերազմի և ար-ձակեաց, և խնդրէ միաբանել Սմոլենսկայ և մերձակայ քաղաքացն:

Իսկ Միքայէլ որ 'ի բնէ հեզն էր և խա-ղաղասէր՝ այն ամենայն կռուոյ խռովու-թեան պատճառ համարեաց զզօրավարս իւր. զո-մանս 'ի նոցանէ՝ ընդ որս էր և սպարա-պետն Շէյին՝ գլխատեաց, և զայլս աք-սորեաց 'ի Սիբիր:

Եւ յամին 1645 'ի յունիսի 12 յան-կարծամահ եղև Միքայէլ 'ի կաթուա-ծոյ. և եթող զնա զաւառապետս ամենայն

ժողովուրդ իւր: Եղեն նմա յԵւդոքսեայ ուստերք երեք. Ալէքս, Վասիլ, և Իւան. և դստերք եօթն. Իրենէ, Պեղագիա, Մարթա, Սոփիա, Եւդոքիա և Տատիանէ:

ԱԼԵՔՍ ՄԻԽԱՅԼՈՎԻՉ

ՎԵՇՏԱՍԱՆ ամաց էր Ալէքս 'ի մեռանել հօրն, և դաստիարակն նորա Բօրիս Իւանովիչ Մօռօզով ունէր զխնամս պետութեան, ըստ յանձնելոյն Միքայէլի. այլ Մօռօզով այր էր փառասէր և արծաթասէր, որով մթացուցանէր զփառս բազմապատիկ լաւութեանց իւրոց: Հեռացոյց յարքունեաց զամենայն հաւատարիմ պաշտօնեայս նորա, և զհամախոհս իւր կարգեաց 'ի հասս նոցին. և զԱլէքս զբօսեցուցանէր յորսս և 'ի դատարկութիւն, զի ինքն ըստ կամս անօրինեսցէ զամենայն:

Չև ևս երկուց ամաց կատարելոյ կին առնել արքայի՝ ընտրեաց զդուստր ուրումն 'ի միջակային ազատաց, որ կոչէր Եղիա Միլոսլաւսկի. բայց Ալէքսի ոչ հաւանեալ նմա այս անգամ, հրամայեաց ըստ օրինակի նախնեաց իւրոց ժողովել աղջկունս կուսանս՝ զի ընտրեսցէ զոր անձին հաճոյ թուեսցի. և ընտրեաց զոմն: Մօռօզով ոչ հաճեալ ընդ ըն-

պատուԹեն՝ որոշեցաւ փեսանացոյն ընտրու-ցեալ գեղեցկին, զոր նշանակեցեն աղջկանն. և նոքա 'ի յօրինել անդ զարդուն վար-սից նորա՝ այնպէս խիստ բուռն ձգեցին զհերսացն, զի առ ցաւոցն Թալացեալ անկաւ աղջիկն. և կանայքն գուշա-կեցաք Մոռոզովայ զաղաղակ բարձին՝ ե-Թէ լուսնոտ է սա : Ամբաստանեցաւ հայր աղջկանն որպէս Թշնամի արքայի, և աքսորեցաւ հրամանաւն Մոռոզովայ 'ի Սիպիր : Եւ Թագաւորն 'ի պատանիս ըմբռնեալ ամուսնացաւ ընդ Մարիա-մու դստերն Միլոսլաւսկեայ. և Մոռո-զով յետ ուԹ աւուր առ 'ի կնուԹի ըզ-քոյրն Մարիամու :

Այլ ընդ չափու փառասիրուԹեան և ագահ եւս էր Մոռոզով, և զապաւինս և զիշխանուԹիւնս ընդ արծաԹոյ վաճա-ռէր : Այսպէս ծանրուԹիւնք հարկապա-հանջուԹեց և յափշտակուԹիւնք դատա-ւորաց՝ զզուեցին զժողովուրդն բողոք-ունել զբռնուԹէ. աւատաւորայն. և քան-զի Մոռոզով արգելեալ փակեալ էր զամենայն մուտս ժողովրդեանն առ ար-քայ, գէԹ ժամու տեսանել միայն նորա :

Արդ յամին 1648 'ի յուլիսի 7, 'ի գնալ Ալեքսի 'ի վանս սրբոյ երրորդու-Թեանն, կուտեցաւ ժողովուրդն համ-գէտ Քրեմլինայ, և ցուցեալ զինուոր՝ որք սպառ առնել գնայցեն զաղբերսն, կացուցին զնա, և աղաչէին անսալ բո-

զօրքոյն զոր հարկանէին ընդդէմ Խչխանաց նորա։ Յառաջուց հարեալ Ալեքս ընդ. ժառանգութիւն ամբոխին․ այլ առ ժամն անդէպ էր զինքն՝ ունէին մատուցեալ ամբաստանութեանցն՝ խառնակցաւ քննել զինքն, և խրատուածս ասանել նոցա։

Մինչդեռ ժողովուրդն զոհացեալ էք զարքայէ մեկնելին անտի, ոմանք յաւագանւոյն կշտամբեցին զնի ոմն ՚ի նոցանէ։ Յայնժամ ՚ի զայրոյթ սրտմտութեան բորբոքեալ ամբոխին՝ քարամբք ընծելով վանեցին զնոսա մինչև յապարանսն, և ևս զինեցեալ ՚ի բազմութիւն՝ ապստանայքն հուր հարկանել ՚ի պալատն՝ թէ ոչ տայցին ՚ի ձեռս Խչխանքն Մուրծուփղոսի, Փլեշշեալ. Թէոդորանեօթով և Չախթով։

Յայնժամ խրատուածս ետ թագաւորն ամբոխին, և հաւանորէր ցածուցանել զարտամտութիւն նոցա՝ մատնեալ ՚ի ձեռս նոցին զՓլեշշեալ. այլ նոքա ոչ շատացեալ արկեանք նորա՝ զխեղեցին ՚ի տան Չախթոյեայ, և մատնութիւն ընտանեաց նորին զանեալ զնա թագուցեալ ուրեք ՚ի տանն՝ քարշեցին ՚ի դատիթ անդր և Թագաւորանիշ արարին, և զգահն նորա հիմնայատակ կործանեցին։ Անտի յարձակեցան յապարանս Մուրծուփղոսյ. և յաւարէ առին զամենայն, և զպատանեակս անզամ պղծոց. զնոյն անցուցին և ընդ ամենայն կուսանկերպս Մուրծուփղոսյ, և հրդեհ մեծ բորբոքեցին ՚ի քաղաքին. և այնչափ էր կատարուած կողոպտեալ յա-

փրկչականելոց տանցն , զի անարգ զնով 'ի վաճառս եղանէին մարգարտովք և ականք պատուականք , ամանովքն իւր , և գինեակք ոսկեթելք :

Երկուցեալ Ալեքսն՝ դուցէ դարձցին խռովարարքն յաղթութեամբ իւր , ժողովեաց առ իւր զունդս զօրաց բազմաց , և ապա առաքեաց առ Ամպոխին զմի յաւագաց անտի որք հաճոյ էին նոցա , զի զգօնացուսցէ զնոսա : Ետուն նմա պատասխանի ժողովուրդքն , և ասեն . « Չիք մեր տրտունջ զթագաւորէն , և քաջ գիտեմք զմեր առ նա պարտիս . այլ բաղձեմք զպատուհաս այնոցիկ՝ որք յանուն նորա խուեն և տառապեցուցանեն զմեզ . Թող տացին 'ի ձեռս մեր Մոստողոմ և Փիլարքանեաթով , և ահա խաղաղութիւն » : Ասէ ցնոսա իշխանն . « Անժամանցս չէ հնար տալ զնոսա 'ի ձեռս , զի փախուցեալ են . այլ անշուշտ հանձնեսցէ զձեզ արքայ լաւ կարիր » :

Ալեքս խնդացեալ 'ի կեանս առաւելնայն , ետ ունել զերկիւղն 'ի փախուցելոց անտի , և գիտանալ հրապարակաւ : Նուաղեաց այնուհետև զհարկս , և ետ բաշխել ժողովրդեանն առատս ինչ մեղ_ րամեղուր և օղի : Կարգեաց 'ի տեղի արքայա_ նելոցն այր արժանաւորս , և ապա 'ի համեղինս ուրեք հրապարակաւ եղև առ ժողովուրդն , և ասէ . « Մեծա_ պարգևանօք լուեալ զանիրաւութիւն ինչոյ պաշտօնէից , ահա պատուհասեցի զնո_

սա բազ արժանեացն, և կարգեցի փո֊խանակ նոցա արս աներկբայելիս 'ի լա֊ւութիւն իւրեանց. յայսմհետէ հանգե֊ցից աչալրջութե̃ 'ի վերայ նոցա, և հարկք այնչափ եւեթ առցին 'ի ձէնջ՝ առանց որոց անհնար իցէ յառաջ կալ արքայու֊թեանս »: Հնչեաց քաղաքն ամենայն 'ի ձայնէ ցնծութեան ամբոխին, և առ հասա֊րակ անկեալ 'ի վերայ երեսաց իւրեանց երկիր պագին թագաւորին. և զայն պա֊տեհ առեալ Աղէքսի յառաջեցուցանել զդաստիարակն իւր՝ ասէ ցնոսա քաղցր բարբառով և կարեկիր գթովք. « Ժողո֊վուրդ իմ, խոստացայ ես, այո, տալ 'ի ձեռս ձեր զՄառոզոմ. այլ չիշխեմ մատնել 'ի տանջանս զայր մի՝ որ հայր֊օրէն խնամովք ակն կալեալ 'ի վերայ իմ 'ի մանկութեան իմում: Զունիմ անպատիր զնա առնել. զխամեմ զնա յանցեալ. այլ յուշ լիցի ձեզ, աղաչեմ, զի դաստիա֊րակ իմ է նա, բարեկամ իմ, և ազգա֊կից և պաշտօնեայ. երդնում 'ի թագ֊իմ, զի յայսմհետէ ուղղեսցին զնացք նորա: Եթէ ձեզ չիցեն կամք այլ եւս ունել նմա տեղի 'ի խորհրդականս իմում, ոչ եւս կոչեսցից զնա. այլ զոր ինչ նմայն առնիցէք՝ այն հաւասարաբ լինիցին ձե֊րումդ առ իս մտերմութեան »: Ոչ եւս հանդուրժեալ ամբոխին 'ի լռել զակեա֊լեր աղերս թագաւորին, ձայն բար֊ձեալ 'ի մի բերան աղաղակեցին. «Ե֊ղիցին կամք Տեառն և թագաւորին »:

Եւ Ալեքս առ խնդիրն յարատևութեան հա-րաւ:

Յետ սակաւ աւուրց գնաց աղքատն 'ի վանս սրբոյ երրորդութեանն՝ գոհանալ զԱստուծոյ վասն հանդարտելոյ ծփա-նաց խռովութեանն. և Մորոզով խնդրեաց գնալ ընդ նմա, զի սերտ էր յինչ մտաւ էր զինքենէ ժողովուրդն: Անդ չոր-քեցան նա ընդ Մորոզովաւ՝ կանգնեալ զՏէր-խաչն 'ի ձեռսն, և ողջունէր երկուս-տեք զամենայն, խօսէր ընդ նմանս քաղ-ցրութեամբ, և զուարթ ակնարկէր 'ի գէմս այլոց. և խնդացին ամենեքեան. և յայ-ժամ ձեռն էարկ յառաջին պաշտա-մունս իւր՝ Նիկոնի արժանաւոր առաւե-լութեան ամբոխին առ նա 'ի սէր փոխե-ցաւ. և մի 'ի պատճառի գործոց նորա ե-ղև նոր մատեանն օրինաց, որ և հաստա-տեալ յԱլեքսէ՝ մեծապէս նպաստ ե-ղև 'ի բարեկարգութեան աշխարհին:

Ընդ այն ժամանակս Թագաւորեալ Շվեդաց Քրիստինէ դուստր Կուստա-ւոսի՝ զանգատ կալաւ առ Ալեքս վասն իւրոցն, որք Թողեալ զհայրենին աշ-խարհն՝ անցանէին 'ի Ռուսիա 'ի խնդիր բախտի, և օգնելով Ռուսաց՝ մնային աշխարհին իւրոյ: Եւ Ալեքս դաշն ուխ-տի հաստատեաց ընդ նմա, զի երկուս-տեք ևս մի պահանջեսցին անցեալքն յայս կամ յայն աշխարհն. և յայնմ հե-տէ Թէ ոք անցանիցէ ընդ սահմանս աշ-խարհին իւրոյ առանց մուրհակի, ան-

դրէն յետոյ տրձակեցի: Եւ քանզի բազմազգայն յոյժ էին Ռոդոսեցին անցեալք զայնժամ 'ի Բուռսիա քան զՍուսա անցեալս յաշխարհն Ռոդոսայ, խառնակեցու Ասպետք հաստատեցանէլ Ռոդոսայ հարկիւ և յետուն հազար բռնալիս, կէս մի գրաւմունք, և կէս մի ցորենով ցանն 1650:

Զգրաւմն հատոյց անթերի, և պըտրենոյն հաստատութեան յանձն առեալ վաճառականի ուսմանն փղբոսլայցույ: Իսկ նա 'ի շահ անձին միայնոյ ուշ կալեալ զամենայն ցորեանս առ ինքն ամբարեաց մենավաճառ լինելով: Զնոյն ամինիբաւուեն առար և Վոլք անուն ումն 'ի Նոմկորոս. և եղև 'ի մէջ տատասութեան ժամանակին սով հացի, մինչև բողոք ունել ամբոխին 'ի Մոսքուա: Ասպետք պատուիրեաց բռնանալ 'ի մինչ զանօրէնութիւն զայն. այլ ինքն գանգատէր մենավաճառն փղբոսլայ, յարձակեցաւ ամբոխն յամբարանոցս նորին, և աւարեաց զցորեանն. և զնա ոչ գտեալ 'ի տանն՝ պատասխանեցին յանդգնաբար ըղկին նորա և զորդին: Հազիւ ուրեմն եհաս իշխանն Քաղաքապետի առաքեալ յԱլեքսէ, և ցանծոյց զազգմունքն փղբոսլայ:

Իսկ անդադորայինն Վոլք կաշառաւորեալ առեալ զԱթրեւլեցան և զԽսազախս, և նոքա պատճառաւոր խաղալովն զխառվութեն ամբոխին. խուեցին մերկացուցին նուաղականաբար զԼոմկորոսացիս առ հասարակ, և զդառապանս նա յանխնայ կո-

տորեցին ։ Նիկոն արքեպիսկոպոս քա-
ղաքին այր իմաստուն և հմուտ ամենայն
ուսմանց գիտութեան՝ կամեցեալ զդէմ ու-
նել խռովարարացն քարկոծ եղև 'ի նո-
ցանէ, և անկեալ կայր կիսամեռ. զոր
մեռեալ կարծելով թողին ապստամբքն.
և նա կազդուրեալ կարեւոր դարմանօք՝
դարձաւ եւ արիաբար առաջի խառնամ-
բոխ աւազակացն, և ճարտար հրապարա-
բանախօսութեամբ ած յապաշաւ զնոսա,
որք և անկեալ առ ոտս նորա ներումն
խնդրեցին յանցանացն ։ Յայնժամ Նի-
կոն հրամանաւն Ալեքսեայ 'ի մահ դա-
տապարտեաց զՎոլչ, և զընկերս նորա
խարանաւ դրոշմեալս աքսորեաց 'ի Սի-
բիր ։

Ընդ այն ատուրս յարեաւ և այլ ոմն
նենգաւոր՝ ասել զանձնէ թէ իցէ Դի-
միտր որդի Դեմետրի չորրորդի. այլ
ձերբակալ եղեալ՝ չարաչար մահուամբ
սատակեցաւ 'ի Մոսքուա յահ և 'ի դո-
ղումն որոց այլ եւս յանդգնիցին յայս-
պիսի դաւաճանութիւն մտաբերել ։

Այլ աստանօր պատմի գործ ինչ Ա-
լեքսեայ, որ ոչ սակաւ առաւելապանծա-
արկ զպատուով նորին ։ Քանզի 'ի մե-
ռանել Վլատիսլաւայ արքային Լեհաց՝
մարտանչեցին 'ի նոցանէ խաղաղաքն,
և Ալեքս աղաղակեցաւ Լեհաց գալ մտա-
նել 'ի Լեհաստան հարիւր յիսուն հա-
զար արամբք՝ եթէ ոչ անձնատուրեսցեն
կարգել զնա իւրեանց 'ի Թագաւոր ։

իմացան Լեհք զմիտս Ալեքսի, այլ գի-տելով չափ զօրութեան իւրեանց՝ փու-թացան եդին իւրեանց թագաւոր զՅով-հաննէս Կազիմիր ծիրանաւոր յիսու-սեան՝ առեալ վասն նորա անօրինութիւն 'ի պապէն։ Իսկ Խազախք յետ բազում աշխատ առնելոյ զԼեհսն՝ յամին 1654 անցին միւսն ընդ պաշտպանութեամբ Ռուս-աց։

Նորիմէք և ևս զօրացեալ Ալեքսի՝ պատճառաւ խնդրէր յարձակել 'ի Լե-հաստան. և հրեշտակութեն արարեալ առ Կազիմիր՝ մեղադրէր եղև նմա, զի 'ի թղթին որով զեկուցանէր Ալեքսի զթագաւորելն իւր՝ ոչ ըստ արժանի պատուոյն պատուեալ էր զնա Կազի-միրայ. և զի 'ի համալսարանին Վիլնա քաղաքի տպագրեալ էին մատեանք ինչ, յորս կային իմն գրուածոց հռչա-կէին յաղթութիւն Վլատիսլաւայ ար-քայի իւր 'ի նախատինս թագաւորին Ռուսաց և զօրավարաց նորա. և վասն այսր ամենայնի պահանջէր 'ի Կազիմի-րայ զՍմոլենսք հանդերձ նահանգաւն։ Կազիմիր իմաստուն բանիւք հերքեաց զբամբասանս. և երբև ետես զի առկա-ւին ունդէր զեսպանն Ալեքսի, արձա-կեաց զնա Կազիմիր 'ի Մոսքուա. և Ալեքս ետ պատասխանի, զի թէ ոչ նե-րեսցեն Լեհք Խազախաց, հարիւր հա-զար զօրօք խաղասցէ 'ի Լեհաստան; և զինու զօրութեամբ յայտ արասցէ զիրաւունս

իմ: Խորհուրդ առաջին Լեհաց, և ոչ կամեցեալ ձեռնել Խաչակրաց՝ պատրաստա-ւորեցան 'ի պատերազմ:

Յայնժամ Ալեքս եկաւ ընդ իւր զխառ-նախառն, և պատերազմել զՄոսկովեանսն՝ կա-լաւ զայն. և զՍմոլենսկեայ, և զՄոհիլեւ. և զՓոլոցք. և յամին երկրորդի յարձա-կեցաւ 'ի Լիթուանիա՝ առնելով զկռա-ւոր քաղաքի դաւանսն:

Տեսեալ Քազիմիրայ՝ զի ոչ կարէ զդէմ ունել Ալեքսի, որ և 'ի Շվեդաց նեղէր պատերազմաւ, միջնորդ կալաւ զկայսրն Գերմանացւոց զՖերտինանտոս Գ., զի ուխտ խաղաղութեան հաստատես-ցէ ընդ իւր և ընդ Ալեքս: Եւ Ալեքս զիջաւ 'ի հաշտութիւն, և յիւր ձեռս մնացին Սմոլենսկ, Քիեւ և Սեւերիա, և անհնարին քաղաքք և գաւառք՝ զորս Վլատիսլաւ առեալ էր 'ի Ռուսաց:

Խրախոյս առեալ յաղթութեանց բանա-կին՝ խաղաց Ալեքս և ընդդէմ Շվե-դաց, և էառ քաղաքս բազումս. այլ ոչ կարաց առնուլ և զՌիկա, և մեկնեցաւ յերկիրն իւր:

Ի պատերազմաց անտի նորա սպառ-ուեցան գանձք արքունի, և աղքատա-ցան հպատակքն իւր: Խորհուրդ ետուն նմա ընտանիքն փոխել զարծաթի դրամսն, որովք ցայնժամ վարէին, 'ի պղնձիս. և հաճոյ թուեցաւ Ալեքսի. զի այնու-հետև վաճառականութիւն մասամբ եւեթ ա-ռաւելոյ ծախուցն պահէր զմի դրամկան:

Յանկոյն հարկաւ բարձրացեալ գինք ար-
ծաթոյ և ոսկւոյ յոյժ յոյժ, և եղև
խախտումն տուրեւանց և սով: Միաբա-
նեալ աղքատ ժողովուրդն 'ի զէն ընթա-
ցան առ հասարակ. ասեն հարցուք 'ի նա-
ցանէ [illegible] թագաւորին, և ասեն
հարցուք մնացին 'ի քաղաքին 'ի յարձակա-
կել զօրանս իշխանաց և զենծանաւոց:
Աւագինքն բազումք կոչեն առ Ալեքս՝ զի
ապստամբ հաւանեցին անձինքն արքայի և Մամա-
այ զորս հաճոյական պատմական [illegible]
[illegible] [illegible]: Ալեքս խնայեալ յերկ-
նէ զաղաղութեանն [illegible]
ժողովեալ էր առ [illegible] [illegible] [illegible],
զի թէ չիշխանեցէ քաղաքութեան շահել
[illegible], առնել [illegible]:

Այդ նախ [illegible] [illegible] քաղաքութիւն
[illegible] ընդ նորա՝ [illegible]
քննել զկարծեցեալ յանցանս իշխա-
նացն [illegible] և հանել զժողո-
վուրդն, խորհ [illegible] զի նոքա ոչ դադա-
րեցին 'ի [illegible] զանձս նորին և
զթագաւորին [illegible], ձայն եա Աթենէ-
ցացն և [illegible]. «Հանգիր 'ի [illegible] վանեցիք
[illegible] զշահեալ [illegible]»: Իսկ եղև
'ի [illegible] երկրաւորք [illegible] մեծ,
մինչև [illegible] [illegible] զգեմ ունել
զօրականսն, և [illegible] [illegible]:
Ալեքս [illegible] նոցա [illegible] և առ-
նել [illegible]:

Իսկ որք 'ի քաղաքին էին՝ գեր [illegible]
[illegible] հարկանելին 'ի [illegible] [illegible]-

րայն. այլ հասեալ 'ի մերայս զօրավա_ նաց՝ նկուն առաւելին և զինուս. ամենքն 'ի գլխաւոր խառնակարարաց անեալ կամե_ ցան, և այլք անդստեցան 'ի Սիւնիք, և զապաւինեալ խռովութիւն։ Յետ աստա_ ւուց և Մուրզուֆ անկեալ 'ի խռովու_ թի մեռաւ, և եղև սուգ մեծ Ալեքսի։

Դիպաւք կրկին հետամտեինք պատմելին լեալ ընդ այն ժամանակս 'ի Մոպսուեստ, որով է խմանեալ զայն ժամու Բռնացն զպատրաստութեն քաղաքաց։

Ե. Խռովեցեալ եղբարն Ալեքսի՝ վասն մեծ խռովութեան ընդդէմ նորոց, թէ ոք ապստամբեսցէ զնա. և ամենեքեան յա_ ռաջ մատուցին զնորուրդ գերս, այլ 'ի զուր։ Զնոյն հրաման ետ հանդերձ Ա_ լեքս յանդգնաբար՝ մեծամեծ վարձուց խոստանալով. և կին մի ուրուք յաւա_ գաց անուանի որ առաջնորդեալ էր 'ի գաւառն և զժմեռայն քաղաքեց առն նորայ՝ գնաց առ Եղիա անուն Ալեքսի, և ասէ ցնա՝ թէ կայ առ առն նորա զեղ օգտա_ կար ապաքէն, և նա չկամէր յայտնել։ Պաշտեցաւ վաղվաղակի իշխանին. և 'ի զայր_ մանալ նորա ընդ հարցուած զաղանին գերոյ՝ զոր խնդրէին 'ի նմանէ, համա_ րէին թէ կեղծիցէ նա. և 'ի ժխտել նո_ րա եւս անգութեթն, զայն հարին զնա և արկին 'ի բանտ. ուր խմացեալ նորա զչա_ րութիւն կնոջ նորոյ, կատաղեալ 'ի սրտմտութե բարկութե նշանս արձա_ կէր զհետ նորա, և սպառնայր հատու_

ցանկալ նմա զմատնութեան յորժամ զերծ-
ցի 'ի բանտէն ։ Իսկ և պատմեցան բանքն
առ արքայն , մերձաւորն հրամայեցաւ ձայ-
նել զայրն իբրև զԹշնամի արքային ։ Երդ-
նոյր և նզովէր այրն զանձն իւր Թէ ես
բնաւ և գիտեմ իսկ ոչ զարուեստ բժըշ-
կուԹե և ոչ զդեղագործուԹե . և իբրև
ետես զի մեռանել ունէր ընդ դաւաճա-
նաւ , և անյոյս եղև յարդարանալոյ այլ-
ևս , յանձին կալաւ և ասէ . « Գիտէի
արդարև զդեղ մի . այլ ոչ հաւատացեա-
հմուտ զօրով զօրուԹե նորին , ոչ ժամէի
'ի վեր հանել . այդ առ՛ք ինձ առաքս
հնդեստանն և կազմեցից զդեղն » ։ Իւ-
րնկալեալ զխնդիրն , առաքեաց ժողո-
վեաց յափանցն Ոքա դեղոյ խոտս ա-
նուշահոտս բազումս , և պատրաստեաց
'ի բազմանիս արքայիին 'ի լուծանել զոլոր-
շեօք խոտոցն ։ Ըստ զիւղոց իւրն բժշկու-
Թի եղև Ալեքսի 'ի դեղոյն . և ամենե-
քեան հաստատեցան 'ի միտս իւրեանց՝
Թէ արդարև գիտէր այրն զդեղն , և յա-
մառէր ոխնդէր առ չարուԹե արքային .
Յայնժամ հրամայեաց Թագաւորն ձաղ-
կել զնա չարագոյն քան զառաջինն և
զերկրորդն , և ապա առնել նմա 'ի
պարգևի մասին զդրամս բազումս , և զե-
րիս ատան , արձակեաց գնալ 'ի տուն
իւր . այլ և պատուիրեաց ստպաւանալեօք՝
մի՛ և մի՛ իւիք զանանել այնուհետև
առ կինն իւր ։

Բ . Գանձապետ դքսին Լիթուանիոյ՝

որ ընդ այլս 'ի բանտարկեալս կայր յարքունիսն Ալեքսի խոստացաւ երբեմն, և խնդրեաց զբժիշկ, և Ալեքս առաքեաց առ նա բժիշկ զոմն իտալացի. որ և հարցաքննեալ զհիւանդն՝ պատուէր ետ առնուլ 'ի մաղձաթափ դեղէ զկրէմր տր թարթարօ, այն է զտակեալ մրուր գինւոյ: Անդ մերձ գոլով մի ոմն 'ի ասուս այսպիսեաց՝ ուշի ուշով ունկն դնէր խօսից երկոցունցն. սա 'ի լսել անդ զանուն դեղոյն՝ համարեցաւ եթէ զԽրիմու Թաթարացն իցեն բանք կալանաւորին և բժշկին. և անյապաղ գնացեալ առ աներն Ալեքսի պատմեաց զերկսն: Իսկ նորա գիտելով զի յայնժամ դաշնակից էին Լեհք ընդ Թաթարս Խրիմու, և զի ախտացեալն ինքնին Լեհացի էր, աներկբայ եդ 'ի մտի թէ գուցէ ինչ նիւթէր նա ընդ բժշկին ընդդէմ պետութեան Ռուսաց. կոչեաց Եղիա զբժիշկն, և սկսաւ յանդիմանել զնա որպէս դաւաճան զօրք և մատնիչ. և մինչ նա զանմեղութի հարեալ կայր 'ի լռութեան՝ ոչ գիտելով ինչ զանձնէ խիղճ այնպիսի, առ նա քան զևս բորբոքեալ 'ի զայրոյթ բարկութեան, ապա ասէ ցնա. «Աղէ ասա՛ ո՛վ դու, զի՞նչ այն ինչ էր զոր խօսէիր զԽրիմու Թաթարացն զթշնամեաց Ռուսիոյ»: Յայնժամ անկաւ 'ի միտս բժշկին անուն դեղոյն զոր պատուիրեալ էր ախտացելոյն. և յայտ արարեալ զթանձր պատճառս սխալին՝ հազիւ ուրեմն զեր

ծառ 'ի մեծէ պատուհասէ. մինչև զի արգելլու նմա ոչ ևս խնամ տանել հիւանդի ումեք օտարացելոյ ։

Իսկ պատերազմն Թուրքաց ընդ Լեհս և ընդ Թաթարս Ներկանակելս Լեհաց մերթանին բարեբաղդեցան. էր զի առցեն յաղթէին, և էր զի նուաղեն. մինչև կայսրն Գերմանիացւոց Լէոփոլդ միջնորդ եղև ընդ նոսա՝ առաքելով 'ի Մոսկուա պատգամաւոր զոմն. և Աղէքս ուր ապրէին զիջաւ 'ի հաշտութիւն խաղաղութեան ։

Ընդ այն աւուրս յամին 1667 ժողով կարգեաց Աղէքս 'ի դատել զպատրիարգն Նիկոն ։ Սա 'ի մանկութենէ անկեալ 'ի խորս վանաց միանձնութեան՝ խստակեցն գտաւ և 'ի բարս իւր, և առ զգաստութեն իւրեա ընդ ընկերս իւր առաջնորդեալ 'ի վանաց անտի՝ եմուտ յայլ վանս, և անդ խորտակեաց վարուքն օրինակ բարի լեալ ամենեցուն ընտրեցաւ առաջնորդ վանիցն և յետ թողլ իւրում երբեմն վասն գործոց եկեղեցին իւրոյ առ Թագաւորն 'ի Մոսկուա, այնպէս իմն հաճոյ եղև Թագաւորին իւրով այնր խոհեմութեամբ և ճարտարախօսութեամբ, զի յամին 1649 կարգեաց նա զՆիկոն մետրապոլիտ Նովկորոդայ, և յամին 1652 պատրիարգ ։ Որչափ խիստ էր Նիկոն առ անձն իւր, նոյնչափ գործունեութ լեալ առ այլս. մանաւանդ առ կարգաւորս, բազում նախանձորդս և ատելիս ստացաւ, որոց

զուարթք էին Թագաւորին և հայր նորա . և ամբաստանութեամբ` որպէս Թէ զՏէր անդրեալ նորոգումն կարգաց եկեղեցւոյն՝ աղմուկ և խռովութիւն յարուցանիցէ :

Զի նա հաւանեալ արքային ՚ի սպառ զեղծանումն պատրիարգին Ռուսաց ՚ի յանձնական, ծանուցեալ զայն զօրօք և առ պատրիարգն Յունաց : Բազմացուց զապաքէնութիւնս, զեպիսկոպոսունս, զվարդապետս և զայլ պաշտօնեայս եկեղեցւոյն, և կառուցց չորս մենաստանս մեծամեծս : Կարգեաց պարտս յառաջին յոյն և լատին լեզուաց, յորոց ղեկավար մատենանս եւս Թարգմանել ՚ի ռուս բարբառ . եմուծ յեկեղեցիս Ռուսաց զեղանակաւոր երգս լատ այժմու օրինին, և եբարձ ՚ի միջոյ զզաղում նախապաշարեալ կրօնս ապստամբեցելոյ յազգէն : Ցայս է յայտ ամենայնի խորունն ծանրութիւն ամբաստանութեանցն զնիկոնէ . զի յայնժամ ծնաւ և աղանդն հերձուածոց, որ կոչին Ռասքոլնիք, ընդդիմակ նախնի սովորութեանց եկեղեցւոյն իւրեանց, և բազմապատիկ Թանձրամածս կարգաց :

Նիկոն հրաժարեցաւ կամովին ՚ի պատրիարգութենէ, և մեկնեցաւ ՚ի վանս Յարութեան . այլ քանզի գեռ եւս պատրիարգ անուանէր նա, և սիրելի էր Ալեքսի, ամբաստանեցաւ և անդ որպէս քանակաղնաց ընդ Լեհս, յորոց առեալ եղե զրամս յոլովս :

Յայնժամ կարգեաց Ալէքս ժողով ընդհանուր՝ բերելով խորհուրդս ծախուցն 'ի Յունաստանէ երկուս պատրիարգութեան, քանն և եօթն արքեպիսկոպոսութեան, և հարիւր եօթնասուն եպիսկոպոսութեան և վանահայրս. և գլխաւորք յեկեղեցւոյն Ռուսաց էին հարիւր և յիսուն: Եւ սահմանեցաւ 'ի ժողովն անդ. ա, Զի Նիկոնն արկցի յաթոռոյն և արգելցի 'ի վանս ուրեք մինչև ցմահ. բ, Զի առաջին թագաւորին և աւագանւոյն ընտրեացի այնուհետև պատրիարգն, և հաւանութեամբ նոցին ըզօրեսցէ. հաստատ կարծեաց արքեպիսկոպոսաց և եպիսկոպոսաց և վանահարց ժողովոյն. գ, Զի մի պատրիարգն Կոստանդնուպօլսոյ ևեթ համարեսցի գլուխ եկեղեցւոյն Յունաց, և մի ևս տացի նմա համար զհարկս և զծախուց եկեղեցւոյն Ռուսաց. դ, Զի մի. որք 'ի ստակականաց իշխեսցէ վանաւել ինչ կամ արգելել միանձանց և այլոց եկեղեցականաց. ե, Զի պատրիարգն ոչ ունիցի զիրաւունս ձեռնադրելոյ զոք յեպիսկոպոս, կամ կառուցանելոյ մենաստանս և եկեղեցիս առանց հաւանութեան թագաւորին և աւագանւոյն:

Մինչդեռ այս ինչ գործէին 'ի Մոսքուա՝ մի ոմն 'ի Տունգի Խազախաց Սթենքա անուն սկսեալ յեղուզակել հինապար 'ի վերայ Վոլկա գետոյ մերձ յԱժտերխան, էառ աւար և քաղաքս

քանի մի, և այսպէս զպատրաստութիւնս քաղաքապետին Աժտէքրիանոս, որք եկեալ էին 'ի խորտակել զնա, և խորհա-կեաց զզօրսն ատելեալս յերկրորդում նուագին 'ի վերայ իւր: Միաբանեալ ընդ իւր և զայլ ոմն աւագակապետ Սէրիկէյ կամ Սարդիս անուն, յանդիմա-կեաց նաւակս բազում 'ի Վոլկայ, և խաղացեալ նոքօք 'ի ծովն Կասպից ափ-բեաց ամենայն նաւաց ծովուն; և յաւարի էառ զծովեզերեայսն. այլ և կորոյս զկէս իւրոյ ամբոխին:

Իբրև այդ եղեն լուրն 'ի Մոսքուա, արձակեցաւ 'ի վերայ Սթենկայ և ընկերաց նորա քաջ զօրավարն Փրոզորովսքի, որ հրամայեաց նմա յանուն թագաւորին' մերկնել 'ի Պարսից և դառնալ յաշխարհն իւր. և Սթենկօ հնազանդեալ' առաքեաց 'ի Մոսքուա յիւրոց անտի արս ութ 'ի խնդրել զթողութի: Այլ պատրաստութիւնք նորա դարձուցան յԱժտէքրիան ընդ առաջնորդութե զօրավարի ուրումն. զոր զճանապարհայն ապաւինեալ խաղախայն' եկին դարձեալ առ ընկերս իւրեանց. և Սթենկօ նոքօք հանդերձ յարձակեցաւ 'ի Խուալնուխս և 'ի Թաթարս, էառ և զքաղաքն Ցարիցին, և յափշտակեաց զամենայն արքունի համբարս և զնաւս որ էին 'ի նմա: Էառ ապա և զԱժտէքրիան, այսպէս զքաղաքապետն, և յաւարի էառ զամենայն ձկնորսութիւն քաղաքին. և թա-

դեալ անդ եկեղեցւոյ յիւրոց առաջնորդացն, ինքն զինեալ վերստին յեկեղեցականս ՚ի Բրուսա. և առաջինն ՚ի միջոյ այլոց առաջնոց զոր հաստուցին ընտրեցան Ամ-[illegible], անհնարին [illegible] այսր, նոյն և զարգացուցանէ նոցին :

Լուսաւոր Ալեքսանդր [illegible] [illegible] զԻւրան Պաղտասարեանն Միքայելեան, և նա խոր-[illegible] [illegible] և երկիր [illegible] Աթենքայ, պաշտպանաց և զԱկրոպոլիսն, և էառ զայն մասնաւորութիւն [illegible] Չերքեզի, որ խոստանայր [illegible] զայս Աթենքայ ՚ի [illegible] կարելի էր [illegible] ՚ի ձեռս Միքայելեան: Անդ և իշխանն Տալիոս [illegible] էր Աթենքայ. զոր և ձերբակալ արար, և ած ՚ի Մորէա, և հաստոյց անդ Աթենք-[illegible] [illegible] գործելոյ :

Յամին 1669 մեռաւ Թագաւորին Մարիամ, և Ալեքս [illegible] ՚ի կենութեան զինա-[illegible] [illegible] որ կոչէր Նաւարքենքն, այլ խոտհանական, անհա-[illegible], անկեղծ և հաւատարիմ. սրտամ էր [illegible] և զպաշտօնն Եղիայի անձ-[illegible] [illegible]: Նաւարքենքն [illegible] [illegible] ՚ի նորոգութեն քաղաքկարգութեանց յաղթութիւն և [illegible], և ծաղկեցոյց [illegible] և [illegible] մեծամասնութիւն :

Կարևոր ընծայեցան կարգադրութիւնք Նաւարքենքնայ և ՚ի [illegible] ընդ-

Օսմանեանս, և եւս առաւել 'ի խաղա-
ղութեան որ զկնի: Վասնզի խաղաղական
անհամբերութիւն ազդեցութիւն զաւակացն Մե-
հեմմետա Դ, տանել զնոսա ընդ իւրով
պատերազմականութեամբ. և նա առաջ արար Ա-
ղեքսի թողուլ 'ի ձեռաց զՊելոպոնեսս
զերկիրս խաղաղական: Բայց Աղեքս ոչ
կամէր յանձին. և միաբանութեամբ զերա-
պական առաքեալ առ Պապն և առ [illegible]
նոյն զօգնութիւն [illegible] Եւրոպացւոց, բայց
'ի Թագաւորութենէն Գաղղիոյ՝ զոր զինակր
զօրաժողովն Օսմանեանց, [illegible] զնոսա
միաբանել ընդ իւր ընդդէմ [illegible]
նին: Այլ [illegible] [illegible] էին 'ի [illegible]
[illegible] ընդ միմեանս, և Լեհք միայն
[illegible] ելանել ընդդէմ Օս-
մանեանց ընդ առաջնորդութեամբ քաջ
[illegible] իւրեանց Սոպիեսկեայ. որ
և յաղթեաց [illegible], կատարեալ 'ի
նոցանէ առս քանի հազարս, և [illegible]
հազարս [illegible] [illegible]: Արա-
քեալ էր և Աղեքս յՊելոպոնեսս զօրս
իւր. այլ զկնի [illegible] Թշնամեացն՝
խաղաղութիւն արար ընդ Օսմանեանն, և
յօգուտ և 'ի պայծառութիւն [illegible] [illegible]
[illegible] կալաւ:

Ձեռն եւս արկանէր 'ի բարեկարգա-
ծել զդիւանութիւնս, զատուցեալս, զնե-
[illegible] և զ[illegible]: Կոչեաց 'ի
Հոլանդիոյ արս հմուտս նաւարկութեան
թեան և նաւավարութեան, և կարգեաց [illegible]
[illegible] նաւաց 'ի Մեսս և 'ի [illegible]

ծովս ։ Բարեկարգեաց և զքաղաքայնա-ցուցմունս քաղաքականս ընդ արտաքինս պետութեանց՝ կարգելով վաճառ օրինօք առևտրոյն առանձինն ։

Պարզ աշխոյժ էր Ալէքս, և միամտաբար մտոյն մտադրաւէր յոյժ և գիթոտ և քաղ-ցրաբարոյ. այլ խռովեալ էր բարք ամ-բոխին հարկեցոյց զնա կարգել զաղանս առանց հարցափորձի, յոր յանկարծա-կի ձգելով անպատասխանատուին և անպատասխա-նեալ՝ պատուհաս կրէին ձաղկանաց ։ Սակայն խիղճն Ալէքս բարւոյ անգամ յայտ եղանէր կակղանսուորացն ՚ի բանտս տանջանին, և զառս առնէր նոցա ներո-ղամտութիւն ։

Պատուիրեալ էր և պատրիարքին՝ զի տացէ խիղճեան հանրապետական զհամար բաղ-մապատիկ առաջնորդաց կարգաւորաց, և ընդոյր առաջարկէր զկարգս նոցա ։ Այլ և զեկեղեցիս և զհոգեւորականս որ ՚ի Լեհաց, ՚ի Շվէդաց, և ՚ի Թաթարաց՝ կարգեաց ՚ի միջակէտ զանձորանա երկիրս Ռուսիոյ, առհասարակ նոցա ամենայն բարւոքական ՚ի կեանս ։ Փոքր փոքրձեաց և բարեձայն հա-նել ՚ի Մոսկովայ, յՈւկրանայ ընդունաց, յա-փանց Թուրքաց և յայլոց աշխարհաց. այլ առ ՚ի չգոյէ արդեանց հեռացելոց յայն առաւելաց՝ ոչ յաջողեցաւ այն որպէս կամէր, և որպէս այժմ զկնի նորա առ-գիւնացուցին ։

Անդստին յամին 1653 զհնաւ եղև բարեկամութիւն ընդ Չվէս, և առաքեաց

անդր ընչխան ոմն 'ի Բաղդադայ պա-տուական ատամնաբերնեօք, որ և զարդա-րեալ ոսկւով և արծաթով, և ականմբք և դիպակօք: Այս տարաբերեցաւ անդր հրեշտակութեամբ Պայքով իշխանի, այլ 'ի պատճառս նորայ ամբարտաւանութեան և յամառութեան' որով ոչ կամեցաւ հպա-տակել արարողութեան երկրպագութեան Չինաց 'ի Փէքին, դարձուցաւ յետս յաշխարհն իւր հանդերձ պարգևօքն իւ-րովք:

Եւ մեռաւ Ալէքս ամաց քառասուն և ութից' թողեալ ուստերս հինգ և դստերս ութ 'ի Մարիամայ թագուհւոյ. և 'ի Նատալիայ ուստր մի և դուստր:

ՓԷՈՏՕՐ Գ. ԱԼԵՔՍԵՅԵՎԻՉ

ԹԱԳԱՒՈՐԵԱԼ Ֆէոտորայ յինն և տասն ամաց հասակին լի և Ճոխ ամենայն կարևոր հանգամանօք 'ի բարգաւաճել ևս քան զևս զթագաւորութի հօրն իւրոյ Ալէքսի, ուխտիւք փափագելի արար Ռուսաց զերկարժամանակեայ թագա-ւորութիւն իւր, այլ խառնուած նորա տկար' խափան եղև ըղձից ժողովրդեան իւրոյ:

Այլ և յերկրորդ ամի թագաւորու-թեան նորա փոքր միւս ևս և մղեալ էր ընդ երկար խաղաղութեան Ռուսիոյ: Զի

Թաթարայք միաբանեալ ընդ Օսմանեանս՝
յարձակեցան յերկիրն Խազախաց, և
առին զքաղաքս մի ի նոցա : Սակայն վասն
հաստատութեան 'ի միջի նոցա խաղաղու-
թե, որով առեալ Մէհէմմէտին 'ի սուլտա-
հրամանաւ կայսեր յՈւկրանիոյ, և խա-
զախք միացան ընդ ձեռամբ Ռուսաց :
Հաստատեաց Ֆէոդոր և զդաշինս հօրն
իւրոյ ընդ Թագաւորացն Շվեդաց և Լե-
հաց, և ոչ եղև յաւուրս իւր պատե-
րազմ ինչ Ռուսաց ընդ օտարս :

Յիշատակաց արժանի գործ Ֆէոդո-
րոյ եղև բարեկարգելն զկարգ ազնուա-
կանաց : Քանզի անձանց նոքա զի բազ-
մապատիկ անկարգութեանց և ծախուց պա-
տահարաց պատճառ էին առաւելութիւնք
ազնուականացն հնութեամբ տոհմիցն
գերակարգեայս, և բարձուն անկարծ քա-
ջագոյնք յիշխանաց անկանէին առ հարկէին
վասն մեծատոհմից, արար ժողով մեծ
յաւուրս իւր 'ի յունուարի 12, յա-
մին 1682, որպէս թէ 'ի քննել և 'ի
ճշդրտել զամենայն աստիճանութեան ա-
զատանոյն : Վասն որոյ հրաման եղև ա-
մենայն տոհմից գրեանաց ցուցանել
զնուիրական և զարդս առաւելութեան իւրեանց,
զի ճշդրտեսցին, և թէ ոչ է ինչ լինի-
ցի՝ ուղղեսցին : Այսպէս ժողովեալ Ֆէո-
դոր զգրաւորականս հանդերձ եպիսկոպո-
սօք և աւագանւոյն, և խնամով բա-
նիւք յայտ արար զխնդիր առանձնա-
շնորհութեանց որ բարձելեալ էին կարգի առ-

նմանաստուածութեան : Եւ զկնի պատարագմանցն գրուցանել զխորհուրդ Թագաւորին, զնոյն բանս նորա Ճոխագոյն մեկնաբանանեաց. մինչև 'ի մի բերան գոչել ժողովականացն. «Երանի բան բանիւ սրբազան պատարագմանն» : Գոհացաւ զայս Թագաւորին վասն յօժարամիտ ունկնդրութեան նոցա, և հրամայեաց ընթեռնուլ 'ի մէջ զամենայն ազգաւ հանդիսիւ, յանձինն զարձանագրել զամենայն զմուրհակն 'ի մէջ հրապարակացն. և այսպէս նորոգեալ կարգաց պատարագմանցն որոց միաբանեալ եկեղեցին պատուել զգործելին զայն մեծի հրամանիւ :

Մի 'ի կարևոր բարեկարգութեանցն Թէոդոսայ եղև փոփոխելն 'ի գիշերի զփողոցս Մայրաքաղաքի, և կարգել 'ի նոսա գիշերապահ զօրս : Բազմացոյց 'ի Բիւզանդիա եկեղեցիս ընդարձակս, և կոչեցեալ ձիավարժս հմուտս յօտար աշխարհաց՝ եւս ուսուցանել պատանեացն Բիւզանդիոյ զհեծելութիւն :

Քաղաքաց զփառաւորաչէն տունս հասարակաց, և կանգնեաց քարեայս և աղիւսեայս : Գեղեցկացոյց զՄայրաքաղաքն, և զայլ քաղաքս բազմութեամբ. և որոց չէին ձեռնհաս կատարել զտունս իւրեանց ըստ վայելչութեան զոր կամէր՝ տուեալ ձեռնտուեր նոցա զդրամս և զսասանս :

Այս նախ փոխեաց և զատարած լայն ընդգետնացն Բիւզանդիոյ 'ի ձև լեհացի, առաջին ինքն զգեցեալ զնոյն, և այսու իւրոյ աւագանւոյն զգեցուցանել :

խնամ կալաւ 'ի մեղմել ըստ կարի և
զանիրաւ դատապարտութիւն Նիկոնի, և
ազատութիւն շնորհեաց նմա՝ հրաման ետ
գալ 'ի Մոսքուա. և Թերևս 'ի սպատու-
իշխանութիւն ևս հաստուցանէր զնա, այլ
նա զճանապարհային վախճանեցաւ յա-
մին 1681:

Եւ ինքն Ֆէոդոր ախտացեալ անձ-
գիւ՝ իբրև եւեթ Թէ մերձ է 'ի վախճա-
նել, կարգեաց իւր յաջորդ 'ի Թագա-
ւորութիւն զեղբայր իւր զՊետրոս, որ էր
յայնժամ մանուկ տասնամեայ. զի Թէ-
պէտ և երիցագոյն քան զնա էր Իւան,
այլ մտօք մանկագոյն էր, և տկար. և
ըստ խառնուածին տխմար: Եւ մեռաւ
Ֆէոդոր յամին 1682, Թագաւորեալ
ամս հինգ. փոքր ինչ աւելի. և սուգ մեծ
եղև ժողովրդեան խորոյ:

Եթէ մինչև ցամբառնալ Ռոմանո-
վեանց յաթոռն Ռուսիոյ՝ գիշեր աղ-
ջամղջին էր տեսանել 'ի մեծի աշխար-
հին, և վառեցան նշոյլք ինչ երբեք
երբեք փայլատակեալք 'ի նմա՝ առաւել
ևս աշխատել զխաւարն որ զնովին գործէին.
ժամանակ Թագաւորութեան Միքայելի,
Ալեքսի, և Ֆէոդորայ երրորդի արդարև
այգալոյս էր զուարթարար: Արդ ժամ
է տեսանել զարեգակն պայծառ ծա-
գեալ 'ի Ռուսիա Թագաւորութեամբ Պետ-
րոսի մեծի. որով և անուն պետութեան
Ռուսաց կալաւ զգեղագոյն տեղի յար-
ձանագրութիւնս աշխարհի:

Այլ աստանօր յանկանգս հարկինք առորագրել համառօտիւ զներքին խռո-վութեան որ կանխեաց քան զթագաւո-րելն Պետրոսի բացարձակ իշխանութբ̃, 'ի 1682 ամէ մինչև ցամն 1696:

ԻՒԱՆ Ե. ԵՒ ՊԵՏՐՈՍ Ա. ԱԼԵՔՍԵՅԵՎԻՉՔ.

Սոփիա կին փառասէր՝ քոյր Իւանայ 'ի մօրէ, զօրացեալ ընդ տկարութեամբ եղ-բօրն իւրոյ յիրաւանց թագաւորութեան՝ զանձն գործեաց ոգւով չափ կառավա-րել զմայրն Պետրոսի զՆատալիա և զՆա-րիշքինեանս. և Միլոսլաւսկեանք եղբարք մօրն Սոփիայ և այլք ոմանք յաւագա-նեայն համախոհեցին՝ եթէ կուսակիցքն Պետրոսի դեղ մահու մատուցեալ են Ֆէոդորայ, և զհետ են զնոյն անցս և ընդ Իւանն անցուցանել:

Այսու պատճառանօք որսացան և դյանդգնադոյնս 'ի Սթրելցեաց առս իւրև քսան հազար, որք խուռն զինեալ 'ի Քրեմլին՝ բազումս կալան զինն ասպարէց կուսակցաց Պետրոսի՝ որպէս թէ ապա-կան աղբարեալ իցէ նոցա զհաւատարմու-թիւն ռաձկաց իւրեանց, և ամբանին զնոսա:

Կոչեաց Սոփիա զգլխաւորս 'ի զօրա-պետաց և յաւագանւոյն հանդերձ պատ-րիարգաւ և եպիսկոպոսօք և վաճառա-

կանոնք, և յայսպ օրէնս՝ թէ իւրեանց անձն էր ամենայն իրօք թագաւորութեան։ Այլ մինչև էր արհամարհեալ ինչ 'ի ժողովրդեանց, յարուցանէ աղմուկ մեծ 'ի քաղաքին։ Զի Սոփիայ առաւեալ էր Սելջուկեանցն 'ի ծածուկ զհնարս ամրութեանց իւրեանց քաղաքաց, զորս կոչէր թշնամիս իւր և հաւատարմաց. և նոցա յարձակեալ մերձեցին 'ի տաճարս և յեկեղեցիս, ուր ուրեք գտանէին 'ի նշանագրելոց անձանց՝ չարաչար մահու սպանանէին. և էր զորս կոյր զկուրացին իւրեանց նշանագրեալս խողխողէին։ Զաթանասա Նարեկցիքն 'ի սպառուհանէ ապստամբեցին 'ի վայր հանեցին, և ընչամբ ամեն Ցոլկոտրայքն խողխողեցին՝ հաւանեալ զնա 'ի Նարեկցիսն անգին։ Խնդրեցին անդուլ դու անկատ բժիշկ հոգանոցացն՝ որ ամբաստանեալ էր որպէս դերդատու Փիլարտոսայ. և գտեալ զորդի նորա անդ էն սպանին։ Գտին զայլ ոմն բժիշկ զերբանեացն, և ասեն. Այդ դու բժիշկ ես. եթէ դու չապանէր ըզՓիլարտոսր, այլ զբազդում մարդիկ սպանէր, մահապարտ ես դու. և սպանին զնա։ Իբրև լուեալ զայսն և զիւր անկատ 'ի կերպարանս մնուրանի, և քաղցեալ զնա մինչև առաւօտն սպառապանեցին աղքուէնի՝ իւրեանց կամեցին սպանանել, զաղաղակ բարձին քորդն Փիլարտոսայ՝ խնայել յայսրն. և Սելջուկեանն խնդրեցին փոխանակ նորա զԿիւրեղ Նարեկացին և զորդի նորա, ըստ պատուհասին հասք հարկանել յապարանս

անդր՝ եթէ ոչ առաջին նոքա 'ի դուռն ։ Զարհուրեցաւ քերթն Գէորգեայ զնացին հանդերձ պատերազմաւն 'ի անդր Թաքաւորն. Նախիջևանայ ․ ուր պատրաստեալ էին նոքա զպատերազմն 'ի մեղաց , հարուածեցին այն խորհրդոյն , և եւս զօրութիւն վերջին ․ և առաւել 'ի մի ձեռն ընհրաշալապատ պատմեն այն կուսին , և մնացին կարեւոր զձեռնանել պատմութեան Նախիջևանայ՝ եւ ընդ առաջ Սեբաստացւոց ։ Այլ նոքա յաղթահարեցին զհայրն և զորդին , քարշեցին ընդ առնդրուղս 'ի վայր , և խորհրդոյ արարեալ՝ յօշոտեցին զպատանքն և զիլ անձկաւ , և զգլուխս և ընձեռս և զոտս նոցա անդամեցին 'ի ծառս վանդակաւորս ապարանիցն ․ իսկ զծերունին Նախիջևանի ածեալ բանտութե 'ի մենաստանն ուրեք՝ հարկեցուցին կրօնաւորել անդէն ։

Այս արկածք անհնարին գուշակք էին գերոյ եւս հանդերձելոց աղետիցն ․ և Մովսէս այնուհետեւ իւն կերծէր , իբրու թէ ինքն առնիցէ զպատուէր Սեբաստացւոց , և զանգիտութիւն նոցա ․ որպէս զի եթէ երբեք ձախողեսցին իւրք նորա՝ պատճառս խուսափելոյ գտանիցէ ։ Իսկ Սեբաստացիքն կարգեցին թագաւորս զիւրեան և զԳէորգայ մեծանգամ , և խնամակալ արտաւթեն զՄովսէս ընդ փառաւորն ընձեց նոցին ։

Նախարարքն գործ անհնարութեան իւրոց արարին՝ զխորհրդաւհատութիւն քննել զաւակ-

ցոց խուժոց, և քաջխնեաց Սթրիկլցւոց զինչ ա-
ապանելոցն, և այլ ևս գրեալ 'ի գան-
ձուցն արքունի․ այլ և հրովարտակ հա-
նեալ շնորհս մատուցանէր նախանձու և
հաւատարմութեան զոմանցն խուժոց։ Ար-
ձակեաց ապա զեսպանս առ արքայսն
պետութեան հանդերձ նամականեաւ․ զորս
ինքն ստորագրէր և երկրպագէր թագաւորացն․
նոյնպէս առնէր և յետ հրովարտակս․
և 'ի գրեալս եւս փութագրէր զիւր և զերկո-
ցուն թագաւորացն ողջերս 'ի միասին։

Սակայն ըստ բախտի Ռուսաց ընտ-
րեաց իւր 'ի մտերիմ և 'ի խորհրդական
զիշխանն Կոլիցին, և եա 'ի ձեռս նորա
զամենայն գերագոյն իշխանութիւն․ որ
կացոյց զնա ընդհանուր սպարապետ, և
հազարապետ անասուն հրաց արքունի, և
կնքապահ․ և ամենեքեան մեծամեծքն թէ
արժանի էր այնր այնմ ամենայնի, և ոչ
[illegible]։

Զի Կոլիցին սկսաւ ցուցանել նախ զԱթերե-
ըեցն, և առաքեաց զնոսա կրկին չափ
յՈւքրանիա, 'ի Խազան և 'ի Սիբիր։

Իսկ Սոֆիա զհետ էր և զՊետրոս ար-
կանել յաթոռոյ, և դէթ 'ի վանս ա-
րկել առ դեղեալ․ վասն որոյ կարգեաց առ
նմա պատանիս յիւրեն իբրու զորակցու-
ցիչս, որ ողկորոյ և շուայտութեան պատրաս-
տեալ՝ լուծցէ նա յարիւնական քաղցուէն
և ատելի լիցի ամենեցուն․ և միանգա-
մայն 'ի հաստատել զթագաւորութիւն
իւանայ որդւոյ յորդին՝ ած նմա 'ի կը-

նութեն պատուար Զօլթիքեոֆայ սխալի-րացուոյ յամին 1684 ։

Մինչդեռ պատերազմականքն ամենայն 'ի խնդրոյ հարստանելոյն էին, գաղձեալ աղմուկ մեծ յարուցին Ստրելեցիքն. զի Քահանայքն զօրագլուխ նոցա նախանձասպանմունթե վառեալ ընդդէմ Կոլիցինայ՝ որոյ իշխանութեցն ինքն անկն անէր հասանել իբրև աւաւել երախտաւոր առ Սոֆիա, եդ 'ի մտի սպանանել և զԹագաւորսն և զՍոֆիա և զգորս նորա և զամենայն կուսակիցս արքունի տոհմին ։

Զանհի հարաւ Սոֆիա յանմտոխ աղաղակէ անանի, և անձապարեաց խոյս ետ ընդ Թագաւորացն և ընդ այլոց պալատականաց 'ի մենաստան մի Երրորդութեանն. և անդր ձայնեալ զՔահանայքն՝ որպէս թէ 'ի խօսել ընդ նմա, ձերբակալ արար զնա 'ի ձեռն գաւառականաց՝ զորս եդեալ էր մերձ 'ի պարիսպ անդր մենաստանին, և անյապաղ գլխատեաց զնա և զորդի նորա ։

Զայն լուեալ Ստրելցւոց՝ յարձակեցան առ հասարակ 'ի մենաստան անդր՝ և պաշտօնայքն 'ի հուր և 'ի սուր մաշել զամենեսեան ։ Իբրև արդ եղև ապաւացն և ամենայն աղաւաղնութեան վառոց արքանի տոհմին՝ զինկլին և նոցա իւրեանց ամբոխիւ 'ի անէսլին, այլ պատարաբազն Հազարապետ և Հզօր բանիւք ցածոյց ըմբոստութիւն Ստրելցւոցն, և ապերախ-

յայսպ տարաբերեալ զանձամբ վերաժխնդրութեան նոցա վասն միոյ ասան ընդդէմ թագաւորական ատենի թագաւորութեան իւրեանց՝ հակառակ օրինացն ԱՅ և սիրոյ հայրենեաց աշխարհին, այնպէս եւս ընկճեաց զնոսա, զի շորք հազարք 'ի նոցանէ հանդերձ իւրեանց կանանօք և որդւովք առան ընդանձին անկեալ առաջի դրանց մեծամասանին՝ անձանձիր զանձին մահու պարտաւորէին. այլ ապաշխարողքն շնորհեցան նոցա պատճառաւն:

Մինչդեռ խորհէր Կոլիցին նկուն առնել զՍտրելեցիսն 'ի պաշտօն, խորհրդով Լէոփոլդի կայսեր յորդորեցաւ խաղալ 'ի պատերազմ ընդդէմ Թաթարացն Խրիմու՝ նպաստակցութեան Լեհաց, զի բազում քանդմունս գործեալ էր նոցա 'ի գաւառս իւրեանց Լեհաստանի: Զայն պատճառ առեալ նորա ժողովեաց զբանակն Ստրելեցին և տարաւ 'ի պատերազմն. և հանդիպարանեաց երկիցս յերեսաց բուռն զօրականին:

Իսկ խանն Խրիմու 'ի բաց տարաւ յՕրէն և 'ի մերձակայ վայրաց զամենայն հանդերձս կերակրոց, և հրկէզ արար զամենայն արօտավայրս ընդարձակ դաշտացն. մինչ զի զօրք Կոլիցինեայ անկերակուր մնացեալ՝ սկսան ուտել զերիվարս իւրեանց. և կորեաւ մեծ մասն բանակին: Մի միայն գործ այնր արշաւանաց եղև կառուցումն քաղաքի միոյ առ Սամարա գետով. յերկիր ռուսաց, որ-

[illegible]

Թէպէտ Սոփիա զամս գործակից արքայու-զԱթոռեկեցան, այլ զօրացաւ բարբառն Պետրոսի, որ հրապարակեաց զանօրէն զաւանձնանութիւն նորա. թէեւ ընդդէմ իւր և մօր իւրոյ. և խափանել պատահանեցան զաւազակիցն ամենայն։ Կոչեցին զեր-ծեալ 'ի մահուանէ 'ի պատուի երկուց ազգականցին իւրոյ մանկունին Պետրոսի՝ աքսորեցաւ 'ի Քաղկամոյ՝ համեղերձ կնաւն և որդւովք, և անտի 'ի փուաթո ներրոք, ուր և մեռաւ յետ քանի և չո-րից ամաց. իսկ Սոփիա արկեալ յեշ-խանութէ խնամակալութեան՝ փակեցաւ 'ի մենաստանին, զոր ինքն իսկ շինեալ էր մերձ 'ի Մոսքուա. և Իւան անցուցեալ յառանձնութեան զմնացուածս աւուրց իւրոց՝ մեռաւ յամին 1696։

Այժմ ահա դարձցուք 'ի ճառել ըզգոր-ծս Պետրոսի մեծի, որոց սակաւս ունին զուգակիցս պատմութիւնք ամենայն աշխարհի։

ՄԵԾՆ ՊԵՏՐՈՍ

ՄԱՐԴԻԿ ընդարձակ բերմամբ 'ի նախ-նեացն աւանդս և 'ի կանխահակել առա-քինութիւս յախուռն և առանց քաջիկ ըն-տրողութեան կապելոյ, նորոգմանց իմաս-տութեան կարօտացեալ զամենայն առ 'ի սուղ ժամանակի մերձանելոյ 'ի ճշմար-

տուութի քաղաքականութեան և տնտեսականութեան ։ Այսպիսի ինչ զօրութիւ յարոյց Աստուած՝ օրէնսդիր և նորոգող Ռուսիոյ զՊետրոս Ա. Ճոխացուցեալ զնա ամենայն կարեաւ հանդամանօք 'ի գործն մեծ, այս է Ճշգրիտ ընտրութիւ, ուշիմ հանճարով, անյողդողդ հաստատութիւ, եռանդուն աշխուժութիւ, անմեղկելի սիրով արդարութեան, և անձնվիրեալ հմտութիւ բարուց մարդկան ։

Մի միայն թերութի երբեք երբեք մթացուցէր այսր ամենայնի գեղեցիկ կատարելութեանց նորա էր խստութի բարուցն. որով կարծիս եւս երբեմն և անողորմութեան. և այն արդարոք էին խժական զաստիարակութեան յոր սնեալ նա 'ի տղայ տիոց ։ Երկիւղ յոյժ ունէր 'ի նաւարկելոյ. և անդամ ընդ առու փոքրիկ անցեալ՝ ահաբեկանէր. սակայն տորմիղս նաւաց կամեցեալ հանել 'ի ծով յաղթեաց բնութեան իւրում, և զուարճալի արար անձին զնաւավարացն լինել ։ Եւ ոչ յայսմ միայն, այլ և յամենայնի յոր միանգամ կրթել կամէր զազգն իւր, նախ զանձն 'ի նմին կիրթ և վարժ կացուցանէր ։

Յատենին Փրէօպրաժէնսկոյ մերձ 'ի Մոսկուա՝ ուր յաճախ զբօսանէր, կազմեաց գունդ փոքրիկ յիւրոց ընկերակցաց և յազատորդւոց տանուտերայն յարելոց 'ի նա. և ինքն իբրև զմի 'ի զինուորաց անտի մարզէր 'ի ներքոյ ձեռին Լը֊

ֆիոս անուն սպայի զինուորացն, ընդ որում նորա բարեկամութիւն կալեալ՝ անմեկնելի պահէր առ ինքն ։ Ի նմին գնդի կարգ ըստ կարգէ ամբարձաւ Պետրոս 'ի Թմբկահարութենէ 'ի զինուորութիւն, 'ի տասնապետութիւն, 'ի յիսնապետութիւն և 'ի հարիւրապետութիւն ։ Եւ առ սակաւ սակաւ գունդն այն եղե խումբ զօրաց բազմաց՝ անուանեալ Փրէօպրաժենսքի ։ Ի նմին ամի սահմանեցաւ վարժուց խառնամանք հրաւիրեալ Պետրոսի առաջին 'ի Հոլանդիոյ, յԱնգղիոյ և 'ի Գերմանիոյ. և եւս Ժնեւացւոյ գունդն Լըֆորտայ, յորում և Պետրոս զինուորեալ էր ։ Այլ և Կոռտոն անուն Սկովտա յազգէ՝ ունէր ընդ իւրեամբ հինգ հազար, յորս սակաւուք յոյժ բնիկ Ռուսք էին ։

Առաջին ամենեքեան անդադար էին 'ի վարժս մարզից. և Պետրոս ըղձացեալ փորձ փորձել քաջութեան նոցա՝ հրամայեաց շինել դղեակ մի, զոր կէսք ունէին պաշտպանել, և այլք պաշարել ։ Ի պաշարողաց անդր էր Լըֆորտ իւրովքն, և 'ի ժամ յարձակմանն՝ ուր ոմանք մեռան, և ոմանք խոցեցան, վէրս էառ և Լըֆորտ. և Պետրոս զուարճացեալ յոյժ ընդ հանդէսն՝ կառոյց Լըֆորտայ պալատ գեղեցիկ ըստ արդի ճարտարապետութեան ։

Ուշ կալեալ Պետրոսի ընդ յամենայնի զօրաց բազմացուցանել և ծովային,

[illegible] ։ Եւ [illegible] ։ [illegible] ՚ի [illegible] ։ [illegible] ։

[illegible] յամին 1696, [illegible] ։

Յամին 1652 [illegible] ։ [illegible] ՚ի [illegible]

չինար: Կոչմամբն քաղաքացւոց ան-
վտոյն համեցեալ ցուցանել Չինաց՝ թէ
ոչ նոքա եւեթ են յաշխարհի ճոխք և
հզօրք ; որպէս կարծէին, սփռեալ 'ի
յատակս խորանին իւրոյ շքեղ կապերտս
և պատուական Տաճկաց և Պարսից. և
տողեաց շուրջանակի անօթս ոսկւոյ և
արծաթոյ: Եւ հաստատեցաւ պայման
ուխտին 'ի լաւին բարեաւ, յորում
սահման երկոցունց պետութեցն կար-
գեցաւ գետն Կորպեցա. և տայս եր-
կուս գաղափարս տուրբեալ պայմանին՝
տորագրեցին երկուստեք. և կանգ-
նեալ արձան 'ի անդուաջն՝ փորագրեցին
և 'ի նմա զպայմանս ուխտին:

Զայնու ժամանակաւ անկեալ Օս-
մանեանց զՊետրոս 'ի կարծեցեալ ան-
փութութե զանեչութե իւրոյ աշխար-
հին՝ ժամանակ պատեհի համարեցան
հեռացոյն զնա և զարքայն Լեհաց կա-
ցուցանել 'ի բարեկամութե Գերմա-
նացւոց, ընդ որս պատերազմ էր նոցա
յայնժամ. և գաղտ 'ի միմեանց բանա-
գնաց լինէին ընդ Ռուսս և ընդ Լեհս:
Այլ Լէոփոլտ 'ի վեր համեալ զգաւն,
աղաչեաց զերկուս թագաւորսն միաբա-
նել ընդ իւր ընդդէմ Օսմանեանց:
Յանձն էառ Պետրոս, և յերկուս բա-
ժանեալ զզօրսն՝ զԿոռատն հինգ հազա-
րաւն և զԼըֆոռ երկոտասան հազա-
րաւն առաքեաց յԱզով ընդ սփռուես
Տոն գետոյ, և զՇէրէմէթով. Միթրել-

ցեղն և խաղակիցք՝ որոնմամբ հերև ուժ-գոյն հաղորդու արձակելոց 'ի խափա-նել զարշաւանս թագաւորաց ընդ գետա-եզերս Տանըբերոյ. և Քլայն բրուսա-ցի զայր անձեր զհրաշէնսն և զմեքե-նայս: Իսկ Պետրոս յայնժամ ըստ զի-նուորութեան կարգի ընդ սպայան էր:

Այլ դժուարին էր առնուլ զքաղաքն Ազով ընդ ցամաք և ծով. զի ամուր էր քաղաքն և պաշտպանաւորիւք, և քաղաքա-պետն նորին այր փորձ կռուոց պատերազ-մի: Այլ և ոմն 'ի Տանցիկ քաղաքէ ցասուցեալ ընդ Քլայնի, ընկեցեալ ե-խեց զթնդանօթսն, և փախուցեալ յԱ-զով դարձաւ յայլազգութիւն: Յայն-ժամ և Պետրոսի խնայեալ 'ի ժողո-վուրդն, յորոց երևեալ հաղորդք ան-կան առ քաղաքաւն, դարձաւ 'ի պա-շարմանէն անտի: Սակայն ոչ ինչ սոսա-րեկ լեալ՝ զժամանակ ձմերայնոյն ծա-խեաց 'ի կատարել զնաւսն զոր սկսեալ էր. շինել 'ի Նաւաւկայս Վորոնեժ քա-ղաքի՝ բերեալ յայլոց աշխարհաց ճա-րտարս արս Հոլանտացիս 'ի յօրինել և 'ի վարել զնաւսն:

Զոր գուշակեալ արար 'ի խնայմու-նաց, որք յաղթողակք էին 'ի հեծելուն հանդգոյն թագաւորացն Խրիմու. և խա-ղացեալ բազմագոյն զօրօք քան զառա-ջինն յԱզով, եառ զայն, և եւս ամրա-ցոյց. շինեաց 'ի նմա զղեակս, և նաւա-հանգիստ մեծ. և առ 'ի ավերել կղզիքն

գէՖէն՝ ընդ որ կրնի մտանել 'ի Սեւա-ծովն, կազմեց ինն նաւս պատերազմական վաթ-սուն թնդանօթիւք, և երեսուն նաւս որք ունէին թնդանօթս յերեսնից մին-չև ցյիսուն: Իսկ զծախս այսր ամենայնի եդից յառատաձեռնութիւն մեծատանցն Ռուսաց և վաճառականաց, և արքա-յազնիցն, և միաբանութեանց, և եկեղեցա-կանաց և վանականաց:

Առաժամայն Ազովայ կամեցաւ Պետրո-սի խորախորհ մտաւորութեամբ Ռուսաց և յառաջնորդութեան՝ մեծաշուք յաղթանա-կաւ եմուտ զօրօք իւր 'ի Մոսկուա: Յա-ռաջոյ իւրում եւ զնալ զօրագլխաց իւ-րոց պատուհասուորս. և 'ի նաւս Շերեմեթեւ զդեգեաւ էր ընդ զեղմանացի առաքեալն՝ առնելով զզլխաւորաց եռամեկիւնի փխրա-քաղաքաց: Զհետ ամենեցուն զայր մեծա-նիչն Ցանցկեցի շղթայակապ 'ի սայլի՝ երկ-սայրաց ձաղկելով 'ի գանձանց, որ և ըն-դդիմեալ 'ի կախաղանի: Յայնժամ հանդիսի երևեցաւ զբօսմ պատուոյ յանուն Պետ-րոսի՝ յորում զրոշմեալ էր. «Պետրոս Ա. Ինքնակալ Ռուսաստնի»:

Յանկայր Պետրոս և 'ի Գաղղիոյ ծո-վուն ունել նաւակայս. այլ որ ընդ օրն թագաւորեալ Խոսրովն չհարկ զօրագա-նացս ընկել ազգին յարուեստ և 'ի զի-տութիւնս ծովականս՝ մինչև ոչ կարող եղեալ ազգացն օգնականութեամբ, առա-քեաց 'ի Վենետիկ և յԱնգղիա. սոր-ուածոյ պատմութեան 'ի գնդեն Լեֆորայ,

զի ուսցին կերտել և վարել նաւս մեծամեծս. առաքեաց և այլս զաւակունս 'ի Հոլանտիա յուսումն կառավարութեան պատերազմական նաւուց. [illegible] և զայլս առաքեաց 'ի Գերմանիա, զի մարզեսցին 'ի զինուորական կարգս աշխարհին.

Եւ ոչ այնու շատացեալ, [illegible] անձամբ ուսանել զամենայն զարուեստս՝ զոր բարգաւաճել կամէր յաշխարհին իւրում. վասն որոյ եկ 'ի մեծն [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], և անձամբ [illegible] [illegible]:

[illegible] [illegible] [illegible] և յոլով [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] 'ի մի [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. չէ [illegible] չէ [illegible], [illegible], ընդ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] և [illegible]. մի՛ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]: Այս [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. և Մոսկուա 'ի [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ընդ [illegible] Պետրոսի, և [illegible] և [illegible], և [illegible] և [illegible] և [illegible] [illegible] [illegible] ընդ [illegible] [illegible], և [illegible] [illegible] [illegible] 'ի [illegible] [illegible] [illegible]՝ [illegible], [illegible] և Մոսկովայի: Այլ մի [illegible] 'ի [illegible] [illegible] [illegible] Պետրոսի [illegible], և [illegible] [illegible] [illegible]

Գէֆլէի՝ ընդ որ լինի միանալ 'ի Սեւա-
ծովն, կառուցց ինն նաւս պատերազմական նաւա-
տորմին Թագաւորութիւնք, և երկաթեան նաւս՝
որք տանէին Թագաւորութեան յերկրէնից մին-
չև ցյատուն։ Իսկ զծովակս այնր անկանելի
եղեն յառաջադիմութեան՝ մեծամասնութեան
Ռուսաց, և վաճառականաց, և պա-
տերազմականն, և մեծապատուողաց, երկրագոր-
ծաց և վաճառականաց։

Առաջնորդն Աղբիւր։ կամեցեալ Պետրո-
սի խորամանկ միաւորել Ռուսաց և
յառաջիկայն՝ մեծամասնութ յաղթանա-
կաւ եմուտ զզօրս իւր 'ի Մոսկուա։ Յա-
ռաջոյ իւրոց ետ զմտաւ զօրավարաց իւ-
րոց պատերազմ. և 'ի նաւս Շերեմէտեւ
զգեցեալ էր ընդ զէնս հերսոնացի պատերազմ՝
անուանեալ զգնդապետ եռամսեայ փոխա-
րարձր։ Զհետ ամենեցուն զայս մեծա-
նիչն Յանդգնեցի շղթայակապ 'ի տեղւոջ՝ երկ-
րաւորք ձաղկեալ 'ի զանձնայ, որ և ըն-
պատերազմ 'ի կախաղանի։ Յայնժամ հանդերձ
երևեցաւ զօրավ պատուոյ յանուն Պետ-
րոսի՝ յորում գրոշմեալ էր. «Պետրոս
Ա. Ինքնակալ Ռուսաց։

Յանկարծ Պետրոս և 'ի Պաղթիկ ծո-
վուն տանել նաւակս. այլ որ ընդ օրէ
առաւելագոյն խնայեալ զհարկ զօրքա-
նացն ընդ ապաքէն յարուեստ և 'ի զի-
տութիւնականս՝ մինչև ոչ կարողանալ
ստոյգ ազգացն օգնականութեան, առա-
ջնոց 'ի Վենետիկէ յԱնգղիա. սպա-
ռանիս փաթեան 'ի զինուէն Լեհաց,

զի ուսցին կերտել և վարել նաւս մե-ծամեծս. առաքեաց և այլս [illegible] 'ի Հոլանդիա յուսումն [illegible] պատերազմական նաւս. [illegible] և [illegible] առաքեաց 'ի Գերմանիա, զի վարժեսցին 'ի զինուորական կարգս աշխարհին:

Եւ ոչ այնու շատացեալ, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] զոր [illegible] կանոնս յաշխարհին [illegible]. [illegible] [illegible] 'ի [illegible] [illegible] հաստատել [illegible] [illegible] ընդ [illegible] Եւրոպայ, և ամենայն հնարաւոր կա-րեւորաց:

Իսկ և կոչեաց [illegible] և յայլս [illegible] նոցա [illegible] [illegible], [illegible] 'ի մի [illegible] [illegible] [illegible]. չէ օրէն չէ արժան, ասէին, ընդ [illegible] [illegible] [illegible] և [illegible]. մի [illegible] [illegible] [illegible] երեւել: Այս խնդիր [illegible] [illegible] յուզեաց զա-մենայն ժողովուրդն. և Մոսկուա 'ի վանս անդ յոր [illegible] էր՝ [illegible] [illegible] զոգին [illegible] ընդդէմ Պետրո-սի, և նա և ժողովուրդն, և Սթրելեցքն և [illegible] և [illegible] [illegible] [illegible] յանօրէնութիւն ընդդէմ Թագաւո-րին, և խորհուրդ արարին [illegible] զնա 'ի ձեռն երից [illegible]՝ Ցիկլերայ, Փու-շկինեայ և Սոկովնինայ: Այլ [illegible] [illegible] 'ի [illegible] Ցիկլերայ [illegible] Պետրո-սի [illegible], և [illegible] [illegible] [illegible]

երկին և պատուհասեցան . իսկ Սոփիա անփառաւորն դշխուութեն արգելեալ մնայ ի վանսն :

Յայնժամ Պետրոսի աւանդեալ զիշխանամ տէրութեան աշխարհին ի ձեռս ՍԹրեժենեվայ և Ռոմոդանովսքեայ աւագաց, և թողեալ ի Մոսկուա զկառավարութիւն զօրավար իւրոյ Գորդոնի, և զՍԹրելեցիսն բաշխեալ ի սահմանադրութիւնս Խրիմու, մեկնեցաւ յաշխարհէն և յուղի անկաւ : Եւ առ անծանօթ մնալ օտարաց՝ կար-գեաց հրեշտակութիւն մեծ, յորում եդին Լեֆօրդ զօրավար, Գոլովին կուսակալ Սիբերիոյ, Վօզնիցին խորհրդական պետ-ութեան, երկոտասան այլք աւագք, կրկ-կին արքայականք առ մի մի դեսպան, և յետոյ զօրականք՝ իւրեանց սպասաւորք . ընդ ամենայն որք երկերիւր՝ ամենե-քեան ի դիմէն փաւ օտարածանօթ : Իսկ ի ընդ ամենեսին էր և Պետրոս՝ երկրոյ եւԹ ունելով ստորասաւորս , և Թաքուն մի :

Յայնժամ ամենեքեան հետաքննին մարդ-կան կարծեաց երկինքի կոչեալ՝ քաղաքա-պետան Րիկայի, մանաւանդ հրամ. ամենայն ի Նոյեմբե պատուեալք ընդ հրապարակին ընդ օրինակէին զինուս վայելչոյն , և այլք չափէին զկարաւանն քաղաքին . վասն որոյ հարցեալ ամենայն ուրեք դէտս և պա-հանորդս , զի մի՛ անխտիր մտցեն օտա-րականքն յարքունի անդին . և զայս իրո-ւութեն նորա յետ ժամանակաց կոչեալ Պետրոս ՚ի պատերազմ պատճառաւ :

Ի Պերլին ցուցանէր ամբոխն զեսպանացն 'ի խումբս խումբս. և Պետրոս հրեշտակաւն անուրանելի կամեցեալ յԱմստերդամ քան զընկերս իւր՝ եմուտ 'ի ձեռնասանգործ, և գնացեալ 'ի մերձակայ գիւղն Սարտամ՝ ուր կառուցք էին նաւուց բազմաց, խառնեցաւ ընդ հիւսանսն և վարձատրէր ընդ նոսա ժրաջան փութով։ Անդր երթէր երթէր գնացեալ յԱմստերդամ, ուսանէր զնաւախօսութիւն երևելւոյն Ռուսիայիցն, և ուսանէր զվիրաբուժութեան արուեստ. և զմեքենագործութիւն ուսանէր 'ի նոյն քաղաքապետէսին, և 'ի պարտիզին Գուերհաւայ, և ուշի ուշով 'ի միտ առնոյր զաջակի ինչ կարևոր պէտսն էին 'ի կառավարութեան Համալսարանին։

Ի նոյն միում թողեալ առ ժամանակ մի զՍարտամ՝ գնաց անտի յՈւթրեքթ և 'ի Հայկա 'ի տեսանել զարքայն Անգղիոյ, և գիտել զմիտս և զընդունելութիւն գեսպանաց իւրոց։ Յաւուր քան զերթն 'ի Հայկա լուեալ զերկպառակութիւն առաջնորդերոյն Լեհաց, որոց կէին ընտրեալ 'ի Թագաւոր զԿոմսն Օգոստ Սաքսոնիոյ, և կէին զԻշխանն Կոնտի զՔրանսիացի, յղեաց պատուէր հրամանի առ զօրսն Ռուսաստանոյ՝ զի պատրաստեսցին երթալ հաղորդ խառնել 'ի Լեհաստան կայսերութիւն։

Ի Հայկայեանց իւրովքն զեսպանքն 'ի Ռուսիս 'ի փոխադարձ այցելութեան

ամենայն մեծամեծաց և զինուորաց՝ որք անդր գումարեալ էին վասն ժողովոյ։ Այդ եւս զկուր յաղթութեան՝ զոր տարեալ էր Ռուսն 'ի վերայ Օսմանեանց և 'ի վերայ Թաթարաց Խրիմու։

Դարձ առնելով Պետրոսի վերստին 'ի Մոսկուա, բաց յայլոց իրաց կատարելոց իւրով ձեռամբ զնաւ մի՝ որ տանէր թընդանօթս վաթսուն, զոր և սկսեալ էր կառուցանել անանց յաղատանոյն որ էին ընդ նմա, և առաքեաց զայն յԱզքանեկէլ։ Ուղղագրեաց զաշխարհացոյց թուղթս տէրութե իւրոյ, և առաքեաց 'ի Ռուսիա արուեստագէտս յամենայն կարգէ։ Այսպէս գնացեալ ընդ իւրում յԱնգղիա՝ ուսաւ կատարելապէս զարուեստ նաւաշինութե, և զուսումնականն և զպատերազմականն. անդ եւս հրաւիրեն և վաճառականացն անգղիացւոց յաճախել 'ի Ռուսիա, և տանել անդր զթթախոտ եւս, որ գործելին էր Ռուսաց, և պատրիարքն խոկ արգելեալ էր զայն իբրև զախտ ինչ։

Գուլիելմոս արքայն Անգղիոյ հանդիսացոյց առաջի Պետրոսի զանազան նաւական պատերազմի, և այսու եւս նմա 'ի պարգև ընծայ՝ զոր իւրն երթևեկէր 'ի Հոլանդիա. և Պետրոս առաքեաց զնոյն յԱրքանկէլ երկուք նաւաստեօք պատերազմիկ նաւու, քսան և հինգ նաւավարօք, քառասուն փոխանորդօք ստորոյից, երեսուն վիրաբուժիւք, եր-

կերպիւք և յետուն թնդանօթաձիգ մարտ-
կաց. և երկբարիւք ձեռնարկութեամբ։ Յաղ-
թանակն մերձ քան զոլոմ թագաւո-
րաց պայազատանակս և զաշխարհակալու-
թիւնս։ Զնոյն ասանէր և Շէրեմեթով
շուրջ եկեալ 'ի քաղաքս Խոռալիոյ։

Պետրոս յԱնգղիոյ անդ 'ի Գերմանիա
'ի զննել զկրթանս զինուորացն գերմա-
նացւոց։ Իսկ այն ինչ կամէր անցանել
'ի Վիեննայէ 'ի Վենետիկ՝ ազդ եղև նմա
թէ ապստամբ խռովութիւն է 'ի Ռուսիա։
Քանզի նորաձևութիւնքն Պետրոսի դեռ-
ևս չխաթէին զմիտս Ռուսաց, և հաւ-
սարկիցքն Սոփիայ որոտացեալ զՍթրել-
ցեանն ցրուեալս առ սահմանօք Լիթուա-
նիոյ՝ ապստամբեցուցին զնոսա 'ի ներ-
քուստ ձեռին զօրավարացն. և նոքա
խաղացին դէպ ուղիղ 'ի Մոսկուա՝ թա-
գաւորեցուցանել զՍոփիա։ Այլ զօ-
րավարքն Շայն և Կորտոն յարձակեալ
ընդդէմ նոցա՝ իբրև ոչ կարացին հա-
ւանեցուցանել և ոչ սպառնականս բանիւք
ամոքել զնոսա, արձակեցին 'ի վերայ
զհեծելագունդն, յորոց այնուհետև ինն
զանձն հազարն Սթրելեցւոցն, զի անդէն
սպանեալ 'ի բաց զզէնս իւրեանց՝ խոն-
արհեցին զնկերումն։

Այն ինչ դրեալ էին զօրավարքն առ
Պետրոս՝ թէ զի՞ արասցեն Սթրելցւոցն՝
որոնք զի էին բանտիւք և կապապանօք; ա-
հա իսկոյն իսկ Պետրոս երևեցաւ 'ի Մոս-
կուա։ Կամէր սպանանել զՍոփիա,

այլ Լըֆոռ ընկերաց զնա 'ի ծառայութիւն. կամեցաւ գէթ պատուահասարակութ ան_ներել զնա յանձինս կշտամբանաց. սակայն Սոփիա առ նուազ զանձամբ զկերպարանս քեռ անմեղի՝ այնչափ աղերս արկ առա_ջին, մինչեւ յարտասուս շարժել զՊետրոս: Յայնժամ զամենայն զզատուածս իւր Թա_գաւորաց Պետրոս 'ի Ստրելեցւոց, մանաւանդ զի այնպէս զանձինս՝ չյայտնել զպատա_ճառս և զգլխաւորս ապստամբութեան: Երկու հազարք 'ի նոցանէ՝ հանդերձ իւրեանց առաջնորդօքն և քանի մի երկրացւոց 'ի մահ դատապարտեցան. երկու նա_ժիշտք Սոփիայ և Մարթայի քերց նո_րա՝ որք Թուղթս 'ի Սոփիայէ առ Ստրե_լեցիսն տանէին և բերէին, կենդանւոյն Թաղեցան. և երկերեհարիւրք յաղթառա_նւոյն 'ի ձեռն այլոց աղտոտաց գլխատե_ցան: Ըստ Ջանդակի զմենաստանին յա_րուած էր Սոփիա և քորք իւր՝ կախա_ղանք պատրաստեալ էին, և կախեցան 'ի նոսա Ստրելեցիքն հարուստապետք առ Սոփիա. այլ և երեք անձինք 'ի նո_ցանէ՝ որ զգրով պաղատանաց հրաւի_րեալ էին զՍոփիա 'ի գահ՝ 'ի վանդակաձե_պատառս երկաթիս պատուհանից նորա կա_խեցան առաջնորդ, և 'ի նոսա որ զգրեալն զաղերսագիրն՝ 'ի ձեռսն ունէր զայն: Մի ամն 'ի պատապարտելոցն 'ի գլխատումն զուգեալ առ այլս՝ անեղի առաւ 'ի բաց, զի ինքն նախ առաջէ զանհնազանդ հարուածն. յորժամ 'ի գութ շարժեալ Պետրոսի՝

զերծեալ զնա, և այլ ևս ոգիս եօթն հա-զար, և վարեաց ընտանեօք նոցին հան-դերձ 'ի Սիբիր. և զայլ Ստրելեցան յԱժտարխան և յԱզով, արկեալ զանձ-նեանն 'ի զինուորական պաշտամանէն. և փոխանակեցին զանեալս նոցա կանո-նաւոր զաւրքս ութսուտան հետևակ զօրաց, և երկու վաշտս հեծելոց:

Որչափ խիստ գտաւ Պետրոս 'ի պատ-տուհասել ապստամբութիւն, նոյնչափ ևս առատաձեռն եղև 'ի պարգևս առ վաս-տակաւորսն. հաստատեաց դիպարդ առ-աջնորդութեան որդոյն Անդրէի, և զնշան պատուոյն բաշխեաց ամենայն զօրավա-րաց արքայեցելոց 'ի պատերազմունսն ընդ Թաթարս և ընդ Օսմանեանս: Նա 'ի մեռանել Լեֆորտայ ընդ այն առաւօտ' ասաց նմա յուղարկաւորութիւն մեծ յոյժ, յորում երևելին զինուորք 'ի ձեռ-ադեալ զհետ այլոց զօրավարաց:

Այնուհետև վերստին ձեռն արկեալ Պետրոսի 'ի նորոգութիւն արհեստից' բազմացոյց զզօրսն զպատմագրականս և զծո-վայինս. կարգաւորեաց զտուրս հասից և բաժից. հաստատեաց վարժոցս նա-ւավարութեան և ճարտարապետութեան, և ետ թարգմանել և տպագրել գիրս բազում զգիտութեանց և զարուեստից, և առան-ձին հրովարտակաւ պատուիրեաց ամե-նեցուն ուղեգնացութիւնս առնել՝ զի հմտասցին արտաքնոցն իրաց:

Զամն եւս սկսանել Ռուսաց 'ի յուն-

փառքէ, զի յառաջ 'ի սեպտեմբերի ամսոյ առնէին սկիզբն. այսպէս կանխեցեալ թշնամոյն զհանդերձան երկայնս և զմօրուս՝ պատուաւորաց պալատականացն անմօրուս երևել առաջի իւր՝ գաղղիականն վերարկուաւ և եռանկիւնի գլխանոցաւ։ Իսկ վասն ամբոխին, որ ընդդապահք էին նախնի սովորութեանց, կարգեաց հարկս ըստ մօրուաց և ըստ աճըղնաւոր զգեստուց, և զգաղղիափարս վերարկուացն զորս կամէր ագուցանել նոցա՝ կախեաց 'ի դրունս քաղաքին։ Եւ զայս ամենայն հոգացաւ առնել, զի մի այլ ևս զարշեսցին Ռուսք յայլոց եւրոպականաց, յորոց ունէին ուսանել զարուեստս և զգիտութիւնս։

Իսկ ամբոխին երիցամբքըն հանդերձ քանաւոր և անհաւատ ևս կոչէին զնա վասն այսր ամենայնի նորաձևութեանց։ Ծերքըն հարկեալք 'ի բաց զմօրուսն արկանել՝ պահէին զայն զգուշաւ իբրև զգանձ ինչ պատուական, զի ընդ նիքեանս թաղեսցին. և ոմանք յազատանացն յակամայս ուղևորեալք 'ի Փարէզ և 'ի Վենետիկ և այլուր, և արգելեալ զանձինս յիջևանսն՝ յորս ագանէին, այսպէս դարձ արարեալ պարծէին՝ թէ չիք բնաւ նոցա տեսեալ ինչ և կամ ուսեալ։ Այս ամենայն բռնութիւք փոխանակ լքուցանելոյ զՊետրոս՝ առաւել ևս խրախուսէին զնա յառաջիկայսն և 'ի ծանրագոյն փոփոխմանս։

Պատուիրեաց զի մի՛ ոք չեւ յարբունս հասեալ՝ մտցէ 'ի կրօնաւորական վարս. արգել եպիսկոպոսաց վարել զաշխարհական իշխանութիւն եւ զձեռնտուութիւն. եւ որ մեծն է, պատճառ տուեալ զմահ Ադրիանոսի պատրիարգին՝ չեդ 'ի նորա տեղի զայլ ոք, այլ զանձն ասաց գլուխ եկեղեցւոյն Ռուսաց՝ ըստ օրինակի Թագաւորին Անգղիոյ. եւ զպաշտօն պատրիարգութեան յանձն արար Սինհոդոսի միում՝ որոյ ինքն էր գլուխ, եւ անդամք՝ երկու փոխանորդք նախագահին, չորք խորհրդականք, եւ չորք դատաւորկիցք, ամենեքեան ընտրեալք յեպիսկոպոսաց եւ 'ի վարդապետաց։

Ցետ այնորիկ առ 'ի պարապեցուցանել զմիտս Ռուսաց 'ի նորաձեւութեց անտի 'ի պատերազմականս, կամեցաւ տանել 'ի Ռուսաց զինկըս, զի եւ 'ի Պալթիկ ծովուն կալցի զնաւահանգիստ։ Վասն որոյ միաբանեալ ընդ Թագաւորացն Դանեաց եւ Լեհաց ստախացն Կարոլոսի ԺԲ, Շուէտաց արքային, որք եւ երկոսեանք յարձակեալ աւերէին զաշխարհն Շուէտաց, յամին 1699 առաքեաց խնդրեաց 'ի Կարոլոսէ իրաւունս վասն Թշնամանացն՝ որովք Թշնամանեալ ասէր զանձն իւր 'ի Ճանապարհորդել իւրում 'ի Ռիկա։ Ցուցել 'ի նոյն եւ այլ պատճառս, եւ խաղացոյց 'ի Մոսքուայէ զբազմաջոկահ զօրսն, պատրաստեալ եւ ինքն գնալ զհետ նոցա

մնացեալքն 'ի պաշտպանել զՆարվա . այլ և կամեցեալ բերան 'ի բերան խօսել ընդ Օգոստեայ արքային Լեհաց՝ որ եկեալ էր 'ի Նովկորոտ՝ յանձն առնուր զամենայն զզօրսն 'ի գունդս Փռուսա, որով վրիպակ մեծ գործոց :

Քանզի եհաս 'ի վերայ նորա կարգաւոր բազմութիւն զօրաց, և կոտորեաց մեծ հարուածս Ռուսաց, և զգունդսն հանդերձ այլովք ռամկօք աղայիւք ձերբակալ արար . ապա զինուս 'ի գերութեան կալեալ՝ զայլ զօրականն արձակեաց ազատս : Ի հաշակառուք մնացին անդ Նարվայի անկանն 'ի Ռուսաց ոգիք քսան հազար, և 'ի Շվեդաց երկու հազար : Եւ առաջին Շվեդաց թնդանօթս հարիւր քառասուն և հինգ, ամբարձիչս քսան և ութ, դրօշս հարիւր յիսուն և մի, նշանս քսան, Թմբուկս երկոտասան, և զամենայն զկահ և զհանդերձ բոլոր բանակին Ռուսաց :

Ցաւեաց յոյժ Պետրոսի բեկումն այն, այլ խորով ընդդէմ արուեստին առնէ ցՇէրէմէթով պատրաստութեամբ հեծելազօրուն . Ագիտոսնկ խոկ էր թէ յայլմ անգամ յաղթել ունիցին 'ի Շվեդաց . այլ հուսկ ուրեմն յաղթեսցուք նոցա : Խոյս տացուք առ այժմ 'ի մեծամեծ պատերազմաց, և փոքունքս աշխատ արանցուք զինուս ›› :

Տեսեալ Պետրոսի՝ զի կարգաւոր ոչ յառաջ եա վարէ զյաղթանակսն, այլ 'ի Լեհս անդր ուշ առնէ, դարձաւ 'ի

Մաքրուա մնացեալ զօրացն, ձուլեալ ժողովածովս երկերիւր քառասուն և երկուս, և ամբարձիկս երկոտասան, հաւաքուցեալ զզանգուածս մեծամեծ քաղաքաց աշխարհին. և կարգեաց երկոտասան գունդս առաջնորդութեան հեծելոց: Այսպէս յամին 1701 կարգ եւս թէ բաւական ձեռն է նորա պայքարել ընդդէմ Շլեացոց, առաքեաց 'ի Լիվոնիա զՇէրէմէթեւ ամ թուականն հարաբաւ : Ի թիւս զերեացն զորս գերեցին Ռուսք 'ի Մարիէնպուրկ քաղաքէ՝ էր և օրիորդ մի Մարթա անուն, 'ի մանկութէ որբ մնացեալ 'ի ծնողացն աներկցու ումեմն. և Պետրոս յանցանելն ընդ Լիվոնիա տեսեալ զնա առ իշխանին Մէնշիքովայ՝ հաճեցաւ յոյժ ընդ օրիորդն, և առեալ 'ի Մոսքուա՝ յանձն արար զնա 'ի խնամս գերմանացւոյ ուրումն տիկնոջ, որ կայր յարքունի պալատանն : Նոյն այս օրիորդ է Կատարինէ Ա:

Մինչդեռ պատերազմ էր Ռուսաց ընդ Շվեդաց տար և անդ, Պետրոս ոչ ինչ անտես առնէր 'ի կարեւորացն առ պայծառութիւն ազգին իւրոյ: Մերձ յԱրքանկէլ կանգնեաց ամրոց մի ծովահայեաց. կոչեաց երկեր 'ի Լէհաստանէ, 'ի Սաքսոնիոյ և 'ի Շլեզիոյ հովիւս և հօտս խաշանց՝ վասն ասու. բազմացուցց զարուեստագէտս, և 'ի Նոյասատ բարեգործանոց վաճառականութեան սկզբ

սաւ ակնել զՇլիսսելբուրգ որով կոչի Ցօնա-ւիս գետ ընդ Վոլխայի: Այսպ խաղաց զնաց յԱրքանգեղեայ 'ի Նօթեպուրկ քաղաք ամսոյ 'ի դրունս աշխարհին Շվեդաց, և ստուգիւ երբեք մարտուցեալ էառ զայն: Ցետ այնորիկ սփռեաց ըզ-զօրս իւր ընդ Լիվոնիա, ընդ Ինկրիա, և ընդ Քարելիա, և ամենայն տեղիք յաղ-թող գտաւ. և 'ի խորախոյս ժողովրդոց իւրոց՝ մեծաւ հանդիսիւ յաղթանակի եմուտ 'ի Մոսկուա:

Ի միւսում ամի էառ և զերկրին Լաւսթելանա. յայնժամ կղզւոջ արկ ըզ-հիմն գեղեկի միոյ՝ զոր անուանեաց Սանկթ-Փեթերպուրկ, այսինքն է Քա-ղաք սրբոյն Պետրոսի. և եղև յետոյ ար-քայանիստ քաղաք պետութեան:

Իսկ արքայն Շվեդաց յարհամարհել ունելով զզօրութիւն Ռուսաց վասն խոր-տակման նոցին 'ի Նարվա, տուաւել պանծայր 'ի յաղթութիւն իւր ընդդէմ Լեհաց, և ոչ ինչ փոյթ առնէր պաշտ-պանել իւրոյ աշխարհին:

Խաղաց այնուհետև Պետրոս 'ի Տերպատ զօրօք բազմօք, և առեալ զայն մարտիւ-պատերազմի՝ դիմեաց 'ի Նարվա, և ուժգին յարձակմամբ էառ և զայն՝ ան-հնարին կոտորած 'ի վերայ հասուցեալ բնակչաց քաղաքին: Իբրև խուժեցին Ռուսք 'ի ներքս՝ արգել Պետրոս չարա-չարանել զոք 'ի բնակչացն, և անեալ զերկուս յետուրոցն զի չանասցին հրաման-

նորին՝ ընդ սուր անցոյց զերկոսին միանգամայն ։

Տիրեալ այսպէս բռնաւորական նախահանգէին Խնկրկոյ՝ կացոյց 'ի նմին կուսակալ զՄենշիկով, որ 'ի մանկութենէ սպասաւոր էր առ ուսմն ծաղաւորարի, և իւրով ճարտարմտութեամբ յառաջադէմ գտեալ 'ի զինուորութեան՝ կարգեալ էր 'ի Պետրոսէ տեսուչ շինութեան Պեթերպուրկայ ։

Իսկ թէ քանի՛ վաստակոց պէտք եղեն 'ի վեր արկանել զհիմնակայ լճակին Պեթերպուրկայ՝ յայտ է և յայժմու դէից նորին, և յանբաւ մարդկանն կոտորածէ առ պարապօք նորա 'ի շինութեան ։ կանգնեցան 'ի նմա տաճարք բազումք և ամբարանոցք և՝ ամրոցք, և նաւարան մի, և խանութք, դպրոցք, և ապարանք ։

Սակայն տղմոտութիւն և գիջութիւն ճահճուտաց ոչ սակաւ աշխատ արարին զՊետրոս 'ի շինութեան քաղաքին ։ Քանզի ընդ յօրինել Պեթերպուրկայ տաճարք և դպրոցք, համբաւեցաւ ամենայն ուրեք՝ եթէ գետն Նեւա, որպէս գուշակեաց ոմն սուտ մարգարէ, բարձրանալ ունէր երբեմն մինչև 'ի կատար եղեւնի ծառոյն՝ որ մերձ 'ի դղեակին կայր ։ Եւ հաստատէին զգուշակութիւն նշանաւն տրտմութեան պատկերի սրբոյ Աստուածածնին որ էր յեկեղեցւոջ անդ հուպ 'ի ծառն ։ Այլ Պետրոս քննեալ զիրսն,

և 'ի վերայ համակայ խաբեպատիր հնարից չարափառ մարդկան՝ առանձին հրավարտակաւ Ջերեայց զերկիւղն ամառի։

Իսկ և այդ եղև Պետրոսի՝ եթէ արքայն Շվեդաց յետ կացուցանելոյ թագաւոր 'ի Լեհս փախուցանել Օգոստեայ զՍաքսոնիայւ, 'ի նեղ արկեալ և զՕգոստոս՝ խաղաղութիւն առաջարկեալ է ընդ նմա, կամէր փութալ 'ի թեկնութիւն մնացելոյն իւրոյ Օգոստեայ. այլ խմանելով՝ զի Կարոլոսի զերեսս համատատեալ էր արշաւել 'ի Ռուսաստան, եւ ամրացուցանել զպղեսկան Մոսքուայի զՔրեմլինն և զՔիթայ, և պատրաստեցաւ ամենայն զօրութեամբ զդէմ ունել արշաւանին։

Կարոլոս զառաջս դարձուցեալ զաւթամանն Տոնայի խաղաղական զՄազեփփա, որ ցանկ թշնամի գոլով Պետրոսի՝ ընդ ամս քանի զհաւատարմութիւն կեղծեր առ նա, այդ արար նմա, զի ընդ մտանել իւր 'ի փոքրն Ռուսաստան՝ գլուխ ամբարձցէ իւրովքն հանդերձ ընդդէմ Ռուսաց։ Եւ Մազեփփա կազմեցաւ վեշտասան հազար արամբք ընդառաջել նմա։

Այսպ յամին 1708 խաղաց Կարոլոս 'ի Լիթուանիոյ, և եմուտ անխափան 'ի Ռուսաստան, անց մեծաւ համարձակութեամբ ընդ բազում քաղաքս փոքուն Ռուսաց և եհաս մինչև 'ի Մոհիլեվ. անդ ունէր՝ թէ յայնկոյս Տնեպերայ գայցէ հասանել զօրաց իւրոց ընդ խառամանն Մազեփ-

վայ․ այլ նա խոստացեալ 'ի Ռուսաց՝ հաղթել անկասկած թագաւորին Շուեդաց հազար և հինգ հարիւր խազախօք։ Յաւելին և Ռուսք ապականել աւերել շուրջանակի գիւղերն, զի մի՛ այլ ևս յա-ռաջ խաղասցեն Շուեդք․ և Կարոլոս զարմանս գտեալ յՈւքրանիա՝ ոչ մնացեալ զապաստան Լեօվէնհաուպտ անուն զօրա-վարին իւրում 'ի Լիվոնիայէ բազմութբ զօրաց։

Պետրոս առեալ զհետն մի զօրականին՝ խաղաց ընդդէմ Լեօվէնհաուպտեայ, և զմնացեալսն առեալ 'ի ձեռս Շերեմե-թեվայ արձակեաց յՈւքրանիա 'ի վե-րայ Կարոլոսի։ Ինքն պատահեաց զօ-րավարին Շուեդաց, և առհասարակ քաջու-թբ յարձակեցաւ 'ի վերայ։ Ի խուռն անդ մարտին գոչեաց, ասեն, Պետրոս առ խաղախսն վերջապահս, զի թէ ոք կամ թէ ինքն իսկ ընդ կռուանս փա-խիցէ, զխստագոյնս արկցեն զնա 'ի սպա-նումն։ Եւ առաւ յաւուր յայնմիկ յաղթութիւն մեծ, որ և առաջին էր Ռու-սաց սակաւաւորաց քան զկանոնաւոր զօրս թշնամեաց բազմադոյնս՝ յաղթող հանդիսանալ։

Մինչդեռ Պետրոս հանդէս յաղթա-նակի կատարէր 'ի Սմոլէնսք՝ եկաց զբոյր և զայլոց յաջող ելից յՈւկրանիոյ․ ապա առաքեաց զՄէնշիքով 'ի վերայ Մա-զեփայի․ և նորա պատանէշ պաշարմամբ առեալ զԲաթուրին քաղաք նորա, այ-

րեաց զՀամբարան պատրաստեալս վասն Շվեդաց, և կարգեաց աթամանն փոխանակ Մազեփփայ զՍքորոպադսքի:

Իսկ Կարոլոս ոչ ինչ սրտապնդէր լեալ ընդ արկածս իւր՝ խաղաց քսան և վեց հազարաւ, անց ընդ գետն Տեսնա և եհաս մինչև յերկիրն Զափորոժեցի խազախաց, որք վաղագոյն միաբանեալ էին ընդ Շվէդս 'ի ձեռն Մազեփփայ: Կարոլոս նոքօք հանդերձ պաշարեաց զքաղաքն Փոլթաւա, որ լի էր համբարօք. այլ այնպէս արիաբար զդէմ կալան նմա. Խազախք քաղաքին հաւատարիմք առ Ռուսս, զի յերկարել պաշարմանն պարապ կալաւ Պետրոս ժամանել անդր յամին 1709, 'ի 4 յունիսի:

Զառաջինն կամէր առանց մարտի ազատել զքաղաքն 'ի պաշարմանէն. այլ իբրև ետես զի պակասեալ էր քաղաքացւոցն վառօդ փոշի հրազինուց, ածմերձեցոյց զզօրս իւր 'ի բանակին Շվեդաց: Աւուրք յառաջ քան զպատերազմն եղ Կարոլոս գիշերի դիտել զբանակն Ռուսաց, և 'ի դիպէ ուստեք խազախաց վիրաւորեցաւ հրազինու 'ի բարձն, և անկաւ 'ի մահիճս: Սակայն 'ի վաղիւ անդր 'ի 27 յունիսի հրամայեաց հանել զինքն պատգարակաւ արտաքս, և յարձակեցոյց զզօրս իւր կատաղաբար 'ի վերայ Ռուսաց: Յարձակեցան և Ռուսք 'ի հանդիպոյ, և գունդս վեց հետևակաց և տասն վաշտս հեծե-

լոյ 'ի բաց հատանել 'ի բանակէն Շվեդաց արկին յանտառսն, և առին զբոշա չարեքատասն: Անդ խոցեցաւ զօրավարն Շվեդաց Ռէն, և զօրավարն Գաւր հարկեցաւ ապաւ մի յետս յետս գնալ՝ մինչև եկեալ հետևակազօրն Ռուսաց 'ի պատնըշացն. որք խրոխ ելեալ ճակատեցան կացին հանդէպ Շվեդաց, յարձակեցան միաբանաբանայն կողմանքն երկոքին և բաղխեցան ահագին սաստկութեամբ ընդ իրեարս. այլ յետ կրկին ժամուց 'ի փախուստ դարձեալ Շվեդաց՝ անկան յանտառն՝ յորում յառաջ ճակատեալ էին: Հարան խորտակեցան 'ի Մենշիքովեայ և յայլոց զօրավարացն Ռուսաց և առաջին փախուցեալքն յանտառամէջս անդր. և ձերբակալ եղեն երեւելի երեւելի զօրավարք Շվեդաց հինգ, և բազում սպայք և զօրականք, և առան հազարք 'ի նոցանէ անկան 'ի տեղի ճակատուն, թող զվիրաւորեալսն ընդ անտառս և ընդ առապարայս: Գրաւ և պատրաստարանքն Կարոլոսի, 'ի մի կողմն խորտակեալ 'ի ռըմբէ: Մանկայն և 'ի բանակէն Ռուսաց անկան ոչ սակաւք, և Պետրոս անդամ ընկալաւ գնդակս հրացանու 'ի գլխանոցն և 'ի թամբս երիվարին: Այս այն բազմահռչակ պատերազմ է Փոլթաւեան, յորմէ յոլով ավարափոխ գետաք զհետ եկին ընդ անձնայն Եւրոպա:

Քանզի խորխ արդ եղև խորտակումն Շվեդաց, և փախուստն Կարոլոսի յեր-

կերպն Տաճկաց 'ի Պէնտէր, աճապարե_ցին Լեհք և Դանիք և Բրուսք և Գեր_մանացիք, նա և Անգղիացիք, հաստա_տել զդաշն բարեկամութեան ընդ Պետրո_սի, որ եկեալ էր 'ի պատերազմէ անտի 'ի Լեհաստան։

Դարձաւ Պետրոս յաղթութեամբ 'ի Մոս_կուա, և արար մեծ և փառաւոր հան_դէս յաղթանակի։ Եւ մինչդեռ Շէրէ_մեթով և այլ զօրավարք նորա 'ի կող_մանս կողմանս յաղթութիւնս գործէին և քաղաքս բազում առնուին, ինքն և եւս բարեկարգէր զերկիր իւրոյ աշխարհին, և զարդարէր զՊեթրպուրկ։ Կանգնեաց 'ի նմա զեկեղեցի սրբոյն Ալեքսանդրի 'ի յիշատակ պատերազմին Փոլթաւայի. և զմերձակայ վայրս եկեղեցւոյն զար_դարեաց հոյակապ շինուածովք ըստ արդի օրինաց ճարտարապետութեան, և զուարճալի զբօսարանօք։ Զնոյն հրա_մայեաց առնել և զօրավարաց իւրոց և իշխանաց, զորս ըստ արդեանց վաստա_կոցն մեծամեծս պարգևօք ճոխացու_ցեալ էր։

Այն ինչ զերծեալ Պետրոսի յահա_գին ատենէն՝ պատրաստէր ձեռն մխել և ինքն 'ի տաճկականեայ պատերազմին որ սակս յաջորդութեան թագաւորացն Սպա_նիոյ յուզէր յԵւրոպա, յանակնկալ պատահու հարկեցաւ ելանել ընդդէմ Օս_մանեանց. Քանզի միջնորդութեամբ Փո_նեաթովսկեայ բարեկամին Կարոլոսի,

մեծաւ սիրով ընկալեալն Տաճիկք զպարքայն Շիրուանայ, և խոստացան օգնական լինել նմա զօրօք մինչև հասցէ յառաջին իշխանութեան իւր: Այսպէս բանս բարւոքոյ զհետևանսն Ռուսաց հարկեցան արձակել զԿարոլոս 'ի Պէնտէրայ հեծեալ հարիւր տաճկիկ զօրականօք մինչև 'ի սահմանս Լեհաց, և անդ տալ զնա 'ի ձեռս զօրականացն Ռուսաց՝ զի ածցեն յերկիր իւր, առանց այլ ևս բանակցութեանց լինելոյ ընդ Լեհս: Այլ փոխանակ թղթակցել և զհետևանսն Պողթովայ պատերազմին եղեն առ Թագաւորն տաճկաց Ահմետ զվէզիրքէն՝ որպէս թէ կաշառեալ իցէ նորա 'ի Ռուսաց, և Թագաւորն արգելեալ զդեսպանն Ռուսաց 'ի յԵդի գուլէ՝ հրատարակեաց պատերազմ ընդդէմ Ռուսաց, ասացեալ եթէ Պետրոս ընդդէմ տաճկաց զաշխարհին զօրաւորաց զԼեհս և զխաղաղութիւն 'ի սահմանացն իւրոց, և թէ չինեաց բերդս և ամրոցս 'ի սահմանագլուխս տեղիս, և զի կարգեաց զօրս պատրաստականս 'ի Քամենիկց, զի անդի զխռովութեան լեալ 'ի Մոլդաւիա՝ յանկարծակի արշաւեսցէ 'ի վերայ Օսմանեանց:

Իսկ և այդ եղև Պետրոսի, պատուէր յղեաց փաղփաղակի առ իշխանն Միքայէլ Կողիցին որ 'ի Լեհս էր՝ զի խաղասցէ 'ի սահմանս Ուկրայինոյ առանձին վաշտիւք առաջնորդութեամբ հեծելոց: Հրամանայեաց և Շերեմէթեֆեայ Թաղուլ

զԼիֆլանտիա, և քանի և երկու գնդիւք զօրաց խաղալ 'ի սահմանադրութիւն Օսմանեանց 'ի Լեհաստան: Այսպէս թողեալ զՄենշիքով 'ի Բեթերսպուրկ՝ գնաց 'ի Մոսքուա, ուր հրապարակեաց զպատերազմ իւր. կարգեաց հաշուակալ ծերակոյտ մի արանց ուխտից 'ի տեսչութիւն երկրաց պետութեան, և առանձնեաց նոցա զկարգաւորութիւն կարևորս առաժամայն և առ յապա, և պատուիրեալ յայտնապէս ընդ Կառավարիչեայ՝ ծանուցանել զնա դշխոյ Ռուսիոյ, և նովաւ հանդերձ խաղաց գնաց զհետ զօրաց իւրոց 'ի կողմանս Վալաքիոյ:

Պրանքովանն դուքս Ուլահաց խոստացաւ Պետրոսի զօրս և համբարս ընդդէմ Տաճկաց. զոր իբրև զգաց սուլդանն՝ առաքեաց դուքս Մոլտաւիոյ զԴեմետր Քանթեմիր, պատուիրեալ նմա ուծացուցանել զՊրանքովանն 'ի Ռուսաց. այլ նա և ինքն իսկ միաբանեաց գաղտ ընդ Ռուսս 'ի հասանել Շերեմեթովայ յԵաշ: Մեծապէս առիթ եղև այսոցիկ բանագնացութեանց պատերազմն Եղտուասղեմի, որ 'ի Մոլտաւիա էր յայնժամ. զի ասէր նա. գտաւ 'ի շիրմին Կոստանդնուպօլսոյ բան մարգարէական, եթէ Ազգ մի շէկ վանեսցէ զՏաճիկս յԵւրոպայ: Տեսեալ Պրանքովանայ ըզմիաբանել Քանթեմիրայ ընդ Ռուսաց, խորշեցաւ ինքն 'ի նոցանէ, և զնպաստն զոր խոստացեալ էր Ռուսաց՝ դարձոյց

յՕսմանեանս. և պատերազմացն Եւրոպացւոց վախճանեալ:

Իսկ Պետրոս յանցանել խաղաղութեան ընդ Լեհս՝ հաստատեալ ընդ Օգոստեայ դաշնակցին ուխտ միաբանութեան ընդդէմ Օսմանեանց, իբրև եհաս անց ընդ գետն Տնեսթեր՝ խորհուրդ կալաւ ընդ զօրավարս իւր, և ամենեքեան առէին՝ անյաջող զինուորութեան լինել առանց մթերից պաշարեալ այլ և ս զօրաց: Մինչ զօրավարն Ալլարթ լուր եհաս կայր. և 'ի հարցանել Պետրոսի թէ զինչ կարծիք իցեն նորա, ասէ. և Ռոպէս ինձ թուի, զի եթէ զօրացն միոյ ամենեքին հանդէպ են զորց զօրացն Շվեդաց առ Փոլթաւայիւ. այլ և ոչ յանձնարարեալ իմչ է՝ թէ և մեք խաղացուցանեմք 'ի դաշտացն Վալաքիոյ և Մոլդաւիոյ որպէս Կարոլոս 'ի Մազեփփայիւ: Սակայն չեղև լսելի խորհուրդ նորա. և հրամայեցաւ անցանել ընդ գետն Փրութ. ուր յանձնառութեան և 'ի ասթայ կորեաւ բազմութեան մարդկան և անասնոց. և Քանթէմիր արդ առ. կաւս յոյժ քան զոր կարծեցին էր՝ ած առ Պետրոս:

Ի վերայ հասանել կայր զօրացն Ռուսաց և վասնզի սովոյ. այլ 'ի մերձակայ լերանց Մոլդաւիոյ՝ ուր էին համբաւորք նոցա Տաճկաց՝ հաղորդ Պետրոս ածել զհամբաւս 'ի ձեռն զօրավարին Ռէնոյ:

Գործ էր չասել Տաճկաց անցս ընդ Փրութ, այլ նոցա անձկութեանցն անցին

յայտնելոյս, և անձնատուութեան ընդ զօրացն Պետրոսի և Ռուսաց։ Պետրոս կամէր խոյս տալ ՚ի կողմն Սերեթ գետոյ և միանալ ժողովելոյ ամենայն զօրաց իւրոց. այլ մեծ մասն խաղաց մերձեցաւ ՚ի բանակն Ռուսաց, և ձախակողմեան կողմանցն երկրին։ Օսմանեանք Թաթարօքն համգերձ էին առաւել քան զերկու հարիւր հազար, և Ռուսացն զօրք քառասուն և չորք հազարք։ Վէզիրն, որ էր Պալթաճի Մէհէմմէտ փաշայ, առաւելութեամբ չքնաղ զօրավարաց իւրոց շուրջանակի փակեաց պաշարեաց զՌուսս. և մինչդեռ Պետրոս ՚ի գիշերագոյն մտօք կամէր զետեղել զբանակն, մերձաւորեաց զօրք բանակին իւրոյ հարան ՚ի Թշնամեաց, և ընդ ժամս հինգ ատասնակեալս մնացին երգեալ ոչ զատանեան ՚ի բուռն բանակէն։

Ապա ՚ի բաղխել Ռուսաց և յաղաղակողմն կռուօք կանոնաւոր խաղացմամբն իւրեանց հարկեցուցին զզօրս Ցանիկաց մեկնել ՚ի բուռն բանակին. այլ ոչ ինչ փոխեցաւ զժամանակ զկէրս բանակին իւրեանց՝ շուրջ պատեալ գոլով ՚ի Թշնամեաց։ Թող զայն, այլ և ամէն ՚ի մերայ հասանել էր, և հիւանդք բազում յոյժ էին ՚ի նոսա. խոյս տալ չէր հնար, գիմադրութ լինել եւս երկիւղալի, զի վասնզի էր կենաց իւրենականլին և գեղեցկին, և ընտիր ընտիր զօրաց։

Յանհնարին ՚ի տագնապի ժամուն՝ մեկնեցաւ Պետրոս յաւուրքին և զայրանա-

ցեալ պաշտով 'ի վերայ նոր, պատուիրեալ զի մի՛, որ մնացին առ նմին : Կատարմնեն որ յանդգն խորհրդականն և ողորմելին էր Պետրոսի նորով զգօն բանիւք, համարձակեցաւ մտանել առ Պետրոս խորհըրդով զօրավարացն, և անմեղեաց զնա, և էառ հրաման փոքր փորձել զնա խընդրոյ խաղաղութեան : Ընթերցեալ թմով գրեաց թուղթ առ Վեզիրն, յորում խոստանայր դարձուցանել առ թագաւորն Օսմանեանց զԱզով, քանդել զամրութիւն նորոգ կանգնեալն, և շնորհել Կարոլոսի անխափան անցս յերկիր իւր : Առաջ հաստատեցին զօրավարքն, զի թէ Օսմանեանք ոչ հաւանեսցին պայմանաց խաղաղութեանն՝ հարկ արասցեն Ռուսաց անձնատուր լինել, աներկիւղ խիզախեսցեն յարձակել պատառել զզօրս նոցին և անցանել :

Հաւանեցաւ վեզիրն և զիջաւ 'ի հաշտութիւն, զի և զանձկութիւն զօրացն Ռուսաց ոչ քաջ գիտէր, և խիթայր եւս թէ հասցեն ընդ հուպ և այլ զօրք Պետրոսի 'ի Լեհաստանէ : Իսկ Պետրոս 'ի 22 յուլիսի մեկնեցաւ յափանց անտի Փրութ գետոյ, և սկսաւ քանդել զամրոցն Ազովայ և զայլս ոչ ինչ այնպէս կարեւորս . տայր կառուցանել և զայլ պայմանս ուխտին :

Արժանի յիշատակաց մեծահանձնութիւն եցոյց առատաձեռնն Պետրոս, որով ոչ հաւանեցաւ տալ 'ի ձեռս Տաճկաց զԿան-

թեմիր. այլ ասէ. «Լաւ համարիմ թօղուլ 'ի ձեռս Տաճկաց զամենայն երկիրս իմ մինչև 'ի Քուրսքն, քան մատնել զհաւատարմութիւն իմ. զի զերկիրն թերևս անդրէն առից յաւուր միում, այլ հաւատարմութեանն կորուսեալ անդարձ է»։

Զհետ բազում չփոթից թագաւորացն Դանեաց և Բրուսիոյ, Պետրոս նորոգ զաշնադրութիւն 'ի ձեռս իւր կալաւ զՖինլանդիա, զՔարէլիա, զԷսթօնիա, և զքաղաքսն Վիպորկ, Նարվա, և Րէվէլ, զորս առեալ էր 'ի Շուեդաց. և 'ի Րէվէլ շինեալ նաւահանգիստ մեծ՝ ելից զայն նաւօքն բերելովք յԱնգղիոյ։

Ի բազմաց հետէ ցանկայր Պետրոս և 'ի նաւամարտի առնել միանգամ իւր անուն։ Արդ յամին 1713, յորում ժամանակի ըստ կարգի յառաջադիմութեն իւրոյ 'ի նաւատորմականին՝ երրորդն էր ծովակալ իշխանի, առաքեաց ընդդէմ Շուեդաց զծովակալն Ափրաքսին հարիւր և ութսուն ցռականաւօքն 'ի Ֆինլանդիա 'ի հրուանդանն Անգօ, և ինքն այլովք վեշտասան նաւօք պաշտպանութեան մեծամեծօք խաղայր 'ի կողմն Րէվէլայ։ Բաղխեցան կողմանքն երկոքին. և Չինքն Շուեդաց՝ յորոց մինն Պետրոս և մասնակից էր և նաւաստի և նաւուղիղ և զօրավար, յաղթեաց Ձգանդն Շուեդաց, որոց զօրավարն էր Էրէնշիլտ փոխանորդ ծովակալի։ Յետ երկուց ժամուց նաւամարտին

յաղթող եղեն Ռուսք և սպանցին զամ-ցէս ողջոյն նաւատորմին Շուեդաց։ Սակաւք ոմանք. և եթ 'ի նաւացն Շուե-դաց զերծան 'ի Սթոքոլմ, և անդ առեալ զգոյժն՝ զի վեշտասան հազար Ռուսաց առեալ էր և զԱլանտ կղզի, և խռովե-ցաւ ամենայն աշխարհն։ Այլ Պետրո-սի խնայեալ 'ի զօրս իւր՝ փութացաւ 'ի Բեթրպուրկ 'ի հանդէս յաղթանակի։

Նշանաւոր և շքեղ յոյժ եղև հան-դէսն զայս նաւուց. զի իշխանն Ֆէոդոր Ռոմոտանովսքի՝ որ փոխանորդ լեալ էր ինքնակալին 'ի լինել նորա արտաքոյ աշ-խարհէին, նստաւ բազմեալ ճոխութբ 'ի գահն արքունի զարդարեալ ամենայն կայսերական նշանօք։ Եկն եկաց առա-ջի ծովակալն Ափրաքսին, և մատոյց առ տեղակալ թագաւորին զյաղթականն և զյաղթեալսն, և գրաւատեաց զգնացս և զքաջութիւն երրորդին իւրոյ Պետրոսի Ալեքսիեվիչ, որ կայր անդէն խառն ընդ այլս 'ի սպայից։ Յառաջ կոչեաց զնա Ռոմոտանովսքի և եհարց զանցս նաւամարտին առ Անկութա. և Պե-տրոս ճառեաց նմա կարգաւ զիւրս պա-տերազմին։ Յայնժամ վկայեաց տեղա-կալն՝ եթէ արժանի է Պետրոս պատուոյ փոխանակի ծովակալին. և ապա իջեալ 'ի գահէ անտի, և զկայսերական զարդսն 'ի բաց եդեալ՝ մատոյց բազմեցոյց անդր զինքնակալն։ Անդ զի վաւերեցաւ Պետրոս զամենեսեան 'ի նախանձ փառաց հայ-

ընծոյ աշխարհին՝ շարժեաց զձեռն իւր և ասէ. «Ո՞վ ոք 'ի ձէնջ այր, եղբարք իմ, որոյ քսան ամաւ յառաջ քան զայս ընդ միտ անցեալ իցէ թէ մարթ ունիցի երթալ յորդորել ընդ իս ընդ ալիս Բալթիկեանին 'ի նաւս ձեռօքն կերտեալս ձեռամբ, և թէ քաղաքք բնակութեան ամենուրեք յաշխարհիս յայսմիկ մերոյս վաստակօք և արութեամբ: Ո՞վ ոք 'ի ձէնջ գուշակ լինէր եթէ այսչափ մարտկան կրթելոց, այսչափ ծառայից ձեռագիտաց, այսչափ ծովային գործաւորաց բազմութիւնք զայցեն երբեք 'ի բարգաւաճել զօրութեամս 'ի Ռուսիա: Անդուրենն 'ի Յունաստան զանեալ կայեալ երբեմն գիտութեանց, տեղի ծառայեցան յԻտալիա, և ապա ընդ ամենայն Եւրոպա. այլ ոչ և 'ի Ռուսիա: Եւ պատճառք, անփութութիւն մերոյն նախնեաց: Այսօր մարթի նոցին գիտութեանց լինել և մեզ մասն ժառանգութեան, եթէ և դուք նոքօք լինիցիք խնդալ ջանից՝ զժրութեամբ և հնազանդութեան 'ի մի կցորդեալ: Արուեստք շրջան առնուն յաշխարհի որպէս արիւն 'ի մարմնի. և իցէ երբեք զի 'ի միջի մերում հաստատեսցեն նոցա զաթոռ իւրեանց, ապա դարձ արասցեն երբեմն 'ի Յունաստան 'ի վաղեմի իւրեանց հայրենիս»:

Յետ այսորիկ հրամայեաց Պետրոս՝ զի ամենայն ազատանին 'ի ժամադրեալ աւուր ածցեն զառաջնեա զորդիս իւ-

ըստանց ՚ի տասնամենից մինչև չորեքտասնամեա, զոր ընտրեսցին ՚ի նոցանէ զինուորս միջնակաւ. և որոց գանձապահեացին զամ ՚ի կողմն, որպէս մինչև ցայժմ, տպաւորեցաւ յազգութենս առնուլ զամենայն զինուց նոցա:

Որդի մի էր Պետրոսի յնուգորդուհւոյ կնոջէն իւրմէ Ալեքսի անուն՝ քաան և երկուց ամաց՝ ձուլ ասպատակին հերիւք, այլ ՚ի բարոյս խեւ և անկիրթ. վասն որոյ կին առ նմա հայրն իւր զիշխանուհին Վոլֆենպաւթելոյ դքսաց կողմանց կայսերին գերմանացւոց Կարոլոսի Զ. զի-նեաստան որպէս և զհաւաստութեանց. սակայն Ալեքսի վարք եթող զնա և գաղձնաւ. անդրէն յաւուրքն խաւանացնուց վարս իւր. որով հանուրց Պետրոսի միշտ մեծ:

Ի գալ ամին միւսոյ կամեցեալ Պետրոսի առաւանձինն իմն փառաւորել զգերմանիւյն Կառաւաշենէ վասն արկանն համարձակութեանն ՚ի մարտին որ առ Փլթաւթ զեւսով, կարգեաց ՚ի պատուի նորա ընդհանրուր տարեհւոյն Կառավարելեաց յառաջ յեշատակի նորին: Յաւերժա ուրախութի տօնախմբեցին Պետրոսի և զաղանաւանք զհետապանեացն իւրոց ՚ի Կառաւանգնդոյ, ուր՝ հաստատուեցաւ զուխտ բարեկամութեան ընդ Օսմանեանս:

Եւ յետ բաղձմապատակ բարեկարգութեցն և Հանէից ՚ի նաղասա բազրզաւձեւյց վանձնաւարհաւթեն Ռուսաց, յա-

մին 1717 ամաց գնաց դշխոյիւն հանդերձ 'ի Գաղղիա. ուր մեծամեծս պատուով ընդունելութիւն գտանէր 'ի Թագաւորէն որ էր Լուդովիկոս ԺԵ., ուշի ուշով զննեաց զամենայն զզարդարանսն և զգե-ղեցկութեան կարգս, զհաստատութեանց ան-դիս, զմատուցանս և զուսումնարանս և ըն-թերցարանս, և զճարտարութիւն ամենայն գիտնականաց արհեստից: Տեսանել զշի-րիմ աշխարհահռչակն ծիրանաւորին Ռիշե-լեայ՝ գոչեաց, ասեն, Պետրոս. «Ա՛յր մեծ. եթէ էր դու առ իս էիր, և ես շնորհէի քեզ զկէս. Թագաւորութեան իմ-ոյ, և առ 'ի քէն ուսանէի զկէսոյ նո-րայն ուսանել զկառավարութիւն»:

Ընտանեբար կապեցաւ զօրացեալ ընդ ամե-նայն ուսումնականաց Գաղղիոյ, անդա-մակցութիւնս կայսերս քաղելով յամենե-ցունց: Մտանէր առ Աստուածաբանս ամենայն Սորբոնեան ժողովոյն, և հաստա 'ի նորանէ խնդրէր միաբանութեան զեկե-ղեցին Ռուսաց ընդ Հռովմէականին: Հաստատեաց ընդ Թագաւորին Գաղ-ղիոյ դաշինս բարեկամութեան, յորում Թագաւորութիւնն Գաղղիոյ և Պրուսիոյ խոստանային միջնորդ լինել հաշտութեան Ռուսաց ընդ Շուէտս: Հասանէ էր Պե-տրոս ընդ հաշտութիւնն, առաջին առ ժամն լսեաց՝ մնալով նախ արդարանալ 'ի Կոպենհագեն, և զամս առաջ յերկիրս իւր:

Այս առաջ երկրորդին նորոյ առաջե-

լոց. հաստատեաց նորանոր՝ կարգս 'ի Բեթերպուրգ. առաջս անցեալ 'ի Մոս_քուայ՝ գնաց անտի 'ի Ցարիցին մերձ 'ի Վոլկա, և արգել զարշաւանս թաթա_րացն Կուպանայ, և կանգնեաց ընդդէմ անկութս առ. ափանցք Վոլկա և Տօնաւիս գետոց:

Երեկ գործարան[…]անգղիէն 'ի Բեթերբուր_գուրկ՝ հրաստապարանկեաց մատենան կրթա_ւանց. զոր առաջագրեալ էր 'ի Ցանցիկ. պատճառեցաց զհամնար անանկութեն ան_դրակովալագն կոչոց, և զանեալ 'ի նաստա յան_ցաւարս՝ պատուաճառեաց զնաւաւ:

Ընդ նոյն ժամանակս առաքեաց ըղ_ձաւորարամբ զոչք 'ի խնդրիր անցից 'ի Հեռ_ափոց 'ի Հնդկիկս, առեալ ընդ նոսա և ընծայս բազմաւոր՝ զի մատուսցէ խանիցն թաթարացն, և առ անարս անկղեաց ան_ղեաց՝ ընդ որս լինելոց նոսա անցանել: Եհաս այդն միջնչև յինօթանասնեերորդ ամարփձան բայնուբեն 'ի գետն Լեհնա՝ որ թափի 'ի առաւաւուցնեանն ծով. այլ խան անդիւոյն չետ նոսա թոյլ այլ ևս յառաջ մատչել, և դարձայց 'ի անդէ իւր:

Ժամ է պատմել և զգէտս արքայութ_դեւոյն Աղեքսէի, յորոյ ոչ այլ ինչ եր_ևէք պարզարարացի խառնութեան հօր նորին Պետրոսի, բայց որչափ նախանձու նա_խանձութեան անշխարհիկին և անհեղութեան բնութեն և ախտութեան 'ի հին սովո_րութս:

Քանզի Աղեքսս լեան բնաւոյ բարբուցն

և ըստ անխնամ սնուցեան 'ի ձեռս հետա_ ւեր և յամառուտ գաւառականաց՝ յամե_ նայնի հակառակէր մտաց և կամաց հօրն. որոյ կամեցեալ ուղղել զնա յանե_ ւողութ զնացիցն՝ անհնազանդ ուղեծն կար_ գեաց նմին. գաւառականակ զՄենչիկով այլ 'ի զաւ.: Ամուսնացոյց զնա ընդ խա_ հանկան օրիորդի. այլ զնա տարագեղացա 'ի նմանէ, և յառաջին խնամութիւն իւր զարձաւ, մինչև մեռաւ և օրիորդն: Յայնժամ գրեաց առ նա Պետրոս թուղթ կշտամբանաց և յանդիմանութեան՝ հան_ գերձ սպառնալեօք մահու՝ թէ ոչ զղջա_ նայցէ: Նա յայլում նուագի զարձեալ գրեաց նմա՝ կամ ուղղել զգնացս իւր և յաջորդել իշխեան յաթոռն արքա_ նական, և կամ կրօնաւորել. առաս թէ ոչ՝ առնէ, կեալ քո ևեթ զինի մա_ հուն իմոյ շատ է մեր 'ի մայր տապալել զպետութիւն Ռուսաց: Յանձն էառ Ալեքս կրօնաւոր լինել. և Պետրոս անկաս մեկ չուրհետոց նմա 'ի խորհել զկրայնն, և ինքն յուղի անկաւ 'ի Ռուսաց:

Յայնժամ Ալեքս անհրաժեշտ 'ի հօ_ րէն գնաց 'ի Վիեննա, անտի 'ի Թիրոլա, 'ի Թուրին, և ապա 'ի Նէապօլիս: Այր_ ձակեաց Պետրոս զհետ նորա զԶօրա_ գլուխն Ռումեանցով և զխորհրդական իւր զՏոլստոյ. և երկոքեան այս այր գտեալ ձարտար 'ի գիտութ հնարից՝ եդին զասպատանողութն Ալեքսի 'ի ձեռն անուանական Սանթելմօ, և համոզե_

ցուցց զնա դառնալ գալ ընդ իւր 'ի Ռուսիա ։

Եկաց Աղեքս առաջի Պետրոսի 'ի Մոսկուա, և 'ի ծունր իջեալ խնդրէր զներողութիւն ։ Պետրոս յարոյց զնա, և եհարց նմա բազում ինչ, սպառնալով նմա զմահ՝ եթէ ծածկեսցէ ինչ 'ի նմանէ ։ Ապա ած զնա 'ի սրա[illegible]ն, ուր էր ժողովեալ աւագանին, և անդ ետ ընթեռնուլ զպայմանադրութիւն պատրաստեալ, յորում ամբաստան լինէր զանուղղայ բարուցն որդւոյն, զհամախոհութէ նորա ընդ կուսակիցս հին սովորութեանց, զաստահակ զնացեցն ընդ կնոջ իւրոյ, զպղծել ամուսնական հաւատարմութիւն՝ յանձնախնելով առ այլ կին ցածագոյն, և զփախուստն 'ի Վիեննա և ամբաստան լինելոյ զհօրէն առ կայսրն, և խնդրելոյ 'ի նմանէ զօրս 'ի թիկունս. և յաւելոյր ասել. « Այսպէս ահա դարձաւ եկն որդին մեր. և թէպէտ արժանի մահու էր նա, այլ գորովն մեր հայրենի ներէ նմա զյանցանսն ։ Սակայն զմտաւ ածեալ զաստահակութեն գնացից նորա՝ չկարեմք թողուլ նմա զթագաւորութիւն մեր, գիտելով քաջ՝ զի 'ի նախատինս և 'ի կործանումն ազգիս և աշխարհիս գանալ ունի այն ։ Վասն որոյ բառ հայրենի իշխանութեանց մերոց և բառ կայսերական իշխանութեան՝ զրկեմք զորդին մեր զանդրանիկ զԱղեքս 'ի ժառանգութէ աթոռոյս Ռուսաց զհետ մեր. և կար-

զհեռալ յայսր առնելով ժառանգ Թագաւորութեան մերոյ զորդին մեր զկրտսեր զՊետրոս՝ թէպէտեւ զեռամանուկ, առ 'ի չգոյէ այլոյ ուրուք արժանաւորի ։։ Այս վճիռ հրատարակեցաւ 'ի Մոսկուա յամին 1718 'ի փետրուարի 14. և Աղեքս ստորագրեաց 'ի նամակին՝ իրաւունս առեալ վ[illegible]յ հօրն ։ Յայնժամ զնաց ինքնակալն 'ի մայր եկեղեցին, և անդ վերստին յընթերցումն եւս զվճիռն, ընդ որ հաւանեցան և ամենայն եկեղեցականքն և ձեռն եդին վճռոյն ։

Կասկած կալան ոմանք՝ եթէ այսմ ամենայնի մեծաւ մասամբ պատճառս առեալ էր Կատարինեայ մօրուին Աղեքսի. և թերևս յիրաւի, որպէս թուի յիրացն զհետեւելոց ։ Քանզի ոչ շատացեալ Պետրոսի այնու վճռով խորհէր եթէ յետ իւրոյ մեռանելոյ անշուշտ ոչ կացցեն յանկասութենէ և Կատարինէ գրեխոյն, և որդի նորին Պետրոս յերկերաց Աղեքսի և կուսակցաց նորա. հարկ համարէր առաւել արկանել զԱղեքս յարեան ։

Այլ տագնապաւ ստորակացութեանց պատճառաւ պաշտօնէր զնա, զի չգտանէր 'ի մէջաւնս օրինացն իրաւունս խորհրդոց իւրոց, մանաւանդ թէ զնորին հակառակն. զի յառաջ քան զամենայն ինքն էր գլխաւոր տէր և անքաւահան զօրացոյն, և դատաւոր և վկայ ։ Սակայն հնարեցաւ հաւաքեաց կուսակաց որշափ

ինչ զգլուխս ամբաստանութեանց մարթա-
ցաւ գտանել զորդւոյն իւրոյ զդաւա-
ճանէ և զմատնիչէ։ Յանկալեաց և զորդին
ողորմել և ազատանալերզ՝ խոստովանել ըն-
նել՝ եթէ կամեցեալ իցէ երբեք դառնալ
ընդհայրն, կամ թէ եղեալ իցէ 'ի մտի
ձեռն տալ 'ի թշնամիս կենաց հօրն՝ և
թէ երբեք ուրեք [illegible] մեր երկեւեցին։ Յայն-
ժամ եա նմա [illegible] պատասխանի Աղեքս
զգօն, և ասէ. «Ոչ թէ երբեք հրաժարեցին
զիս առաջնորդքը հօրը յիւրեանց կողմն
կենդանեաւ իսկ հօրդ իմոյ, հաւատա-
ցեալ կուսակից նոցին լինէի»։

Յետ չորից ամսոց քննելոյ 'ի բերա-
նոյ Աղեքսի և զայլ խոստովանութիւն
համօրէն առաջնոյն. առաջոյն և այն ոչ
բաւական պատճառք. եղեն ստամբանելոյ
զնա։ Առաքեաց ապա առ դատաւորս
և առ եպիսկոպոսունս, և խորհուրդ
հարցանէր 'ի նոցանէ վասն առաջինկալ
իրացն՝ զի կարասցէ անտարբեր խղճի
յառաջ վարել զխորհուրդն։ Եւ նոքա
խորհուրդ 'ի մէջ առեալ՝ պատասխանի
ետուն ինքնակալին եթէ ոչ է նա կե-
նաց և մահու ըստ արժանաւորութեան կարգին.
եթէ կամիցի զմահ որդւոյն՝ հրաման է
նմա 'ի գրոց սրբոց. յօրինակն Մովսէսի
և յօրինակէն Աբիսողոմայ (որ այլ-
ազգ էր յառաջինկայ իրացն). և եթէ
համեցի ներել նմա, օրինակ առցէ նե-
րողամտութե 'ի Քրիստոսէ. «Միրտ թա-
գաւորի 'ի ձեռս Աստուծոյ է, ասեն.

ընտրեալ զկողմն յոր ձեռն անտառն ա-
ռաջնորդեսցէ զերդ»։

Յօրինեցաւ այնուհետեւ մշտիւ դա-
տապարտութիւն Ալեքսիի ՚ի բերանոյ սանե-
նեին. եւ իբրեւ ընթերցաւ այն հրապարա-
կաւ, թագաւորն մահու անկաւ, ասեն,
զԱլեքսին. եւ ապա հարեալ ՚ի կաթուա-
ծէ մեռաւ։ Են որք [illegible]ն եթէ Պետրոս
ինքնին իւրով ձեռամբ գլխատեալ իցէ
զորդին. այլք՝ թէ ՚ի ձեռն այլոյ ու-
րուք լեալ իցէ գլխատումն. եւ կէսք՝
թէ ՚ի թունաւորեալ խայթոց մեռեալ
իցէ Ալեքսի։ Այս ինչ հաւաստի է, զի
Պետրոս կարգեաց նմա յուղարկաւո-
րութիւն մեծ. եւ ապա պատուհասեաց
զպարագլուխս իրաց զաւակիցս Ալեքսիի։
Արքունական Լոփուխինն եղբայր Եւդոք-
սեայ մօրն Ալեքսիի, Ալեքսանդր Քիքին,
եպիսկոպոսն Ռոստովայ, փոստեմինոյ
դրան երեցն Եւդոքսեայ, սպանան ա-
նուօք։ Կլեպով զօրավար սիրելին Եւ-
դոքսեայ սպանաւ ՚ի կախաղանի։ Եղբ-
ցունք եւ միաբանունք յիսուն եւ հինգ զա-
մեղակիցք Ալեքսիի՝ գլխատեցան շուրջ
զկախաղանաւն. եւ այլք էին որք ըստ
նոցին օրինակի սպանեան, էին եւս որք
յաքսորս առաքեցան. եւ Եւդոքսեա
ինքնին ձաղկեալ յերկուց հաւատաւո-
րաց՝ արգելաւ ՚ի մենաստան ուրեք ՚ի
Նորն Լատոկա։

Մահն այն ոչ յապաղեաց առաջնոյն խղղ-
ձին տագնապեցուցանել զՊետրոս, եւ

տապաշառն այն փորձոյց նմա անդրէն զփառս առաջնոյ վաստակոյն ։ Յետ սակաւ ժամանակի և մահ որդւոյն կատարելոյ՝ զոր կացուցեալ էր ժառանգ թագաւորութեանն՝ յաւելեալ ՚ի մահ անդրանկին իւրոյ, լքոյց զնա ՚ի քաղցութէ սրտին. մերժեցաւ այնուհետև ՚ի զգօնութէ մա[illegible], անկաւ թուլացաւ ՚ի այնդունէ հոգւոյն, և փակեալ զանձն իւր ՚ի Փեթերհոֆ՝ եդ ՚ի մահ [illegible] վճարել ՚ի կենաց, սպառնալիս մահու կնքեալ ՚ի վերայ՝ թէ որք իշխեսցեն մատչել առ նա ։ Եկին եկաց առ դուռն նորա քաջ իշխանն Տոլկորուքի, և բաղխեաց ուժգին ։ Ի ձայն սպառնականն գոչէր թագաւորն ՚ի ներքուստ, զի թէ իշխեսցէ յերեսս անկանել նմա՝ բարձցէ զգլուխն ՚ի նմանէ ։ Այլ Տոլկորուքի անդէր և ասէր. « Քեզ զի խօսեցայց ընդ քեզ ։ Հասեալ կամ ՚ի ծերունական անտի հարցանել ցքեզ՝ թէ զի՞ կարգեցես լինքնակալ փոխանակ քո, արտաքսեալ զոս հրաժարեալս յաթոռոյդ » ։ Ոչ համբերանաց Պետրոս արհամարհեան սիրոյ իշխանին, եբաց զդուռն և անկաւ ընդդարձանցաւ նորա. անսաց զգօնութե խրատուց Տոլկորուքի բարեկամին, և էառ վերստին ՚ի ձեռս զսանձ կառավարութե աշխարհին ։ Արդարև և մեծ անդրէն զթել պատմութե զանձին գործոց ինքնակալին ։

Մինչդեռ ՚ի Մոսկուա կատարէր զդատն Ալեքսի, արքայն Շվեդաց փառ-թայր խաղաղութիւն առնել ընդ Ռուս-աց՝ մեքենայելով քաղաքահնար խորհրդ-դականին իւրոյ քաջքի, որում անուն էր Կօէրց։ Հաւանեցաւ և Պետրոս, և եղև ժողով մեծ յԱլանտ կղզի, յո-րում նախ քան զայլայ[illegible]ս ուխտին զա-ցին Թագաւորքն երկուքեան զարդիւնս քաղաքականութեան. զի Կարոլոս դարձոյց Պետրոսի զերկիրսն զօրաժամս Նորա զԹօրունպեցւոյ և զԿոլոմպին, որք անդրա-ւին ՚ի պատերազմին Նարվայի գերի վարեալ կային ՚ի Շվեդս. և Պետրոս դարձոյց Շվեդաց զմիարանման Լեհին-չերս, զոր իւրով ձեռամբ կարգեալ էր Նորա ՚ի մերձենալ նաւատորմին անդ իւ-րում. իսկ ՚ի զաշնադրութեան ուխտին այսմանիկ հաստատեցան ՚ի մէջ. Ա. Դարձուցանել Պետրոսի առ Շվեդս զՖինլանդիա և զմասն Քարելիայ, ՚ի ձե-ռին պահել զՎիպորկ, զԻնկրիա, զԷսթոնիա և զԼիվոնիա. Բ. Օգնական լինել Շվեդաց՝ զի առցեն անդրէն յԱնգղիացւոց զՓոմերանիա և զՊրեմէն և զՎերտէն. Գ. Հաստատել զդուքսն Մեքլենպուրգեայ յիւրում իշխանութեան, Դ. Զի հաստատեսցէ Պետրոս յաթոռն Լեհաց զՍտանիսլաւս։

Ընդ այն աւուրս մեռաւ Կարոլոս ԺԲ, ՚ի պատերազմի. և Պետրոս զօրա-ժամու ուշ առնել զարքայութեան. աշխարհին

խուրայ ։ Բազմանոցացս զօրագլխաւորաւս աղջկ-
աղջկի կոչոց, եւս և յախտամասալեաց, մե-
տաղսին․ ոսկերչաց, շաքախաշից․ հաղան-
դեւան կերպասասուց, և պղպջակի դիվայա-
կաց անդամ ոսկեթելից ։ Առանձին
ժողով խորհրդականաց կացոյց 'ի ատե-
նեանն զայլեղուածս հրահանգից, և ձախա-
ցուց զօրագլխաւորանիս զինուց ։ Պեղեաց և
Ջրանցս` որովք միացոյց զգետն Նեւա
ընդ այլում նաւարկելի գետոյ, և զխո-
րացոյց յայտ զերթեւեկ վաճառականաց
'ի Բեթբուրկ ։ Յառաջ վարեաց և ըղ-
ալեզուածս մեծի խրամին` որով կցել ու-
նէր ծովս Կասպից ընդ ծոցոյն Փինլան-
տիոյ և ընդ Ովկիանոս ։ Շինեաց և զնոր
քաղաքն Լատոկա ։ Եւ յայսմ ամե-
նայնի ոչ միայն նիւթնին անձամբ մերձա-
ւոր կայր, այլ և խորով խոկ ձեռ-
ամբ զձեռն նկարագրէր, զյատակագծ
չափէր, և վասատակէր եւս 'ի գործ ։ Մե-
ծամասնից պատուէր հրամանի կարգեաց
'ի մերում` վայելչութս կանգնել տաճա-
րաց ճարտարապետականն կարգաւորութ․ կար-
ձեաց զնեւնեշուլթս 'ի համդերձ, և
զգեղծուածոյս 'ի խոտով բրախտի ։ Յամենայն
քաղաքաց կարգեաց գաւառաց Թուարա-
նութիւն․ եդարձ 'ի մեջայ զմուրպաց, կա-
ռուցեալ ազդարարութեան և տպարանաց ։
և միօրինակս արար ընդ ամենայն Ռու-
սիոյ դչրամն և զկշիռ ։ Կարգաց եւ զոր-
նաց զատարաանականն` ըստ նմին 'ի համա-
ռօտն սահմանելով զվճռել գործոց ։ Հաս-

[illegible] վարուց [illegible] լերանց, պա-
[illegible], ծովակալութեան, ազնուական ե-
կամաւորաց և վաճառականութեան, և կար-
գելոց 'ի նոսա մեծամեծաց [illegible] թը-
ւով: Հրամանատարաց [illegible] և [illegible] որի-
նաց [illegible] և հաստատուն 'ի [illegible] և 'ի
[illegible] [illegible]. և [illegible] [illegible]
հանէր 'ի ճշգրիտ կառավարութիւն օրինացն:

Յետ մահուն Գէորգայ Ա. Թագաւորին Անգղիոյ, և այլոց անուանց Թագաւորաց Եւրոպայ զճոխութեան Պետրոսի յամե-նայնի, և [illegible] զգուշանալ 'ի նորա-նէ, միաբանեցին՝ որպէս թէ խորհուրդ առնել [illegible] Շվեդաց և գործա-ցանել 'ի նա զԴանիմարքացիս և զԼեհացիս, և չթողուլ 'ի ձեռս Պետրոսի, բայց միայն զՊետերբուրգ, [illegible], և զԼիվո-նիա: Յայնժամ Պետրոս [illegible] [illegible] 'ի Ռուսիոյ զՅիսուսեանս՝ որք [illegible] հաստատեալ էին անդանօր, և այլ [illegible] հրամանատարութեանց Շվեդաց՝ զի թէ չիցէ հաստատեալ խաղաղութիւն 'ի միջի [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] 'ի Շվէտս: Եւ [illegible] [illegible], և առին Ռուսք քաղաքս և [illegible] [illegible] 'ի Հիւսիսի և 'ի հարաւակողմն Սթօքհոլ-մայ, և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]: Մի-ջնորդ հաշտութեան [illegible] [illegible] Շվե-դաց զԳէորգ Թագաւոր Անգղիոյ, այլ Պետրոս մերժեաց զմիջնորդութիւնն, և

գանգատ կալաւ առ Պետրոս վասն զնաւացից նորա, որ ըստ բաղձման գլխոց 'ի միտս եւ 'ի նախատինս Ռուսաց բերէին:

Եւ մինչդեռ տակաւին ամբաստանէր զզօրս իւր 'ի խաղալ ընդդէմ պետութեանցն դաշնակցելոց 'ի նպաստ Շվեդիոյ, եւ 'ի միւս կողմանէ զօրք իւր 'ի նաւամարտս յաղթութիւնս գործէին ընդդէմ Շվեդաց, Փրեդերիկոս այրն Ուլրիկեայ ամբարձեալ յաթոռն Շվեդիոյ՝ միջնորդ խաղաղութեան կալաւ զարքայն Գաղղիոյ առ Պետրոս, եւ զինադադարութիւն եղեւ: Կարգեցաւ ժողով թագաւորաց 'ի Նայշթատ, յորում Պետրոս ահարկուն յաջող բաղձանաց՝ հաճութեամբ ամենեցուն միաձայնապէս գլխաւորաց որչափ ինչ երկրակալութիւն արարեալ էր նորա 'ի սահմանացն Քուրլանտիոյ մինչեւ յայնկոյս ծոցոյն Ֆինլանտիոյ, եւ անտի եւ 'ի վեր զամենայն զհիւսիսակողմն Քեքսհոլմայ. եւ հաստատեցաւ այսպիսին ուխտին յ30 աւուր ամսոյն օգոստոսի, յամին 1721:

Այսպէս 'ի մեծահանդէս կոչուրդան որք հաւաքեցան 'ի Պետրբուրգ տօնս մեծի եւ կարեւոր ուխտի խաղաղութեան, ծերակոյտն եւ սիւնհոդոսն միաբանութեամբ վճիռ եդուն անուանել զՊետրոս Մեծ, եւ Ինքնակալ, եւ Հայր հայրենեաց: Իսկ նա այն ինչ զուարճացեալ յանձին իւր ընդ խաղաղութիւն՝ ակն ունէր անխափան. եւ անդէնդահատ միտս զնել բարեզա-

[illegible]ձնելոյ ազատութեան իւրոյ, հարկեցաւ 'ի նոր պատահարաւ ձեռն արկանել 'ի կողմն Ասիոյ ։

Քանզի ազգն Ղեզկեաց կամ Լեզգիք բնակիչք Կովկասու գլուխ ամբարձեալ ընդդէմ Հիւսէյնի շահի Պարսից՝ առապատակեցին զԱղուանս և զամենայն զարեւմտակողմն Կասպից ծովուն մինչև 'ի Դարբանդ ։ Յաւարի առին և զնոյն քաղաքն Շամախի, և սպանին անդ բազումս յերկաց և 'ի բնակաց ամենայն քաղաքին, Հայս և զՊարսիկս, ընդ որս և զընկերութիւն ռուսաց վաճառականաց առաւելելոց անդր 'ի Պետրպուրկ ։ Բողոքս կալաւ Պետրոս վասն իւրոցն առ Հիւսէյնի շահ. և անտեսեալ զի նա ոչ ինչ փոյթ էր [illegible] վասն անպատրաստութեան 'ի խռովութեանց իւրոյ աշխարհին, [illegible] թէ և 'ի Պետրոսէ ձեռն օգնականութեան խնդրէր ընդդէմ Մահմուտայ [illegible] աֆղանի խանին՝ որ [illegible] էր յԱսպահան, յարձակեալ Պարսկաց քաղաքաւն և հինգ հազար արամբք, և կապարեալ ընդ նմա, և [illegible] մինչև 'ի Դարբանդ ։ Յանձնառելով Ռուսաց, զի [illegible] ամենայն այլ գաւառացն և փառս՝ [illegible] զ[illegible] առ Պետրոս. և նա [illegible] 'ի ներքս [illegible] գաղութ ։ Սակայն [illegible] զի ձեռամբ պատասխանատուութ[illegible], և [illegible] զի նախ [illegible] [illegible] [illegible], բայց [illegible] [illegible]՝ [illegible]ութիւն, և

դարձաւ անդրէն 'ի Մոսկուա :

Իսկ իշխանն Գաւրիէլ Մանհեսեան խաղաց գնաց եւ 'ի կողմանս Դաղստանայ՝ ուստի հարկեալ զամենայն զՃանապարհայն, եւ ընտանեօքն Կիլանու աստուածնեցան 'ի Ռուսաց : Մինչ այս մինչ այն, շահ Թահմազ որդի Հիւսէյնի շահին զօրացեալ՝ արձակեաց դեսպան մի առ Պետրոս . եւ նորա հաստատեալ 'ի Բեթրպուրգ՝ պայմանաւ ուխտի աւանդէր Պետրոսի զԴարբանդ, եւ զգաւառս Գիլանու եւ Մազանդարանայ . եւ Պետրոս խոստանայր օգնական լինել զօրօք շահ Հիւսէյնեայ եւ որդւոյ նորին :

Ընդ այն ժամանակս հրատարակեաց Պետրոս եւ մանաւանդ մի օրինաց վաճառականութեան, եւ սովորել զաստուածորաց մեկնաբանել զխնամս օրինացն, ամենակալեաց եւ եթ առաւել հրամանն՝ զերիթայեալ զհետս առ ծերակոյտ անդր հանել : Կարգեաց եւ զմի ոմն 'ի ծերակոյտ ժողովոյ անուն ընդհանուր ատեանական, որոյ իշխանութիւն էր դիտել զպետաց ամենեցունց , կալ հանդարտ առ թագաւորին , եւ 'ի լինել նորա տրտմա-կայ՝ ունել զտեղին :

Յաղագս նորոգութեան արուեստ եւ յե-կեղեցական աստիճանաւ եւ եպիսկ. զկեղծ-մունս՝ առաւելապէս Թէոփանեան մետրոպոլիտի Փրկութենէն . Թէկարեա եւ բազում 'ի պարխարաց անկեան կարգադրին Թագաւորին, եւ նոքա ամբողջ կոչէին զնա

նին. որոյ շնորհաւորեալ 'ի սուրբն Թադէոս_ առաքելոյն զաւակի հայրապետեր: Այսպէս ցնա Պետ_ րոս. «Այսմ կալ, և ամէն ինձ օգտա_ կարութիւն. չէ ինչ հարկ թէ տեղակի_ ցես»: Կանգնեցաւ Ոսկեբերան գաղափարեալ. և Պետրոս պատմեցաւ նմա զոր 'ի ձեռն այլոց և ինքնին զգլխովին տեսուածութեան եր զգեստեայն՝ ասաց. «Իմ՞ եղիցաւ է 'ի մեծի վաղվաղակի ընդ այդն հաստատել զզգեստս կայսրութեան»: Եւ Ոսկեբերանն եւս օգտա_ կարութիւն. «Ամենայն քո թշնամանեցաւ, ինքնակալութ, և զոր ասէր եւս ինքնիշխանն: Այլ չնորհեալ ինձ տանել մխիթարանօք զոր խորհեցաւ. Զի՞ոչ ոք ըստ 'ի քէն, որ զգե_ ստեցեալ զկերպ հաւատոյութեան. և ընդէ՞ր եղե քեզ հրապարակաւ զայն. և այսպես անի_ ընծայել ամենայն զանմառաւորեան քոյդ և զգես_ տոյ: Կամեցի՞ս վկայել խնդրել զթշնամանս_ նացն, անկեցի Մովսէս 'ի պետրանն որոյ արե_ նայ. խոկ 'ի միջոցել 'ի քաղաքս զկայսրութ_ հեան՝ ընդ ձեռնարկութեանս առաւելի կամ, առաւելոյ վասնորոյ փառաւոր քոյդ»: Պետ_ րոսս զայրացուցեալ ատտանակագակեալ՝ անհաւ_ թիւթ զանձն այլէ ունէր 'ի Ոսկեբերանն յեր_ կարբ, և առաջ եւ 'ի քաղաք 'ի ամենեւին ան_ ակ ամբարտաւանա, և ընդ ժամն երկուս Ձեռն տանեալ առաքինութեան 'ի տպաւորի անդ՝ նեղեալ զարմացեալ 'ի անճանակն առ Ոսկեբերանն ասելով. «Կարծեցէ Մովսէս. և յարյամենեալ զոյդ մեծապէս զշնորհն 'ի կարուասս նմին զարձցի»: Եւ անդէն յա_ ռաջ մինչև ցանկ ինչ՝ ոչ ընդոս խօսա_

կից նոքօ ընդ Պատարագինելոյ առանձինն, և ոչ մայրիկեան մի ծառայածանք նմանց միայն ընդ նմա ։ Մանէին և քաղք իւր ամ բառառանսեցան պապարգիս առանեալ գոլ, որ արդանելեալ էր իշխանառորաց ընդ պառաժամ մանհրա ․ մասն որոյ առանձինն գըլխաւոնեցաւ, և նրկաղաղն խաղաղածառաձաղկեալ մեռաւ ։

Սանկոյն ոչ առխարհն պայրաննալ, որ ընդ որէ և ոչ մշտացն ․ 'ի մերոյ նկնեղաց յեշատանակ ոչ արդանելին զՊետրոս 'ի խնամոց իրաց հաստարաւկաց ։ Զոր հանեապաղ գաղդեւ էր առ ծերանկուանն ․ էր երրէք գի և երկնքը գնացեալ անձք՝ զօրն յերնկ անդ անդրուցանէր, և աղթոան խաղհրդանն և նորամեկոս գառառաղութեան արպաղ արպաղ ըռածանէր զգժառարամինձփոան խնդիրս, մասն որոց ամարծանեէին անձնկզիտոադքն և գառառաղըք, և գրոշմէր 'ի թղթի համեառաութ զկարծիս իւր կամ զվճիռն ։

Երիւք ամառմլք յառաջ քան զմահ իւր յուզի անկեալ գնաց 'ի լիճն Իլմէն, զի առացէ հասանելոյ զաղէ Ջուրս մայրաացն 'ի լճակ մի՝ առկա ապահելոյ 'ի նմին զկառաղնիս 'ի ալեաց նաւաբեկութեան ։ Այլ արդար և Ջրանցիցն Լադոգեայ, զոր և խնդրն խակ գլուխ կարեւոր գործոց իւրոց համարէր․ Իւ այցաղես յար 'ի շարժմանն կալոյն․ անդն ունէր զգէմ․ ունել խօթութեան և որ ընդ որէ ակնարանեալոյն ։ Այլոս բռնած․ արդար անձին առաջնեկոյ

ամին 1717 ամսոյ [illegible] [illegible] հանդերձ 'ի Գաղղիա. ուր մեծապէս պատուեալ ընդունելութիւն գտանէր 'ի թագաւորէն որ էր Լուդովիկոս ԺԵ, [illegible] [illegible] զմնեպ [illegible] [illegible] եւ զզի-նուորական կարգս, զհասարակաց ան-ձինս, [illegible] եւ զուսումնարանս եւ զըն-թերցարանս, եւ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]: Տեսանել [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], [illegible]. «Ա՛յս [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], եւ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible], եւ [illegible] 'ի [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]»:

[illegible] [illegible] [illegible] ընդ [illegible] [illegible] Գաղղիոյ, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]: Մ[illegible] [illegible] Ա[illegible] [illegible] Յ[illegible] [illegible], եւ [illegible] 'ի [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Ռուսաց ընդ [illegible]: Հաստատեաց ընդ թագաւորին Գաղղիոյ [illegible] [illegible], [illegible] թագաւորացն Գաղղիոյ եւ Պրուսիոյ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] հաշտութեան Ռուսաց ընդ Շուէտս: Հասանէր եւ Պե-տրոս ընդ հաշտութիւնն, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'ի Կարոլոսէ, եւ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]:

Այլ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-

լոյ. հաստատեաց նորանոր կարգս 'ի Բեթերբուրգի. առաջս անցեալ 'ի Մոս_կուա՝ գնաց անտի 'ի Ցարիցին մերձ 'ի Վոլկա, և արգել զարշաւանս Թաթա_րացն Կուպանեայ, և կանգնեաց ընդդէմ անձուկս առ ափամբք Վոլկա և Տօնաւ խ գետոց :

Երթեալ դարձեալ անդրէն 'ի Բեթերբուր_գութի՝ հրապարակեաց մասնեան իրա_ւանց. զոր աշխատասիրեալ էր 'ի Տանցիկ. պատահանջեաց զհամար անտեսութեան ան_դակասելոյն իւրոց, և դատեալ 'ի նոսա յանց_գաւորս՝ պատուահասեաց զնոսա :

Ընդ նոյն ժամանակս առաքեաց ըղ_ձգանջուառուսն զօրս 'ի խնդիր անցից 'ի Հնդ_կաց 'ի Հնդկիկս, սատակեալ ընդ նմա և ընծայս բազումս՝ զի մատուսցէ խանին Թաթարացն, և առ անդրայս անդեաց ան_դեաց՝ ընդ որս լինիցի նմա անցանել : Եւ հաս այսոն մինչև յեօթանասներորդ աստիճան լայնութեան 'ի գետն Ջէհուն՝ որ թափի 'ի սառուցեալն ծովն. այլ խանն տեղւոյն չետ նմա թոյլ այլ ևս յառաջ մատչել, և դարձոյց 'ի տեղի իւր :

Ժամ է պատմել և զդէպս որդւոյ_ դայցն Ալեքսեի, յորում ոչ այլ ինչ էր_ բեք աշխարհաւոցն խստութիւն հօր նորին Պետրոսի, բայց որչափ նախանձու նա_խանձու թեան աշխարհին և ատելութիւն բարուէն և անհաւատութեան 'ի հին սովո_րութիւ :

Քանզի Ալեքսս ըստ բնաւոր բարուցն

և ըստ անխնամ՝ անձնդեան 'ի ձեռն Հեա_ ւէր և յամաւուռ զատտախարակոց՝ յամե_ նայնի հակառակէր մեռաց և կանանց հօրն . որոյ կամեցեալ ուղղել զնա յամե_ ուղղոյ զնացիցն՝ անապան ուրեմն կարգեաց նմին . զատտախարակ զՄենչիքով . այլ 'ի զուր : Ամուսնացոյց զնա ընդ խառ_ նական օրիորդի . ... աստղականացա 'ի նմանէ, և յառաջին խնամութիւն իւր զարմէն, մինչև մեռաւ և օրիորդն : Յայնժամ գրեաց առ նա Պետրոս թուղթ կշտամբանաց և յանդիմանութեան՝ հան_ դերձ սպառնալեօք մահու՝ թէ ոչ ուղղե_ նացի : Նա յայլում նամակի պատասխանել գրեաց նմա՝ կամ ուղղել զինքն իւր և յաջորդել ինքեան յաթոռն արքա_ յութեան, և կամ կրօնաւորել . ասա թէ ոչ՝ ասէ, կենալ քո ևեթ զինքն մա_ հուն իմոյ չար է մեր 'ի վայր տապալել զպետութիւն Ռուսաց : Յանձն էառ Աղեքս կրօնաւոր լինել . և Պետրոս ամիս մի ժամ շնորհեաց նմա 'ի խորհել զիրացն, և ինքն յուղի անկաւ 'ի Ռուսաց :

Յայնժամ Աղեքս անհրաման 'ի հօ_ րէն գնաց 'ի Վիեննա, անտի 'ի Թիրոլը, 'ի Թուրին, և ապա 'ի Նէապօլիս : Առ_ ձակեաց Պետրոս զհետ նորա զզօրա_ գլուխն Ռումեանցով և զխորհրդականն իւր զԹոլսթոյ . և երկոքեանքս այս այր զօրով ճարտարք 'ի գիտուն հնարից՝ եղեն պատպատճառանօքն Աղեքսի 'ի դարձն անդրանական Սանկթէբը ; և հաւանե_

ցոյց զնա դառնալ դալ ընդ իւր 'ի Ռուսիա :

Եկաց Ալեքսիս առաջի Պետրոսի 'ի Մոսկուա, և 'ի ծունր իջեալ խնդրէր զներողութիւն : Պետրոս յարոյց զնա, և եհարց նմա բազում ինչ, աղաւնալով նմա զմայն՝ եթէ ծածկեսցէ ինչ 'ի նմանէ : Այսպէս ած զնա 'ի սրահ[illegible]եծ, ուր էր ժողովեալ աւագանին, և անդ ետ ընթեռնուլ զդատապարտութիւն պատրաստեալ, յորում ասացեալ լինէր զանուղղայ բարոյից որդւոյն, զհամախոհութէ նորա ընդ կուսակիցս հին սովորութեանց, զառաջակայ զնացիցն ընդ կնոջ իւրոյ, զպղծեալ անհնազանդ հաւատարմութիւն՝ յանձանձելով առ այլ կին ցածազգի, և զփախուստն 'ի Վիեննա և ասպատառ լինելոյ զհօրէն առ կայսրն, և խնդրելոյ 'ի նմանէ զօրս 'ի թիկունս. և յաւելոյր ասել. «Այսպէս ահա զարձան եկին որդւոյ մեր. և թէպէտ արժանի մահու էր նա, այլ գորովն մեր հայրենի ներէ նմա զպատիժն : Սակայն զմտաւ ածեալ զառաջակայութէ զնացս նորա՝ չկարեմք թողուլ նմա զթագաւորութիւն մեր, զիտելով քաջ՝ զի 'ի նախատինս և 'ի կործանումն ազգիս և աշխարհիս դառնալ ունի այն : Վասն որոյ բառ հայրենի իրաւանց մերոց և բառ կայսերական իշխանութեան՝ զրկեմք զորդին մեր զանդրանիկ զԱլեքսիս 'ի ժառանգութէ աթոռոյս Ռուսաց զհետ մեր. և կար-

զերադ յայտ առնելոյ ժառանգ թագաւորութեան մերոյ զորդին մեր զկրտսեր զՊետրոս՝ թէպէտ և գեռահասակ, առ 'ի չգոյէ այլոյ ուրուք արժանաւորի ։։ Այս վճիռ հրատարակեցաւ 'ի Մոսկուա յամին 1718 'ի փետրուարի 14. և Ալեքս ստորագրեաց 'ի նամակին՝ իրաւունս տալով վճ[ռո]յ հօրն ։ Ցայնժամ գնաց ինքնակամն 'ի մայր եկեղեցին, և անդ վերստին յընթերցումն եա զվճիռն, ընդ որ հաւանեցան և ամենայն եկեղեցականքն և ձեռն եդին վճռոյն ։

Կասկած կալեալ ասենք՝ եթէ այսմ ամենայնի մեծաւ մասամբ պատճառ առաւել իցէ Կատարինեայ մօրուին Ալեքսի. և թերևս յիրաւի, որպէս թուի յիրացն զինելոց ։ Քանզի ոչ շատացեալ Պետրոսի այնու վճռով խորհէր եթէ յետ իւրոյ մեռանելոյ անշուշտ ոչ կացցեն յակատամանի և Կատարինէ զբախոյն, և որդի նորին Պետրոս յերեսաց Ալեքսի և կուսակցաց նորա. հարկ համարէր արդ արկանել զԱլեքս յարեւէ ։

Այլ տագնապ տարակուսանաց պատեալ պաշարէր զնա, զի չգտանէր 'ի մատեանս օրինացն իրաւունս խորհրդոց իւրոց, մանաւանդ թէ զնոյին հակառակն. զի յառաջ քան զամենայն ինքն էր գլխաւոր ոսոխ և ամբաստանն զորդւոյն, և դատաւոր և վկայ ։ Սակայն հնարեցաւ հաւաքեաց կուսակաց պաշտօ

ինչ գլուխս ամբաստանութեանց մարթա-ցաւ գտանել զորդւոյն իւրն զդաւա-ճանէ և զմատնչէ։ Սոփիայեաց և զորդին ողոքով և աղաչանօքն՝ խոստովանեալ լի-նել՝ եթէ կամեցեալ իցէ երբեք դաւել զհայրն, կամ թէ եղեալ իցէ 'ի մէջ ձեռն առ 'ի թշնամիս կենաց հօրն՝ ե-թէ երբեք ուրեք [illegible]մեր երևեցին։ Յայն-ժամ ետ նմա [illegible] պատասխանի Ալեքսէ զղջով, և ասէ. «Եթէ երբեք հրաւիրեսցեն զիս ապստամբքն հօրը յուրեանց կողմն կենդանութեան իսկ հօրդ իմոյ, հաւա-նեալ կամակից նոցին լինէի»։

Յետ չորից ամսոց քաղեալ 'ի բերա-նոյ Ալեքսի և զայլ խոստովանութիւն հանդէպ առաւօտեայն. սակայն և այն ոչ բաւական պատճառաւ. եթէ սպանանելոյ զնա։ Ասացեալ այսպէս առ դատաւորս և առ եպիսկոպոսունս, և խորհուրդ հարցանէր 'ի նոցանէ վասն առաւօտեայ իրացն՝ զի կարասցէ անտարակոյս խղճիւ յառաջ վարել զխորհուրդն։ Եւ նոքա խորհուրդ 'ի մէջ առեալ՝ պատասխանի ետուն իւրաքանչիւրքն եթէ արժան է նմա կե-նաց և մահու ըստ արարչագիր կարգին. եթէ կամիցի զմահ որդւոյն՝ հրաման է նմա 'ի գրոց սրբոց. յօրինակացն Մովսէսի և յօրինակէն Աբեսաղոմայ (որ այլ-ազգ էր յառաջնեայ իրացն). և եթէ հաճեսցի ներել նմա, օրինակ առցէ նե-րողամտութեան 'ի Քրիստոսէ. «Միթէ թա-գաւորի 'ի ձեռն Աստուծոյ է, ասեն.»

Մինչդեռ 'ի Մոսկուա կատարէր զնանն Ալեքսի, առաջին Շուեդաց փառ-Թայր խաղաղութեան ատենել ընդ Ռուսաց՝ միջնորդելով բարեխնամ խորհրդականին նորոյ քաղքի, որում անուն էր Կօերց։ Համանեցաւ և Պետրոս, և եղև ժողով մեծ յԱլանտ կղզի, յարում նախ քան զայսյ ուխտին ցաւցին Թագաւորքն երկոքեան զառաքինու բարեկամութե. զի Կարոլոս զարմոյց Պետրոսի զերկոսին զօրավարս նորա զԹորուպեցւոյ և զԿոլոմիքն, որք անդրանին 'ի պատերազմին Նուարդայի զերի վարեալ կային 'ի Շուեդս. և Պետրոս զարմոյց Շուեդաց զմարաջախան Էրէնշիլտ, զոր նորա ձեռամբ կալեալ էր նորա 'ի մերձեցուն նաւամարտի անդ իւրում։ Իսկ 'ի դաշնադրութե ուխտին այս պայմանք հաստատեցան 'ի միջի. Ա, Դարձուցանել Պետրոսի առ Շուեդս զՖինլանդիա և զմասն Քարելիոյ, 'ի ձեռին պահեալ զԼիվոնիա, զԻնկրիա, զԷսթոնիա և զԿարէլիա. Բ, Օգնական լինել Շուեդաց՝ զի առցէ անդրէն յԱնգղիացւոց զՓոմերանիա և զԲրեմա և զՎերտէն. Գ, Հաստատել զդաշն Մէքլէնպուրկայ յիւրում ամբողջութեն, Դ, Զի հաստատեսցէ Պետրոս յաթոռն Լեհաց զՍտանիսլաւ։

Ընդ այն աւուրս մեռաւ Կարոլոս ԺԲ, 'ի պատերազմի. և Պետրոս դարձաւ առ 'ի տանել զպարգաբերյն աշխարհին

խաղոյ ։ Քանդակագործութեանց դրադործարանս ապակի
աղբիւր կոյսոյ , եւս և յախճապակեաց , մե_
տաքսի . ոսկերչաց , շաքարեաց , հայելեաց , հալած_
դեան կերպարանաց , և արուեստից զինագոր_
ծաց անդամ ոսկեթելից ։ Արտաքին
ժողով խորհրդականաց կացոյց 'ի պաշտ_
պանութիւն օրէնսդրութեան հրահանգից , և ծախսա_
ցոյց դրդործարանիք զինուց ։ Պեղեաց և
ջրանցս՝ որովք միացոյց զգետն Նևա
ընդ այլովք նաւարկելի գետովք , և դիւ_
րացոյց յոյժ զերթևեկս վաճառականաց
'ի Պետրբուրգ ։ Յաւուրս վարեաց և ըն_
դդէմ կռուոյն մեծի խորամանկին՝ որում կցել ու_
նէր ծանր պատերազմ ընդ ծովային Ֆինլանդ_
ացւոց և ընդ Շուեդացւոց ։ Շինեաց և զնոր
քաղաքն Լադոգա ։ Եւ յայսմ ամե_
նայնի ոչ միայն եղեալ անձամբ վերա_
կացու կայր , այլ և խորով ձեռն ձե_
ռամբ զձեռն նաւագործարքեր , զյառաջնորդն
շարժեր , և վաճառականք ևս 'ի գործ ։ Մե_
ծամեծաց պատուակներ հրամանաւ կառուցեալ
'ի մերում՝ վայելչութեամբ կանգնել տաճա_
րաց ծաղկապատութեան կառուցից . կար_
ծեաց զխենեշութիւն 'ի հանդերձս , և
զզեղծանութիւն 'ի խորտիկս բազմաց ։ Յանձնեաց
քաղաքացիս կատարեալ զայլազգ թշուառա_
նութիւն . երաշխ 'ի մեջնոց զմոլորութս , կա_
տարելով անդ բարեկարգութիւնս և օրէնսդրութիւնս .
և միաբանեալ առաջ ընդ ամենայն Ռուս_
սիոյ զխնամս և զբժշկութիւն ։ Կարգաց եւս և որդ_
նոց զդաստիարակութիւն՝ ընդ հսկել 'ի հանձն_
[illegible]

ատենից վարժոցս արուեստիցն իւրոց, պատերազմի, ծովակալութեան, աղբերանի եկամտից և վաճառականութեան, և կարգեաց 'ի նոսա մանկունս ազատաց թըւով: Հրատարակեաց և մատեան օրինաց պարզ և համառօտ 'ի ռուս և 'ի գերմանացի բարբառ. և ուշի ուշով հսկէր 'ի ճշգրիտ կատարումն օրինացն:

Ցեսեալ Գէորգայ Ա. Թագաւորին Անգղիոյ, և այլոց ամենից Թագաւորաց Եւրոպիոյ զճոխանալ Պետրոսի յամենայնի, և զանցանել զզօրաւք 'ի նոցանէ, միաբանեցին՝ որպէս թէ խրատուածս տանել արքային Շուեդաց և դարձուցանել 'ի նա զՖինլանտիա և զԼիվոնիա, և չթողուլ 'ի ձեռս Պետրոսի, բայց միայն զՊեթերբուրգ. զՔրոնշլոթ, և զՆարվա: Ցայնժամ Պետրոս արտասահմանեաց արար 'ի Ռուսիոյ զՅիսուսեանսն՝ որք ընակութեամբ հաստատեալ էին անդանօր, և այնպէս արար հրամանակալացն Շուեդաց՝ զի թէ չիցէ հաստատեալ խաղաղութիւն 'ի միջի ըստ պայմանացն առաջարկելոց, առաքեսցէ առ զհաւատարիմն իւր 'ի Շուէտս: Եւ արար այնպէս, և առին Ռուսք քաղաքս և աւանս բազումս 'ի Ֆինլանտա և 'ի Հարաւակողմն Ստոքհոլմայ, և անխնայ աւերհարութիւն քանդեցին տունս հնգետասան հազար: Մինչեւ հաշտութիւն կալաւ դշխոյն Շուեդաց զԳէորգ. Թագաւոր Անգղիոյ, որ Պետրոսի մերժեաց զմիջնորդութիւնն, և

զանգատ կալաւ առ Գէորգ վասն զինա_ցից նորա, որ ըստ բաղձալ գլխոց 'ի մնաս և 'ի նախատակինս Ռուսիոյ բերքերին։

Եւ մինչդեռ տակաւին ամբարտաւանդէր զզօրս իւր 'ի խաղաղել ընդդէմ պետու_թեանցն դաշնակցելոց 'ի նպաստ Շվեդիոյ, և 'ի միւս կողմանէ զօրք իւր 'ի նաւա_մարտս յաղթութիւն գործէին ընդդէմ Շվեդաց, Փեդերիկոս այրն Ուլրիկէյ ամբարձեալ յաթոռն Շվեդիոյ՝ միջ_նորդ խաղաղութե կալաւ զարքայն Գաղ_ղիոյ առ Պետրոս, և զինադադարութիւն եղև։ Կարգեցաւ ժողով Թագաւորաց 'ի Նայշթատ, յորում Պետրոսի աշխար_հաւն յաշս բազմաց՝ համաձայնութեան ամենե_ցուն մեծանձնացուցանէս գրաւելոց որչափ ինչ երկրակալութիւն առաջեալ էր նորա 'ի սահմանացն Քուրլանդիոյ մինչև յայն_կոյս ծոցոյն Ֆինլանդիոյ, և անտի և 'ի վեր զամենայն զհիւսիսականն Քեքս_հոլմայ. և հաստատեցաւ դաշինն ուխ_տին յ30 աւուր ամսոյն օգոստոսի, յա_մին 1721։

Այսպ 'ի մեծահանդէս կացուցին որք հաւանեցան 'ի Բեթերբուրգ տօնս մեծի և կարևոր ուխտի խաղաղութեան, ծե_րակոյտն և սինոդական միաբանութեան միաձայն եասուն անուանել զՊետրոս Մեծ, և Ինքնակալ, և Հայր հայրենեաց։ Իսկ նա այն ինչ զուարճացեալ յանձն իւր ընդ խաղաղութեան՝ ակն ունէր անխռո_վութ. և ամենահաս միտ զնեղ բարձա_

սանձելոյ ազատութեան իւրոյ, հարկեցաւ ՚ի նոր պատանեկութեան ձեռն արկանել ՚ի կողմն Ասիոյ։

Քանզի յաւուրս Դեկեաց կամ Լեզգեաց բնակիչք Կովկասու գլուխ ամբարձեալ ընդդէմ Հիւսեյնի շահի Պարսից՝ աւարառեցին զԱղուանս և զամենայն զարեւմտակողմն Կասպից ծովուն մինչև ՚ի Դարբանդ։ Յաւարի առին և զմեծ քաղաքն Շամախի, և սպանին զբազ-մամս յերկաց և ՚ի բնակաց անդ-ուոյն ըղ-Հայս և զՊարսիկս, ընդ որս և զընկե-րութիւն ռուսաց վաճառականաց ռուսացե-լոց անդր ՚ի Պետրոսէ։ Բողոք կոչեաց Պետրոս վասն իւրոցն առ Հիւսեյնի շահ. և տեսեալ զի նմա ոչ էին վրէժ էր զենդիւլոցն վասն անհաւատարմութեան ՚ի խռովութեանց իւրոյ աշխարհին, մանաւանդ թէ և ՚ի Պետրոսէ ձեռն օգնականութեան խնդրէր ընդդէմ Մահմուդ միրվէյսեան աւղան խանին՝ որ բռնացեալ էր յԱսպահան, յարեաւ Պետրոս քա-ռասուն և հինգ հազար արամբք, և կա-տարեաց ընդ նմա, և խաղաց եհաս մին-չև ՚ի Դարբանդ։ Յանձնեցան Ռուսաց, զի իշխան անտառին անդուրոյն այր գովեալ յոյժ և վասն մեծամեծ պատմեալ գործոց առ Պետրոս. և նա ներեաց ՚ի ներքս խռո-վութիւն։ Այսպէս հրաման ետ որ ձեռն պատանեկանացն, և լուաւ զի նաւքն նաւա-րականութեան վաճառականաց եկին, շատ հանե-լեցաւ զայնորիկ՝ զնշխարականութիւնն, և

դարձաւ անդրէն 'ի Մուղանս:

Իսկ խանն Գարսից Մահմուտ խաղաց զհետ նոցա և 'ի կողմանս Դաղստանայ՝ առ ի հարկանել զամենայն զՃանապարհայն, և բնակիչքն Կիլանու ապաւինեցան 'ի Ռուսս: Մինչ այս մինչ այն, շահ Թահմազ որդի Հիւսէյին շահին զօրացեալ առաքեաց դեսպան մի առ Պետրոս. և նորա հաստատել 'ի Պետերբուրգ՝ պայմանաւ ուխտի առանձնէր Պետրոսի զԴարբանդ, և զգաւառս Կիլանու և Մազանդարանայ. և Պետրոս խոստանայր օգնական լինել զօրաց շահ Հիւսէյինեայ և որդւոյ նորին:

Ընդ այն ժամանակս հրատարակեաց Պետրոս և մանաւանդ մի օրինաց վաճառականութեան, և արգելուլ զաւատաւորաց մեկնողականել զխեղճաց օրինացն, առնենականաց եւեթ առանձնել հրաման՝ զերկբայեկլի զեկոյս առ ծերականյան անուղղ հանել: Կարգեաց և զմի ոմն 'ի ծերականյա ժողովոյն անուն ընդհանուր տեղակալ, որոյ իշխանութիւն էր զխնել զընտացս սինեկլիտոսացն, կալ հանապազ առ Թագաւորին, և 'ի լինել նորա ուրուաքոյ՝ ունել զանեղին:

Բազում նորոգութիւն արար և յեկեղեցականան ամենայնու և եբարձ զպետ զծմունն՝ առաջնորդութիւն Թէոփանեայ մետրոպոլիտին Փրոպոլոֆոսկի. Թէոդոս և բազումս 'ի նոցանէ անկեալ կարգաւքն Թագաւորին, և նմա անուն կոչէին զնա:

գնելով Պետրոսի կանխաւ զհաւաքակա-ւոր պատմական հնութեանց Ռուսաստանի, հրամայեաց և բժշկի իւրում Արեշքինի անուն՝ առնել զհաւաքումն բնական պատմութեան, և վասն երկարաձգելոյ հաւաքմանցն կանգնել շինուած հոյակապ՝ համապատշաճ առաւել զմուսան ամենեցուն, և պատուիրեաց հիւրասիրել զեկեալսն խնդրելի, գինեաւ, ջրով և պատանդերով, կարգելով առ այն եկամուտ տարեկան:

Կանգնեաց և Ճեմարան գիտութեանց՝ ծանր ծանր պայմանս կարեւորս յանդգամոց նորին պահանջելով: Առանձին խնամով ուշ կալաւ թարգմանութեան բազմապատիկ մատենից, այլ 'ի ձեռն օրանց քաջ լեզուագիտաց, զորս և յաղագս առատս կամէր, և ըստ ամենայնի հմուտս հայրենին բարբառոյն:

Յայն միջոց ժամանակի կամեցեալ հաւաստեաւ պսակել զԿատարինէ 'ի կայսրուհի Ռուսիոյ, առանձին հրովարտակաւ հանդիսացոյց զկատարածս և զարժանիս նորին, և ապա յ18 մայիսի յամին 1724 եղ. զթագն 'ի գլուխ Կատարինեայ 'ի մայր եկեղեցին Մոսքուայի, հանդիսաւոր առնելով զպսակահին Քուրլանտիոյ զդուստր երիցագոյն իւրոյ Իւանայ, և զդուքսն Հոլշթէյնայ. Իսկ և եղին յեկեղեցւոյն՝ եա առնել յառաջնոյ կայսրուհւոյն զդաւանութան և զդաւանս: Յետ այնր հանդիսին՝ որ զմե-

նայն մեծավայելչութեան հանդերձանօք կա-
տարեցաւ 'ի մեծաշուք խնդակցութեան,
հաստատեցաւ այլով հանդիսիւ. և խօ-
սումն Աննայի դստերն Պետրոսի ընդ
դքսին Հոլշթէյնայ:

Այլ իբրև վախճան եղև այսր ամե-
նայնի արքունութեանց՝ ժամանեցին ա-
ւուրք վճարոյն Պետրոսի: Քանզի ան-
չափ վաստակքն՝ յորս անձնատուր էր
'ի սկզբանէ հետէ թագաւորութեան՝ վա-
տեցին զառողջութիւն նորա. և առաւել
զառատաձեռնութեանն Ալեքսեի, և մահ
որդւոյն Կատարինեայ զառանցուցա-
նէին նմա և ևս զցաւս մարմնոյն. այլ
և միխիթարութիւն ապաշխարանաց նմա այնու-
հետև յանմոռանալոյ անտի խաղալ: Զի Կա-
տարինեայ ապաշխարեցաւ իմն 'ի նեղա-
սիրտ զննացից խոթամբն խնդակցութեան՝
խնդրէր զփոփոխմունս իւր 'ի մանկամտութե
անենեկապանեին իւրոյ Մոնսէս անուն ապա-
տանւոյ: Այն ունէր և՝ եթէ յետ
պատահմանն 'ի կայսրուհւոյ Ռուսիոյ՝ անց-
ցէ և յաթոռն Պետրոսի. այլ չգտանել
ինչ նշանակ այնպիսի 'ի հրովարտակին՝
սկսաւ անդրանիկ 'ի միտս իւր զդատե-
րացն իւր և զամուսնին և զայլս:

Ցոհմն աղքատնի 'ի Փեթերբուրգ էր
յայնժամ. և անդ Պետրոս անհանգիստ
մնացեալ 'ի յորդա անընդհատ նախանձա-
արատեութ., զհատարակ գիշերաւ յա-
րուցեալ ենոս յանկարծակի 'ի ան-
նեական անդր՝ ուր նշքէր երկաթն Ռուսի-

ընտրեալ զկողմն յոր ձեռն անտառն առաջնորդեսցէ զերդ» :

Ցորքանեցաւ այնուհետեւ վճիռ դատապարտութեան Ալեքսի 'ի բերանոյ ատենին . և իբրև ընթերցաւ այն հրապարակաւ , թալացեալ մահու անկաւ , ասեն , զԱլեքսիւ , և առաջ հարեալ 'ի կաթուածէ մեռաւ : Են որք ն եթէ Պետրոս ինքնին իւրով ձեռամբ գլխատեալ իցէ զորդին . այլք՝ թէ 'ի ձեռն այլոյ ուրուք լեալ իցէ գլխատումն . և կէսք՝ թէ 'ի թունաւորեալ խառնելոյ մեռեալ իցէ Ալեքս : Այս ինչ հաւաստի է , զի Պետրոս կարգեաց նմա յուղարկաւորութիւն մեծ . և առաջս պատուհասեաց զպատողումն իւրև դաւակիցս Ալեքսի : Արդարահայած Լոփուխինն եղբայր Եւդոքեայ մօրն Ալեքսի , Ալեքսանդր Քիքին , եպիսկոպոսն Ռոստովայ , Փուսթինեոյ դրան երեցն Եւդոքսեայ , այսպես անուանք : Կլեպով զօրավար մատրիտն Եւդոքսեայ սպանաւ 'ի կախաղանի : Եղբցունք և միանձունք յիսուն և հինգ զօրավարքն Ալեքսի՝ գլխատեցան շուրջ զկախաղանաւն . և այլք կին որք ըստ նոցին օրինակի սպանեան , էին եւ որք յաքսորս տարաքեցան . և Եւդոքսեա ինքնին ձաղկեալ յերկուց հաւատաւորաց՝ արգելաւ 'ի մենաստան ուրեք 'ի նորին Լադոկա :

Սակայն ոչ յապաղեաց աստուածային խղճմտին տագնապեցուցանել զՊետրոս , և

տապաշաւն այն գործոյ նմա անդրէն զփառս առաւլեաց վաստակոյն։ Ցեա ատեան ժամանակի և մահ որդւոյն Կատարինեայ՝ զոր կացուցեալ էր ժառանգ Թագաւորութեանն՝ յաւելեալ ՚ի մահ անդրանկին իւրոյ, լքոյց զնա ՚ի քաղութէ սրտին. մերժեցաւ այնուհետև ՚ի զգօնութէ մտացն, անկաւ Թուլացաւ ՚ի այնդունէ հոգւոյն, և փակեալ զանձն իւր ՚ի Փեթերհոֆ՝ եդ ՚ի մտի սովամահ վճարել ՚ի կենաց, սպառնալիս մահու կապեալ ՚ի վերայ՝ Թէ որ իշխեսցէ մատչել առ նա։ Երկն եկաց առ դուրս նորա քաջ իշխանն Տոլկորուքի, և բաղխեաց ուժգին։ Ի ձայն սպառնականն գոչէր Թագաւորն ՚ի ներքուստ, զի Թէ իշխեսցէ յերեսս անկանել նմա՝ բարձցէ զգլուխն ՚ի նմանէ։ Այլ Տոլկորուքի այնդէր և ասէր. «Բա՛ց զի խօսեցայց ընդ քեզ։ Համեալ կամ ՚ի ծերակուտէ անտի հարցանել ցքեզ՝ Թէ զո՛ կարգեսցես լինելակալ փոխանորդ քո, որովհետև դու հրաժարես յաթոռոյդ»։ Ոչ համբերեաց Պետրոս արտաքսել սիրոյ իշխանին, երաց զդուռն և անկաւ ընդ առաջամանցաւ նորա. անդաց զգօնութէ խորատոյց ճշմարիտ բարեկամին, և էառ վերստին ՚ի ձեռս զսանձ կառավարութէ աշխարհին։ Առցուք և մեք անդրէն զթելն պատմութէ զամենի գործոց Ինքնակալին։

Մինչդեռ 'ի Մոսկուա կատարէր զտօնն Ալեքսէի, ազդեցին Շվեդաց փութայր խաղաղութիւն առնել ընդ Ռուսաց՝ միջնորդելով թագաժառանգին Հոլշտէյն-Գոթորպին իւրոյ քեռին, որում անուն էր Կարլոս: Համաձայնեցաւ և Պետրոս, և եղև ժողով մեծ յԱլանտ կղզի, յորում 'նախ քան զ[illegible]իս ուխտին ցուցին թագաւորքն երկոքեան զարդիւնս բարեկամութեան. զի Կարոլոս դարձոյց Պետրոսի զերկուսին զօրավարս նորա զԹրուպեցքոյ և զԳոլովին, որք անդրամին 'ի պատերազմին Նարվայի գերի վարեալ կային 'ի Շվեդս. և Պետրոս դարձոյց Շվեդաց զմարաջախտն Ռենշիլդ, զոր իւրով ձեռամբ կալեալ էր նորա 'ի մերձենումն նաւատորմին անդ իւրում: Իսկ 'ի դաշնադրութեան ուխտին այս պայմանք հաստատեցան 'ի միջի. Ա. Դարձուցանել Պետրոսի առ Շվեդս զՖինլանդիա և զմասն Քարելիոյ, 'ի ձեռն իւր պահել զԱխտուրկ, զԻնկրիա, զԷսթոնիա և զԼիվոնիա. Բ. Օգնական լինել Շվեդաց՝ զի առցեն անդրէն յԱնգղիացւոց զՓոմերանիա և զԳրեմէն և զՎերտէն. Գ. Հաստատել զդուքսն Մեկլենպուրկեայ յիւրում տէրութեան. Դ. Զի հաստատեսցէ Պետրոս յաթոռն Լեհաց զՍտանիսլաւոս:

Ընդ այն աւուրս մեռաւ Կարոլոս ԺԲ, 'ի պատերազմի. և Պետրոս դարձաւ առ չ առնել զարդարութիւն աշխարհին

առաւելոց վարժոցս արդարադէն եղանց, պատերազմի, ծովակալութեան, արհեստի եւ կամանաց եւ վաճառականութեան, եւ կարգեաց 'ի նոսա մանկունս ազատաց թուով: Հրատարակեաց եւ մասնաւոր օրինաց պարզ եւ համառօտ 'ի ռուս եւ 'ի գերմանացի բարբառ. եւ ուղղի ուղղով հանէր 'ի ճշգրիտ կատարումն օրինացն:

Ցեսեալ Գէորգայ Ա. Թագաւորին Անգղիոյ, եւ այլոց ամենից Թագաւորաց Եւրոպայոյ զճոխանալ Պետրոսի յաւենայնի, եւ զանցանել զբազմօք 'ի նոցանէ, միաբանեցին՝ որպէս թէ խրատուսս առնել աղքային Շվետաց եւ դարձուցանել 'ի նոա զՖինլանտիա եւ զԼիվոնիա, եւ չթողուլ 'ի ձեռս Պետրոսի, բայց միայն զԲեթըրպուրկ, զՔրոնշթատ, եւ զՆարվա: Յայնժամ Պետրոս արտասահմանեաց արար 'ի Ռուսիոյ զՅիսուսեանս՝ որք բնակութեամբ հաստատեալ էին անդանօր, եւ այլ արար հրամանակալացն Շվեդաց՝ զի թէ չիցէ հաստատեալ խաղաղութիւն 'ի միջի ըստ պայմանացն առաջարկելոց, առաքեսցէ առէ զնաւատորմն իւր 'ի Շվէտս: Եւ արար այնպէս, եւ առին Ռուսք քաղաքս եւ աւանս բազումս 'ի Հիւսիսոյ եւ 'ի հարաւակողմն Ստոքհոլմայ, եւ անխնայ աւարհարութեամբ քանդեցին առաւել քան հնգետասան հազար: Միջնորդ հաշտութեան կոչեաց իշխանն Շվեդաց զԳէորգ Թագաւոր Անգղիոյ, այլ Պետրոս մերժեաց զմիջնորդութիւնն, եւ

զանձնատուր կալաւ առ Գեորգ վասն զի նա_ յեյց Նորա, որ ըստ բաղձանս դրելոց 'ի ձեռաց և 'ի Նախանձանս Ռուսիոյ ընդդէմն:

Եւ մինչդեռ առաւելուն ամբարտաւանէր զզօրս իւր 'ի խաղալ ընդդէմ ապստամբութեանցն գաւառականացն 'ի Նպաստ Շուեդիոյ, և 'ի միւս կողմանէ զօրք իւր 'ի Նաւահանգիստ յաղթութիւն գործելոյն ընդդէմ Շուեդաց, Ֆրեդերիկոս այրն Ուլրիկեայ ամբարտաւանեալ յաթոռն Շուեդիոյ՝ միջնորդ խաղաղութեան կալաւ զարքայն Գաղղիոյ առ Պետրոս, և զհնազանդութիւն եղև: Կարգեցաւ ժողով խաղաղութեան 'ի Նայշթատ, յորում Պետրոս առհասարակ յաւէլ բազմաց՝ հաճութեամբ ամենեցուն միջանցիկնապէս զզուելոց որչափ ինչ երկրակալութիւն ատարրան էր Նորա 'ի սահմանացն Քուրլանտիոյ մինչև յայնկոյս ծոցոյն Ֆինլանտիոյ, և անտի և 'ի վեր զամենայն զհիւսիսակողմն Քեքսոհոլմայ. և հաստատեցաւ պայմանն ուխտին յ30 աւուր ամսոյն օգոստոսի, յամին 1721:

Այսպէս 'ի մեծահանդէս կացուցանեալ տօն հաւանեցան 'ի Բեթրպուրգ աւուրս մեծի և կատարեալ ուխտի խաղաղութեանն, ծերակոյտն և սինոդոսն միաբանութեամբ մատուցին անուանել զՊետրոս Մեծ, և Իմբերադոր, և Հայր հայրենեաց: Իսկ նա այն ինչ զուարճացեալ յանձն էառ ընդ խաղաղութեան՝ անդ ունէր անխափանն. և անդադրհան միտ զինք բարեպա_

ւանձնելոյ պետութեան իւրոյ, հարկեցաւ 'ի նոր պատերազմ՝ ձեռն արկանել 'ի կողմն Ասիոյ ։

Քանզի ազգն Լեկեաց կամ Լեզգիք բնակիչք Կովկասու գլուխ ամբարձեալ ընդդէմ Հիւսիսին շահի Պարսից՝ աւարառակեցին զՇիրուանս և զամենայն զվաճառականութիւնն Կասպից ծովուն մինչև 'ի Դաղստան ։ Յաւարի առին և զմեծ քարավանն Ռուսաց, և սպանին առաւ բազումս յեկաց և 'ի բնակաց անդուոյն ըզհայս և զՊարսիկս, ընդ որս և զընկերութիւն ռուսաց վաճառականաց առաքելոց անդր 'ի Պետրոսէ ։ Բողոքս կողման Պետրոսի վասն խռովոյն առ Հիւսիսին շահ․ և անսաստ զի նմա ոչ լինէր փոյթ էր զերդելոյն վասն անհաստատութեան 'ի խռովութեանց իւրոյ աշխարհին․ մինչաւանդ թէ և 'ի Պետրոսէ ձեռն օգնականութեան խնդրէր ընդդէմ Միրհմուտ միրվէյիզ անուն խանին՝ որ բռնացեալ էր յԱֆղանհան, յայնժամ Պետրոս քառասուն և հինգ հազար արամբք, և կառավարին ընդ նմա, և խաղայ և հասա մինչև 'ի Դաղստան ։ Յաղթողեաց Ռուսաց, զի իշխանն անտառին անդուստ այր զօրաւոր և վասն՝ մնալոյ զպատերազմն զօրանցն առ Պետրոս․ և նա նստեալ 'ի Դերբէնդ խաղաղութեամբ ։ Արդ զայս կերպ էառ զի ձեռն պատերազմականացն, և լուաւ զի նաւքն նաւաբարձառորք վտանգեալ էին, շատ համարեցաւ զայնչափ զերկրորդականութիւն, և

դարձաւ անդրէն 'ի Մոգութիւն ։

Իսկ խանն Գարոնց Մահմետա խռովեաց զնոյն և 'ի կողմանս Դաղստանայ՝ առաւել հարկեալ զամենայն զձանձրութիւնն, և բնակիչքն Կիլանու ապստամբեցան 'ի Ռուսաց ։ Մինչ այս մինչ այն, շահ Թահմազ որդի Հիւսէյինին շահին զօրացեալ՝ արձակեաց զդեսպան մի առ Պետրոս . և նորա հաւանեալ 'ի Բեթերբուրգ՝ պայմանաւ ուխտի առանձին Պետրոսի զԴարբանդ, և զգաւառս Կիլանու և Մազանդարանայ . և Պետրոս խոստանայր օգնական լինել զօրօք շահ Հիւսէյինայ և որդւոյ նորին ։

Ընդ այն ժամանակս հրատարակեաց Պետրոս և մանաւանդ մի օրինաց վաճառականութեան, և արգել դատաւորաց մեկնաբանել զիմաստս օրինացն, սահմանելով և եթ առնել հրաման՝ զերկբայելի դէպս առ ծերակոյտ անդր հանել ։ Կարգեաց և զմի ոմն 'ի ծերակոյտ ժողովոյ անուանեալ ընդհանուր ատենակալ, որոյ իշխանութիւն էր դիտել զընթացս ամենայն ատենացն, կալ հանապազ առ Թագաւորին, և 'ի լինել նորա բացակայ՝ ունել զտեղին ։

Բազում նորոգութիւնս արար և յեկեղեցական առաջնորդութեան և եբարձ զեղծմունս՝ առաջնորդութեամբ Թէոփանեայ մետրապօլտին Փրոկոպովիչ . Թէպէտ և բարձուցեալ 'ի նախնեաց անտի կարգացն Թագաւորին, և ինքն անզգամ կոչէին զնա ։

Գնելով Պետրոսի կանխաւ զհաշտակա-
ւոր պատճառն հեռութեանն Ռուսաստանի,
Հրամայեաց և բժշկի իւրում Արեշքին
անուն՝ առնել զհաւաքումն բնական
պատմութե, և վասն երկարաձգելոյ հա-
ւաքմանցն կանգնելով շինուած հայրա-
կայք՝ համանգամայն արար զմուտն ամենե-
ցուն, և պատուիրեաց հիւրասիրել զե-
կեղեցին խաճելեւ, զինեալ, ցուցով և
պատմագերով, կարգելով առ այն եկա-
մուտ առաջեկան :

Կանգնեաց և Ճեմարան գիտութեանց՝
ծանր ծանր պայմանաւ կարևորս յանգա-
մանց նորին պահանջելով: Առանձին խնա-
մով ոչ կարէր Թագաւորութիւն բազմա-
պատիկ մասանց, այլ ՚ի ձեռն պայմանց
քաղէ լեզուաբանութեանց, զորս և յաղագս
ռուսաց կամէր, և բազմ ամենայնի հմտուած
հայրենի բարբառոյն :

Յայն միջոց ժամանակի կամեցեալ
Հռչակաւոր առնել զԿատարինէ ՚ի կայս-
րուհի Ռուսաց, առանձին հրովարտա-
կաւ հանդիսացոյց զմեծամեծս և զժո-
ղովուրդս նորին, և առաջ յ18 մայիսի յա-
մին 1724 եպ. զԹագն ՚ի գլուխ Կա-
տարինեայ ՚ի մայր եկեղեցին Մոս-
կուայի, հանդիսապէս օծանելով զՏիրու-
հին Քուպըլանսկոյ դպրապետ երկրորդ իւ-
րոյ Իւանոյ, և զդուստրն հոլսթենայ.
Իսկ և ելին յեկեղեցւոյն՝ եւ առնել
յառաջնոյ կայսրուհւոյն զդստերն և
զդուստն : Յետ այնր հանդիսին՝ որ գոհե-

նայն մեծավայելչութ հանդերձանաց կա-
տարեցաւ ՚ի մեծազօր ինքնակալուհւոյն, հաշտեցաւ այլով հանգիստն. և խո-ստումն Աննայի դստերն Պետրոսի ընդ-դքսին Հոլսթէյնայ:

Այլ իբրև վախճան եղև այսոր ամե-նայնի արարածութեանց՝ ժամանեցին առ-աւուրք վշտացն Պետրոսի: Քանզի ան-ցանք վաստակքն՝ յորս անձնատուր էր ՚ի սկզբանէ հետէ թագաւորութեանն՝ վա-տնեցին զառողջութիւն նորա. և առաւելա-գոյն զատապարտութեանն Ալեքսի, և մահ որդւոյն Կատարինեայ զառանձնացուցա-նէին նմա և ևս զցաւս մարմնոյն. այլ և մխիթարութիւն ապականեաց նմա այնու-հետև յամենայնէ անմահ խաղէ: Զի Կա-տարինեայ տաղտկացեալ իմն ՚ի նեղու-թեան զնացեալ խոհադին ինքնակալութեն՝ խնդրէր զփոփոխմունս իւր ՚ի մտերմութեան սենեկապանին իւրոյ Մոէնս անուն պա-տանւոյ: Այն ունէր նա՝ եթէ յետ պատժեմանն ՚ի կայսրութեանն Ռուսիոյ՝ անց-ցէ և յաթոռն Պետրոսի. այլ չգտեալ ինչ նշանակ այնպիսի ՚ի հրովարտակին՝ սկսաւ անդադանել ՚ի միտս իւր զգաղտ-րութն իւր և զամուսնոյն և զանէր:

Ցոհմի արքունի ՚ի Փեթերհօֆ էր յայնժամ. և անդ Պետրոս անանդորր մնացեալ ՚ի յոյժս անընկճելի նախանձու ապստամբութեն, զհաստատակ գիշերաւ յա-րուցեալ եմուտ յանկարծակի ՚ի սե-նեակ անդր՝ ուր ննջէր իշխանն Ռուսի-

[illegible]

ւորք: Կամեցցի՞ս վերծել խնդրել զԹշնամա-
նացն, անկեալ Մովսէս 'ի բերան արդ որդ-
ւոց. խոկ 'ի մերձել 'ի բաց զկայարա-
հին՝ բերէր Ճանապարհք աստուծոյ կեան,
աստանց մանադի փառաց քոց»: Գե-
տարա զարդարըլով տասնակայակ՝ անդը-
Թիլթ զանքն այլչ ունէր 'ի Ռեփսիմեին յեր-
կար, և տարա եւ 'ի բաց 'ի անձնելէ ան-
ասի անպատրաստ, և ընդ ժամս երկուս
Ճնեմս ասնեալ ատաղձապատ 'ի որոհ
անոք՝ եմնւաս զարդելու 'ի անձնեանն աս.
Ռեփսիմեին ասելով. «Կորիցէ Մովսէս. և
յայտնեցէ զորցն վկայաւղ դշխոյին 'ի
կարունաս ննջին զարձցի»: Եւ անկեալ յա-
ռաջ մինչև ցանձն իւր՝ ոչ բնաւ խօսա-

կից եղեւ ընդ Կաթողիկոսաց առանձինն, և ոչ վայրկեան մի ժամանակի եկեաց միայն ընդ նմա: Մովսէս և քոյր իւր ամ բամբասանեցան աղաղակս առ նոա դոլ, որ առաքեցեալ էր իշխանապետաց ընդ պատժով մահու. վասն որոյ առանձինն դըր-խառնեցաւ, և երկրպագն խորհրդականա-ձայնեցեալ մեռաւ:

Սակայն ոչ առաւելին զգուշանալ. որ ըստ օրէ և ոչ վճռացն. 'ի վերայ եկեղեց ժո-ղովուրդ ոչ առաքեցելին զԹեոդորոս 'ի խնդրանաց իւրոց հասարակաց: Զօր հանապազ զորդցեւս էր առ ծերունւոյն. էր երրէք զի և երկեկցս զնուացեալ ամեայ՝ զորս ցն-ընել առեալ անեցուցանէր, և ազատութեան խորհրդոյն և նորաձեւս զառատութեան առաւել լուծանէր զզօրութեանն խնդիրս, վասն որոյ առաքեալնէին սինե-գետանքն և զառատութիւն, և զբոշնէր 'ի թղթի համառօտիւ զկարծիս իւր կամ զմիտսն:

Երկուք առաքեալք յառաջ քան զմեծ իւր յուղի անկեալ գնաց 'ի լինելն Իշ-մեն, զի տացէ հաւատքն զադի Քաղաք վայրացն 'ի ընթացք մի՝ ամենայն պատահեցոյ 'ի նմա զկարգեալս 'ի այնչափ նուաճեցելոց: Այլ ապաքէն և Զքանեցեալն Լաւոնեայ, զոր և ինչքն իսկ զդուլս կարևոր գործոյ. իւ-րոց համարէր: Նա այնպէս յայս 'ի շարժ-ման կալեալ. ահա ունէր զգէմ. ունել խոհեմութեան և որ ըստ օրէ անկարգանելոյն: Այլս բանսն ապաք անձին առաւելեալ

զատանիլ և հանդիսիւ ջրօրհնէից 'ի տօնի յայտնութեան Տեառն առ Նեւա գետով յամին 1725. և հարկեալ 'ի ցրտոյ ան-կաւ 'ի անկողին անհնարին, և տառապեցաւ ախտաւն յոյժ, մինչև անկանել նմա 'ի մահիճս մահու։ Ի 26 յունուարի ըն-կալեալ զհոգևոր նախապատրաստն ըստ իւրում կրօնին, խնդրէր 'ի ձայն բարձր զողոր-մութիւն Աստուծոյ. ասէր. « Յուսամ յԱստուած, որ զթութիւն անհնարին ցուցէ յիս վասն ամենայն բարութեանց զոր ա-րարի ազգիս իմում »։ Կուսակցացն ըմ-ժխտէք յաղթութիւն, և 'ի կամել միջնա-բուժին զարմանս տանել՝ կարէաւ զթա-ցաւորին բժշկաց ախտոյ, և ապա ձեռնա-կեալ 'ի նմա բարեկեցութեան, հայցել վայր-կեան մի և ժամանակի զանձանց եղեալ՝ կամեցաւ գրել, և անուանելոց յաջորդ թագաւորութեանն զՊետրոս Բ., զորդի Ալեքսի։ Իսկ անդէն թագուհւոյն, և ժամս հնգետասան տագնապեալ յեր-կարէր 'ի հոգեվարս։ Ապա 'ի 28 յու-նուարի 'ի չորրորդ ժամու առաւօտուն՝ յորում պահու աւանդեր էր յանձնել 'ի գործս պետութեան՝ վճարեցաւ զքառա-սուն և զերիս ամս թագաւորութեան իւ-րոյ, և զյիսուն և զերկուս կենաց իւ-րոց. կեանք՝ որով դեռ ևս կենդանի է Ռուսիա։ Զի առանց մեծաց կեանք՝ ոչ յանձինս նորա վախճանին։

Համարձակագեղ էր Պետրոս և աշխատա-սէր, այլ անհաւանահայեաց և խրոխտ.

ազնւեցից 'ի բանս և հաստատամտախօս. ան-
անեցող անէթնեթից և սիրող պատրաստու-
թեն. ցանկալ վաստակել 'ի անէնչ մեծամեծ
իրաց. և անխոնջ 'ի վաստակս առ 'ի
հասանելոյ ընդձեղն: Արդարադատ էր և
ճշմարտասէր, և 'ի խնդիր ճշմարտու-
թեան և արդարութեան և առ անկաշառագոյնս 'ի
մանրակրկանէ զննէանէր, և 'ի խոստովանութիւն
անաչառաս անխինայ ձեռն արկանէր:
Մեծ էր Պետրոս 'ի բարս, ոչ միայն զի
այնովիմբ ուղեր բարս 'ի ինքն, այլ զի
այստեղեաց զնուարն և ընդդէմ առաքինութ-
բար զաստուածպաշտութեան յոր մնանելով
էր 'ի մանկութենէ: Մեծ եւ եղաւ 'ի
գործս՝ զանձն 'ի բարին եղեալ յօգուտ
խաղաղ աշխարհին, և մեծամեծս արար-
քեալ յամենայնի: Սակայն և նա ինք-
նին զկիրսն առնել զտկարութե մարդ-
կային բնութեան, և առնելով զի յանկա-
մայս ձգի երբեք երբեք 'ի յանցմունս՝
զորս պախարակելն ճանաչէր, բաղդատել
մտազանէ զանձինս ցաւագին. « Խղճմտի եմ
ես. զի կարողացեալ նորոգել զազգն իմ,
այլ ոչ և զանձն իմ »:

Ոչ ոք առնել կարծեցան զնա Ռուսաց
ամենայն, յորում և առ սիրոյ, և յերկրպագ-
տապէտ մեծաց, և ոսանք առ հեթանոսն:
Ընդ ամենայն անդուլ աշխարհին ընդ
գլխաւորականութեան և զարձանս նորա. և
ոչ այնու շատացեալ, խնամով հաւա-
քեցին զոր ինչ միանգամ զանձն զնորա
տուանելն. և մինչև ցայժմ պահպանեն

[illegible]

ԿԱՑԱՐԻՆԷ Ա.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

կեաց զգլուխս խորհրդականացն՝ և առ նմին յայս արար եթէ Թագաւորեաց Կատարինէ ։ Ի յեղանակաւն պատահարէն յառաջոյ հարեալ խորհրդականացն , փոխանակ զդէմ ունելոյ՝ անդէն զաղաղակ բարձին ընդ ապահովական գնդին . «Կեցցէ Կատարինէ գլխոյ ամենայն Ռուսաց »։ և երդուան զերդումն հաւատարմութեան ։ Այսպէս և Թէոփանէս արքեպիսկոպոսն Նովկորոդայ պատարագ մեծի ունելով յաչս ամենեցուն վասն խաղաղ իշխանութեան և մեծութեան ընդ Պետրոսի մեծի՝ յայս արար ամենայն աւագանւոյն և ժողովրդեան , եթէ Պետրոս Երրորդն ատեցեալ էր զնա , ասէ , թէ ոչ վասն այլոյ իրիք պատահեցաւ զԿատարինէ , բայց զի կրօնաւոր նորա ընդդ[illegible] Թագաւորին զհետ էր ։

Կատարինէ նախ առաջին արար ըն[illegible] զաւակին խաղաղ Անգղիոյ խառնեցեալըն ընդ զօրս Հոլշթէյնայ . առա[illegible] զինուորացն զպատրաստեալ առ[illegible] նոցա , և չինեաց բերդս [illegible] մի յերկրին խաղաղութեան , զորոց կառուցած էր աշխատասիրութեամբ ։

Իսկ Ծևեւ [illegible] որ բնաւ օրէ անիրաւաբանեալ 'ի մեծաց կանանց գլխոյդն և աշխատութեան , Հետամուտս եղև զԹագաւորութիւնն գլխոցն [illegible] և 'ի Թուանս իւր անկուսանել , վասն որոյ եղղորդին իւր զխնամակալութիւն 'ի ձեռնիւտան գլխոյդն՝ մինչև ամենայնութեամբ

զնա ընդ Նաստասլեայ գաւառը մեծին Գե-
տրասի : Այսպէս օգնական իւր կամեցեալ
ածել զկայսրն Գերմանացւոց զԿարոլոս
Զ. յորդորեաց զնա դաշն նիզակակցու-
թեան հաստատել ընդ Ռուսիոյ 'ի 6 օգոս-
տոսի յամին 1726 : Ընդ այս միաբա-
նութիւն Ռուսաց ընդ Գերմանացիս
զժգոհեալ Գէորգայ թագաւորին Անգ-
ղիոյ՝ 'ի նախանձ մեծ զրգռեալ զդա-
շնակս 'ի պետութեանց Եւրոպայ, բայց 'ի
թագաւորէն Բրուսիոյ, և եղև ժողով
մեծ յԱննովէր. և դէպ ժամու ան-
ցանին 'ի վէճ գալ ընդ Ռուսիոյ : Ցայս
միտս արձակեաց թագաւորն Անգղիոյ
երկու նաւատորմս 'ի Բէլթ և 'ի Քրոնշ-
թատ, և առաքեալ Դանեաց յաւել 'ի
նոսա և ապաքէն մի յիւրոց նաւուցն :
Այլ Կատարինէ խոհական հանճարով
ոչ լինէր խլրտեալ յահէ նոցա՝ հաստա-
տուն եկաց յուխտին Գերմանիոյ :

Առանձին խնամ կալեալ Կատարինէ
բարւոք դաստիարակութեան որդւոյն Ալէք-
սի, զոր կամէր կարգել յաջորդ իւր 'ի
թագաւորութիւն : Զայն իբրև զգացին
մեծամեծքն դատապարտողք Ալէքսի,
երկուցեալ 'ի վրէժխնդրութենէ որդւոյն,
յորդոր եղեն Կատարինեայ առաջել
զդաստիարակութիւն յուսումն 'ի տար աշխարհ.
և խորհուրդ կալան՝ զի 'ի մեռանել զեղ-
խայեն ընդ հուպ, որպէս էր կարծել 'ի
վատառողջ կենաց նորա, առցեն զթա-
գաւորութիւն գաւառը նորին Աննայի :

նէն. որոյ [illegible] 'ի անօրէն Թագաւո_
րութեան զանձն հարկանէր։ Ասէ ցնա Պե_
տրոս. «Արդ՛ կաց, և տուր ինձ պա_
տասխանի. չէ ինչ հարկ [illegible]_
ցես»։ [illegible] Սիմոնին [illegible].
և Պետրոս [illegible] նմա զոր 'ի ձեռն
այլոց և Սիմոնին [illegible] էր
[illegible]՝ ասէ. «[illegible] է 'ի [illegible]
[illegible] ընդ այդն [illegible]
[illegible]»։ Իսկ Սիմոնին [illegible] պա_
տասխանի. «[illegible] քո [illegible],
[illegible], և զոր [illegible] [illegible]։
Այլ [illegible] ինձ առնել [illegible] զոր
[illegible]. [illegible] 'ի քէն, որ [illegible]_
[illegible]. և ընդէ՞ր [illegible]
քեզ [illegible] զայն. և ասաց [illegible]_
[illegible] և [illegible]_
[illegible]։ [illegible] [illegible]_
[illegible], [illegible] Սիմոն 'ի բերան [illegible]_
[illegible]. [illegible] 'ի [illegible] 'ի բաց [illegible]_
[illegible]՝ [illegible] [illegible],
[illegible] քոց»։ Պե_
տրոս [illegible]՝ [illegible]_
[illegible] 'ի Սիմոնին [illegible]_
[illegible], և [illegible] 'ի բաց 'ի [illegible]_
[illegible], և ընդ ժամն [illegible]
[illegible] 'ի [illegible]
[illegible]՝ [illegible] 'ի [illegible]
Սիմոնին [illegible]. «[illegible] Սիմոն. և
[illegible] 'ի
[illegible]»։ Իսկ [illegible]_
[illegible] ոչ [illegible]_

կից եղեւ ընդ Կատարինեայ առանձինն, եւ ոչ վայրկեան մի ժամանակի եկաց միայն ընդ նմա ։ Մտանէր եւ քաջ իւր առ բառանտանեցան պարագայս առաւել զօրէ, որ արդարեւ էր խորհրդատուութեան ընդ պատա-ժամ մահու ․ վասն որոյ առանձինն զդե-խատեցաւ, եւ երկրորդն խորհրդականա-ժողովեցաւ մեռան ։

Սակայն ոչ ախտակին զօրացմամբ, որ ըստ օրէ եւ ոչ մեռանցին ՚ի մերայ եկեղեց յի-շատակ ոչ արդարեւ զԿատարինէ ՚ի խնամոց իւրոց հատուցանելոց ։ Զօր հանապազ զարգացեալ էր առ ծերութեանն ․ էր երբեք զի եւ երկնից զհնազանդել անդր՝ զօրն յե-րեկ անդ անցուցանէր, եւ ազնուան խոր-հրդոցն եւ Նորդանանին զատուցաւթեան սուրբ սուրբ լուծանէր զզժուարութիւնս խնդրոց, վասն որոց մարտնչեն ան-զհօրութն եւ զառաւօտս, եւ զգուշանէր ՚ի թղթի հանճարաւորին զկարծիս իւր կամ զխնդիրս ։

Երբեք առնոյր յառաջ քան զմահ իւր յուզի անկեալ զնոյն ՚ի լիճն Նե-մեն, զի առաջէ հասուցանել զնաւ ջրով վայրագն ՚ի ընթաց մի՝ առնելով զհանգեր ՚ի նմին զկարգեն ՚ի այնչափ նաւաքեղեաց ։ Այս արար եւ Ջերմացեալ Լադոգայ, զոր եւ ինքն իսկ զգուշա կարեւոր գործոց խո-րոց համարէր։ Եւ այսպիսի յայր ՚ի շարժ-մանն կայրով. անդ ունէր զերէմ. ունել խօթութեան եւ որ ընդ օրէ անկարգանալոյն ։ Այսպէս քաւան արար անձին առանձնեաց

զատանիլ և հանդերձիւք Հոլովինեաց 'ի տօնի յայտնութեան Տեառն առ Նևուա գետով յամին 1725 . և հարեալ 'ի ցրտոյ անկաւ 'ի անկողին անհնարին, և տառապեցաւ ախտիւն յոյժ, մինչև անկանել նմա 'ի մահիճս մահու : Ի 26 յունուարի ընկալեալ զհոգևոր նախատօնն ըստ իւրում կրօնին, խնդրէր 'ի ձայն բարձր զողորմութիւն Աստուծոյ . ասէր . « Յուսամ յԱստուած, զի գթութիւն անհնարինեալն յիս վասն անմտացն բարութեանց զոր արարի ազգիս իմում »: Կուսակցան բըժիշկք յարքունիս, և 'ի կամել մերձաբուժիլն զարմեան տանել՝ կալաւ զթուգասւորն բարբարոյ ախտն, և առաջ ճառակեալ 'ի նմա քաղցկեղոյ, հարկէ վարըկեան մի և ժամանակի զանձնանք եղեալ՝ կամեցաւ զերել, և անուանեաց յաջորդ թագաւորութեանն զՊետրոս Բ, զորդի Աղեքսի : Եւ անդէն թաղանայր, և ժամս հնգետասան տագնապեալ յերկարէր 'ի հոգեվարսն : Ապա 'ի 28 յունուարի 'ի չորրորդ ժամու առաւօտուն՝ յորում պահու ասեր էր յանձնել 'ի գործս պետութեան՝ վճարեաց զքաջասուն և զերկուս ամս թագաւորութեան իւրոյ, և զյիսուն և զերկուս կենաց իւրոց . կեանք՝ որով գեր ևս կենդանի է Ռուսիա : Զի տրանց մեծաց կեանք՝ ոչ յանձինս նոցա վախճանին :

Հաստատագեղ էր Պետրոս և առնասագէմ, այլ անհաղթահարելեաց և խրոխտ .

ոգեւից 'ի բանս և համեմատաստանս. ան-
ներգող անթեւեթից և մերոց պարգևու-
թե. ցանկ զեռալեալ 'ի անենչ մեծամեծե
բոլոց. և անխանձ 'ի վասնատես առ 'ի
համանման ընձեցն: Արդարասեր էր և
Ճշմարտասեր, և 'ի խնդիր Ճշմարտութե
և արդարութե և առ անարդարացեալս 'ի
մարդկանէ զինձաներ, և 'ի խոստութիւն
անուշասա անխնայ ձեռն արկանէր:
Մեծ էր Ներսէս 'ի բարս, ոչ միայն զի
այնպիսիս ունէր բարս 'ի յինէ, այլ զի
այլոց հեաց զնոսին և ընդդէմ առաքինա-
բար գասաւորութեանն յոր մնացեալ
էր 'ի մանկութենէ: Մեծ էր եկաց 'ի
գործս՝ զանձն 'ի բարին եդեալ յօգուտ
խարց աշխարհին, և մեծամեծս արա-
րեալ յամենայնի: Սակայն և նա խնդ-
նին զվերջ առեալ զանկարութե մարդ-
կային բնութենն, և անսեալ զի յանկա-
մայս ձգի երբեք երբեք 'ի յանցմունս՝
զորս պատահարակերպ հանդէպ գործէր, բազում
անգամ զղջէր ցաւագին. «Ողորմեա ինձ
եւ. զի կարօտ եմ նորոգել զոգին իմ,
այլ ոչ և զանձն իմ»:

Որպէս ասեալ կոծեցան զնա Մուշեղ
ամենայն, յորդոր առ սերոյ, և ;խա-
ռնակէս մանուց, և ամենքէ առ հիացման:
Ընդ ամենայն անդին աշխարհին զին
զկերտատակարանս և զորձանս նորա. և
ոչ այնու շատացեալ, խնամով հաւա-
քեցին զոր ինչ միանգամ զակին զնորա
աւանդին. և մինչև ցայժմ պահծանոց

[illegible]

ԿԱՑԱՐԻՆՆ Ա.

Ի ՄԵՌԱՆԵԼ Պետրոսի մեծին [illegible] իշխանութիւն [illegible]

[illegible]

[illegible]

կեաց զգլուխս խորհրդականացն՝ և ունելին յայս արար ևթէ Թագաւորեաց Կոստանդինէ։ Ի յերկրորդում պատահարէն յառաջուշ հարեալ խորհրդականացն, փոխանակ զգեմ ունելոյ՝ անդէն զաղաղակ բարձին ընդ պատահական գնդին. «Կեցցէ Կոստանդինէ գլխոյ ամենայն Ռուսաւաց», և երդուան ընդդէմ հաւատարմութեան։ Այսպէս և Թէոփիլեանն որքերագիտակութիւն Նուիկոլայեայ պատասխա մեծ ունելով յաշս ամենեցուն վասն իւրոյ խոնարհութեան և մեծութեան ընդ Կոնստանդ մեծի՝ յայս արար ամենայն աւագանւոյն և ժողովրդեան, եթէ Կոնստան ինքնին տարեալ էր ինձ, ասէ, թէ ոչ վասն այլոյ իրիք պատկերացն զԿոստանդինէ, բայց զի կամաւորն նմա ձեռնհեցցէ Թագաւորել զհետ իմ։

Կոստանդինէ. նախ առաւելին արար ընհարաւանիս զգանձին իւրոյ Աննայի խնամցեալըն ընդ զգալին Հոլոթէյնայ. առաջ վճարեաց զինուորացն զպատապարեալ ուձինս նոցա, և չինեաց բերդս քանի մի յերկրին խաղաղութեան, զորոց կարեւոր էր առաջնորդութեան։

Իսկ Ծեռնչինցավ որ ըստ օրէ տիրապետեալ ՚ի մերոյ կայսեր զշխոյին և պետութեան. հետամուտ եղև զԹագաւորութիւնն զմեծանին յորդին և ՚ի Թոռանն իւր անցուցանել։ Վասն որոյ եզ զորդին իւր զդերանահատակ ՚ի ամենեկալեան զշխոյին՝ մինչև ամուսնացուցանել

զնա ընդ Նատալիոյ զաւակը մեծին Պե-
տրոսի ։ Արդ՝ օգնական եւս կամեցեալ
ունել զկայսրն Գերմանացւոց զԿարոլոս
Զ. յորդորեաց զնա զայն նիզակակցու-
թեան հաստատել ընդ Ռուսիոյ 'ի 6 օգոս-
տոսի յամին 1726 ։ Ընդ այս միաբա-
նութիւն Ռուսաց ընդ Գերմանացիս
գժգմեալ Գէորգայ Թագաւորին Անգ-
ղիոյ՝ 'ի նախանձ մեծ գրգռեաց զթա-
գաւորս 'ի պետութեանց Եւրոպիոյ, բայց 'ի
Թագաւորէն Բրուսիոյ, և եղև ժողով
մեծ յԱննովէր. և դէպ ժամու ան-
սայցին 'ի վէր զալ ընդ Ռուսիոյ ։ Յայս
միտս արձակեաց Թագաւորն Անգղիոյ
երկու նաւատորմս 'ի Բէլէկ և 'ի Քրոնշ-
թատ, և արգելին Դանեաց յաւել 'ի
նաւս և տորմիղ մի յիւրոց նաւուցն ։
Այլ Կայսրուհին խոհական հանճարով
ոչ ինչ խլրտեալ յահէ նոցա՝ հաստա-
տուն եկաց յուխտին Գերմանիոյ ։

Առանձին խնամ կալեալ Կայսրուհին
բարուոք դաստիարակութեան որդւոյն Աղեք-
սի, զոր կամէր կարգել յաջորդ իւր 'ի
Թագաւորութեան ։ Զայս իբրև զգացին
մեծամեծքն դատապարտողք Աղեքսի.
երկուցեալ 'ի վրէժխնդրութենէ որդւոյն,
յորդորել եղեն Կայսրուհւոյ առաքել
զպատանին յուսումն 'ի տար աշխարհ.
և խորհուրդ կալան՝ զի 'ի մեռանել դշխո-
յին ընդ հուպ, որպէս էր կարծել 'ի
վատառողջ կենաց նորա, տացեն զԹա-
գաւորութիւն զաւակը նորին Աննայի ։

Հնարս նիւթեալ և ընդդէմ Մենչչի-քովայ՝ որ հարստահարէր յոյժ զնոսա յամենայնի, պատեհ առնին զհեռանալ նորա առ ժամանակ մի 'ի Բեթրպուրկայ, և բարգաւաճ լինել չարախօս եղեալ զնմանէ առ դշխոյին՝ յաչաց հանէին զնա, մինչև հրամայեաց Կատարինէ բանտարկել առնել զՄենչչիքովն 'ի դատարան նորա 'ի Բեթրպուրկ։ Այլ միջնորդութեամբ դքսին Հոլշթէյնայ զերծեալ Մենչչիքովայ 'ի պատուհասէն՝ ապաշնորհ դարձաւ առ բարերարն իւր, և համբաւ-ռեալ եհան զդքսէն՝ որպէս թէ դաւաճանել խորհէին զդշխոյն միաբանեալք նորա, և ամբառնալ յաթոռն զորդին Ալեքսի. սակայն չեհաս որում ցանկայրն, զի ոչ պատրեցաւ դշխոյն այլ ևս 'ի նմանէ։

Ընդ նոյն ժամանակս հիւանդացաւ Կատարինէ 'ի մահ, և կամեցաւ կտակաւ հաստատել իւր յաջորդ զՊետրոս Բ։ Եւ զի գէթ ևս մեծամեծն առնից-էր նա, կարգեաց խնամակալս նմին զդստերս իւր զԱննա և զԵղիսաբեթ, և զայրս նոցա զփեսայս իւր, և զերկրորդոյն ատեանն, կէս խնամակալութեան համեմատեալ նոցա զեօթնևտասաներորդ ամ հասակի պատանւոյն. զոր և անուանեաց Դուքս մեծ։ Իսկ զերադոյն ատենին խորհրդականս կարգեաց զՄենչչիքով, զԾովակալն Ափրաքսին, զատենադպիրն Օսթերման, և զԴեմետր Գոլիցին, և զՎասիլ Տոլկորուքի։

Էր մեռաւ կայսերուհին յամին 1727. 'ի մայիսի 6, ամաց երեսուն և ութից թագաւորեալ ամս երկուս և ամիսս ինչ։

Սա քան զվախճանն իւր զորգեալ առաքա-ձեռաւ յանձնեաց միջնորդէ յայն աշխարհական բարեաց, ըստ որ առաքեալ ունէր համբա-ւաւոր գինիցից բարեւակաւ 'ի սակել նմա 'ի բարձրութեան. և հասանել 'ի գրաւոր-մանհան՝ գիտաց և քաջ խորհել, և ա-րիաբար նախախնամել որչափ ինչ կա-րևոր օգուտք էին աթոռոյն, որպէս յայտ է և 'ի կտակէ անտի նորա, յո-րում հաստատեաց կարևորք էին տալին.

Ա. Մեծ դուքսն Պետրոս Ալեքսեյե-վիչ յաջորդեսցէ ինձ՝ բազմարձակ իշխա-նութեամբ. և զնա պայազատեսցեն որդիքն իւր հարազատք։

Բ. Եթէ մեռցի նա անորդի, զաւակն իմ Աննա Փեթրովնա ժառանգեսցէ զա-թոռն Ռուսաց. և յետ նորա որդիքն իւր։

Գ. Ի մեռանել նորա անորդի՝ անցցէ յաթոռն Եղիսաբեթ զաւակ իմ, և ա-պա որդիք նորա։ Եթէ և նա մեռցի ան-որդի, անցցէ թագաւորութիւն առ Նա-տալիա դուստր Ալեքսի։ Այլ ա-ռաջ ամենեքեան և որք զհետ նոցա, մի՛ կարասցեն ունել զթագն Ռուսաց, եւ-թէ ունիցին զայլոց կրօնս աշխարհի, կամ չիցեն 'ի յաճախական զաւանութեան հա-ւատոյ։

Դ. Ռուսաց մեծ յամենայն կացուածոց

ատենին խնամակալեաց առաւելինկաց զայլս. և իշխանութիւն ատենին զօրավարեսցէ ընդ-կառավարել յաջորդին իմոյ զվեշտասան ամ հասակին : Յայնմ հետէ միայնակ առցէ զերասանակ թագաւորութեան, այլ մի կարասցէ համարս պահանջել յատենէ անտի զառաջնոյ տեսչութեան :

ՊԵՏՐՈՍ Բ.

Ի ՎԱՂԻՒ անդր որ էր յետ մահուանն Կատարինեայ, ատեան խորհրդոյ կողմեալ խնամակալեացն՝ հաստատեցին զկտակ վախճանեցելոյ դշխոյին, և թագաւորեցուցին զՊետրոս : Իսկ փառաւորն և խորամանկն Մենշիքով առ զմանուկ արքայն 'ի տուն իւր, զի մի առանց իւրոյ հրամանին մատչիցին առ նա իշխանք, և ինքն առանձին եկաց տեսուչ անձնոյն իւրոյ պետութեան և փոխանորդ թագաւորին : Եւ առ փառաւորագոյն ժամանակելոյ ընձեռիչ իւրոց, զի ակն-ունէր ամուսնացուցանել զՊետրոս ընդ դստերն իւրում, ազատեաց յարգելանէ բանտին զհանին Պետրոսի զԵւդոքիա՝ աւետաւորեալ նմա զթագաւորել թոռինն, և խնդրելով զհաճութիւն նորա ընդ զանձնաւորեալ ամուսնութիւն : Եւ իբրև եկն նա 'ի Մոսկուա, կատարեցաւ հանդէս հարսանեացն մեծաշուք

սպառնալիւք յաւակնաբանս զեսպանսն Գեր-մանիոյ : Ի ժամանակի հարստանեաց ըղ-նաւ չէր անհնարելեալ Պետրոսի յօ-րինորդն . ընդ որ յայտնապէս ոչ ինչ խոժոռեալ Մենչիքովայ՝ պատճառս կալեալ յանդգնութեանս վարելոյ ընդ այ-նոսիկ, զորոց կամակածէր առնելիս ի-ւր զենել և մորթելիս ինքնակալքն : Աքսո-րեաց 'ի Սիբերիա և յայլ աշխարհս զայնս հայրակապս՝ զՄաւան, զԼեքին, զԵա-կուժենսքի, զՓիլառսկեդ, և զԹոլսթօյ, և զայլսն ևս զամենայն զծերակոյտն . բանիւք խաղաղութե և սպառնալեաց խը-րախուսեաց ընդդէմ Օսթերմանոյ, և զԱփրաքսին պատճառանօք իւրե ստա-ցեալ յԱրքունիկէ : Զարաչար յոյժ վարեցաւ և ընդ զօրսն Հոլսթէյնայ՝ մինչև երանել զնալ նմա ընդ զօրա-կայն 'ի Ռուսիոյ : Այլ և հրամանաւ տարար սպառնալեօք ընդդէմ ամենայն զաւառաց՝ թէ զատանիցեն 'ի մէջ Ռուսաց, զորս խաղաղայնս պատժել առնէր քան զնախապրեալսն : Իսկ 'ի զօրել զզինս ուր թագաւորն՝ որդեակ զնա անուանէր, և առաջադրէր՝ հայր քո Մենչիքով :

Այլ 'ի խռուան բազմութե անելեաց բռնակալքն յաղթողեցան ամենք բանալ զաչս զեւաւահասակ տղայոյն՝ 'ի ձեռն Տոլկորուքի պատճառայն, որ համաձայնեալ ընկերէր Պետրոսի յորսս :

Ի դէպ պատահեաց ընդ այն աւուրս

ճառեցաւ զխորթութիւն : Գիտաց Մենշիկով, թէ է ինչ կնճիռն 'ի միջի, առկային անխորհուրդ զատա և զայլ իմն պատճառս ամբաստանութեան առնլով ոռոխաց իւրոց.՝ զի 'ի ժամ հանդիսին տեսաւ թաղմեալ 'ի գահն՝ զոր իւր իսկ պատրաստեալ էր վասն թագաւորին : Ի նմին աւուր ընդ երեկս չոգաւ 'ի Փեթերհոֆ, և ոչ եգիտ անդ զՊետրոս. սպասեալ մնայր նմա մինչև ցերեկ աւուրն երրորդի, և նա ոչ եկն. և պալատականքն ոչ էին ընդ Մենշիկովայ որպէս յերէկն և յեռանդն։ Ուր ուրեմն լուաւ եթէ հրամայեալ էր արքայի բառնալ զամենայն զկահ և զկարասի իւր 'ի տանէն Մենշիկովայ և տանել յամարանոցն իւր. զի անդ կամի, ասեն, բնակել :

Յապաւուշ հարաւ Մենշիկով ընդ պատասխանութիւն. և մինչդեռ հնարս խորհէր ընդդէմ ոսոխաց իւրոց՝ եկն Զոլթիկով և յայտ արար, թէ հրաման է արքայի՝ 'ի զինպահոյլ զնա արգանել. ապա խաղաղութիւն զնա ընտանեօքն համդերձ 'ի Րանենպուրկ քաղաքն՝ զոր իւր իսկ հիմնեալ էր. ուր և վճարեալ զդատ նորա՝ դատապարտեցին անցուցանել զմնացուածս կենաց իւրոց 'ի խորս Սիբերիայ 'ի Պերեզով, կարգեալ նմա ռոճիկ օր ըստ օրէ տասն րուպլիս փոխանակ անբաւ ճոխութեանցն առաւելոց. քանզի ունէր ասեն պերիս հարիւր հա-

զար, և կալուածս բազումս մինչև 'ի հեռաւոր աշխարհս անգամ։ Այլ Մենշչիքով զարմանալի պնդութբ սրտի տարաւ խստութիւն աքսորանացն. և որ յառաջ վատառողջն էր՝ անդ քաջառողջ եղև և ուժեղ. և ծշշելով զաղէտս իւր 'ի տասն րուպլեացն՝ կանգնեաց և եկեղեցի մի։ Կին նորա 'ի բազում ողբոց կուրացեալ՝ մեռաւ 'ի ճանապարհին. և դուստրն՝ զոր խօսեցեալ էր ինքնակալին, մեռաւ յաքսորս անդ։ Յետ սակաւուց մեռաւ և ինքն. և 'ի սա ևս ճշմարտեցաւ բանն՝ թէ « Ոչ կարէ համբերել երկիր ... եթէ ծառայ թագաւորեսցէ »։

Այնուհետև 'ի պատճառս մեծութեան Պետրոսի Իւանեայ Տոլկորուքի՝ տոհմն Տոլկորուքեանց ճոխացան յամենայնի, և զեղծան ևս՝ և գոռացեալ բորբոքեցին զնախանձ ատախացն իւրեանց. մինչև 'ի խօթանալ Պետրոսի մերձ 'ի մահ՝ զՏոլկորուքեանն Իւանու արկին զգլխաւն. զի ասէին թէ նա է որ անհանգիստ առնէ զարքայ՝ զօրհանապազ յորսս զնա պատաղեցուցեալ։ Տոլկորուքեանք 'ի բաց քերեցին յանձանց զչարախօսութիւն՝ նուաճելով զորոց զխաղախան վատարանջեալս, և այլ ևս բազում բարեկարգութիւն առնելով 'ի պետութեան։

Մինչդեռ 'ի խոր խաղաղութեան վայելէր ամենայն աշխարհն Ռուսաց, մեռաւ Նատաղիա քոյրն Պետրոսի հնդե-

տասանն ամաց. և իւան Տոլկորուքի 'ի ախորժելն զԹագաւորին՝ յածեցուցանէր զնա յորսս և յայլ և այլ անցս : Ի միում նուագի հեծեալք իւր զգիւղեցւոյ զքոյր իւր Կատարինէ անուն 'ի ան-դուռնն՝ առ տանելոյ էր զՊետրոս. և հաճեալ յայն իշխանականն ընդ. ամուսնացեալ պատրիարքութեն օրինօրդին՝ յամին 1729 'ի Նոյեմբերի 30 խօսեցաւ զնա իւր 'ի կնութի :

Հանդերձեալ էր Պետրոս 'ի մուտս նորոյ տարւոյն 'ի յունուարի 18 ինքնիշխան Թագաւոր հանդիսանալ, և կատարել զհարսանիսն. այլ աւուրբք յառաջ հարեալ 'ի ծաղիկ, մեռաւ 'ի 29 ամսոյն 'ի հասակի վեշտասան ամաց՝ Թագաւորեալ ամ մի և ամիսս ինն. 'ի նմին հատաւ և գիծն արական Ռոմանովեանց տոհմին : Եւ լացին զնա Ռուսք ամենայն :

Ընդ մեռանել Պետրոսի՝ իւան Տոլկորուքի ել, ասեն, արտաքս 'ի սենեկէն սուր 'ի ձեռին գոչելով. «Կեցցէ դշխոյն Կատարինէ». այլ ոչ ոք անդրէն կրկնեաց զբարբառն. և նա դարձուցեալ զսուրն 'ի պատեանսն՝ մեկնեցաւ 'ի տուն իւր :

ԱՆՆԱ

ԳԵՐԱԳՈՅՆ ատեանն հանդերձ ծերակուտաւ և զօրավարօք պատկառելիք ՚ի Մոսկուա՝ խորհրդով արտաքսեալ ՚ի վաղնջուց անդր ՚ի Քրեմլին, առաջնորդութեամբ Վասլի Դոլկորուքեայ ընտրեցին զԱննա դքսուհի Քուրլանտիոյ դստերն Իւանայ եղբօր Մեծին Պետրոսի. որ թէպէտ և այրի էր, այլ չէ էր անցեալ զերեսնամենիւք: Անդ և օրէնք սահմանադրութեան կարգեցան իշխանութեան նորոյ դշխոյին. և անդէն արձակեցան նուիրակք ՚ի Միթթաւ քաղաք՝ Վասիլ Դոլկորուքի ՚ի գերագոյն ատենէն, Միքայէլ Գոլիցին ՚ի ծերակուտէն, և Լէոնտիեւ ՚ի գլխոց ազատանւոյն, և խնդրեցին ՚ի դքսուհւոյն ստորագրել զպայմանս գերագոյն ատենին, և չքերթել ընդ իւր ՚ի Մոսկուա ըղ-տանեկալեան իւր զԲիրէն: Աննա յօժարեց խոստանալ ըստ ամենայնի ՚ի թղթոյ Նախաձեռնարկեալ իշխանին՝ ստորագրեաց պայմանաց նուիրակացն, հասանեցաւ թողուլ զԲիրէն ՚ի Միթթաւ, և պատրաստեցաւ ՚ի չու:

Մինչ այս մինչ այն՝ խմացաւ Դոլկորուքի, զի Թղթատարք ոմն անցեալ գնացեալ էր ՚ի Քուրլանտիա, և խօսակից լեալ ընդ դքսուհւոյն՝ դաւաճանեալ ՚ի Մոս-

քուա. առաքելոց կոչեաց զայրն և խա_
ղացոյց չղթայակապ 'ի Մոսքուա. արկ
'ի պատուոյն և զենակուժենացի և ար_
գել զնա 'ի խիստ բանտի 'ի Քրեմլին:

Իսկ և մերձեցաւ Աննա 'ի Մոսքուա,
ելին ընդ առաջ նորա խորհրդականք
գերագոյն ատենին, և ատենադպիրն
մեծ մասանց առ դշխոյն զժտապաւէն
կարգի ազգայն Անդրէի ատենադպրին համ_
գերձ: Զայն տեսեալ Աննայի՝ սա վաղ_
վաղակի և արկ զուստովք երովք՝ ոչ
մնալով արարողութեց ատենականացն.
և այն ինչ ատենադպիրն 'ի բարեմաղ_
թել սկսանէր՝ նա հրամայեաց լռու_
լինել:

Ի նմին աւուր ամբարձ 'ի պատիւ զօ_
րավարութեն զՉոլթիքով զպրեսնաւու_
մօրն իւրոյ. և միւսանգամ առորագրեաց
առ. երեաս պայմանացն առաջարկելոց.
այլ 'ի ծածուկ հնարէր ցրել զամենայնն
'ի ձեռն կուսակցաց իւրոց: Առքա զա_
ռաջինն կաշառաբեկ արարեալ զպա_
հակսն՝ ապա հերձիւ երկպառակութե
ներմանեցին 'ի խորհրդականս գերա_
գոյն ատենին. յուզեցին 'ի տրտունջ և
զխաղամթիւ ամբոխ կրսեր ազատանոյն,
անելով թէ յայամ հետէ չէք ձեզ ամ_
բառնալ 'ի բարձ ինչ պատուոյ, ուր
խորհրդականքն մեծապորք զիւրեանց
յաղթակեցս և զբարեկամս կարգեացեն
յամենայն իշխանութիւն. փոխանակ զի
եթէ դշխոյն ազնուորէն իշխեր՝ պատիւք

պաշտամանց ըստ վկայաբանաց արդեօք կչռեցին, որպէս առ մեծաւն Պե-տրոսիւ :

Յետ սակաւ աւուրց վեց հարիւր այր յազատացն Մոսքուայի՝ առաջնորդ ու-նելով զԹրուբեցքօյ, զԲարեաթինսքի և զՉերքասքի եկին կացին առ դուրս ա-պարանից դշխոյին, և աղաչէին զնա, զի հրաման տացէ 'ի խորհուրդ բաղձել զերագոյն ատենին յաղագս կարևոր իւրոց խնամակալութեան : Աննայի գիտակ գոլով խորհրդոցն Թագուհութեն՝ անոց բազմեցաւ 'ի դահոյս 'ի մեծի խոր-հրդարանին, և անդ հիւրընկալաւ զա-մենայն զծերակոյտն և զառաջնականսն : Հրաման էր 'ի ծածուկ և աշահակ զօ-րացն զի զգուշասցին դրանց խորհրդա-րանին, և զգաստ կացցին առ ամենայն դէպս : Յայնժամ յառաջ մատուցեալ կոմսն Մաթֆէյեւ ասէ ցդշխոյն. « Ի դիմաց համօրէն ազատանւոյն Ռուսիոյ հասեալ կամ առ ոտս դշխոյիդ մեծի՝ յայտ առնել զպատարանսն յոր ըմբռ-նեալ էս 'ի նուիրական գերագոյն ա-տենիս. զի որպէս մինչև ցայժմ ազատ ինքնակալօք վարեցաւ Ռուսիա, և ոչ երբէք ատենիւ խորհրդոյ, այն ունէր ամենայն ազգս Ռուսաց՝ զի և առ քեւ ըղ-ձոյն կարգ իւրոց նախնեացն տեսանիցէ, ունել քեզ և որդւոց քոց ինքնիշխան զերազանական կատարելութեն զաշխար-հիս մեծի » :

Զարմանս յոյժ կենդանեաց կայսրու-
հին ընդ բանսն, և հարցանէր ակնարկե-
լով 'ի Պաւղոս Տոլկորուքի. «Մինթէ ոչ
այն իղձ էր ազգին՝ յորում ձեռնադրե-
ցի ես, ասէ, 'ի Միթթաւ»։ Այն ինչ
շարժեցաւ Պաւղոս 'ի կշտամբել զյան-
դըգնութն Մաթֆիէյեւայ՝ զապաղաղակ բար-
ձին ամենեքեան զի լռեսցէ։ Հրամայ-
եաց դշխոյն ածել զառաջնեաւ զմնոր-
հակ պայմանացն և եա ընթեռնուլ 'ի
ձայն բարձր, և ընդ գլխոց գլխոց հար-
ցանէր՝ եթէ 'ի դէպ իցէ ազգին. և կու-
սակիցքն իւր գոչէին, ոչ։ Ապա ուրեմն
յոչ ինչ է պիտանացու մուրհակդ, ա-
սաց, և պատռել պատառեաց զայն։
Յաւելուլ յայս ասնել՝ եթէ քանզի ոչ
օրինաց խորհրդոյ, այլ իրաւանցք յա-
ջորդութեն կալեալ է նորա զաթոռն,
կամի ըստ նախնեացն իւրոց օրինակի՝ ա-
զատօրէն վարել զիշխանութիւն իւր։

Անդ էր ապա տեսանել զզնծութիւն
կրակէր ազատանոյն և զատակակցան ամբո-
խին։ Իսկ խորհրդականքն գերագոյն ա-
տենիցն ըմբռնեալ լքան 'ի միտս իւրեանց,
որով և պատճառաւ եռանն Պիրենայ գալ
բնակել 'ի Ռուսիա 'ի կարուստ անբա-
մարդկան։

Քանզի առ այր փառաւորէր, շողմնոգ,
ախտակալ, անհաստատոյն, արծաթասէր և
անձնասէր, ընթէկ 'ի Քուրլանտեայ՝ որդի
դոլով առն աննշանի, ծառայէր զառա-
ջինն Պեսթուժեւայ հազարապետաց առն

դքսուհւոյն Քուրլանդիոյ. այսպէս 'ի ձեռաց Բեսթուժեւսկեայ ամբաստանեալ 'ի պաշ_տօնէ սենեկապետութեան դքսուհւոյն՝ նախ զնորին լինելն զԲեսթուժեւսկեայ պարտաւորեալ իւր առնելն տարար յանձն դքսուհւոյն. մինչեւ հալածել նմա զայլն 'ի Ռուսիոյ: Այնուհետեւ որոշեալ ընդ միա մեկեալ Բիրոնն դքսուհւոյն մտերմութեամբ ընդ նմա, նորինչ եւ յառաջխօսեաց իւր ձեռամբ զամենայն գործոյն Ռուսաց, որք եւ առին իւր պաշտօնեան երբեմն Աննայի թագաւորել զնա առ դեն 'ի Միթթաւ:

Այդ երբեւ եկն եհաս Բիրոնն 'ի Մոս_կուա, 'ի միջոց քինու զերագոյն ա_տենիցն՝ այնչափ ինչ ամբաստանեալ եղեւ զա_տենակալացն առ Աննայի, մինչեւ եբարձ նա 'ի միջոյ զայն ատեան, եւ կարգեաց փոխանակ նորին զայլ ատեան նեղագին. եւ զԲիրոնն առաւել եւ քննիչ ամենայն գործոց խորհրդականացն, որոց գլխա_ւորք էին կոմսն Օսթերման, իշխանն Չերքասքի, եւ մարաջախտն Մունիխ: Իսկ այլ աւագանին արգելեալ փոխեալ նստէին 'ի տունս իւրեանց պատճառա_նօք խօթութեան. եւ իշխանն Կոլորւկին գրեալ թէ զամենայն ժամանակս թա_գաւորութեան Աննայի եկաց 'ի մահճին: Զոմանս 'ի Տոլկորուքեանց եւս Բիրոնն աքսորեաց 'ի կողմանս Խաղաքայ եւ Սի_բերիոյ, եւ յայլ տեղիս, եւ զոմանս մա_հու չարաչար կորուսանէր անիրաւ դա_տապարտութեամբ: Այսպէս 'ի պատմութեան Ան_

նայի հանդիսիւ 'ի կայսրութեան Ռոմանոսի , ընկալաւ և Վիրքն զաստուածիւ մեծի անհե-կատարելութեն . և զդուստր Իւանայ Ցող-կողուքեայ զԿուրլանտիոյ , զոր խօսե-ցեալն էր Պետրոսի Երկրորդի , 'ի մեծամա-սան ուրեք առաքելեալ , հնարեցաւ որ-դեգրել Աննայի զդուստր քեռ իւրոյ զդքսուհւոյն Մեքլենպուրկեայ . զի մի հարկ լինիցի տալ զինել Աննայի , որպէս յորդորէին զնա մերձաւորք նորին : Իսկ որդեգրեալն այն յառաջ եղև 'ի լու-տերականն աղանդոյն , և մկրտեալ ըստ օրինաց Ռուսաց՝ կոչեցաւ Աննա : Եւ մինչչև եկեալ նորա 'ի Մոսքուա՝ կա-մեցաւ կայսրուհին երդմնեցուցանել զազգն 'ի ճանաչել զորդեգիրն իւր օրի-նաւոր ժառանգ աթոռոյն յետ իւր . այլ զի գիտէր զժողովուրդն՝ զի առա-ւել սիրով եղեալ էին Եղիսաբեթի թա-գաւորելոյ քան այլում ումեք , հոգ յանձին կալաւ անհեղ հանդիսիւ տալ տանել զերդումն , և իբր 'ի պատրաստա-սուէ պատերազմի կարգելոց յօրինեաց 'ի հրապարակի անդ զամենայն զզօրսն :

Կայսրուհին կամէր , ասեն , և 'ի վանս ուրեք առաքելով զԵղիսաբեթ , այլ Բի-րոն չթողացոյց , զի 'ի մտի եդեալ էր տանել զնա 'ի կնութիւն անդրանկին իւ-րոյ , և այսպէս թագաւորել : Այլ առ ժամն ոչ գտանէր առաւելեցուցանել զորս մեծամեծաց գժտեցէք էին նմա . զօ-րավարն Բոմեանցայ աքսորեաց 'ի կող

մանս խաղաղանայ, զխորհրդականն Ջիկք 'ի Սիպիր, և զծովակալն Սեւերս 'ի Ֆին-լանտիա։

Այլ մարդասիրական Մունիխ վասա-կէր 'ի կատարել զքաղաքագործութիւս և զշինութիւս մեծին Պետրոսի։ Բազմա-ցուցց զԹիւ զօրացն Ռուսաց, և յաւել զգունդիկս սպայից, և կարգեաց 'ի պա-լատին Մենշչիկովայ զվարժոց երեքա-րիւր համբակաց զինուորութեան զարմա-նալեաց յարքունի գանձուց։ Նորին խորհրդով հրաժեշտ կալաւ Աննա 'ի գաւառաց անտի՝ զորս կալեալ էր մեծին Պետրոսի 'ի Պարսից աշխարհէն. զի երեսուն հազար պահանորդք հար-կէին կալ հանապազ անդէն, և ամ ըստ ամէ կիսով չափ վաճանէին։ Պատուեաց Մունիխ և զմեծ գործ ջրանցիցն Լադո-կայ՝ որ յանձն էր նմա 'ի մեծէն Պետրո-սէ, և հրաւիրեաց տարրու զնայարութեան 'ի տեսանել զնոյն։

Սակայն այս վաստակք և յաջողուԹիւնք մարդաջախութեն զրգռեցին 'ի նախանձ զՕսԹերման, և զայլս ոմանս յաւագաց-ոյք և չարախօս լեալ զնմանէ առ Վի-րեն, գժտեցուցին զնա ընդ Մունիխայ 'ի կարուստ նմին Վիրենայ։

Ընդ այն ժամանակս յամին 1733, 'ի մեռանել Օգոստեայ արքային Լեհաց՝ ակիզբն եղև վրդովմանցն որովք հուսկ ուրեմն կործանեցաւ այն աշխարհ։ Զի նախապաշտն Լեհաց ժողով ատրակալ

եդ առաջի աւագանւոյն զհարկ ընտրութեան նորոյ Թագաւորի 'ի ցածուցանել զխռովութիւնս աշխարհին : Հաւանեցան և կայսրն Գերմանացւոց և դշխոյն Ռուսաց ընդ առաջարկութիւնն . այլ յայտ արարին՝ թէ չկամիմք զի ընտրեսցի միւս անգամ Ստանիսլաւ : Յետ սակաւուց կայսրընտրականն Սաքսոնիոյ մեծամեծ խոստմամբք որսացաւ զԳերմանացիս եւ զՌուսս յիւր կողմն , մինչեւ առաքել Աննայի զօրս 'ի Քուրլանտիա և 'ի Լիթուանիա, զի ձեռնտու լիցին և Թագաւորեցուցեն Լեհաց զկայսրընտրականն :

Ընդ այս գործ Ռուսաց ծանրացաուածն եղեալ նախագահքն Լեհաց և աւագանւոյն՝ միաբան հաւանութ. կարգեցին Թագաւոր զՍտանիսլաւ : Սակայն Ռուսք բանիւք և խոստմամբք և զօրամամբք տկարացուցեալ նախ զկողմն Ստանիսլաւայ , ապա արձակեցին 'ի վերայ նոցա զկոմսն Լասչի քսան հազար արամբք . որ իբրեւ եմուտ 'ի Լիթուանիա , Ստանիսլաւ եթող զՎարշաւ քաղաք և փախեաւ 'ի Տանցիկ : Յայնժամ կուսակիցք Սաքսոնացւոյն զնա կարգացին Թագաւոր՝ Օգոստոս Գ. անուանեալ : Իսկ Լասչի յետուն հազարաւ խաղաց 'ի Տանցիկ , և մինչեւ ցկէս ամին 1734 հազիւ ուրեմն կարաց պաշարել զքաղաքն :

Ի նմին միջոցի եհաս նմա յօգնութե և Մունիխ կարգեալ սպարապետ ամե-

նոյն զօրացն Ռուսաց. որք յառաջին յարձակմանն՝ սաստկապէս յետս մղեցեալ, ապա և ևս ստուարացեալ զօրքն հետզհետէ եկելովք 'ի թիկունս՝ 'ի գերութիւն նուաճեցին զերիս գունդս Գաղղիացւոց, որք եկեալ էին յօգնութիւն պաշարելոցն, և առաւ Ցանցիկ զկնի հարիւր երեսուն և հինգ աւուրց պաշարմանն: Ձերբակալ արար Մունիխ զհրամանատարն, զկոմսն Փոնեռսթոլզբէ, և այլ ևս արս աւագս 'ի Լեհաց, և առաքեաց զնոսա 'ի Թօրն. և արկ 'ի վերայ քաղաքացւոցն տուգանս երկու միլիոն սկուտ զերծմանացի, փոխանակ զի ապաստանեալ էին Ստանիսլաւայ, և փախուցին ևս զնա, և ընդդէմ կալով Ռուսաց՝ պատճառս եղեն կոտորածի բիւր հազար զօրականաց և երկերիւր սպայից: Այլ կայսրուհին շնորհեաց նոցա զկէս տուժին:

Ստանիսլաւ 'ի կերպս կերպս այլաձևեալ զերծաւ, և ոչ անկաւ 'ի ձեռս խնդրողացն Մունիխեայ. և Լեհք յանկամայս յանձին կալան երդնուլ զերդումն հաւատարմութեան առ Օգոստոս:

Այն ինչ կամէր Մունիխ դարձ առնել 'ի Բեթերբուրգ, հրաման եհաս նմա խաղալ գնալ և պաշարել զԱզով. զի պատերազմ 'ի վերայ կայր ընդ Օսմանեանս, և ընդ Թաթարս Խրիմու: Եւ նորա թողեալ 'ի վերայ զօրացն Լեհաստանի զԼէշխան անն՝ գնաց 'ի Քիեվ և

պատերազմատանէր համբերժմամբ պատուիրանացն : Հրաման էր և առ Լէոնդեսխեմ ըսբավարի՝ քաւոն հաղոր տրամբ մատղեին զինդաւ, և ամեն հաղար խաղաղութեք մատնել 'ի Խրիմ. այլ նա ոչ կարաց կատարել զհրամանսն առ տմվոյն և զրաոյն մեատեղին, և դարձաւ յետս : Մակայն Մինիխ ոչ ինչ լքաւ այնու, և ոչ կասեցաւ 'ի պատերազմատուութենէն :

Անդ թագաւորն Օսմանեանց յաղէր եղեալ՝ փութացաւ խնդրել զխաղաղութիւն՝ խոստանալով կարճել զապստամբս Թաթարացն Խրիմու : Այլ և 'ի Ռուսաց աւատորերոյն ոչ ասկաւք չկամէին ընդ պատերազմ. ասկային կայսրուհին ոչ դարձաւ 'ի խորհրդոյն, և Օսմանեանց յանձն եղև դնել զպատերազմութիւն առ մեծղին : Յայնժամ և Օսմանեանք կազմեցան 'ի պատերազմ, և զայն նուաղ ոչ արգելլին զդեսպանն Ռուսաց յԵդն գուլէն որպէս երբեմն, այլ արձակեցին խաղաղութեամբ յերկիր իւր :

Խաղաց գնաց Մինիխ և առ նախ զներքոնուայն Ազովայ, և զպաշարմունս քաղաքին յանձն արարեալ 'ի Լասի՝ անց զինուց 'ի Խրիմ, և եկից զաշխարհն արկեան ձմարտագետք և քանդամանք քաղաքաց և գիւղից, և չէր ոք որ զդէմ ունէր ընթացից նորա. մինչև կոչել զնա Ռուսաց՝ Մեծն տէրութեն, և Արծուի ամենասաստ : Այլ որ յառաջուշ կրթեալ զամենեսեանս՝ էր հրամայեալ յաղթանակ

Նորին առ Սիմաւուշեան գետով, ուր այնպէս իմն պատեալ պաշարեալ մնա_ ցին զօրքն Հոռոմոց, մինչև գրել Ալի փաշային առաջապատերազմին Տաճկաց առ Թագաւորն՝ եթէ Հոռոմք անզերծանե_ լի պաշարեալ կան. և չիք այլ հնար, բայց զի անձնատուր լինիցին, և կամ ՚ի սուր մաշեսցին ։

Քանզի քաղաքաւորեանն Խօթունեաց պատնեալ էր զձախ թև բանակին Հոռո_ մոց՝ ՚ի Թիկանց ունելով զանտառս և զանմատոյց լերինս. յանձնէ պաշարէր Ալի փաշա հեծելազօրօք իւրովք նոյն_ պէս յեցեալ ՚ի բարձրաբերձ լերինս՝ որ ձգին մինչև ՚ի Փրութ գետ. և յետկու_ սէ արգելեալ փակէր ճամբն Պեչկարո_ տայ՝ զլուխ ամենայն Թաթարաց կող_ մանցն ։ Յանձնեալ արգելանէ անտի անհամե_ նասնելի զերծան Հոռոմք հնարիւք իմն, և եղև ՚ի տեղւոջն կոտորած մեծ երկ_ ուստեք, մինչև Տաճիկք մղեցան ՚ի փա_ խուստ, և Մունիկք առալ լի բռնադատեալ զյաղթութիւն ։ Իսկ անընդդիմանակ զԽօ_ թուն և զՄոլդաւիա, և զՊեչկարա. պաշարեաց և զՕդոռ, և էառ զայն. և Լատչի հալածեաց զնանն խուխնու, և խորտակեաց զՏաճիկս մերձ ՚ի Խաւրա_ սու քաղաք. և Պրետալ՝ երրորդ ծաղա_ կողի վանեաց զօրավիզ նաւացն Տաճ_ կաց մինչև ՚ի Քէֆէ ։ Այսպէս կէս զօրացն Հոռոմոց խաղացին ՚ի Պէնտեր, և կէսն յԻսմայիլ ։ Այլ քանզի Գերմանացիք

հաստատութեանցն ընդ Օսմանեանս զզաւրն ուխտին Պելկրատու , Վէրլընեթոյ զեր–պանն Գանիզիզայեցւոց՝ որ առաջին էր այնմ ուխտին՝ միջնորդ եղև և առ Ռուսս . և հաստատեցան ՚ի միջի պայմանք , որ են , Քանդելոցն յառաջիկայիցն ամենայն բեր–դարայքն Ազովայ . Բ , Տաճիկք մի կա–րասցեն կանգնել նոր բերդս , բայց երե–սուն մերձաւորք յայնկոյս քաղաքին ՚ի ծովակողմն կուսէ . նոյնպէս և Ռուսք յայսմ կողմանէ . Գ , Ընդդարձակեսցին Ռուսք զսահմանս իւրեանց ընդ անդա–պատն կայս փարախս քաղաքն , և կալցին զԱմանմայրս . Դ , Դարձուսցին անդրէն առ Օսմանցիս Օրու և Գըլըպուրան :

Ի ժամանակի պատերազմին Օսմա–նեանց նորոգեցին Ռուսք և զուխտ բա–րեկամութե՛ն ընդ դրանն Պարսից : Յետ աւուրց ինչ յարեաւ խաբեբայ ոմն և ա–սէր զանձնէ թէ Ալեքսին իցէ որդի մե–ծին Պետրոսի : Հաւատացին նմա ամենք ՚ի զօրականէն . և երկեաց զերդն այնորիկ ազդեցութե՛ զանդադրակաց ժողովեալ ըն–թացիկս վայրացն՝ մեռոց զզատատարութ և զաղօթս , որ յանձնեցեալն էր նորոյ թագաւորին իւրեանց : Ի գէտ ժամա–նակի եհաս ՚ի վերայ զօրավարն Բու–մեանցով , զխարտեսչին խաղաղացոյց ՚ի Բե–թերբուրկ . առ զապստամբապետն նորա ՚ի մահ՝ ածաւ ՚ի գաւառ իւր յՈրպըրա–նեիս . և անդ ցցահար եղև : Արդէնաւ և երկեցն , և զենուարքն որ զհետ չոգան

նորա . և զխուզն քանդեցաւ , և բնակիչքն այլուր անկեալ վարատեցան :

Ընդ նոյն ժամանակս և Սսեցին ընտրե-ցաւ զոյգս Քուրլանտեայ , և մխիթարեաց զանձուն իւր 'ի Սիրան , որպէս թէ իշխա-նէր նա 'ի քաղաքն առաջին Աղամանդուակ կանթողթոյ՝ որ յամին 1577 մարաջախտ էր 'ի Գաղղիա :

Փոքր մի վաղ քան զխաղաղութիւնն հաստատեալ ընդ Օսմանցիս կատարե-ցան հարսանիք օրիորդին Աննայի՝ դստե-րն 'ի կնութիւն դքսին Պրունսվիքայ : Եւ կայսրուհին 'ի ցոյց իւրոյ մեծութեանն հրամայեաց յամենայն կողմանց աշխար-հին ածել 'ի Բեթրբուրգ այր և կին ; նոյն յամենայն ազգաց իւրեանց զգես-տուք 'ի հանդէս հարսանեացն :

Մինչդեռ դշխոյն զայսպիսեօք զուար-ճանայր զայլս , անմարդորոյնն Պիրոնն հեշտա-նայր անողորմ արարմանց հեղուածքն : Կասկած-ս անելով զոմանց եթէ չարախօս լեալ ի-ցեն զինքենէ առ դշխոյն , զոմանց զձեռս եւս հատանել , զոմանց զլեզուս , զկէսս զգլխատել , և զայլս աքսորեաց 'ի Սիբերիա :

Զայնու ժամանակաւ դքսուհին Ան-նա ծնաւ ուստր մի , որում կայսրուհին իւրն անուն եդեալ՝ եհաս զնա 'ի ծնո-ղացն իւր յորդեգրեալ , և այդր մտացա-նել յաջորդութիւն իւրում : Այլ ինքն յետ սակաւուց խօթացեալ անկաւ 'ի մա-հիճս . և որ ըստ օրէ զայրացեալ ախտն՝ իբրև եանս թէ մեռանի , յայտ առնէ

Թէ իւր կամքն էր յաջորդել Իվանու նորածնին մանկանն Իւանայ, և յետ նորա՝ եղբարց նորին, թէ ծնանիցին։ Այս ընտրութիւն Իւանայ, և ՚ի բաց լքանելն դքսուհւոյն Աննայի մօր մանկանն՝ գործ էր Վիրոնոյ. որոյ եղելոյ ՚ի մահ ընդդէր կայր Ծաղօսանալ խնամակալութեան ՚ի ժամանակի կրտսերութեան մանկանն, որպացաւ յետ կայսերն զմանեաւոյն զդրկեալ աւարա տաւաղանեալն և զեկեղեցականաց և զգիտնականաց, և եւս նոցա զրկել զեր պաշտպանութեանց առ ինքն, զի յանձինն կալցի խնամակալութեան ընդ Իւանայ. և յաջորդեաց զԹագն՝ ատոր Օսթերմանն առ կայսրութեան զի ձեռնադրեցանէ ՚ի նմա։ Այսպ առ մահուչափն էր և Վիրոնն յարժամ ընթերցաւ Օսթերմանն զԹագն. և խորհեալ առաջարկեաց կայսրութեան, անդէն անկաւ ՚ի տկարութեան մահու, և ոչ եւս կնչ կարացեալ բարբառել մեռաւ ՚ի 28 աւուր հոկտեմբերի յամին 1740, ՚ի հասակի քառասուն և վեց ամաց՝ թագաւորեալ ամս տասն։

Սիրող էր առ կարգի և մեծավայելչութեան, առատաձեռն առ վաստակաւորս, և զօրավարութ առ անհնեանան, այլ յանձնարս եւս կարգի ինքն Թեթևամտին և զխրատհասարան խորոց պաշտօնէից և բարեկամաց։

ԾԵՐԱԿՈՅՏՆ և սինհոդոսն և աւա-գանին ամենայն կոչեցան 'ի վաղիւ անդր յապարանս արքունի, և ընթերցեալ զկտակն ստորագրեալ յԱննայէ՝ թա-գաւորեցուցին զԻւանն, և զԲիրոնն կար-գեցին խնամակալ պետութեան : Առա-ջին գործ իշխանութեան նորա եղև՝ ան-ցուցանել 'ի Քուրլանտիա անբաւ գանձս 'ի ստացուածս կալուածոց և 'ի շինուած հոյակապ ապարանից. Թող զի բռնաւոր զբաղմս զոր ծախէր սակս պճնասէր կնոջ իւրոյ : Գործակիցս ունէր իւր միայն զՕսթերմանն, զՉերքասքի, և զՊեսթուժէվ, և իւրն ատենապար և ար-ձակ արձակ հրաման տայր յամենայնի 'ի վեր քան զամենայն զոր ինքնակալն Ռու-սաց :

Այլ ոչ անդիմանակոյր էր սա հա-սարակ ատելի է յաչս ամենեցուն, և մանաւանդ յաչս Ուլրիկոսի առն Ան-նայի, և զլխաւոր եպիսկոպոսաց և ա-զատորդերոյն. զոր և սաստեալ 'ի ձեռն լրտեսաց իւրոց՝ կալաւ պատուհաս 'ի սպառնալից դքսին, և եա խոշտանգել զնոսա՝. զի յայտնեսցեն զգործակիցս իւրեանց : Այսպէս ստիպեաց զդուքսն հրաժարել 'ի զօրավարութենէն . և եթէ, ասէ, դքսու-

հէն իշխեսցէ ինչ գլուխ ամբառնալ, արձակեալ զնա որդւովն հանդերձ 'ի Գերմանիա, և ածեալ նստուցանել յաթոռն զդուքսն Հոլշթէյնայ : Սմին իրք յայնմհետէ գաղափարով երևէր միշտ Աննա առաջի նորա :

Մունիխ, որ յաւուր ընդհանուր ըսպարապետութե ձեռնատու լեալ էր Բիրենայ՝ զի հասցէ 'ի պատիւ խնամակալութե, իբրև ետես զի գերեացաւ յայս իւր՝ եդ 'ի մեծ բանադրանս 'ի միջոյ զմերացն : Բանս եդ ընդ Աննայի, և ինքն 'ի 28 Նոյեմբերի ճաշ և ընթրիս առեալ առ Բիրենայ, զգանիւք անկաւ ընդ նմա մինչև ցմէջ գիշերոյն, և ապա մեկնեցաւ 'ի նմանէ : Իբրև ժամք երկու անցին 'ի մերայ, գնաց Մունիխ ընդ Մանսթէյնայ զօրագլխի 'ի ձմերոցն արքունի, ուր էր թագաւորն և ծնողք նորա. խօսեցաւ ընդ Աննայի, և պատուիրեաց կոչել զապայս պահակացն և յայտ առնել նոցա զթշուառութի իւր և զորդւոյն և զպետութեն. և նա արար ըստ բանիցն, և երդուան ամենայն պահակքն առք հարիւր և քառասուն՝ ձեռն առնել նմա ընդդէմ բռնաւորին :

Յայնժամ Մունիխ սպառազինեալ զպահակսն՝ քառասուն այր 'ի նոցանէ եթող 'ի պահպանութիւն դրօշուցն, և ինքն մնացելովքն հանդերձ դիմեաց 'ի պալատն Բիրենայ : Մանսթէյն կանխեալ և ազդեալ պահապանացն Բիրե-

նայ զխորհուրդն Մուշեղայ՝ քան զօ_
րականքն և միով աղաղակաւ խաղաց 'ի
ներքս, և 'ի բաց գտանել զզօրս անձնե_
կին Գիրենայ՝ եմուտ անդր, ձայն ետ և
հարու 'ի վերայ Գիրենայ, կալաւ զնա
ընդդատական մինչդեռ խոր 'ի քուն ննջէր,
և այն ինչ 'ի վեր հարթուցեալ նորա՝
կամէր թաքչել ընդ մահճօքն, հասին
'ի վերայ զօրականքն, և ձգեալ թաքչե_
նակ 'ի բերան նորա, և կապեալ ձեռս
յետս՝ արկին 'ի կառս և ածին զնա 'ի
ձմերոցն արքունի։ Եղիշէ կինն Գիրե_
նայ հերարձակ ստացեալ յանկողնոյ
իւրմէ ընթանայր և նա զհետ առնն. և
մի ամն 'ի զինուորացն ած զնա ընդ քարշ_
առ Մանաթէյն. և իբրև հրամայեաց
Մանաթէյն գործուցանել զնա 'ի տուն
իւր, զօրականն խորշեալ յաշխատու_
թէն՝ 'ի բաց ընկեց զնա 'ի ձեռն, և գը-
նաց զճանապարհ իւր։

Գիրեն իբրև եդաւ յանկոյթ վայրի,
ըմբռնեցան և երկոքին եղբարք նորա՝
կամեն Գեթուշեմ, և զօրավարն Գնու_
մայք։ Այնս սպառաղինեցան ամենայն
զօրքն գանեալք 'ի Բեթրայուրկ և 'ի սահ_
մանս նորա, և շուրջ պատեցին զարքու_
նեօքն։ Անդա հաշակեցաւ մեծ դքսու_
հի և խնամակալ, և ամենեքեան եր_
դուան նմա զհպատակութի. և եղև
ուրախութի մեծ 'ի քաղաքի անդ։ Այսպէս
ամբարձան 'ի մեծագոյն պատուի, այլն
դքսուհւոյն կարգեցաւ ընդհանուր բա-

պատրաստական, և Մունիք՝ երկիրորդ ար-
քայի ։

Խանդաղատու Օսթերլիխն ընդ փառս Մունիքայ, և չարախօս եղև բաղում ինչ առ դքսին և դքսուհւոյն, մինչև Աննա երբարձ 'ի Մունիքայ զիշխանութիւն տնտեսութեն քաղաքականն իւրոյ պետ-տութեան, և եթող զզինուորականն եւեթ ։ Չչարեցաւ ընդ այս Մունիք, և խնդ-րեաց՝ կամ լի բաւականութեամբ շնորհել նմա զպաշտօնն, և կամ արձակել զնա յա-ղատութեան ։ Դքսուհին առ ժամանակ մի յապաղեալ նմա զպատասխանին, ապա երբև ետես՝ զի Մունիք ընդդէմ կայ և խորհրդոյն Օսթերլիխեայ՝ մարթ յար-գարելոյ ընդ Թագաւորին Բրուսացւոյ յան-իրաւի, եթող զնա 'ի կամս ազատու-թեն իւրոյ, և նա հնդետասան հազար րուպլի տարեկան թոշակաւ և միով զնդաւ պահեկազան զօրաց մեկնեցաւ 'ի Հոլթինգեա ։

Զայնու ժամանակաւ եւ և մինչ զա-տապարտութեն Պիրէնայ. այլ դքսուհին շնորհեաց նմա զարեն՝ եւ աքսորել 'ի Սիպիր, և ընտրեցաւ դուքս Քուր-լանտիոյ Լուդովիկոս ազգակից դքսին Պրունշվիկեայ ։

Յետ այնորիկ 'ի յանձնախնել Շվետաց 'ի գործս թշնամութեն ընդ Ռուսս, հար-կեցուցին զնոսա 'ի պատերազմ, և Լաս-ջի մարաջախտն յաղթութեամբ բազումս տարեալ 'ի Ֆինլանտիա՝ բարձրացոյց ըզ-

փառս Յուսփոյ ։ Ընդ նոյն աւուրս եկն 'ի Բեթրպուրկ դեսպան 'ի Թագաւորէն Օսմանեանց, որպէս և յԱննայէ առաքեցաւ ռուս դեսպան 'ի Կոստանդնուպօլիս, զոր ըստ պայմանաց վերջնոյ ուխտի խաղաղութեանն՝ նոքին հանդիպա ընդունել ունէին Օսմանեանք, որով ընդունէին զդեսպանն Գերմանացւոց ։ Շքեղ ևս հրաշափառութեան էր՝ զոր արար յայնժամ Թահմազ ղուլի խան Պարսից առ Թագաւորն Ռուսաց ։ Առաքէր նա ընդ դեսպանին իւրում արս վեշտասան հազար և թնդանօթս քսան. ընդ որոց բազմութեան կասկած երկիւղի կալեալ Ռուսաց՝ արձակեցին զունդս զօրաց 'ի կողմանս Աժտէրխանու ։ Իսկ և եհաս դեսպանն Պարսից 'ի դուռն Խզլեար, զօրավարն Ափրաքսին առաքեաց ազդ առնել նմա՝ զի անհուն անապատ ընդ մէջ կայ Աժտէրխանու և Մոսքուայի, և յանհնարից է հոգալ զպէտս այնչափ ամբոխին. նմին իրի աղաչէր մի աւելի քան երիւք հազարօք խաղալ յառաջ ։ Զկայ էառ դեսպանն, մինչև եհաս 'ի Թահմազայ հրաման զիջանելոյ Ռուսաց. յայնժամ խաղաց գնաց դեսպանն 'ի Մոսքուա երեք հազար հեծելովք՝ ածեալ 'ի պարգև Թագաւորին Ռուսաց փիղս չորեքտասան, և բազում ընծայս պատուականս ։ Իսկ բուն հրաշափառութեանն էր խնդրել զԵղիսաբեթ զդուստր մեծին Պետրոսի 'ի կնութիւն

Թահմասպայ: Խնամակալ դքսուհին հա-ճեցաւ իմն ընդ խնդիրն, այլ ոչ Ռուսք, և ոչ Եղիսաբեթ ոչ առին յանձն ազ-գախառնութեան կարգել ընդ խուժին:

Էր յայնժամ Ռուսիա 'ի խաղաղու-թե և 'ի հանգստեան մեծի. այլ որչափ դիւր առնէր դքսուհին ժողովրդեան իւրում, նոյնչափ և անանդորր էր յառանձին կեանս իւր, մինչև բաժանել նմա յառնէ իւրմէ: Սակայն և ոչ արտաքին խաղաղութիւն յերկարեաց յոյժ: Քան-զի կամին Կոլովքին տալ յարուցեալ Օսթերմանայ մտերմին Ուըլֆիկոսի, յոր-դորեաց և հաւանեցոյց զդքսուհին ան-ձամբ թագաւորել, պատճառանօք խա-փանելոյ զխառնակութիւն որ կարէին յու-զել յանկարծ թէ մեռանէր մանուկ արքայն: Որսացաւ Կոլովքին և զոչ սակաւս յաւագանւոյն, և յ18 դեկ-տեմբերի հաստատեցին թագաւորեցու-ցանել զդքսուհին:

Ըստ կարգի յաջորդութեան հաստա-տելոյ 'ի մեծէն Պետրոսէ, յետ մեռա-նելոյ Պետրոսի երկրորդի՝ Եղիսաբեթի անկ էր թագաւորութիւն. այլ նա ընդ-երկար անփոյթ արար զայնմանէ՝ ոչ միայն զի վեհերոտ էր կամ թէ խաղա-ղասէր, այլ զի և զինքնորէն կեանս դիւ-րութե 'ի վեր դասէր քան զամենայն: Այլա Լեսթոք ոմն վիրաբոյժ զաղղիա-ցի յազգէ ընդ միտ մտեալ Եղիսաբեթի՝ սակաւ սակաւ յորդորանօք հաւանեցոյց

զնա վրէժխնդիր յառնել խրատուանց իւրոց։ Շահեցաւ և զոմանս 'ի զօրականաց, և զյոլովս 'ի պահանորդաց։

Յաւուր միում իբրև լուաւ զի դքսուհին 'ի կասկածս մտեալ էր զդաւանակցացն, ստիպեաց զԵղիսաբեթ մի ևս յապաղել զգործն. և գծեալ 'ի թղթի թագ մի և անիւ, եցոյց Եղիսաբեթի, և ասէ. «Կամ քեզ այսօր մին 'ի սոցանէ, կամ ինձ միւսն առ վաղիւ»։ Եւ խոստացաւ նմա Եղիսաբեթ անյապաղ ձեռն 'ի գործ առնել։ Յայնժամ գումարեալ Լեսթոք զդաւանակիցսն, և զԵղիսաբեթ ընդհասարակ գիշերաւ ած 'ի ձմերոցս Փրեօբրաժենսկի գնդին, որք 'ի տեսանել զդստեր մեծին Պետրոսի առ հասարակ երդուան հեղուլ 'ի սէր նորա մինչև ցյետին շիթս արեան իւրեանց. և Լեսթոք զինեալ նոքօք յապարանսն արքունի՝ ձերբակալ առնէ զդքսուհին և զայր նորա, և զԻւան և զքոյր նորին, և խաղացուցեալ սահնակօք 'ի պալատն Եղիսաբեթի՝ 'ի պահ զգուշութեան արկանէ զնոսա յայլ և յայլ սենեակս։ Այսպէս ըմբռնեալ և զՄունիխ և զՕսթերմանն և զԿոլովկին և զայլս ոմանս՝ բանտարգել առնէ զամենեսեան 'ի բերդի անդ։ Եւ ընդ այգն 'ի ժողովել աւագանւոյն և ծերակուտին յայտ արարաւ նոցա անցանել զդստերն Պետրոսի մեծի յաթոռն նորին, և ամենեքեան 'ի մի բերան երդուան նմա զերդումն հաւատարմութեան։

Զհետ երից աւուրց առանձին հրովար-տակ հանեալ՝ եթէ դքսուհին Աննա և այրն իւր ոչ ինչ իրաւունս ունելով 'ի ժառանգութիւն աթոռոյն Ռուսիոյ՝ աքսորին 'ի Գերմանիա. այլ իւրք հասին նոքա 'ի Րիգա, արգելան 'ի միջնաբերդի անդ ամ մի և կէս. անտի փոխադրեալ մին-չև 'ի Քոլմոկորի կղզի 'ի մէջ Տվինա գետոյ՝ անդ մեռաւ դքսուհին յամին 1786:

Իսկ մանկիկն Իւան բաժանեալ 'ի ծնողացն յարգելս կայր 'ի Շլիսսելբուրկ. և Եղիսաբեթ յամին 1756 կամեցեալ տեսանել զնա՝ ետ բերել անտի, և 'ի խօսել ընդ պատանւոյն յարդարասէս համար ատէն: Այսպ Իւան անդրէն դարձուցաւ յարգելան իւր. և իբրև եղև ամաց քսան և վեցից, Միրո-վիչ անուն խաղախ Թօան Մաղեփիկոյ կամեցեալ հաստատել զնա միապետն յաթոռ թագաւորութեան՝ եմուտ բըռ-նութեամբ ընդ զօրականս սակաւս 'ի բերդն, և սկսաւ հարկանել զպահպանսն: Զայն տեսեալ երկուց ոմանց սպայից որ կային առ Իւանայ, և երկուցեալ թէ թէ գուցէ զերծանիցի Իւան, և խռո-վեսցի աշխարհն, հարին 'ի վերայ պա-տանւոյն և սպանին զնա: Այսպէս որ անկանելին 'ի տղայ տիոց 'ի ծիրանիս իշխան-ձայնեալ ինքնակալ կոչեցաւ, յետ մըշ-տալից կենացն պատանեկութեան տեսաւ դիակն նորա առ դուրս եկեղեցւոյն

Շլիսելպուրկայ ծածկեալ զձուն ամղամնաւ նաւասալարի ։

ԵՂԻՍԱԲԵԹ

Ընդ անցանել Եղիսաբեթի յաթոռ թագաւորութեան արդար արդարեւ հաստատ և վճռեալ գլխապարտութեան իշխանացն կապելոց. այլ Եղիսաբեթ շնորհեալ նոցա զկեանսն՝ տարաստահանեաց արտաքս 'ի Սիպիր։ Այսպս վարձահատոյց եղև առատապէս արոց օգնականն եղեն նմա և թագաւորեցուցին։ Դարձոյց յաքսորանացն Սիպիրոյ ոգիս իբր քսան հազար. որպէս սովորութիւն էր նոր թագաւորացն Ռուսաց՝ ազատութիւն շնորհել աքսորելոցն առ նախնի թագաւորօք սակս ոչ յոյժ ծանր յանցանաց ։

Յանկայր Եղիսաբեթ ուխտ խաղաղութեան հաստատել ընդ Շվէտս. այլ իբրև ետես զի նոքա ծանր ծանր պայմանս պահանջէին, ձեռն էարկ անդրէն 'ի պատերազմ ։ Ապա տեսեալ նորա ըզզեղծմունս որք սպրդեալ էին 'ի թագաւորութեան 'ի Պետրոսէ հետէ, եբարձ զպալատանի խորհրդարանն, և լուծոյց զիշխանութեն ծերակուտին՝ որպէս էրն առաջագոյն իւրով ։ Եւ կայսեր խորհուրդ խորհեցեալ՝ կոչեաց 'ի Բեթրպուրկ ըզդեռահասակ որդի քեռն իւրոյ երիցու,

կարգեաց զնա փոխանորդ սպարապետ-ակ, և հաստատեալ իւր յաջորդ 'ի թագաւորութեան՝ հրամայեաց զի ազգն ողջոյն երդուիցէ նմա զերդումն հաւատարմութե. և փոխեալ զանուն նորա՝ կոչեաց Պետրոս Ֆէոտորովիչ:

Դէպք իմն յանակնկալս պատահեցին յայնժամ. զի 'ի վաղիւ անդր որ յետ ընտրութեան Պետրոսի երրորդի, հրեշտակք 'ի Շուեդաց հասին 'ի Պետերբուրգ հրաւիրել զնա յաթոռ թագաւորութեան Շուեդաց. զի թագաւոր նոցա ծեր էր և անզաւակ, և սա գոլով զօրավոր Հոլսթէյնեան՝ համարէր 'ի սերնդոց Կուստաւոսի Վազայ արքային Շուեդաց: Պետրոս եցոյց նոցա փոխանակ իւր զհօրեղբայրն իւր զԱդոլփոս Փրեդերիկոս զեպիսկոպոսն Լուպէքայ: Եւ որ զարմանալին է, մինչ դեռ ևս այս բանագնացութիւնք լինէին 'ի մէջի՝ պատերազմ սաստիկ էր Ռուսաց ընդ Շուեդս:

Մի 'ի պայմանաց թագաւորելոյն Եղիսաբեթի էր՝ զերծուցանել զԻւանն 'ի բռնութեց եկամուտ ազգացն խառնելոց 'ի նմա: Այսու պատճառանօք գունդ մի զօրականին պահանջէր 'ի նմանէ կոտորել զամենայն զօտարականսն, կամ գէթ արտասահման առնել զնոսա: Եւ 'ի չառնուլ յանձն Եղիսաբեթի զխնդրական խորհուրդն, սփռեցաւ ընդ քաղաքն համբաւ ստութե՝ որպէս թէ հրամանն իցէ զօրացն գալոց 'ի Պետերբուրգ

սպառնանել և կողոպտել զամենայն օտարականս քաղաքին. և նոցա յարձակեալ խուզարկանէին զէպ երեսաց խուրեանց` անկարաւ աղէտս գործեցին ՚ի քաղաքի անդ, մինչև հազիւ ուրեմն զօրավարին Քէյթ սանձեաց զնոսա, և խռովարարքն պատուհասեցան։

Յետ այնորիկ սաստկագոյնս մարտեցին Ռուսք զմարտն ընդ Շվէտս, մինչև խոնարհեցուցին զնոսա ՚ի խնդրել զխաղաղութիւն, և յամին 1743 յամսեանն մարտի կնքեցան դաշինք ուխտին յԱպօ. որով եպիսկոպոսն Լուպէքայ ընտրեցաւ յաջորդ Թագաւորին Շվեդաց, որպէս կամէին Ռուսք, և տուաւ Ռուսաց մասն մի ՚ի գաւառացն` զոր կալան ՚ի Ֆինլանդիոյ յայնմ պատերազմի։

Զայնու ժամանակաւ Թահմազ ղուլի խան սրտմտեալ յոյժ ընդ հրաժարելն Եղիսաբեթի յերթալոյ նմա ՚ի կին, սպառնացաւ խաղալ ՚ի վերայ նորա մարտիւ պատերազմի։ Այլ իբրև ետես զի և Ռուսք զօրաժողով լինէին ՚ի կողմանս Աժտերխանայ և Կովկասու, զիջաւ ՚ի հաշտութիւն, և դարձոյց զդէմս իւր ՚ի վերայ Թագաւորին Օսմանեանց։ Եւ Եղիսաբեթ դարձոյց զուշ իւր ՚ի տնտեսութիւն ներքին և արտաքին իրաց Թագաւորութեանն։

Այլ Պէսթուժեւ հազարապետն Թագաւորութեան այր փառասէր և նենգաժէտ` բաղձայր զժառութիւն արկ ընդ Ե-

դիտաւորէթ և ընդ գնացական Գաղղիա-ցւոց, որք ձեռնտուու լեալ էին ՚ի թագա-ւորեցուցանել զդշխոյն: Այսպէս խանդա-ցեալ և ընդ փառս Լեսթոքայ, և թըշ-նամացեալ ընդ նմա սակս բարեկամու-թեան նորին ընդ Գաղղիացիս՝ այնչափ ինչ արար և հնարեցաւ, մինչև յաչաց եհան զնա Եղիսաբեթի, և աստայօք յանցանս արկեալ ՚ի մերայս քաղէն ատեան և խուրոյ բարեկարգի, եւ արգելեալ զնա ՚ի բերդ մի, և յետ չորից ամաց աքսո-րել յՈւսթիուժ վելիկի մերձ յԱրխան-կէլ՝. կարգելով նմա ռոճիկ օր ըստ օրէ ռուբլիս երիս: Յետ ժամանակաց Պե-տրոս Գ. յաջորդն Եղիսաբեթի դար-ձոյց զԼէսթոք յաքսորանացն, և կար-գեաց զնա որպէս յառաջին էր՝ բժշկա-պետ արքունի և խորհրդական. այլ և Կատարինէ Բ. կարգեաց նմա թոշակ եօթն հազար ռուբլիս և կալուածս գե-ղեցիկս ՚ի Լիվոնիա:

Չև էր հասեալ ժամանակ պատուա-հասի ժամանակին Պեսթուժեվայ. որոյ դեռ ես ՚ի շնորհս գոլով Եղիսաբեթի՝ ունէր և զհնարաւոր զատատխորհրդականութեն Պե-տրոսի, և զբօսեցուցանէր զնա ՚ի խաղս և ՚ի մեղկութիւնս: Հեռացոյց ՚ի նմանէ զամենեսեան որ կարէին խորհրդական բարեաց լինել նմա բանիւ և օրինակաւ, և կամակոր երկիւղի արկ ՚ի սիրտ կայս-րուհւոյն՝ որպէս թէ անատանձելի էր մեծի դքսին անշաւշառ զեան մեծ հա-

տուացեն դշխոյին վաղ կամ անագան ։

Սմին իրի կարգեցան առ Պետրոսի դեսպանք զգուշութեամբ, և 'ի բաց արգելան 'ի նմանէ անդամ և ընտանիք նորին. և եղեն նմա արքունիքն բանտ անլքանելի ։ Ոչ կարացեալ Պեսթուժեւայ շիջուցանել զխանդ նորա 'ի զինուորական իրս, եւս ընդրել 'ի Հոլսթեյնայ գունդս զօրաց, որովք զբանակն Պետրոս յապարանս Օրանիէնպաումայ, զոր պարգեւեալ էր նմա Եղիսաբեթի ։

Այլ ընդ զբօսանացն և 'ի դատարկութեան և 'ի թուլութիւն հատանէր նա ընդ անկիրթ պատանիս և համբակս բարեկամացն որ էին անդ ընդ նմա ։ Եւ զի պարզամիտ ևս էր 'ի բանս և 'ի խորհուրդս, քաղեցին ոմանք 'ի բերանոյ նորա բանս նախատանաց ընդդէմ աշխարհին Ռուսաց, և յաւելլին զգրգռել զխական մտացն Եղիսաբեթի ։ Եւ նա թէպէտ և առ երեսս չհաստատէր զիրապաշտացն բանից, այլ 'ի սրտէ ցանգ յանէր և 'ի գաղտնի կայր, և անհանգիստ էր զմեծ մասն աւուրց կենաց իւրոց. զի թէ զօրհանապազ փոփոխէր զճաշատուն իւր, և զերկուս գիշերս մի զմիոյ կէնի ոչ ննջէր 'ի նմին սենեկի ։

Մի միայն մխիթարութիւն նորա այն էր, զի ամուսինն Պետրոսի Կատարինէ անդուլ պարապեալ 'ի հմտութիւն օրինաց և ատենաբանութեանց և բարուց ազգին, և յընթերցանուածս իմաստակաց մատենից,

յորս մեծ ընծայէր 'ի չափու ունելոյ և պայքն իւր ։ Ցուցեալ նա և ևս աշխարհին Եղիսաբեթի՝ ծնանելով զորդին իւր զանդրանիկն, որ կոչեցաւ Պօղոս ։

Իսկ Պեսթուչեւ երթալով երթայր և թունանայր 'ի վերայ ամենայնի. և առ Եղիսաբեթի հաստատեալ նոր ատեան բարձրագոյն քան զծերականութիւն, անուանեալ Ատեան յարքունութեան, որում անդ էր քննութիւն գաղտնեաց, ապաւերաղձի, հաշուց և ծախուց և ամենայն կարեւոր գործոց պետութեան ։ Ուր ուրեմն երեւաց զօրս Եղիսաբեթի սենեկապանն Պրոզէնսորֆ, և եցոյց նմա աչզք թուղթք զդաւադրական յոր ընկանեալ կայր ։ Արկաւ Պեսթուչեւ յիշխանութենէ, և արգելաւ 'ի բանտի ։ Յայնժամ հրապարակեցան բազմապատիկ անիրաւութիւնք Պեսթուչեւեայ, և Եղիսաբեթ առանձին հրովարտակաւ նշաւակեաց ըզչարիս նորին՝ հրամայելով անաչառ զնա դատաստանաւ քննել զնա յատենի աւագի իւր, և ապա աքսորեաց յաւանն Գորեթովօ ոչ ինչ կարի հեռի 'ի Մոսքուայէ ։

Ընդ նոյն ժամանակս յամին 1757 մարաջախտն Ափրաքսին եմուտ պատերազմաւ 'ի Բրուսիա, և էառ զՄեմել. ապա մարտ սաստիկ տուեալ ընդ Բրուսացւոց Եակերսդորֆ քաղաքաւ, 'ի փախուստ դարձոյց զնոսա, և կալաւ 'ի նոցանէ թնդանօթս քսան և ինն. և փա-

խափանել հետամնալ լինելոյ փոխանակելոյն՝ զօրաժողով ձմերել 'ի Լեհաստան։ Դժուա-րեալ ընդ այն Եղիսաբեթի՝ հրամայեաց նմա յանձն առնել զզօրսն առ զօրա-վարն Ֆերմոր, և դառնալ 'ի Ռուսիա-ստան զհամար գործոց իւրոց։ Ի Նարվա արկաւ Ապրաքսին 'ի բանտ, և մինչչև վճարել դատաստանին՝ մեռաւ 'ի կա-թուածէ։

Իսկ Ֆերմոր յարձակեալ էառ և զՔէնիկսպերկ և զՔիւսթրին, և առա-ջաւ յաղթանակ մեծ 'ի վերայ Բրու-սաց. այլ տկարացեալ 'ի բազում վաս-տակոց յամին 1758 հրաժարեաց 'ի զօ-րավարութենէն, և առաքեցաւ փոխանակ նորա Զոլթիկով։

Խաղաց ընդ Զոլթիկով դէպ ու-ղիղ 'ի Քռոսսէն, ուր խառնուրդք ե-ղեն պատերազմին, և Բրուսք մեծա-մեծ նախճիրս գործեալ 'ի Թէյնավիս անդր՝ 'ի վերջէ 'ի պարտութիւն մատնե-ցան, թողին 'ի տեղւոջն թնդանօթս և դրօշս և մեկնեցան, և անկան 'ի նոցա-նէ ոգիք երկու հազար, և վիրաւորք չո-րեքհազար։ Ամառնայնեցին մերին յաղ-թականքն 'ի Քռոսսէն, և անտի ան-ցեալ առին զՖրանկֆորթ առ Օտե-րաւ։ Փեդերիկոս արքայն Բրուսաց ինք-նին անցեալ 'ի գլուխ քսան հազար զօ-րականաց՝ խաղաց գնաց 'ի խափանել զգալուստ Լաուտոն և Հատտիկ զօրա-վարացն Գերմանացւոց յօգնութն Ռուս-

սաց ։ Եւ թէպէտ անտագան ժամանակաց, սակայն խրդախեալ ձախաւանեցաւ ընդ֊դէմ բանակին Ռուսաց ։

Իբրև սկիզբն եղև մարտին, երկուստեք անպարտելի քաջութիւն կռուեցան ժամս ութ կամ ինն, մինչև Զօլթիքով բազմութիւն խորոցն վանեաց զԲրուսս, և թափեաց 'ի նոցանէ զօրս քանի և վեց, թնդանօթս հարիւր և յիսուն և կառս բազում ։ Եւ էին անկեալքն 'ի պատերազմին ութ հազար Բրուսք, թող զվիրաւորսն որ էին եօթն հազար ․ իսկ 'ի Ռուսաց անկան արք հնգետասան հազար ։ Վասն որոյ թէ և ամենայն Ռուսաց ուրախութիւն մեծ եղև ընդ յաղթութիւն, այլ Եղիսաբեթ դոչեաց ցաւագին ․ «Քանի՜ քանի անմեղք անկան յարևէ» ։ Ապա բաշխեաց զօրավարացն և սպայից և զօրականին պարգևս մեծամեծս ։

Զարմանալի քաջութիւն շահատակեալ էր յայնմ պատերազմի և զօրավարն Փանին ․ զի ըմբռնեալ յանընդմիջելի ցաւոց տանջանութեան՝ ոչ համբերժեաց կալ յանկողնի, և 'ի ձեռն ծառայից իւրոց 'ի ձի աշտանակեալ ահագին քաջութիւս գործեաց 'ի բանակի թշնամեաց, և ոչ դարձաւ 'ի խորան իւր մինչև ցվախճան պատերազմին ։

Յետ այնորիկ դիմեցին Ռուսք 'ի պաշարել զՔօլպերկ ․ և այն ինչ յաղթնուլ էր քաղաքն, եհաս 'ի վերայ զօրավարն Վերնէրս չորեք հազարօք, և առհասարակ

տարածանել զՌուսս հոլանձեաց 'ի տե_ղւոջէն : Զայն պատճառաւ աւելով Նա_խանձորդացն Զոլթիքովայ՝ ստիպեցին զԵղիսաբեթ կարգել 'ի տեղի նորա զՊուտթուրլին : Այսպէս պաշարեցին Ռուսք միաբանութեամբ զՔոլպերկ 'ի ծովէ և 'ի ցամաքէ կուսէ, և 'ի հինգերորդում ամսեանն անձնատուր եղեն քաղաքա_ցիքն չափաւոր պայմանաւք :

Աւետիք այսր յաղթանակի եհաս 'ի Բեթրպուրկ յորժամ Եղիսաբեթ ան_կեալ յախտ մահացու մերձ էր 'ի վախ_ճանել : Ի տագնապ ժամուն ևս յայտ արար նա զընդարձակս գորովոյ սրտին, և հրամայեաց ազատս արձակել զամենայն բանտարկեալսն յաղագս արգելեալ վա_ճառուց, և զմաքսն ևս շնորհել նոցա : Եհան 'ի բանտէ և զամենայն պարտա_կանս՝ որոց պարտք նուազ էին քան զհինգ հարիւր ռուբլիս, և յիւրոց գան_ձուց հատոյց զպարտս նոցին : Պատուէր ետ յաջորդին իւրում հաստատուն միալ յաւիտեան բարեկամութեան ընդ այլ պետութիւնս, և մեռաւ 'ի 5 յունուարի ամին 1762 :

Առ հասարակ գովաբանեալ է Եղիսա_բեթ ըստ ամենայն գրոց . այլ որ զար_մանալին էր յանձին նորա՝ գթութիւն էր անչափ, և թուէր թէ ոչ 'ի թագա_ւորել և 'ի տիրապետել բազմաց յա_թոռ արքունի, այլ 'ի մայրօրէն խնա_մոց սնանել և սփոփել զամենայն զնեղ_

տառապեալս որք միանգամ դիմէին առ ատեան նորա ։ Քաջ գիտաց նա միաբանել զքաղցրութիւն ընդ մեծանձնութեան, և զչափաւորութիւն ընդ արքունի պերճութեան, որովք և սիրելի եղև Բրիտանացւոց և ահարկու ։ Եւ թէ ոչ սակաւ ժամանակս խաղաղեցաւ նա ՚ի Պետութեան իւրեայ, և թոյլ ետ նմա զանխռովութիւն, այլ միանգամ զանձամբ եկեալ՝ դարձեալ յայս արարս զխորհրդակիցն դաւաճանութեան մեռաց իւրոց՝ ընտրեալով ՚ի սեղի նորա իւր բարեկամ հաւատարիմ զկոմսն Վորանցով՝ զայլն ընդ պատժի նորա ։

Յառաջադիմեցոյց Եղիսաբեթ յոյժ յոյժ և զգիտութիւնս և զարուեստս . Ճոխացոյց նա քան զնա զՃեմարանն գիտութեանց, և հաստատեաց այլ Ճեմարան գեղարուեստից . և առ նովաւ մանաւանդ սկիզբն առաւելին Բրիտանք խրաւանքը հակառակել ընդ այլ ազինս Եւրոպայ առ ՚ի յաղթահարել զմրցանակս արդեան և ելէ փառաց ։

(1) Հնդեցուցանց հոյակապ յաջորդացն Եղիսաբեթի, և մանաւանդ զմերձինոցն երկուց, զԱղեքսանդրէ ասեմ Ա, և ըզՆԻԿՈՂԱՅՈՍԷ Ա, ոչ ունելով մեր առձեռն Ճշգրիտ և ոճով պատմութիւն արժանի պանծալի արարոց նոցին, կարեւոր համարեցաք գոնեա զերեւելի երեւելի գործոց նոցին զյիշատակս ժամանակագրքն հանդերձ դրոշմել ՚ի կարգիս ։

ԼՐՈՒՄՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
ՌՈՒՍԱՑ
1762 = 1830

ՊԵՏՐՈՍ Գ.

ԹԱԳԱՒՈՐԵԱԼ սորա փոխանակ Եղիսաբեթի՝ յառաջին աւուրս անդ զարմացոյց զՌուսս վայելուչ գնացիւքն, որպիսի ինչ ոչ ակն ունէին նոքա տեսանել 'ի նմա: Ներեաց ամենեցուն որք միանգամ վնասակար լեալ էին պատուոյ իւրում առ. թագաւորութեամբ Եղիսաբեթի. դարձոյց յաքսորանաց զՄունիխ և զՊիրոն. արձակեաց յազատութիւն և զԼեսթոգ, և վարձահատոյց եղև ճոխաբար բարեկամաց իւրոց և հաւատարիմ արբանեկաց:

Եւ քանզի անդստին 'ի սկզբանէ հետէ զարմացեալ էր նա ընդ արիութիւն Ֆրեդերիկոսի արքային Բրուսաց, փութացաւ ոչ միայն խաղաղութիւն առնել ընդ նմա և դարձուցանել 'ի նա անդրէն

զամենայն աշխարհն, այլ և օգնական նիզակակից լինել նմա խոստացաւ, և արձակեաց ձրի զամենայն զգերիսն ։

Որչափ մտերիմ էր Պետրոս արքային Բրուսաց, ըստ նմին չափու ոխացոյր ընդդէմ Թագաւորին Դանեաց Փեդերիկոսի Ե. որ տիրապետեալ էր 'ի վերայ խորոյ հայրենի նահանգին, այսինքն է Հոլսթէյնայ ։ Նմին իրի խաղացուցեալ ընդ այն կողմանս արս յիսուն հազար ։ Զայն զգացեալ արքային Դանեաց, զօրահաւաքս եղև և ինքն, և միաբանեաց ընդ Թագաւորին Գաղղիոյ և ընդ Մարիամու Թերեզեայ դքսուհւոյն Գերմանացւոց ։

Այս նշանք յայտարարք Ճոխաբար իշխանութեան և անուշութեան Պետրոսի հաճոյ եղեն յոյժ Ռուսաց. այլ վաղ խոթեցին զաչս բոլորից անկարգ և ցոփ վարք նորա. մանաւանդ ատելութիւն ընդդէմ Ռուսաց, և կարծեցն զհաւատ եկեղեցականաց ։ Իսկ նա և այնու ոչ շատացեալ՝ արգել առ հասարակ ամենեցուն, զի մի ոք որ չիցէ զերեսնամենիւք՝ մտանիցէ 'ի վանս 'ի կրօնաւորութիւն ։ Աքսորեաց և զարքեպիսկոպոսն Նովկորոդայ՝, և հրաման ետ եհան բառնալ յեկեղեցեաց զամենայն զպատկերս՝ բաց 'ի պատկերացն Քրիստոսի և Տիրամօրն ։ Դաշնակցեցան ժողովուրդքն ընդ այս գործ Թագաւորին, և կասկած կալան Թէ նա անզգոյշ 'ի բնիկ աղանդ իւր կամիցի դառնալ 'ի լուտերականութիւն. և հաս-

տարակուսեցան 'ի կասկածանս՝ յորժամ տեսին զի և եկեղեցի հռովմայեցւոց կանգնել լուտերականաց մերձ 'ի պալատ իւր, և անձամբ առաջիկայ գտաւ նաւակատեաց նորին:

Այսպէս իսկ և տեսին զի գժտութիւն էր նորա և ընդ ամուսնոյն իւրոյ առաքինւոյն Կատարինեայ, խորշեցան ուծացան 'ի նմանէ, և ասկն եդեալ միաբան Թագաւորելոյն Կատարինեայ: Մանաւանդ զի, և մերձաւորք Կատարինեայ ազդ արարեալ նոցա զուխտ արար ժողովրդեանն, և զմտադրութեան վտանգ նորին իսկ կենաց, հաւանեցուցին զնոսա կանխել զառաջն առնուլ Պետրոսի, որ 'ի մտի եդեալ էր յ30 աւուր յունիսի արգելուլ զամուսինն որդւովն հանդերձ 'ի բերդն Շլիւսէլպուրկայ:

Ասորիք յառաջ իշխանն Օրլով և այլք ոմանք յաւագանւոյն առձեռակարցին հանին զԿատարինէ 'ի Փեթերհոֆայ՝ մինչդեռ Պետրոս էր յՕրանիէնպաւմ, և տարան զնա 'ի ձմերոց պալատացն՝ ուր ընդ յառաջագոյն գիտութեան նոցին Թագաւորեցուցին զԿատարինէ: Անտի անյապաղ փութացան 'ի մայր եկեղեցին Բեթրպուրկայ գիրերայն, ուր և առաջի աւագանւոյն և ուխտի եկեղեցւոյն հռչակեցաւ Կատարինէ 'ի կայսրուհի Ռուսաց, և երդուաւ անարատ պահել զկրօն և զօրէնս պետութեան: Իսկ ընդ այդն ամենեքեան որք միաբանեալ

իրազեկ եղեն պատահելոցն՝ խնդալից սրտիւ երգուածս նմա զերգուածս հաւատարմութեան ։

Յայնժամ Կատարինէ ամենայն ամբոխիւն արամբք իւր հնդետասան հազարաւ զինուց յՕրանիենպաւմ ։ Յաղթնապեաւ Պետրոսի Գ. անաւծնկալ գեղջն՝ առաւքեալ զկոմսն Վորոնցով զի խօսեսցի 'ի հաշտութիւն. այլ Վորոնցով ոչ եւ դարձաւ անդրէն առ նա ։ Գրեաց Պետրոս թուղթ առ Կատարինէ, որով յայտ առնէր թէ ինքն պատրաստ է հրաժարել յինքնակալութենէ եւ մեկնել 'ի Հոլսթէյն. եւ մինչ եւ ընկալեալ նորա զպատասխանին՝ տարածեցաւ համբաւ մահու նորին 'ի յանկարծակուն իմն խթից որովայնի, որպէս ասէին ։

Եւ քանզի չեւ էր պսակեալ 'ի թագաւոր, մարմին նորա ոչ 'ի շիրիմս նախնեացն իւրոց թաղեցաւ, այլ 'ի վանս Աղեքսանդրի Նեւսքեայ ։ Սակայն յետ երեսուն եւ չորից ամաց թագաւորեալ որդւոյ նորին Պօղոսի, եհան զոսկերս հօրն 'ի գերեզմանէն, եւ 'ի մերձայ ատպանին կատարեալ զհանդէս պսակման՝ հաշտեաց եւ մեծաւ փառօք զետեղեաց զնա 'ի կարգս այլոց ինքնակալաց ։

ԿԱՏԱՐԻՆԷ Բ.

ՋՆԵՐՈՂԱՄՏՈՒԹԻՒՆ առ կուսակիցս Պետրոսի նախկին գործ արարեալ Կատարինեայ, առաջ 'ի վերջ կայս 1762 ամին գնաց 'ի Մոսքուա և պսակեցաւ 'ի կայսրուհի. և անդ 'ի հրապարակել դաւանեաց երեք ընդդէմ նորա՝ զխաղաղ արարած ձեռնարկեալ արարեալ եւս արտաքել 'ի Սիբերիա. այլ զՄիրովիչ զօրաբեւացապարան 'ի մահ դատապարտեաց։

Զայնու ժամանակաւ 'ի մեռանել Օգոստեայ արքային Լեհաց՝ երկու ժողովեցան 'ի խորհուրդ ատեանք նոցին, Գերմանացիք, Բրուսք, Օսմանեանք և Ռուսք արձակեցին զօրս 'ի սահմանս գլուխս Լեհաստանի, զի մի՛ ինչ ազդմուկ յարուցեալ Լեհաց ըստ իւրեանց սովորութեան վրդովեսցեն զխաղաղութիւն հասարակաց. և Կատարինէ յայս արար աւագանւոյն Լեհաց՝ թէ խոր ախտ արար է ընտրել յաթոռն թագաւոր զոք ընկեր լեհ յազգէ։ Նմին իրի որոշեցան յընտրութենէ լեհացիք չորք, Գրանիցցի, Յարտովինաքի, Լիւպոմիրսքի, և Սանախալաւ Փոնեաթոսքի. և ընտրեցաւ վերջինն՝ մանաւանդ գոլով Կատարինեայ, և Թագաւորին Բրուսաց։

Յետ սակաւուց բազմաց յաղագսա-

նուոյն Լեհաց միաբանեցին ընդդէմ ամե-նայն ազգաց այլադաւանեաց գաւառաց 'ի Լեհաստան, զի մի տացի նոցա պատիւ և համարձակութիւն ազատութեան հաւա-սար այլոց Լեհաց. և այնչափ անձնաց խռովութիւնն, մինչև Ստանիսլաւոյ և ծերակուտին յօգնութիւն կոչել զԿատա-րինէ. զի միաբանեալ խռովարարացն ընդ խորհուրդս և զթագաւորն՝ նոքօք համա-գերձ խաղաղեսցին 'ի Լեհս: Այսմ ակներաց Կատարինէ 'ի Լեհաստան արս քառա-սուն հազար, որք ահագին կոտորած հասուցին 'ի վերայ նոցա: Ընդ որ և Գաղ-ղիացիք յօգնութեան ուղղափառ հաւատոյ համարելով զազդմունքն՝ բանիւք և զօրա-ւորս խորհրդոցն զօրապետացն: Իսկ նոքա դիմեցին և առ Թագաւորն Օս-մանեանց սուլթան Մուստաֆա. և նա զի պատճառս խնդրէր պատերազմի ընդ-դէմ Ռուսաց, զօրաժողով եղև մեծա-պատրաստութեամբ յԱդրիանուպօ-լիս, և արձակեաց զՎէզիրն դէպ 'ի Լե-հաստան վեցհարիւր հազար զօրօք:

Յամին 1769 զօրավարքն Կոլիցին էառ պատերազմաւ զամուրն Խօթին. այլ ապա դարձ արար յետս 'ի խնդիր համ-բարուց: Զհետ աւուրց քառասնից միւս անգամ յարձակեալ Կոլիցինայ յ8 սեպտեմբերի բազում կոտորածս հա-սոյց 'ի զօրս Տաճկաց. և 'ի փախչել Ենիչերեացն՝ յառաջ եւս խաղացեալ էառ զԵաշ և զՊուքրէշ, և զխուսափեալս

Մոլտաւիոյ և Վալաքիոյ ձեռնարկեալ ա-րարեալ առաջնորդ 'ի Բեթրապուրկ: եկաց անդ և զօրք քաղաքաց մինչև 'ի Պէնտէր. և թէպէտ զօրք Օսմանեանց նուաղեալ և անհնարինք էին, այլ կռուե-ցին. ոչ կարէին յարձակել 'ի վերայ ա-մուր ամրութ քաղաքացոյն մնացելոց: Յայն-ժամ արձակելոց Կատարինէ ընդդէմ Օսմանեանց զզօրս առաջնորդութեամբ Ռու-միանցովի, և զօրավարին Փանինի, զի վախ-ճան առաջին մարտքն՝ անկն եղեալ առնուլ զամենայն երկիրն որ է 'ի մէջ Տնեստեր և Փրութ գետոց:

Ռումեանցով վաթսուն հազար զօրօք ճակատեալ ընդդէմ բանակին Տաճկաց, յարձակեցոյց երիվարակս 'ի պատանեշա-նօքն զզօրավարին Ռեփնինի և զփոթեմ-կինի, և յետ արիաբար պատերազմի ատին նորա մինչև զչորրորդ կէսօր պատե-րազմին: Եւ Ռումեանցով միացեալ ընդ ձիոց զհետ մնացեալ փախստէից Տաճ-կաց, որք աւելի էին քան զերիս հարիւր և երեսուն հազար, զբազմութ 'ի նոցա-նէ զերատամնս առաւ 'ի Դունաւ, և զմնացեալն հալածեաց մինչև 'ի Հե-ռաստան, և անդ զարձա բաշխեաց 'ի զօրս իւր զաւառ և զճոխութիւն զօրացն Տաճկաց՝ որք ափիւռ տարածեալ ան-կեալ կային զամենայն զճանապարհաւն: Այսպէս եհաս զօրավարն Ռեփնինի զԻզ-մայիլ քաղաքն, և Պանին զԱքքերման և զՔիլի:

Մեծազօրին Ճգնանց պետրոս եղեն զօ-
րավարին փառաւորեալ յաղթել զՊետնակեր
Զի պատերազմեալքն Տաճկիւք և Թաթարք
արքք իւր հնդկաստան հաղորդ՝ յաւ աւհատա
մնոք զզեն՝ կալեալ Ռուսաց զաւատու
հնդկաստան, մինչև հարկեցաւ փառքն
նոր զօրս խնդրել ՚ի Բռուսաստանէ:
Այսպ ՚ի 26 [illegible] անհնարին
[illegible] յարձակեալ Ռուսաց՝ ա-
ռին զՏեշերայն զԳետնակեր, և առաւ հարքն
զամենայն զգաւառքն և յանձինն զարձու-
ցին. այլև ենքեանք կարուսին ՚ի յար-
ձակման անդ [illegible] զօրքն հնդկե-
աստանն հաղորդ:

Ցնա այնորիկ էսառ և զօրավարն Կլե-
պով զՆ[illegible], յորմէ փախուցեալ էր
զօրացն Տաճկաց. և այնուհետև անմի-
նոյն մերձակայ վայրքն [illegible] և-
ղեն ՚ի Ռուսս: Անաք և Օրլով ՚ի նա-
ւամարտ յաղթեաց Օսմանեանց մերձ
՚ի Զմիւռնիա:

Ռուսաց ՚ի քաղաքաց հեռաւ [illegible] ընդ երկայն
՚ի ցամաքս կղզին Խրիմեան, զայն ժամա-
նակ [illegible] համարեցաւ յերկրամա
ձգել զանեղին, որով դիւրանայր նոցա
նաւարկել ընդ Պոնտոս: Այսուա-
քեցաւ անդր իշխանն Տոլկորուքի զօրօք
բազմօք, և մարտուցեալ ընդ Թաթարս՝
էառ նախ զՕրն, և ապա զԽապատուն և
զԿէօզլեւ: Անաք գնաց ՚ի Քէֆէ,
ուր ամփոփեալ էր մեծ մասն Թաթա-
րաց, և երկառան հաղորդ զօրօք պաշա-

պատնէին քաղաքին։ Ռուսք 'ի 29 յունիսի ամին 1772 յարձակեալ խմբովք առին զքաղաքն, զզինուորականսն կոտորեցին, զզօրսն գերին վարեցին, և զՀայս բնակիչսն առաւել 1200 վարեցին 'ի Ռուսաստան. որք յետ ամաց ինչ գտեալ արտօրեալ մեծաւ մնացեալքն 'ի Խրիմ ափուեցան յայլ և այլ քաղաքաց կողմունս։

Այսպէս առին պատերազմաւ և զԱքեր-մանն, և կողոպտեցին զայն։ Իսկ Կերչ և Ենի գալէ ինքնին անձնատուր եղեն Ռուսաց։

Յայնժամ Սէլիմ գերէյ խանն Խրիմու առաքեալ առ Ռուսս սպաս առաջս միջնորդս՝ աղաչեաց 'ի հաշտութիւն, խոստանալով յանձնառուեալ հպատակել Ռուսաց, և ըստ կամս նոցա վարել զաշխարհն՝ հատանել 'ի բաց զամենայն հաղորդակցութիւն ընդ Օսմանցիս։ Այլ Սէլիմ խանն վաղ նենգեալ երդմանցն՝ փախեաւ յերկիրն Տաճկաց. և Տոլկորուքի կարգեաց փոխանակ նորա զՇահին գերէյ խանն։

Բովանդակեալ զետ ևս 'ի Մոլտաւիա զօրավ բանակաւ պատերազմունս մղեաց ընդ Օսմանեանս, որոց յերկար լինէր ձմեռել. մինչև հասեալ ութերորդ յամին 1774 հինգերորդ անգամ անցեալ ընդ Դանուբ՝ ըստ բաղձանաց առաջարկէ զխաղաղութեանն՝ առնել և զՉուաշխ. և խոնարհեցան Օսմանեանք 'ի սկզբան Թագաւորութեան սուլթան Համիտի խնդրել

զհաշտութիւն ըստ պայմանացն զոր պահանջէին Ռուսք, և հաստատեցան զաշինքն 'ի Գայնարճէ գիւղ առ Սիլիստրիա: Եւ էին գլխաւոր պայմանքն՝ ազատ մնալ խանին Խրիմու 'ի ներքուստ ձեռին Օսմանեանց, և ունել Ռուսաց զԿերչ, և զԵնի գալէ, և զամենայն զերկիրն մինչև յԱզով:

Մեծաշուք յոյժ եղև հանդէս յաղթանակին Ռումեանցովայ 'ի Բեթերպուրգ, և պատուեցաւ նա Զադունայեցի կոչմամբ՝ սակս անցից նորա անդր քան զԴանուբ: Նոյնպէս և զայլս 'ի զօրավարացն մեծապարգևս մեծարեաց Կայսրուհին, և զօրացն դարձեալ բազմապատիկ պարգևս բաշխեաց:

Ի ժամանակին յորում անդուլ պատերազմ էր Ռուսաց ընդ Օսմանեանս՝ կրկին դէպք նշանաւորք պատահեցին 'ի ծագս սահմանացն Ռուսիոյ: Առաջինն՝ զի չորեքհարիւր հազար խալմուխք անցին գնացին յերկրէն Ռուսաց 'ի Չինս, և չեն յայտ պատճառքն: Երկրորդ, զի խաբեբայք հինգ՝ մի զմիոյ կնի 'ի վեր ելեալ 'ի մէջ Տոնայի Խազախաց և այլոց, տային զանձինս թէ Պետրոս իցեն այրն Կայսրուհւոյն, և աղմկեցին զաշխարհն. չորք 'ի նոցանէ յոչինչ եղեն՝ պատուհասեալք և փախուցեալք. այլ հինգերորդն ոչ սակաւ սասանեցոյց զՌուսիա:

Զօրականն էր սա խազախ՝ Փուհաչեւ

անուն, փախուցեալ 'ի բանակէն Գեն_տերայ 'ի Լեհս. անտի գնացեալ յՈւ_րալեան լերինս հաւանեցոյց զխազախս տեղւոյն թէ ինքն Պետրոս Գ. է Թագա_ւոր Ռուսաց, և զիւրև ածեալ առս շա_րեքատասան հազար՝ խաղաց պաշարեաց նոքօք զՃայիք քաղաք, և որ ըստ օրէ բազմանային զօրք նորա: Կեղծէր զնա_րեպաշտութիւն միոյ առաջին զօրացն, և ասէր թէ ոչ այլ ինչ կամիմ ես, բայց նստուցանել յաթոռ թագաւորութեան զորդին իմ զՊօղոս, և միաբանեցանն:

Կատարինէ առ 'ի զսաստել ամենայն շա_րեացն՝ հրովարտակ տուեալ՝ յայտ առնե_լով զխարդախութիւն նենգաւորին, և միան_գամայն առաքեաց ընդդէմ նորա զզօ_րավարն Բիպիքով: Անտի և Փուհաչեվ հրատարակեաց հրովարտակ մի յանուն Պետրոսի երրորդի, և պատահեալ մար_տիւ Բիպիքովայ և այլոց զօրավարաց՝ էր զի յաղթեցաւ, և էր զի յաղթեաց, մինչև եհաս 'ի վերայ նորա Փանինն, և ընդ նմա Միքէլսոն. և երկոքին սոքա երկուստեք հալածեալ փախուցին զՓու_հաչեվ մինչև յայնկոյս Վոլկայի, և սա_կաւաւոր ընկերքն Փուհաչեվայ յուսա_հատեալ ետուն զնա 'ի ձեռս Ռուսաց: Յամին 1774 'ի նոյեմբերի ածաւ Փու_հաչեվ 'ի Մոսքուա, և գլխատեալ՝ ա_պա անդամ անդամ յօշեցաւ, և հինգե_քին ընկերք նորա գլխաւորք աքսորեցան 'ի Սիպիր:

Յետ այնորիկ քանդեցաւ և հաշակալոր բանակ միաբանութեն Զափորոժացի խազախաց , փոխանակ զի չկամեցան տալ զօրացն Ռուսաց արշաւելոց 'ի Խրիմ հանգիստս և երեկարս , և համարեցան ձեռնտուք 'ի Թշնամիսն Ռուսաց :

Յամին 1775 Կատարինէ կին ած Պօղոսի զդուստր Լանտկրաւայ Հասսիա Տարմշթատ նահանգի . այլ 'ի մեռանել այնր օրիորդի ապաժամ մահուամբ՝ ընտրեցաւ իշխանուհին Վիւրթէմպէրկայ Սոֆիա . և Պօղոս ուղեւորեցաւ ընդ Բռանտենպուրգեայ 'ի Պէռլին , զի խօսեսցի զՍոֆիա իւր 'ի կին : Մեծապէս պատուասիրեաց Ֆրեդերիկոս արքայ զՊօղոս, և տուեալ նմա զօրհորդն՝ դարձոյց շքով մեծաւ 'ի Բեթրպուրգ : Ընդ կատարեցան հարսանիքն փառաւորապէս հանդիսիւ քան զառաջինն , և Սոֆիայն կոչեցաւ Մարիամ Թէոդորովնա :

Սակայն տակաւ յաճախութիւք ուրախութեանց և հանդիսից հաշակելոց 'ի Բեթրպուրգ ոչ ինչ կասեցուցին զԿատարինէ 'ի փութոյ կարեւոր խնամոց պետութեան : Ուշ եդ բարգաւաճելոյ վաճառականութեան Ռուսաց ընդ Չինս . և 'ի գիւրացուցանել և եռ զվաճառաշահութիւն ընդ Պարսս՝ արձակեաց զՎօյնովիչ կոմս զօրօք հանդերձ 'ի Դարպէնդ . և նա գիւրաւ նուաճեալ զամենայն զարեւմտեայս Կասպից ծովուն՝ յամին 1779 էառ և զԴարբանդ և զամենայն

դաւաճանն զորս դարձուցեալ էր Մննոյէ առ Թահմազ:

Տեսեալ Հերակլի արքային Վրաց ըզ-տիրապետել Ռուսաց մինչև մերձ 'ի սահմանս իւրոյ աշխարհին, օտարացաւ 'ի թագաւորէն Օսմանեանց, և զհարկն զոր հարկէր նմա՝ դարձոյց առ Ռուսս, և եմուտ ընդ հովանաւորութեամբ նոցին:

Գիտաց Կատարինէ յօգուտ 'ի ներ-արկանել և զերկրակալութիւն առ Խրի-մու, և կառոյց զքաղաքն Քերսոն, զի լինիցի համբարանոց վաճառականութե(ան) Ռուսաց ընդ արևելեայս: Օսմանեանք այլ 'ի վաղուց տարջացեալ էին ընդ պայ-մանս ուխտին հաստատելոյ 'ի Գայնար-ճըգ՝ առաքեցին 'ի Խրիմ զնոր խան Տէվլէթ քէրէյ անուն. այլ Ռուսք ա-ճապարեցին ձեռն տալ Շահին քէրէյ-ոյ ընկել խանէն Խրիմու, և Տէվլէթ փախստական դարձ արար 'ի Կոստան-դնուպօլիս: Փոքր միւս ևս և մերձաւորն յուզէր պատերազմն Ռուսաց ընդ Օս-մանեանս, այլ միջնորդութ(եամբ) դեսպա-նին Գաղղիոյ դարձեալ հաստատեցաւ և մեկն ևս վճռեցաւ ուխտ բարեկամու-թեան առաջնոյ:

Սակայն Շահին քէրէյ, ցանդ. անձնա-դողդ գոլով յերեսաց Տաճկաց, հուսկ ուրեմն խորհեցաւ տալ զիշխանութիւն իւր բոլորովին 'ի ձեռս Կատարինեայ. և նա որ յայն սակս իսկ աղագաւ կացոյ-ցեալ էր զԽրիմ և զփոքր Թաթարս 'ի

ներքուստ ձեռին Օսմանեանց՝ վաւերա-ցաւ հաստատեալ գրովն առանձին յայտ-արարութեամբ 18 ապրիլի ամին 1783, որով մնաց հանդարտեցաւ և խաղաղ երկիրն Ռուսիոյ. և իշխանն Փոթեմքին էառ յամենայն Թաթարաց կողմանցն զեր-դումն հաւատարմութեան առ կայսրուհին:

Մտաւանեցան Տաճիկք ընդ իրսն, և ձայն եւտուն մարտի անհնարին սրտմտու-թք. Ընդվզայր Տաճիկք և դեսպանն Գաղ-ղիոյ խաղաղել ջանար. որ և միջնորդ կացեալ առ Կայսրուհին զՅովսէփ Բ կայսր Գերմանացւոց. այլ նա կապեալ էր միաբանութք ընդ Կայսրուհւոյ: Ապա 'ի վերջէ առաջնոյն Աստրախանեան լինելոց և եթող Կայսրուհեաց տիրանալ խաղա-ղութք յաշխարհահակաւղութիւն իւր:

Այլ յաղթողեաց բախտն Կայսրու-հեաց և ես, զի ոչ միայն հերքել ար-քայն Վրաց, այլ և այլք յոլովք ինքնա-գլուխ իշխանք ընդարձակ հողմայն կովկասու հարկատու եղեն Ռուսաց, և խնդրեցին զպաշտպանութիւն նոցա:

Մինչդեռ այսպէս և այսպիսի աշ-խարհակալութք գերածայրեալ էր աւե-տութիւնն Ռուսաց առ Կայսրուհին, ոչ այլ ինչ պակասէր փառաց նորա՝ բայց զի և մեծ քահանայապետն Հռով-մայ Պիոս Զ միաբանեալ ընդ այլ պետս աշխարհի խնդրակից լինիցի նմա: Վասն որոյ պատճառս կալեալ յընդունելու-թէ անուն զոր եցոյց Կայսրուհին Ցիսու-

ընտանեացն բարձելոց յԵւրոպա, եւ կարգեաց զնոսա գաւառապետս մանկանց ուղղափառաց, առաքեաց պապն առ նոսա 'ի գիտնոց իւրոց նուիրակ զհուշակաւորն Ասքեթթի: Կատարինէ ըստ խնդրոյ քահանայապետին ձեռնհեաց ուղղափառաց զեկեղեցի մի 'ի Պետերպուրկ, եւ ետ ուղղափառ եպիսկոպոսութեան յաւել յարքեպիսկոպոսն Մոհիլեվայ, եւ կարգեաց մետրապոլիտ զոմն վասն ամենայն նահանգաց պետութեան ընդ Ասիա եւ ընդ Եւրոպա, եւ զայլ ումն եպիսկոպոս ուղղափառ յայն 'ի Փոլոցք:

Այլ յընդարձակածաւալ աշխարհաց ոչ ընդ երկար լուեն պատերազմունք: Վասն որոյ ընդ այն աւուրս եւ Օսմանեանք գժտութեալք ընդ անցանել Վրաց եւ Կովկասայնոց առ Ռուսս՝ ձեռն արկին 'ի մարտ կազմաւել ընդ նոսա 'ի սահմանսն յայնկոյս: Զայն զգացեալ Կատարինեայ՝ առաք զօրս 'ի գաւառն Օսմանեանց՝ բաց յայլոց պայմանաց առանձնել եւ զպաշարուածս Լեզկեաց եւ Աղուանիցն 'ի Վիրս, եւ զիտել ասաւագիս. զի Վիրք բաղդորոշին ընդ տէրութեամբ անկեալ էին Ռուսաց: Օսմանեանք եւսան պատասխանեն թէ Լեզգիք եւ Աղուանք իշխանագլուխք են, եւ ոչ հնազանդեալ Տաճկաց. իսկ աշխարհն Վրաց 'ի սկզբանէ հետէ անկանէր ընդ իշխանութեամբ դրանն մեծի, եւ ոչ երբէք ընդ տէրութեամբ Ռուսաց:

Յայսց պատճառանաց, և 'ի գրգռութեանց Անգղիացւոց Տաճիկք պատրաստէին 'ի պատերազմ՝ յորժամ Կատարինէ չու֊եաց մեծաշուք ուղևորութեամբ 'ի Խրիմ, ուր իշխանն Փոթեմքին բազմապատիկ խնճոյիւք և յաղթական կամարօք մե֊ծարեաց զնա:

Ի գալստենէն Կատարինեայ 'ի Խրիմ առաւել ևս հաստատեցան Տաճիկքն թէ նորա միտք են խաղալ յառաջ մին֊չև 'ի Կոստանդնուպօլիս, և զերկրորդ թոռն իւր զԿոստանդին կարգել յա֊թոռն Բիւզանդիոյ, որպէս համբաւէր: Կայսրուհւոյն ընդ այլ միտս էին յոր֊ժամ դարձ առնոր 'ի Մոսքուա. սա֊կայն Տաճիկք արգելեալ զդեսպանն Ռուսաց յԵտի գուլէ՝ յայտ արարին զպատերազմն:

Յամին 1787 յարձակեցան Օսմա֊նեանք 'ի Գիլպուրուն, այլ Սուվորով վանեաց զնոսա անհատ սաստիկ հարուա֊ծովք: Հասին այլ զօրք եօթանասուն հազար 'ի միւս կողմանէ՝ որոց զօրավա֊րէր Փոթեմքին իշխան, և խորտակեալ նախ զԹաթարս Կուպանայ, մարտ ե֊դին ընդ Տաճիկս, և բազում մարդիկ կորուսեալ՝ հուսկ ուրեմն եկին պաշա֊րեցին զամրոցն Օզու:

Յառաջնում աւուր անդ յուլիսի հասին և 'ի ծովէ նաւք Ռուսաց. և մինչդեռ նոքա մարտնչէին ընդ նաւա֊տորմին Տաճկաց, յարձակեցաւ 'ի վե֊

րայ քաղաքացին և 'ի ցամաք կուսէ Փոթեմքին, և առ զգաստանեցան: Այլ Հասան փաշայ ծովակալն ոչ կամեցեալ երկրորդ անգամ մարտնչել, խոյս ետ նաւուքն 'ի Կոստանդնուպոլիս. և Փոթեմքին պաշարէր պաշարմամբ նեղութեան զբերդաւն Օզուի:

Իբրև հաս 'ի վերայ ձմեռան սաստկասառոյց, թէպէտ Ռուսք ոչ ինչ կարէին նեղել 'ի ցրտոյն, 'ի սառն երկրի բնակեալք, այլ զի հանապազօրն պատկառեալ էին՝ Փոթեմքին եդ 'ի միտ անդադար յարձակմամբ առնուլ զքաղաքն: Սակայն տեսեալ զամրութիւն քաղաքին, և զպաշարելոցն անհեղ պատրաստութիւն և զիւրոյն նուաղութիւն՝ ոչ վստահացաւ. զի Օզուցիք աւելի էին քան զքառասուն հազար, ուր Ռուսք չորեքտասան հազար ևեթ մնացեալ էին:

Ձեռն էարկ յայլ ինչ հնարս, և ազդ արար 'ի քաղաքն՝ թէ չեն իւր կամք պատերազմել 'ի ցրտոյց ժամանակին, վասն որոյ մեկնի յաշխարհ իւր. այլ պատրաստ կացցեն 'ի գալ գարնանայնոյն զոհ լինել պատուհասութեան զօրաց իւրոց, զի անշուշտ առնից ես. ասէ, զքաղաքդ. և հարեալ զթմբուկսն մեկնեցաւ անտի: Զայն տեսեալ պաշարելոցն՝ խնդացին յոյժ, և մինչդեռ անհոգացեալ թմբրեալ առ հասարակ խոր 'ի քուն նինջէին՝ Փոթեմքին ընդ այլ ուղի ած գիշերայն զզօրս իւր դարձեալ ընդ բեր-

դաւ քաղաքին. և յ17 դեկտեմբերի յաւուր տօնի սրբոյն Նիկողայոսի պաշտա- պանի Թագաւորութեան Ռուսաց՝ երեք բանակին քաղաքեր կարգաց առ զօրն՝ թէ որ ոք մեռանիցի յայսմ աւուր 'ի սէր իւրոյ Թագաւորին՝ սուրբն Նիկո- ղայոս ահա տարածեալ պտերկս իւր կոյ յերկինս ընդունել զնա առ իւր։

Խրախուսեցին զօրքն և 'ի բանէն. և 'ի մէջ աւուրս բաժանեալ՝ զզօրավարսն փակեալ զինեաց 'ի պատանէշն որ 'ի մէ- րայ լեռին կողմին, փախմեծութեամբ յարձա- կեցաւ 'ի խորտակել զպլոտնան. ընդդա- պետսն Փիլաթով մարտ եդ ընդ Ալպա- նիացիս որ 'ի վերայ միսին մեծի պահ- ուէին, և զօրավարքն Անհալթ և Ցոլ- կորուքի անցեալ ընդ մին 'ի դրանց քա- ղաքին՝ և ոչ ինչ միտ եդեալ դիմակա- ցութեան պաշտպանելոցն՝ հասին հասին մին- չև յաշտարանին Հասանայ փաշա դուլեսի, և առին զայն, և խուժեցան 'ի քաղաքն ընդ ամենայն զօրունս նորա։

Յայնժամ քաղաքացիքն 'ի տանց իւ- րեանց հրացէնս արձակեալ 'ի վերայ Ռուսաց 'ի հարուածս սաստիկս հար- կանէին զնոսա, մինչև մեռան և խո- քեանք ընդ փլատակօք տանցն, զի 'ի ծա- ղկաղէն կուսէ անզգագոյ ամբարձեալ լի- նէին Ռուսք 'ի քաղաքն։ Ի հինգ ժամս- կենէն առաւ քաղաքն, որպէս հաւաս- տեաց փոթեմբերին. և զի հրաման էր յաւուրն առնուլ զայն, այնչափ Ծոխա-

ցան լցեալ առատութ Բիւզանդ՝ մինչև զմի ամիս Վաղենտեանոսի փոխեցին ընդ երկուց թագաւորաց։ Թագաւոր կատարած եղև և ՚ի Բրուսա. երկու զօրավարք անկան, և չխառն և խնն աղայք, և մեց հազար զօրականք ընդ մեռեալ և ընդ վիրաւոր։

Չև վայելեալ կատարածից յարգարիս մեծի յաղթութեանն՝ հարկեցաւ կոչել առ ՚ի զօրացն զկանչեցելոց ընդ դէմ Տաճկաց, և արձակել զնոսա ՚ի վերայ Կուսպասուսի աշխարհին Հոնաց, որ մեծաւ զօրութ ընդ ծով և ընդ ցամաք խաղացեալ գային ՚ի վերայ Բեթրդացւոց-կոյ՝ առնելով զքաղաքս Փիւնիկեցւոց։ Եւ զի զաշնակից էր նա թագաւորին Օսմանեանց՝ պատահեցէր ՚ի կատարածից խաղաղութեան առնել ընդ գրգոն, և զխորհ Թագուհւոյ խիզճնագլուխ։

Թագաւորն կատարածք եղեն երկուսանեք յայլ և այլ խառնուրդս մարդոց. և զաւաղծին յաղթութեան էին Հայոց. այլ յետոյ ուրերն ՚ի պատերազմի մասնեկաց՝ ՚ի հաշտութիւն խոնարհեցան, և շատուցան պատգամաւորք առաջինոց զաշխարհն։

Անդի և Բուլղար և Գերմանացիք առնոցին ՚ի Տաճկաց զքաղաքս Վալաքիոյ, և որ բնաւ զոր յառաջ խաղային. այլ կարի թագաւորեալ Սուլթան Սէլիմ Գ., և Գերմանացւոց Լէոպոլտ Բ., դուլ եղև զինուց, և ստ զաղձոյց առ Օսմանեանս զԳերմանիան և զայլ քաղաքս զորս կալեալ էր։

Իսկ զօրք Կատարինեայ առաւճնոր-դութեամբ զօրավարացն Ուշագովայ, Հել-մանեայ և փոխթեւակիներեայ առին զամենայն երկիրս առ Դանուբաւ և զնորին Քիլին, և փոխթեւակին պաշարեաց զԻսմայիլ։ Յետ յերկար պատերազմաց Սուվորով յաղ-թահեալ եմուտ 'ի քաղաքն ընդ գէզա-գէզ դիմադրութեան անկելոց 'ի նմա. և սպանեաց մարդոն այլ եւս երկու աւուրս. և ճապաղաղիք արեան վաճառօրէն խաղա-ցեալ ընդ փողոցս քաղաքին՝ հարկա-նէին մինչև 'ի ծունկս յաղթականացն։ Յայնժամ մարտիւ անկան 'ի Ռուսաց այլ երկոտասան հազար, և 'ի Տաճկաց առ-աւել քան զքսան և վեց հազար։ Նոյ-նպէս մեծաշուք վերջնոյն զօրավարն ըմբոլ յաղթանակեցաւ 'ի մերոյ Ռուսաց, այլ 'ի մանաւանդ խոյոցն և իւրքն կառավարեցաւ։

Ի նմին ժամանակի և զօրավարն Կու-դովիչ խորտակեալ զԹաթարս Կուպա-նայ և զԿովկասեանսն՝ խաղաց մինչև յԱ-նափա և էառ զայն։

Այսպէս յամին 1791 փոխթեւակին 'ի գնալն 'ի Բեթրպուրկ մեռաւ զճանապարհայն, և փոխանակ նորա առաքեալ կոմսն Պէզպորոդկոյ՝ զինքն խօսել ընդ Օսման-եանս զհաշտութիւն 'ի 11 յունուարի յամին 1792 'ի քաղաքն Եաշ. և պայ-մանիք ուխտին եղեն, զի մնասցէ Օզու 'ի ձեռս Ռուսաց, և հաստատեսցէ կայ-ցեն պայմանքն հաստատեալք 'ի Կայ-նարճի, և Թագաւորն Օսմանեանց

հաստատեցէ Ռուսաց երկոտասան միլիոն զահճեկանս, և մի ևս խառնեսցի երբէք յերբ աշխարհէին Լեհաց: Եւ յետ ձեռնադրելոյ Թղթի դաշանցն՝ Պետերբուրգեի յայս տարր վերջերին՝ թէ կայսրուհին շնորհէ նմա զպայմանեան արծաթն:

Ընդ այն ժամանակս առաջեան Սէյիմ խոստացեալ էր Լեհաց տալ քաղաքաւն հազար, եթէ և նոքա յանձն առցեն առաքել առ նա զօրս քան հազար ընդդէմ Ռուսաց: Յայս ամս փութացեալ կատարէինեալ 'ի հաշտութիւն՝ միջնորդեա զօրք խաբ ոչինչ ուժգնութեան հազար գանայնին գալոյն փութանակի և միջն էին 'ի սահմանս Լեհաց, պատուէր առաքեաց առ առաջնորդն Լեհաց՝ յետս կալ 'ի խորհրդոյն զոր հաստատեալ եդեալ էին 'ի մտի. այսպիսեաւ էր նոր խին օրէնս՝ կարգել՝ զի և խորհրդեանց թագաւորք որդի 'ի հօրէ առցեն զաթոռն: Եւ յանդգնեմ կալ Լեհաց և 'ի խնդրախնել 'ի պատերազմ, հրաման ետ կատարելոց զօրացն գաղձելոց՝ յարձակել 'ի Լեհս:

Բազում քաղաքութիւնս չուեցին Լեհք յայնժամ պատերազմի՝ որ եղև յՈւքրանիա և 'ի Լիթուանիա զօրավարութեամբ Յովսեփայ Փոնեաթովսքի եղբօրորդւոյ արքային, և հռչակաւորին Թադէոսի Քոշիուշքոյ. այլ Ռուսք յաղթահարեցին քան զԼեհս՝ առն առն յառաջ խաղային, մինչև եկին հասին 'ի Վարշաւ քաղաք,

ուր վարանեալ մնայր Ստանիսլաւ արքայ սակաւ զօրօք: Նա ահա եհաս առնա գիր 'ի Կատարինեայ՝ թէ որ զինչ պահանջեմ ես 'ի քումմէ աւագանւոյդ՝ խորհրդով և միաբանութ.ի Թագաւորացն Գերմանիոյ և Բրուսիոյ է այն ամենայն:

Յայնժամ Ստանիսլաւ անձնատրեաց դուլ առնել զինուց, և ունայնացոյց զօրէնս յաղթողութեան նոցա. հաստատելոյ յաւագանւոյն: Որոյք սիրեցան ընդ ամենայն քաղաքս Լեհաց, և Լեհք նուիրակս առաքեալ առ կայսրուհին՝ աղաչեցին զնա ընդունել զԼեհաստան դարձեալ ընդ իւրով հովանաւորութ.ն որպէս կանխաւ, և անդրդուելի լինել:

Յետ սակաւ ժամանակի մինչ դեռ եւս խռովութիւն թաղուէր 'ի Լեհաց ընդ եղեալսն, Քոշուայքոյ որ մեկնեալ էր 'ի Լիփսիա ընդ ոմանս յիւրոց համախոհից, եւ համբաւել ընդ Լեհաստան՝ թէ դրամս բազումս առեալ իւր 'ի Գաղղիացւոց՝ գայ ազատել զԼեհս 'ի ծառայութէ Թագաւորի, և ազատութի շնորհել ամենայն գիւղականաց և ծառայից: Այնգէն վաղվաղակի 'ի վեր երևեցան հարիւր հազար գիւղականք ապստամբեալք յամենայն կողմանց. և Քոշուայքոյ նոքօք հանդերձ և այլովք բազմօք մտեալ նախ 'ի Քրաքով անց անէր 'ի Վարշաւ. ուր աղմուկ անհնարին յուզեալ՝ ընդ ժամս երեսուն և չորս

եղև մարտ սաստիկ , և կոտորեցան բաց յերկուց հազարս Ռուսաց գրեթէ ամենայն ռաւագորդեարն Լեհաց՝ որք հաւանեալն էին ընդ պահանջմանս Կատարինեայ :

Մինչ այս մինչ այն , և ահա Ռուսք և Բրուսք և Գերմանացիք հեղեղեցին ամենայն ուստեք յաշխարհն Լեհաց , հարին ցրուեցին զժողովեալսն առ Քաշուպքայ , և զնա ձերբակալ արարին :

Դարձեալ զօրաժողով եղեն Լեհք 'ի Բրակա մերձ 'ի Վարշաւ , և մարտընչէին ընդ Ռուսս . այլ առքա առաջնորդութե քաջին Սուվորովայ ժամս վեց անհնարին պնդութե մարտ եղեալ՝ առին զաւանն , և հարին 'ի Լեհաց աւրս քսան և երիս հազարս ընդ մեռեալ և ընդ վիրաւոր :

Ստանիսլաւ որ փախուցեալ մեկնեալ էր յաշխարհէն՝ առաքեաց առ Կատարինէ մուրհակ հանդիսական , որով տայր 'ի ձեռս նորա զթագն իւր մինչև 'ի սպառ . և ինքն եւս գնաց 'ի Բեթըրպուրկ : Յայնժամ և երկքին պետութիւքն բաժանեցան յիւրեանս զԼեհաստան մինչև ցայսօր :

Յետ այնորիկ էառ Կատարինէ և զՔուրլանտիա և զՍեմիկալլիա , և կացոյց զնոսին նահանգս Ռուսիոյ : Ընդ և զօրավար նորա Զուպով էառ զԴարբանդ , և սկսաւ յառաջ խաղալ 'ի վերայ Պարսից՝ որք նեղէին զՀերակլ :

Իսկ Կատարինէ մինչդեռ ակն ունէր այլոց ևս յաղթանակաց՝ յանկարծամահ եղև գիշերայն 'ի կաթուածէ 'ի 15 աւուր նոյեմբերի յամին 1796, ամաց լեալ վաթսուն և եօթանց, և թագաւորեալ ամս երեսուն և չորս իբրև զմիւս ոմն Շամիրամ:

Ցայլ իմն կերպարանս փոխեցաւ Ռուսիա առ նորա թագաւորութեամբ, եթէ 'ի քաղաքապատիկ աշխարհակալութեացն, և եթէ յիմաստուն տնտեսութեան ըստ ամենայն գլխոց, և զարմացաւ ամենայն Եւրոպա ընդ ճոխ պերճութիւն արքունեացն Բեթրպուրկայ և ընդ անբաւութիւն աշխարհացն զորս կալան Ռուսք 'ի տասն վերջին ամս Կատարինեայ:

Մինչև 'ի ժամանակս խռովութեան Գաղղիոյ՝ վայելեցին և ճարտարք եւրոպացիք 'ի բարձս պատուոյ և 'ի շահս օգտի յաշխարհին Ռուսաց. այլ անտի և այսր փոխեցաւ իմն ընդդէմ նոցա Ռուսիա: Սակայն և գիտունք ոչ այնչափ զարգացան առ նովաւ որչափ ակնունելի էր. և վասն պատերազմաց յաճախութեան անկատար մնացին յոլով շինութիւնք՝ զորս սկսեալ էր նորա, ևս և մատեանն օրինաց զոր յօրինէր:

Արժանի յիշատակաց գիւտք եղեն առ նովաւ յաւերակս Ասիայիք քաղաքի 'ի գաւառն Սիպիրիայ առ Իրթիշ գետով, զի գտան մեծամեծ գարանք հազարաւոր ձեռագիր մատենից յանձա-

նօթ բարբառ և .'ի լեզուս Չինաց, խաղմուխից, և Մանչու Թաթարաց, և պահին ցարդ 'ի գրատունս Ճեմարանին։

ՊՕՂՈՍ

ԶԱՄԵՆԱՅՆ ժամանակս Թագաւորութեան Կատարինեայ կեցեալ Պօղոսի 'ի Կաչինա, ուր զբօսնոյր գնդաւ միով զօրականաց՝ զորս զգեցուցեալ էր 'ի ձև Բրուսացի, երբև անց բազմեցաւ յաթոռ մօրն իւրոյ՝ նախկին գործ արար յետս կոչել զզօրսն տարեալս 'ի Կատարինեայ 'ի Պարսս։ Զի նոքա անտափորձք օդոյ և բերոց կողմանցն այնոցիկ՝ յախտս մահու անկեալ կոտորէին օր ըստ օրէ, և 'ի հարիւր հազար զօրաց հազիւ թէ հնգետասան հազարք եկին ապրեցան 'ի Ռուսիա։

Պետութիւնք Եւրոպայ բազում անգամ յորդորեալ զԿատարինէ, և համանեցուցեալ էին զնա առաքել յամին 1795 տորմիղ մի ութուտասան նաւուց յօգնութիւն Անգղիացւոց ընդդէմ Գաղղիոյ։ Եւ Պօղոս որ ատեայր զԳաղղիացիս ժամանակին՝ ոչ միայն որպէս Թագաւոր, այլ և որպէս այր խոհական՝ որ զզուէր 'ի թեթևամիտ նորաձևութեանց, եդ 'ի մտի միաբանել ընդ Թշնամիս Գաղղիոյ երբև պաշտպան ասպետութեան

Մելիտեայ և քահանայապետին Հռոմայ, և Նիզակակից Թագաւորին Օսմանեանց. և պատուէր ետ զօրացն Լեհաստանի չուել 'ի Գաղղիա կայս ընդ զօրավարութեամբ Ռոզէմպերկայ կոմսին: Այլ նա ոչ այնչափ յաջողակ թուէր 'ի գործն որպէս քաջն Սուվորով, որ բազում անգամ աղաչեալ էր զԿատարինէ և զՊօղոս՝ զի թոյլ տացեն լինելոյ երթալ և ընդ Փարէզ անցուցանել զանդեալն Օղոսի և Բրանկայ: Բայց Կատարինէ վաղ մեռաւ, և Պօղոս զառաջինն ընդ ակամբ հայէր ընդ քաջ զօրավարն. սակայն 'ի վերջէ կարգեաց զնա մարաջախտ մեծ, և արձակեաց յԻտալիա փոխանակ Ռոզէմպերկայ:

Մինչդեռ Քռայ զօրավար Գերմանացւոց խորտակեալ էր զԳաղղիացիս 'ի Վերոնա, Սուվորով եմուտ 'ի Միլան իւրովքն, և գերմանացի զօրօք, և անցեալ անց 'ի Պադոս գետ: Անդ յայնկոյս գետոյն հարկեցաւ զօրավարն Գաղղիացւոց Մոռօ ճակատ յարդարել ընդդէմ եօթանասուն հազար զօրաց՝ երկոտասան հազար Գաղղիացւովք. և երկիցս յաղթեալ՝ յերրորդումն 'ի պարտութիւն մատնեցաւ, և խոյս ետ 'ի տեղի մի ամուր, մինչև եհաս և Մաքտոնալ իւրովքն 'ի Նէապօլսոյ. այլ և նա ոչ տեւեալ առաջի ամբոխին Սուվորովայ՝ 'ի փախուստ դարձաւ:

Ապա եկն ընդդէմ Ռուսաց Ժուպէռ

զօրավար, և 'ի խառնուրդս մարտին մինչ դեռ քաջալալէս կռուէր, հարեալ 'ի հրացանաց մեռաւ անդէն, և պատեցան Գաղղիացիք:

Եհաս 'ի Ռուսիայ նոր զօրք ընդ նոյն աւուրս և Քօրզաքօվ մինչև 'ի Զուիցցերի: Ընդ առաջ եղև նմա Մասսէնա զօրավար Գաղղիացւոց, և եղև անդ մարտ սաստիկ յոյժ, յորում անհնարին հարուածս ընկալան Ռուսք՝ այն առաջին անգամ յայնմ դարու 'ի պարտութեն մատնեալք. և 'ի փախչել անդր թերևս 'ի սպառ խորտակէին՝ թէ չէր Մասսէնայ երկուցեալ 'ի գալստենէն Սուվորովայ:

Զի ծերունին այն զօրավար այնպէս իմն երագէր ձեպէր յընթացսն ընդ ձիւնապատ լերինս Զուիցցերաց, զի գունդք գունդք Գաղղիացւոց զիւրեալք զՃանապարհայն՝ և անգամ զդէմ ունել արշաւանին ոչ իշխէին: Եւ իբրև իւրքն պարտասեալք 'ի սովոյ և 'ի ցրտոյ և յաշխատութենէ ճանապարհին՝ ոչ ևս կամէին յառաջ խաղալ, Սուվորով ետ պեղել փոս մի 'ի վերայ ճանապարհին, և ինքն տարածեալ անձամբն 'ի նմա գոչէր. « Ծածկեցէք զիս ընդ հողովս. և թողջիք աստ զզօրավար ձեր. չէք դուք իմ որդիք, և ոչ ես հայր իմ ձեր, թոյլ տուք ինձ աստէն մեռանել»: Խիզախեցին զօրականքն, և յարուցեալ զնա՝ խիզախոյս կարգացին ելանել 'ի կա-

տալ լերինն և հալածել անտի զԳաղ-ղիացիս, որպէս և արարին իսկ։ Այլ Սուվորով առեալ զլուր միանգամ և երկիցս պարտելոյն Քորսաքովայ, և զԳերմանացւոցն նիզակակցաց՝ լքանել զքանակն Ռուսաց, դարձ առնէր և ինքն և մեկնեցաւ յաշխարհ իւր։

Զայս ամենայն իբրև զգաց Պօղոս, ցասուցեալ ընդ վատութիւն նիզակակից զօրավարացն՝ հրամայեաց ամենայն զօ-րաց իւրոց դառնալ գալ 'ի Ռուսիա, և այլ ոչ ևս խառնեցաւ 'ի շփոթս Եւ-րոպայ։

Սուվորով մեծաւ տարաժանօք եկեալ 'ի Գերմանիոյ՝ առ ցրտոյ սաստիկ խո-թացաւ, և կիսամահ հասեալ 'ի Պե-տերբուրգ՝ յետ ոչ բազում աւուրց մե-ռաւ. այրն քաջ՝ մականուանեալն 'ի կառավարութենէ Ռիմնիկցի, զի հասեալ էր մինչև 'ի Ռիմնիկ քաղաքն, և 'ի Պօղոսէ՝ Իտալականն. որ և ուրեք յիւրում հրո-վարտակին կոչէ զնա զօրավար մեծա-գոյն ամենայն զօրավարաց՝ որ երբեք կացեալ իցեն ուրեք մինչև 'ի ծագս աշ-խարհի. և հրամանք նորա և կարգա-դրութիւնք մի մի օրէնք համարեցան զի-նուորական վարժից Ռուսիոյ։

Իսկ զօրք նորա քան հազար նշխա-րեալք յութսուն հազարացն՝ խանձք և վտանգք, անշքացեալք և տառապեալք և քրձազգեստք դարձ առնէին յաշ-խարհն՝ ոչ նուազ փառաւորեալն՝ քան

եթէ զամենայն զեւրոպայ զինու զօրու-թբ նուաճեալ էին. և յաղթականք անգամ նոցին յապուշ հարան ընդ ան-յաղթողդ արիութիւն նոցա և ընդ հաստատու-տա. Սուառուած և առ. զօրավար իւրեանց:

Յայնչափ մեծասացն, և յառաջինն ա-ռատաձեռնութեանց կայսերինւոյ հա-րան ապաւէնցան զանձք աշխարհին, և Պօղոս զեկոյց զարժէս գրամոց յոյժ յոյժ, և հնարեցաւ զթղթադրամն ըստ այլոց ոմանց եւրոպականն պետութեանց: Այլ կարի եւս զի կարի իմն յանձա-խեաց թուղթն, յաւուր միում մեծ մի-լիոն թուղթս հրամայեաց այրել 'ի հրա-պարակի, և բազմապատիկ առ ժամն զաղդե-մի՝ մինչև բանք Անգղիոյ առ. առևտու-տական լքացուցին զթերթն արքունի գանձուցն:

Այսու եղծ Պօղոս 'ի զօրս իւր զհնա-զանդութիւն զինուորացն Ռուսաց, և զան-ցոյց եւս զնոքօք, մինչև առանձնել նո-ցա զինքնակալէն: Ուղղակի չափ զաւն գործեաց անհնար առնել և զամենայն զաղղիական նորաձևութիւնս, և անգամ զպաճոյն զաղղիացի և զչլխարկ բոլոր-չի՝ յանցանս գրէր զգենլեացն: Զպա-րտիս վասն այսպիսի յանցանաց և վասն այլոց կասկածանաց եդ 'ի բանտի, աք-սորեաց, և մերկացոյց. յանձինս: Իսկ 'ի վերջէ ըստ կասկածոտ բարոյիցն ան-հանդիստ եղեալ, մեռաւ 'ի 11 մարտի յամին 1801, թագաւորեալ ամս չորս

և ամիսս ինչ, և էր ինքն քառասուն և եօթն ամաց ։

Փոքր մի յառաջ քան զմահն Պօղոսի ստացան Ռուսք և զաշխարհն Վրաց · զի տեսանել որդւոյն Հերակլի՝ Թէ Ռուսք վաղ կամ անագան ունին յինքեանս գրաւել զաշխարհն Վրաց, լաւ համարեցաւ տալ զայն 'ի ձեռս Ռուսաց, և ինքն եկն 'ի Բեթրբուրկ ։

Որդիք չորք էին Պօղոսի · Աղեքսանդր, Կոստանդին, Նիկողայոս, և Միքայէլ · և զմի մի 'ի նոցանէ կարգեաց գնդապետս գնդից գնդից պահակաց, և զանդրանիկն եդ հրամանատար ընդհանուր զօրացն Բեթրբուրկայ ։

Սիրող գոլով արդարութեան, կարգեաց արկղ մի՝ յորում համարձակ էր ամենեցուն արկանել զգիրս պաղատանաց և հայցուածոց ։ և մի ոմն 'ի խորհրդականաց իւրոց այգուն այգուն մատուցանէր նմա զիմաստս Թղթոցն · այլ զեղծանել նովաւ անիրաւին խափանեաց զայն ։

Եթող 'ի գիւղականաց զբաժ ցորենոյ և այլոց արմտեաց, և ազատեաց ըզբազումս 'ի Լեհաց բանտարկելոց, ընդ որս և զՔոշիուշքօյ ։ Հաստատեաց զկարգ ասպետութեան, կանգնեաց դպրոցս որբոց և օրիորդաց, որոց և զամուսինն իւր կարգեաց 'ի պաշտպան ։ Կառոյց հոյակապ շինուածս հասարակաց 'ի Մոսկուա և 'ի Բեթրբուրկ ։ Կարգեաց ատեան քննութեան և օտարազգի գրոց մտելոց 'ի

Ռուսաց, և տայր ընաւ խել արդել ըզ-մուտս նոցին : Հրատարակեաց զնմանէ ան օրինացն կատարելեաց 'ի պարծանս մեծի կայսրուհւոյն : Շնորհեաց քաղաքս և կարևոր ազատութիւնս առանձնին հրովարտակօք Հայոց ընակելոց յԱժտէրխան, 'ի Գրիգորիպօլիս, 'ի Դուբոսար, 'ի Ղարասու, և յԷսկի Խրիմ :

Ջեռն էարկ Պօղոս և 'ի կայսերս զարդ հաստատութեան կարգել յաջորդութեան, որ անփոփոխ և անշարժ կարգեցէ մնալ մինչև 'ի սպառ . և ձեռնադրեալ 'ի կըտակին ինքն և դշխոյն իւր՝ յաւուր պսակման իւրոյ յինքնակալ եդ զայն 'ի վերայ սեղանոյ եկեղեցւոյն 'ի Մօսքուա : Ապա յամին 1797 հրատարակեաց զանյեղլի օրէնսն՝ որովք սահմանէր արքունականն տոհմին ըստ գլխոց զկալուածս, և զեկամուտս, զիշխանութիւնս և զնշանս անդամոց պատուոյ, և զկարգ պայազատելոյ նոցա զերեւարս ըստ ամենայն զգուշակելի դիպաց և հանգամանաց :

Այսպէս Պօղոս 'ի սուղ ժամանակի թագաւորութեան բազում ինչ յօգտակարաց 'ի գլուխ տարեալ՝ թէ ոչ կոչեցաւ աներձ ինքնակալ և աշխարհակալ, այլ յիրաւի բարի և բարերար և հայր աշխարհին իւրոյ խոստովանեցաւ յամենեցուն :

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ Ա.

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ մեծի թագաւորին յաթոռ ինքնակալութեան Ռուսաց 'ի 24 մարտի, յամին 1801, ըստ 'ի մանկութէ գեղեցիկ դաստիարակութեան 'ի ձեռն հանւոյն իւրոյ Կատարինեայ երկրորդի, և հռչակաւոր բանասիրին Լահարփայ՝ անդէն յայտ առնէր զարդարեալ մարդասէր և խնամատուն բարոյիցն՝ բազմապատիկ շնորհօք և ազատութիւն սրտագնեալ կարօտելոց : Նուաղեաց զհարկս, զարձոյց զաքսորեալս, ներեաց զդատապարտեալս զեղծաւորաց, և եբարձ զխտաժան մտից օտարազգի գրոց 'ի Ռուսաստան. այլ այս ազատութիւն յետ ամաց ինչ 'ի դէպ ամփոփեցաւ : Կարգաւորեաց զդատաստանական կիրս, և ձեռն եառ 'ի բարգաւաճել զվաճառականութիւն : Հրամայեաց եւ եհան 'ի բաց լքանել իշխանութեանց գանձանց անուանակոչութիւն աւելորդս :

Առանձին խնամով ետ կալաւ 'ի զարգացումն գիտութեանց և արուեստից յիւրում պետութեան՝ մեծապատիւ մեծարեալ զընծայս մատենադարանս. և 'ի յոլով քաղաքս, որպէս և 'ի Տփխիս յամին 1804, կանգնեաց մեծամեծ դպրոցս հասարակաց .

Խաղաղասէր ոգին Աղեքսանդրի հնարս

հաշտութեան հոգացեալ ընդ պետութեանս Գաղղիոյ և Անգղիոյ, աղաչէր զնոսա 'ի սէր դաշնաւորութեան յամին 1805: Այլ Նափոլէոն անխրատելեալն յայնժամ 'ի Գաղղիա՝ թշնամանօք հանդերձ արձակեաց զդեսպանն Ռուսաց 'ի Փարիզէ 'ի Ռուսիա: Այսմ իրիք Գերմանացիք 'ի մարտ խաղացին ընդդէմ Նափոլէոնի, աճապարեաց և Աղեքսանդր յօգնութիւն նիզակակցացն իւրոց Գերմանացւոց. այլ չեւ հասեալ նորա՝ առաւ Վիեննա, և Աղեքսանդրի 'ի մուտ ճակատամարտի ձախողեալ՝ եթող զզօրս իւր առ սահմանօքն Աւստրիոյ, և մեկնեցաւ 'ի Բեթըրսպուրգ:

Ի մտանել Նափոլէոնի 'ի Բրուսիա և 'ի յարձակել զօրաց 'ի Ռուսս յամին 1807, Ռուսք ոչ կարացեալ դնել ունել բռնութեան Գաղղիացւոց 'ի սպառ, յետ ընդ կռուին նահանջեցան. և Աղեքսանդր խօսեցաւ ընդ Նափոլէոնի 'ի հաշտութիւն յ8 յուլիսի:

Ցերս կոյս 1808 ամին 'ի բորբոքել վերստին պատերազմին Գաղղիացւոց ընդ Գերմանացիս՝ Աղեքսանդր ոչ միաբանեաց 'ի մի կամ 'ի միւս կողմն: Այլ իբրեւ էառ Նափոլէոն միւս անգամ զՎիեննա և զՊրուսիա, և անհնարին խորհրդովք պատճառս Ռուսաց՝ կանգնել անդրէն զտէրութիւն Լեհաց զկործանեալն, և պահանջէր յԱղեքսանդրէ ծանր ծանր պայմանս անհերքելիս և անիրաւս, Աղեք-

սակայն զամէն գործէր հնարս խաղաղու-
թե՛ գտանելս, այլ 'ի զուր ։ Զի Նափո-
լէոն ատեանց ինչ առաջարարութ մերժեալ
'ի սահմանս Ռուսաց հինգհարիւր վաթսուն
հազարաւոր զօրօք յամին 1812 ։

Մինչդեռ Աղեքսանդր խորհէր հա-
սատած մեծ զաշխարհին իւրոյ թողուլ
'ի Պետրպուրգիս՝ զի զանձս միւսոյ մասին
յառաջահասկի կացցէ մնասցէ իշխան, իւրըն
ահաւորին սատակումն զաւառին ընդ Գաղ-
ղիացիս առ Մոսկուա քաղաքաւ . յա-
րում՝ Ճակատու կատարած անհնարին
լինել երկուանեց՝ մնայր մարտն անպար-
տելի ։ Այլս Ռուսաց առ 'ի ձգել զԹըշ-
նամին 'ի խորս աշխարհին իւրեանց յա-
մեցին և յանձնեցին անապատս՝ յետս
ընկրկեալ մեկնեցան 'ի Մոսկուա ։ Իսկ
և կէս մերձեցան Գաղղիացիք անդր, հուր
հարին Ռուսք ընդ ամենայն կողմանս
քաղաքին, և խոյս ետուն 'ի ներքսա-
գոյն անապատս . և 'ի հասանել Նափո-
լէոնի անդր՝ ածխանացեալ տեսանէր ըզ-
թագաւորեալ քաղաքն ։

Յայնժամ հրամանն ետ Նափոլէոն զօ-
րաց իւրոց չու դարձի առնել. զի ձմեռն
սաստկացեալ էր 'ի վերայ հասեալ կայր. և
մինչ զետ զանձագաղէին նոքա, պաշարեցան
երկնից առ հասարակ, և կոտորեցան
զօրացն ամենայն բանակին . և զմնացեալսն
'ի սուր սուսերի կոտորեալ Ռուսաց՝
առին միւսանգամ զՎերհա, և զՎարշաւ,
ուր յայտ արար Աղեքսանդր և զերա-

ւանս իւր ընդդէմ Նափոլէոնի սաստ_ ձայն հրովարտակաւ:

Իսկ Նափոլէոնի վերադարձին զօրաժողով լեալ 'ի Փարիզ խաղաց երկերիւր և վաթսուն հազար զօրօք և էառ զՍաք_ սոնիա: Անդ գրգռեցաւ մարտ սաստիկ ընդ Գաղղիացիս և ընդ դաշնաւորեալ պետութիւնս Ռուսաց և Բրուսաց և Գերմանացւոց. յորում մարտի, որպէս և յայլ նուագս, Աղեքսանդր ինքնին զկնովին շահատակեալ քաջութեամբ նախ_ ձեռն 'ի թշնամիս անդր գործէր:

Նափոլէոն և յայս նուագ յաղթա_ կան գտեալ վաներ զդաշնաւորսն, որք և 'ի նահանջել իւրեանց յետոյ՝ հրձիգ առնէին զամենայն՝ առ 'ի չթողուլ Գաղ_ ղիացւոց համբարս կերակրոյ: Յայն_ ժամ պատրաստեցաւ երկուստեք աւուրս քառասուն դուլ առնել զինուց. յո_ րում ժամանակի որոշեցաւ նիզակակ_ ցացն և զԱւստրիականն առեալ՝ ստուա_ րացան յոյժ յոյժ քան զԳաղղիացիս, և ճակատեալ առ Լիփսիա քաղաքաւ՝ հարին խորտակեցին 'ի սպառ զզօրս Նա_ փոլէոնի 'ի 16, յ17, և յ18 Հոկտեմբե_ րի յամին 1813. և իբրև ոչ զիջանէր նա 'ի չափաւոր պայմանս առաջարկեալս նմին 'ի նիզակակցաց յաղթականացն, վա_ նեցին զնա մինչև 'ի Գաղղիա, և մտե_ ցան առ հասարակ յաշխարհն:

Անդ էր տեսանել զԱղեքսանդր իբրու նոր զոմն Ագամեմնոն խառնախառնակէ համ_

աշխարհակալական բանակին, և քաղաքներ բնակչաց երկրին. քանզի նա խնդրեալ էր որ խօսէր 'ի գլխոց նիզակակցաց իւրոց յամենայն աղէտս՝ ըստ նոցին իսկ սահմանելոյ: Որոց մտեալ ընդ նոսա 'ի Փարէզ՝ քաղաքակերպաց զինակիցն, և նոցին իսկ Գաղղիացւոց յանձնէր տալով՝ զի զեր ազգ և տարազ ուխտուն կամեցին յայնժամ հետոյ ունել, խնդրեանք ընդարձակ կալցին: Եւ 'ի խնդրել Գաղղիացւոց 'ի միբերան զԼուդովիկոս ԺԸ Բուրբոնեան 'ի Թագաւոր, և յուրախաց կալ 'ի Նափոլէոնէ, հաւանեցաւ նոցա Աղեքսանդր. և անդ գեղեցկեցաւ մինչև 'ի գալ Լուդովիկոսի՝ եւ նմա ընդ առաւել զօրկախատան ոյժումնս, և ած զնա յաղաբանս նորին, ուր չէր խնդէն օծեանեալ 'ի պատուս գահուն Գաղղիոյ:

Այսպէս յ30 մայիսի յամին 1814 հաստատեցաւ 'ի Փարէզ հաշտութիւն խաղաղութեան 'ի մէջ ամենայն պետութեանց Եւրոպայ, և 'ի վերջին անդր Աղեքսանդր ճանչեաց ընդ ազգայի յաղթանակս նորին. յորում պաշտօն խուռն բազմութեան քաղաքին զարդոյթ ասացեալ 'ի հրապարակ անդր՝ 'ի ձայն ցնծութեան աղաղակէին. «Կեցցէ Աղեքսանդր, կեցցէ խաղաղարարն Եւրոպիոյ. Կեցցէ արքայ, կեցցէ Լուդովիկոս ցանկալին»:

Թողեալ Աղեքսանդրի զՓարէզ մի և պատրաստուն հաշտական իւրոց զնելեցիկ գնացիցն բարեկամութիւն՝ խաղաղոյ գնաց

ընդ Փրեդերիկոսի Գ. արքային Բրուսաց ՚ի Լոնդոն և յՕքսֆորտ, և ամենայն ուրեք կայսերական շքով մեծարեալ՝ դարձ արար անդրէն յաշխարհն իւր, և եհաս ՚ի 25 յուլիսի ՚ի Բեթրբուրկ ընդ դաշնակցին իւրում, որ ընդ առաջ ե-կեալ էր նմա մինչև ՚ի Գերմանիա:

Եւ Թէպէտ Աղեքսանդրի վաղագոյն կանխեալ ասաց արարեալ էր անդր՝ չառ-նել ինչ նմա հանդէս յաղթանակի, զի ատեալ է ասէր յաղթութեան մարդոյս, սակայն քաղաքացիքն մեծաշուք հան-դէս ցնծութեան կատարեցին ՚ի մտանել նորա ՚ի Բեթրբուրկ: Յայնժամ տպեաց Աղեքսանդր պատկեր պատուոյ տալ ՚ի բաշխել զօրականին՝ փորագրեալ ՚ի մի կողմն. «Մի՛ մեզ Տէր, մի՛ մեզ, այլ անուան քում տուր զփառս»:

Իբրև անցին ՚ի վերայ ամիսք ինչ, գնաց ընդ արքային Բրուսաց ՚ի Վիեննա, ուր ՚ի ժողովել ամենայն Թագաւորաց Եւրոպայ՝ յառաջնում աւուր ամ. նոյեմբերի յամին 1814 ունէր լինել ընդ-հանուր ժողով Թագաւորաց: Ի հասա-նել անդր կայսերին Գերմանացւոց Ֆրանճիսկոսի Բ., այն ինչ շուրջ ածէր զաչս իւր կայսրն եթէ ուր ձեռն տացէ նմա իջանել յերիվարէն, փութացաւ էջ Աղեքսանդր յերիվարէն, և ըն-թացաւ կարկառ ձեռն իւր առ կայսրն ՚ի հիացումն ատենազանց:

Ի ժողովսն անդ զամենայն ձեռն Թա-

փեաց Աղեքսանդր ընդդէմ տոհմաց իւ-րոց առ. 'ի պինդ ունել և չզատանել 'ի պետութենէն Ռուսաց զԹագաւորութիւն Լեհաց. որում 'ի վերջէ հաւանեցան ամենեքեան 'ի յունուարի յամին 1815, ճանաչելով զԱղեքսանդր 'ի Թագաւոր Լեհաց՝ անուանեալ՝ Թագաւոր կարգեալ 'ի բարեկարգութեն աշխարհին : Զոր և առ գիւնացոյց Աղեքսանդր՝ բազմապատիկ պիտանի կարգաւորութեամբ 'ի Լեհաստան :

'Ի նմին ամի հաշտութիւն արար Աղեք-սանդր և ընդ Ֆէթհ Ալի շահին Պարսից, որ եթող 'ի Ռուսս 'ի պատառ զամենայն զՍիւնիս, և զՏաղստան, այլ և զՎ իրս :

Այն ինչ պայմանս յանդորրու էր Եւ-րոպա, Նափոլէոն զերծեալ յարգելա-նէն իւրմէ յԷլպա կղզւոյ՝ գայր միա-նգամ 'ի Փարէզ : Աճապարեաց Աղեք-սանդր ազդ առնել նիզակակից Թագա-ւորաց, և ինքնին խաղաց 'ի Գաղղիա : Այլ մինչչև հասանել նորա անդր, Վել-լինկդոն զօրավար Անգղիացւոց նկուն արար 'ի պատառ զՆափոլէոն. և Աղեք-սանդրի մտեալ 'ի Փարէզ, և խնդակից լեալ Լուդովիկոսի, դարձ արար 'ի Լեհս. ուր սա առաջին 'ի Ռուսաց ե-դաւ զԹագ աշխարհին, և ապա անց գնաց 'ի Բեթրպուրկ ցնծալից հրճուա-նօք և աղաղակաւ քաղաքացւոցն 'ի ձայն զանգակաց և հրազինուց :

Յամին 1816 'ի յունուարի 1, հրո-վարտակ արար. ապարագրութէ. Յիսու-

սէանց 'ի Ռուսիոյ, ըստ ամբաստանութեան. թէ նոքա դարձուցեալ իցեն զոմանս յաշակերտութենէ 'ի հռոմէական հաւատս՝ ընդդէմ օրինաց նախնի թագաւորացն Ռուսաց :

Գտաւ Աղեքսանդր և 'ի ժողովի թագաւորացն գումարելոց 'ի Վերոնա քաղաք յամին 1821 'ի բարեկարգել զիրս Իտալիոյ և Սպանիոյ. և անտի եւ շրջել ընդ երեւելի քաղաքս աշխարհին : Դարձ պատրաստեալ յԻտալիոյ 'ի Ռուսիա ընդ եռանդեամբ ժամուն առնելոյ և զիւրն ազգ յայն ծառ. քաղաքականութե, իմաստութե և ճարտարութե, զոր եւ բաժին քաջակերթ ախորժակաւ և խոհական ընտրութբ զիտեալին եր յամենայն կողմանս Եւրոպիոյ, այնչափ ինչ բարեկարգութիւ յաւել յաշխարհին, զի յիրաւի անուանեցաւ մեծ թագաւոր ազգի ոչ միայն մեծի և քաջի, այլ և իմաստնոյ և ճարտարի, և անդրա ուսուցանողի :

Ուղեւորեալ առա գնացեալ ընդ ամենայն կողմանս լայնածաւալ աշխարհին իւրոյ, յերկրորդում նուագի ճանապարհորդութեան իւրոյ 'ի Նոյեմ. յամին 1825, իբրև եհաս 'ի Թագանրոկ քաղաք, ըմբռնեցաւ 'ի տենդէ, և 'ի սակաւ աւուրս վախճանեցաւ անդ զկեանս իւր յամսեանն դեկտեմբերի :

Լացին զնա Ռուսք առ. հասարակ, լացին և օտարազգիք համօրէն. նոքա իբրև զեւրեանց բնիկ հայր գորովագութ

և ամէն աշխարհահռչակն. և այսպէս եղև զի 'ի մեծահամբաւ և 'ի ողորմած անձնդիւրութեանց, որոյ գործք և բանք և խորհուրդք անմոռանալիք. յայժմ և զաւակաց ընդհանուր ընդ եղեն աշխարհին.

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ Ա.

ՔԱՆԶԻ Աղեքսանդր ոչ եթող արու զաւակ ժառանգ աթոռոյն, ըստ կարգի անկանէր թագաւորութիւն Կոստանդեանի եղբօր նորին երկրորդի որդւոյն Պօղոսի. այլ զօրութիւն յայտարարութեանն հրատարակելոյ յԱղեքսանդրէ յամին 1823 անկարծելի յաթոռ ինքնակալութեան երրորդ որդին Պօղոսի ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ Ա., որ և թագաւորէ այժմ մեծաւ փառօք։

Յամին 1826, 'ի 5 սեպտեմբերի պսակեցաւ նա 'ի Մոսկուա քաղաք ինքնակալ Ռուսաց, և 'ի նմին աւուր աւետմամբ հրատարակեցաւ յայսմ աշխարհ իւր աթոռաժառանգ լինել մեծահռչակն զորդի իւր զմեծ իշխանն Աղեքսանդր Նիկողայեւիչ, ծնեալն 'ի 29 ապրիլի յամին 1818։ Այսպէս յամին 1829, 'ի 24 մայիսի պսակեցաւ 'ի Վարշաւ որպէս թագաւոր Լեհաստանի։

Մինչեւ ընդ ինքնակալել իւրում յաճախ զպատերազմութիւն ծագեալ 'ի Բեթերբուրգի։ Այսպէս առաջ զպատերազմն

ընդդէմ Օսմանեանց, յորում հանդի-սացան յոյժ յոյժ երկոքեան զօրավարք նորա Տիպիչ և Փասքեւիչ. առաջինն ա-նուանեցաւ Զապալքանդի՝ իբր զի ան-ցեալ զզօրս Ռուսաց անդր քան զԲալքան լերինս, և եմուտ յաղթանակաւ յԱ-դրիանուպօլիս. և երկրորդն կոչեցաւ Երեւանեան՝ առեալ երկրակալութեամբ 'ի Հայս.

Տորմիղ նաւուց նորա նիզակակցից եղև Անգղիացւոց և Գաղղիացւոց 'ի հռչա-կաւոր պատերազմին Նաւարինայ յամ-սեանն Հոկտեմբերի յամին 1828, որով ազատութիւն շնորհեցաւ նորոյն Յունաս-տանի.

Յամսեանն Նոյեմբերի յամին 1830 ապստամբեցին Լեհք 'ի նեղութեան ձե-ռին Ռուսաց, մինչև մեկնել Կոստան-դնի 'ի Վարշաւայ. Ինքնակալն արձա-կեաց 'ի վերայ նոցա զՏիպիչ. այլ 'ի յաճախել ազդեցին, և 'ի մեռանել Տի-պիչայ յանկարծական ախտին յամին 1831 'ի յունիսի 10, (որպէս և Կոստանդեայն եղբօրն Ինքնակալին մեռաւ 'ի նմին ամս-ոյ.) առաքեցաւ 'ի վերայ Լեհաց քաջն Փասքեւիչ. որոյ առեալ պաշարմամբ զՎարշաւ՝ նկուն արար 'ի սպառ զԼեհս.

ՆԿԱՐԱԳԻՐ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ

ՆԿԱՐԱԳԻՐ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ

ՌՈՒՍԻԱ գրեթէ եօթներորդ մասն է ցամաքի աշխարհաց, և մետասաներորդ մասն ազգի մարդկան բնակեն 'ի նմա : Զի մակերևոյթ նորին ողջոյն ընդ Եւրոպա և ընդ Ասիա և ընդ Ամերիկա հաշուի 5,912,000 մղոն քառակուսի. և բնակիչքն ընդ ամենայն 60,000,000 : Անհուն ընդարձակութիւն աշխարհին Ռուսաց կարէ սանն ածել ոգիս 150,000,000. և բնակիչք նորուն սակն յաւելանան ամ ըստ ամէ 500,000 ոգիք՝ ներընդերամբ ենեթ, և այն առաւել բնիկ Ռուսաց՝ քան թէ եկք և այլազգք :

Առ ճշգրիտ նկարագրութիւն մեծի աշխարհիս՝ կարևոր թուի ըստ արդի աշխարհագրաց բաժանման ճառել զնոմանէ 'ի կարգաւ. այս է առանձինն սահմանել և կարգել զՆուրապարական,

զԱսիականն եւ զԱմերիկեան մասունս Ռուսիոյ։

ԴԻՐՔ

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ մասն հանգչի 'ի 16 աստիճանէ արեւելեան երկայնութեան ց62. եւ 'ի 40 աստիճանաց լայնութեան ց70. առաւել ըստ նմին եւ զԼեհաստան։

Ասիականին երկայնութիւն է ընդ մէջ արեւելեան 34 աստիճանաց, եւ արեւմտեայց 173. իսկ լայնութիւն է ընդ մէջ 38 եւ 78 աստիճանաց։

Ամերիկեան Ռուսիոյ արեւմտեան երկայնութիւն է ընդ մէջ 133 եւ 17 աստիճանաց, եւ հիւսիսային լայնութիւն ընդ մէջ 55 եւ 71 աստիճանաց. ոչ հաշուեալ զկղզիսն։

ՍԱՀՄԱՆ

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆՆ Ռուսիա 'ի հիւսիսոյ ունի սահման զՈվկիանոս հիւսիսային, յարեւելից զՌուսիա Ասիոյ. եւ զծովն Կասպից. 'ի հարաւոյ զՌուսիա Ասիոյ, զՍեաւ ծով, զՄոլդաւիա, զՏաճկաստան Եւրոպիոյ, զԱւստրիա, եւ զՔրա_

քով. յարեւմտից զՊրուսիա, զԲալթիկ ծով, և զՇվէտա:

Ասիականին սահմանք են 'ի հիւսիսոյ Եւրոպականն Ռուսիա, և Ովկիանոս Հիւսիսային. յարեւելից՝ ծովն և նեղուցն Պերինկեայ, Ովկիանոս մեծ, և ծովն Օխոթսքեայ. 'ի հարաւոյ Քուրիլեան կղզիք, Չինք, ծովն Կասպից, Պարսք, Հայք, և Սեաւ ծով. յարեւմտից Սեաւ ծով, կիրճն Ենիգալէի, ծովն Ազախու, և Ռուսիա Եւրոպայոյ:

Ռուսիա Ամերիկեայ ունի իւր սահման 'ի հիւսիսոյ զՈվկիանոս Հիւսիսային. յարեւելից զԱմերիկա անգղիական. 'ի հարաւոյ զՈվկիանոս մեծ. յարեւմտից զՈվկիանոս մեծ, զծովն Պերինկեայ, և զՈվկիանոս Հիւսիսային:

ԼԵՌԻՆՔ.

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ Ռուսիա ըստ մեծի մասին դաշտ իմն է գոգցես լայնածաւալ 'ի տեղիս տեղիս զարդարեալ ըլրովք և լերամբք ոչ մեծամեծօք: Իսկ հարաւային և արեւելեան սահմանք նորին յաւէտ լեռնայինք են: Արդ գլխաւորք 'ի լերինս Ռուսիոյ այսպէս հաշուին ըստ տեղեաց. Սկանդինաւեան լերինք, 'ի մէջնաշխարհին Ռուսիոյ, յորս բարձրագոյն է Վալտայ լեառն 175 ձողաչափ: — Կով-

դաւթեան կամ Վրացւոց լերինք, 'ի հարաւ_ւանկազգին Ռուսիոյ. յորոց բարձրագոյ_նագոյնք Համամերձին Եղբաթերթեցիներին՝ 333 ձողաչափ, և Կիսա՝ 320 ձողաչափ 'ի բարձրութիւն : — Կովկասու լերինք, ընդ_արձ գետակն ոչ միայն գաւառք լերանցն անջրպետապաշտպանաց զԵւրոպա յԱսիոյ, այլ և ընդդէմ կերպիւ. և 'ի սոսա բարձրա_գոյն գագաթն Զառնայր տապղին 790 ձողաչափ: — Ուրալ լերինք, որք որոշեն զԵւրոպա յԱ_սիոյ, և ձգին ընդ. ամենայն կողմն Ռուս_սիոյ ապաժեալց. և Լերինք Ասիոյ:

ԿՂԶԻՔ

Ի ԲԱԶՄԱԹԻՒ կղզեաց աշխարհին մե_ծագոյնքն են Նոր Զեմլիա և Արխիպելա_գոս Սփիցպերկեան 'ի հիւսիսային Ովկիան, որ են կղզիք անբնակք : Ի Նոր Զեմլիա է հրաբղխային լեռն քան զամենայն հրա_բուղխս մերձաւորագոյն 'ի բեւեռն. և անդ 'ի նմին կղզւոջ յաճախեալ են յոյժ որթք ծովու, և այլ եւս գազանք : — Սոլովեցքոյ անուանեալ կղզիք 'ի Սպի_տակ ծովուն՝ նշանաւորք վասն մենաս_տանին կառուցելոյ 'ի միում 'ի նո_ցանէ : — Օզէլ կամ Էզէլ, Վորմս, Դագօ, և Ալանտ 'ի Պալթիկ ծովուն :

Իսկ Ամերիկեան Ռուսաստան յիշեալ չափ կղզի է, զորմէ գիտեն :

ԷՋԺԳ

ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԱՂՄՆ Ռուսաց ամէնի լերինս մեծագոյնս քան զամենայն լերինս Եւրո-պայ. և հարաւակողմն բաղկացեալ ճա-հերձս, [illegible] 'ի խորքս և յՕրալ և 'ի լերինս Պառնասայ: Անուանիք 'ի լերինս Ռուսաց են Լափոնիա և Օնեկա յՕ-[illegible]: — Սպիտակ, Փոսյաբա, և Վեռեֆեա 'ի Ֆինլանդիա: — Զոպոտեայ [illegible] կամ Բեյփուս [illegible] 'ի [illegible]: — Իլմէն 'ի Նովկորոդ: — Էնարա 'ի Լափոնիա: — Պէյփուսեր 'ի Նովկորոդ: — Վոլոդէնոս 'ի Վոլոդկա:

Իսկ յաղթ լճաց մէջի հաշակաւոր և ծովականն Էլթոն 'ի Սարաթով գաւառէ:

ԳՆԵԳ

ՄԵԾԱՄԵՆԵՔ 'ի գետոց Եւրոպայ անցանեն ընդ մէջ Ռուսաց:

Ի Գալիլեիկ ծով [illegible] գետս, Թոռնէա, որ բղխէ 'ի Լափոնիա [illegible]-ասայ, և [illegible] 'ի Գոթնեան ծոց: — Վէդ, Ուլէա, Փինհայոկի, որք բղխեն 'ի հասնեան ծովակաց և [illegible] 'ի Գոթ-նեան ծոց: — Նէվա, [illegible], այլ [illegible]-

Ջուր յորդ, բղխէ 'ի Լատոկա լճէն, և բաժանեալ 'ի բազում առուակս՝ խառնի 'ի Սայիմա ծովակի։ Այս գետ գեղեցիկ պանծացուցիչ Պետերբուրկայ՝ բազում անգամ զարդարեցեալ՝ ոչ սակաւ վտանգս հասուցանէ նմին։ — Նարվա, բղխէ 'ի Պէյպուս, և թափի 'ի Ֆինլանտիա։ — Տվինա հարաւային, բղխէ մերձ յակունս Վոլգայի, և անկանի 'ի ծոցն Լիվոնիոյ։ — Նէման, բղխէ 'ի Մինսկ գաւառի, և մտանէ 'ի Պրուսիա՝ անուանեալ Մեմել։ — Վիս_թուլա, բղխէ յԱւստրիա, և անցեալ ընդ Լեհաստան՝ մտանէ 'ի Պրուսիա։

Ի Սեաւ ծով, Դանուբ. յորմէ փոքուն գետակ եւեթ անկանի 'ի Ռուսիա։ — Տնեստր կամ Տնեստէր (այն է Թուռաս), որ բղխէ յԱւստրիա։ — Տնեպր, բղխէ 'ի Սմոլենսք, և մերձ յՕչաւ թափի 'ի Սեաւ ծով։ — Տոն կամ Տանայիս, ան_ցեալ ընդ գաւառաւն Թուլա, Թամպով, Վորոնեժ, և ընդ աշխարհն Խազախաց՝ թափի յԱզախ։ — Կուպան, բղխէ 'ի լե_ռանցն Կովկասու, և անցեալ ընդ Աբազա_ղս և ընդ Չէրքէզս, թափի՝ ըստ մասին 'ի Պոնտոս, և ըստ մասին յԱզախ։

Ի Հիւսիսային Ովկիանոս, Փաւնէկ, սահման Շվէտաց, բղխէ յԼապոնիա ծովա_կէ։ — Քոլա, անցանէ ընդ Լապոնիա Ռուսաց։ — Փէչօրա, բղխէ յՈւրալ լե_ռանց։

Ի Սպիտակ ծով, Վինէ, Քէմին, և Քոնեգա, բղխեն մերձ յԱրքանկէլ։ —

Օնէկա, բխէ մերձ 'ի լիճն համանուն : — Տվինա հիւսիսային, ձևանայ 'ի խառնուրդս Սուխոնա և Եուգ գետոց : — Մէզէն, ձևանայ 'ի լճակաց գաւառին Վոլոգդայ, և թափի 'ի ծոց Սպիտակ ծովուն :

Ի ծովն Կասպից, Ուրալ, որ և Եայիք, բխէ 'ի համանուն լերանցն : — Վոլկա, կամ Էթիլ, մեծ քան զամենայն գետս Եւրոպայ, բխէ 'ի Վոլքոնսքի անտառաց, և անցեալ ընդ բազում գաւառս Ռուսիոյ՝ ընդ 65 կամ լաւ ևս ընդ 70 բերանս թափի 'ի Կասպից ծով : Չունի ինչ ուրեք ջրվէժս վասն որոյ և անխափան նաւարկեն ընդ նա աւելի քան զ5000 նաւակս ակապղձեալս բազմապատկեալ ապրանօք ծովու և ցամաքի : — Կուման, բխէ 'ի լերանցն Կովկասու, և ընդ բազում բերանս անկանի 'ի Կասպից ծով : — Թէրէք կամ Թէրք, բխէ 'ի Խազբէկ լերանց : — Սուլագ, և Սամուրա բխեն 'ի լերանցն Կովկասու :

Յատկական բաժնին հռչակաւոր են գետքս Օպի կամ Օբ, Իրթիշ, Ենիսէյ՝ մեծ քան զամենայն գետս Ասիոյ, Եւրոպայ և Ափրիկոյ . Թայմուրա, Խաթանգա, Անապարա, Օլէնէք, Լէնա, Եանա, Ինտիկիրքա և Քոլիմա, որք թափին 'ի հիւսիսային Ովկիանոս : — Անատիր և Քամչաթքա, 'ի ծովն Պերինկայ : — Ուրալ, Եմպա, և Կուր, 'ի ծովն Կասպից : — Ռիոն կամ Փասիս, 'ի Սեաւ ծով :

Են և յԱմերիկեանն Ռուսաց գետոց բազմաւորք և մեծամեծք, այլ անուանք նոցին և տեղիք չեն ևս են քաղածանօթք:

ՀՐԱՆՑՕՔ

Ի ԴՒՒՐԱԹԻՒԹԻՒՆ վաճառաշահութեան Ռուսաց՝ խնամ կալեալ ինքնակալք աշխարհին ամենայնի 'ի մեծէն Պետրոսէ՝ փորձել ջրանցս և խորշս, և միաւորել զբազում լիճս և գետս և զծովս Ռուսաց. և յաջողեալ են անդ ունելի քան զբազում ջրանցս մեծամեծս և պիտանիս. յորս գլխաւորք համարին, Վէրին Վոլոչոկ, որ կցէ զՎոլգա ընդ Վոլխով գետոյ, այսպէս և ընդ Նեւայի, ևս և զծովն Կասպից ընդ Բալթիկականին. Ձգի ընդ մղոնս երիս յերկայնութեան, և ունի երկուս ջրանցս: Բացաւ յամին 1711: — Թիխվինեան, որ կցէ զԹիխվինկա գետ ընդ Վոլգայի, և ունի հնգետասան ջրանցս: Զսա եբաց Աղեքսանդր Ա: — Ջրանցք Մարիինեան, զոր սկսաւ բանալ մեծն Պետրոս, և աւարտեաց Աղեքսանդր յամին 1808: Կցէ զգետն Քովժա ընդ գետոյն Վիթեգրա. Ձգի ընդ մղոնս չորս, և ունի երկոտասան ջրանցս: — Լադոգեան, որ առաւել յաճախեալն է 'ի նաւարկութեան, կցէ զերկուսին զմեծամեծ ջրանցացն զառաջինս ընդ

միմեանս. ունի երեսուն և երկու Հրա-մէժս, յորոց կէսք զոյլ գետս անձին Թափեն 'ի Նոյն, և կէսք զաւերն Ջաւրա Նորին արկանեն 'ի ծովակն Լադոկա ։ — Ջրանցք Մեծին Պետրոսի, զոր Նորին իսկ անձամբ էր զննաւ, և այժմ յառաջ վարի 'ի կատարումն, ունի կցել զՊոն-տոս ընդ ծովուն Կասպից՝ կցելով զՏոն գետ ընդ Վոլկայի 'ի ձեռն Իլավլիա և Խամիշենկա անուանեալ քաղաքաց երկո-ցունց գետոցս. որով երկայնութիւն Ջրանց-իցս ձգեսցի ընդ մղոնս քսանուն ։

ԱԶԳՔ

Ի ՌՈՒՍԻՈՆ թագաւորութեան այլալեզու և այլազգան ազգաց Եւրոպականն Ռուսիոյ մարթ է այսպէս իմն զնել խոսք բա-ժանման, և հաշուիւ ընդհանուրս.

Ա. ՍԼԱՒԵԱՆՔ . . .	50,440,000
Մեծ Ռուսք . . .	33,000,000
Փոքր Ռուսք . . .	10,000,000
Լիթուանք. . . .	1,300,000
Լեհք	5,500,000
Լեթթոնք.	600,000
Բուլղարք.	30,000
Բ. ԳԱԼԹԻԱԿԱՆՔ . . .	3,000,000
Ֆինլանտացիք. . . .	1,400,000
Էսթոնք	480,000
Լապոնք և Լիվոնիացիք .	11,000

Սիրիանացիք	30,000
Վոտեակք եւ Փերմիացիք .	50,000
Չուվաշք	400,000
Չերեմիսք	200,000
Մորդուինք	100,000
Օսթեակք, Վոգուլեակք, եւն.	362,000
Գ. ԹԱԹԱՐՔ	2,500,000
Բնիկ Թաթարք . . .	1,200,000
Խազմուխք	200,000
Նողայք	150,000
Թուրքմէնք	200,000
Խըրղըզք	400,000
Պուխարացիք	10,000
Պաշկիրք	150,000
Եաքուտք, եւն.	100,000
Դ. ԿՈՎԿԱՍԵԱՅՔ . . .	1,150,000
Վիրք	560,000
Լազք կամ Լազգիկեցիք .	230,000
Չերքեզք	190,000
Աբխազք	90,000
Օսէթք, Մծղեք, եւն. .	90,000
Ե. ԹԵՒՏՈՆՔ ԵՒ ԳՈԹԱՑԻՔ.	437,200
Գերմանացիք	380,000
Շուեդք	56,000
Դանիք	1,200
Զ. ԱԶԳՔ ՀԻՒՍԻՍՈՅ . .	200,000
Թունգուզք	50,000
Սամոյեդք	20,000
Քամչատկացիք, եւն. . .	500,000
Կուրիլացիք	70,000
Ալեւթեկացիք	20,000
Է. ԱԶԳՔ ԱՍԻԱՑԻՔ. . .	900,000

Հրէայք	500,000
Հայք	300,000
Ցածիկք, Զինկեանք, Հնդիկք.	50,000
Արաբացիք, Գաւրք, եւն.	50,000
Ը. ԱԶԳՔ ԱԶԳԱՑ ԵՒՐՈՊԱՑԻՔ.	165,000
Մոլտովանք եւ Ուլահք .	130,000
Յոյնք	30,000
Անգղիացիք, Գաղղիացիք, եւն.	5,000

Զայս ամենայն հաշուեալ ըստ ամաց 'ի նոր աշխարհագրաց եղաք մեք 'ի մերոյ. այլք յոլովք՝ են որ կարծեն եւ են որ փոքր մի այլազգ հաշուեն. զոր օրինակ ըզՀրէայս ոմանք դնեն 460,000, եւ ոմանք 600,000. զՀայս՝ ոմանք 74,000. կէսք՝ 200,000, այլք 400,000. զնոյն իմա եւ զայլոց:

Իսկ ըստ կրօնից՝ գտանին 'ի Ռուսիա Յոյնք կամ Յունադաւանք. որպիսի են Ռուսք, Խազախք, Ուլահք, Վիրք, եւ ամենայն հիւսիսականք՝ դարձեալ 'ի քրիստոնեական հաւատս 'ի ձեռն Ռուսաց. ընդ ամենայն հաշուեալք 48,000,000: — Հռովմէական Ուղղափառք, այսինքն են Լեհք, Ռուսնիակք, Լիթուանք, Հայք եւ Վիրք ըստ մասին, եւ այլք, իբր 6,600,000: — Հայք. 300,000: — Լուտերականք. զոր օրինակ Ֆինլանտացիք, Շուէդք, եւն, հաշուեալք 2,000,000: — Հրէայք. 500,000: — Մահմետականք. 4,000,000: — Խալմախք, Մողոլք, եւ այլ կռապաշտք՝ իբր 600,000, առա-

ռել յՍամոս . զի որք յՆաւարկութեան բաժանեալն են՝ նաւավարին որ ըստ գնէ՝ զառա- նորդել ՚ի ըլյս առաժառագանելն :

ԲԱՐՔ ՌՈՒՍԱՑ

ԽՏԻՐ մեծ է ընդ. Մեծ և ընդ. Փոքր անուանեալ Ռուսս : Փոքր Ռուսք (Մա- լօ-Ռոսսի) ընկեր Սլաւոնացւոց՝ Թխահերք են և միջահասակ և հաստակազմեալք, և բար- բառն նոցա ներքսաշխարհականաւոր ինն և քաղց- րահնչական, իսկ ըստ բարբառոյ՝ ազատասիրաց, զուարթ և անհոգ : Մեծ Ռուսք (Վէ- լիկօ-Ռոսսի) ազգխառն ընտանեալք միայն յաշ- խարհս Գոթաց և Ֆինլանտացւոց՝ խառ- նաւորք իւրն ունին ՚ի նոցանէ յատկանիշսն . վասն որոյ չիկահերք են, և յաճախ ունենին առակառ մի ՚ի մէջ կոյս ցցուեալս . և ըստ բարբառոյ մաղձայինք, շահախնդ- րերք, և խորամանկք այնչափ՝ մինչև առնել երբեմն մեծին Պետրոսի, « Եթէ դեռ մինչ Հրէայքս յաղթել չկարեն խորհրդել ընդ Ռուսաց, չասացի նոցա Թողլ, զի մի՛ խաբեսցին ՚ի Ռուսաց » :

Սակայն առ. հասարակ Ռուսք առա- ւելին զկանելիս, և միջահասակք են, այլ յաղթանդամք և առոյգք յոյժ յաւե- նայն ներգործութիւն և ՚ի վաստակս . չափա- ւորք են ՚ի կերակուրս, և աղաղակ ՚ի յաճախ հիւանդութեանց . իսկ զեղ առնե-

բակեան առ նոսա ընդդէմ՝ բաղուամ՝ ան-անց օգնն է բարկ՝ խառնեալ երբեմն պղպեղիւ, երբեմն և վառօդով. եւս և յաճախութի բաղանեաց՝ որք անշուք են, և առ գետով ուրեք կառուցեալք սովորաբար, զի բաղումք ընդ ելանելն 'ի բաղանեաց՝ արկանեն զանձինս 'ի ջուր ցուրտ, երբեք՝ և 'ի ձիւն, առողջարար համարելով զայն և ամրիչ մարմնոյ։

Բազում հետաքննին սովորութիւնք կին երբեմն, և ցարդ եւս են 'ի ռամիկս Ռուսաց, որք յաչս եւրոպացի աշխարհա-կաց զարմանալիք թէ իցեն, այլ ոչ նոյնպէս և արեւելեայց։ Գովեալ են առ-հասարակ հայրենասէր բարք ազատա-նոյն Ռուսաց, և ձիգն նոցա 'ի պայծա-ռութիւն աշխարհին իւրեանց։

ԿՐՕՆ

Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ գիցապաշտ մոլորու-թեան Ռուսաց երկրպագայն 'ի գլուխ նոցա համարէր Փերուն ամենապատուելին, որոյ պատկերին գլուխ էր արծաթի, ա-կանջքն և ընչացք ոսկի, բարձքն երկա-թի. և մնացորդն փայտ անփուտ. և 'ի ձեռին ունէր քար շանթաձև։ Քուրմք նորա անշէջ վառէին զհուր առաջի նո-րա. և երբեմն մարդազոհ եւս առնէին նմա։

Հաշտարակաւոր էին և գիւղն Մեթեօթուլիս՝ քառասնադէմ անձնանձն տառակիր փոյ_ ակաց անմփոփու. և քաւրժ նորա պատ_ կաճառեալ էր :

Վոլգա շահագործեալ էր հոսելց. և Քազ_ խուց՝ ըստ որոց եփրատ. և յեշտառակ ածեալ ատրապատութեան եփրատայն Քազախեցիքս ա_ նուանեալք՝ ցարդ են նշանակ 'ի Ռուսիա 'ի 24 յունիսի :

Լոյս Աստղիկին էր Ռուսաց. Քէյէ_ մառն, գիշ ցնորից երբորդ. Ռուսացի՝ յաւերժահարսանք. Տոմոլլին տանէ, այրինքն ողէք անտառականք, համաւրէին պատ_ համայնք առանց. նոյնպէս 'ի պատասուր էին և օձք երկեւոյթք 'ի տանն տուն :

Պաշտօն աստեղին Ռուսաց և մեծամեծ գերանց, որոց գլուխ համաւրէին զՂուս_ նուք :

Ի ծագել լուսոյ աւետարանին 'ի Ռուսիա՝ ընկալան Ռուսք ըստ ամենայ_ նի զաւրարարութիւն Յունաց : Ի մեծէն Վլատիմիրայ մինչև ցՓետրոս խանա_ մէջ ընդ ամս 578 քառասուն և երկու մետրապոլիտք կացին 'ի Ռուսիա ընդ իշխանութեամբ պատրիարքացն Կոստանդնու_ պոլսոյ. ապա միւրոյնն նոցա Յովբ անուն՝ ընկալաւ զիշխանութիւն աւտոկեփալ պատրիարքութեան. այլ Պետրոս մեծն յա_ մին 1719 յետ մահուան Ադրիանոսի պատրիարքին՝ փոխանակ պատրիարքի հաստատեաց զՍինոդոսն, որում զանձն իւր առաջ ընծել գլուխ : Զոր-

դիս ընդ իշխանութեամբ սինոդականին հա-
շուին 480 մենաստանք արանց, եւ 80 կուսանաստանք, առ հասարակ 'ի կարգէ սրբոյն Բարսղի. 28,112 եկեղեցիք, եւ 67,900 եկեղեցականք։ Իսկ գլխաւոր դպրոց կամ մարժարան եւ աթոռ աստուածաբանութեան եկեղեցականացն Ռուսաց է 'ի Կիեւ։

Ի գալ մեծին Պետրոսի 'ի Փարիզ եւ 'ի ցուցանել զինքն խիստ միաբանելոյ զեկեղեցին Ռուսաց ընդ հռոմէականին, Աստուածաբանք Սորպոնեան ժողովոյն՝ որոց գլուխ էր հռչակաւորն Լուդովիկոս Հաբերտ, առաջի արկին նմա զդաւանութիւն հռոմէական սուրբ եկեղեցւոյ՝ մի առ մի բացատրելով զգլխաւոր մասունս հաւատոյ, յորս միաբանէին եւ Ռուսք, եւ զիւրաքանչիւրն նշանակելով զխնդիրսն որ յաղագս բղխման հոգւոյն սրբոյ, եւ յաղագս գլխաւորութեան քահանայապետին Հռոմայ։ Պետրոս հաճեցաւ յոյժ ընդ առաջարկութիւնն. եւ դարձ առա-
քեալ 'ի Պետերբուրգ՝ մատոյց զթուղթն ցեպիսկոպոսունս իւր, եւ պահանջեաց 'ի նոցանէ զպատասխանիսն։ Նոքա այն-
չափ յապաղեցին զպատասխանին՝ զը-
ժուարութիւնս բազում 'ի մէջ բերելով, մինչեւ եկին 'ի մէջ պատերազմունք Շուեդաց եւ Պարսից, որովք զբաղեցաւ Պետրոս. եւ արքեպիսկոպոսն Ռեազանայ եւ Մետրապօլիտն Թէոփանէս ծանուցին Պետրոսի խափանեցին 'ի սպառ զիրն

բանիւք եւ գրովք փրկելովք լուտերա-
կան ոգւով ընդդէմ ուղղափառ հաւա-
տոյ։ Ապա յետ ժամանակաց Բենե-
դիկտոս ԺԴ պապ գրեաց առ Եղիսա-
բեթ, եւ յորդոր լինէր նմա փոյթ տա-
նել միաբանութեան. այլ նա ետ պա-
տասխանի՝ թէ եկեղեցին Ռուսաց չկա-
րէ առնել ինչ առանց հաւանութեան
պատրիարքացն արեւելից. եւ ոչ եւս այլ
բանք եղեն զմիաբանութէ։

ԼԵԶՈՒ

Մի 'ի վաւթառուն եւ աւելի եւս շնա-
ւորագոյն Սլաւեան բարբառոյ՝ եւ գլխաւոր
'ի նոսին է եւ Ռուսացն. այլ սա եւս
կրկին համարի. Մեծին Ռուսիոյ՝ որ է
Նովկորոդական Սլաւեանցն, եւ Փոքուն
Ռուսիոյ, այն է Քիեւացւոցն. այլ խը-
տիր սոցա առաւել 'ի հնչման անդ նըշ-
մարի, քան 'ի կազմութէ բարբառոյն։

Բարբառն Մոսքուայի նովկորոդականն
է. որ եւ ճոխացեալ է յոյժ 'ի պերճա-
խօսութէ, 'ի քերթողականսն եւ 'ի բա-
րոյականսն։ Քաղցրահնչիւն է, որպէս
միջօրեայն Եւրոպացիք եւս, եւ առ յաճա-
խութէ ձայնաւորաց եւ սղղի սղղի բա-
ղաձայնից՝ յարմար յոյժ յերաժշտութէ
եւ 'ի քերթողութի։

ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՅՍՊԻՍ ուրեմն սկիզբն եղև բար-գաւաճելոյ բարբառոյն Ռուսաց 'ի մե-տասաներորդ դարու, յորում ծաղկե-ցաւ Նեստորիոս միանձն Քիեվեցի, և գրեաց զժամանակութիւն Ռուսաց յ858 ամէ մինչև ցամն 1113. նա է հայր պատմա-գրացն Ռուսաց։ Մեծն Պետրոս զար-գացոյց զգիտութիւն՝ հաստատելով զճե-մարանն գիտութեանց 'ի Բեթերպուրկ, և-րկու դպրոցս 'ի Մոսկուա, և երկրորդ հա-մալսարանս յերկրոսին 'ի քաղաքին։ Այլ մեծապէս յառաջադիմութիւն դպրութե Ռուսաց եղև առ թագաւորութեամբ յա-ջորդաց նորին, որք և անխնայ վարձա-տրութեամբ քաջ մատենագրաց խրախու-սեցին և խրախուսանն զամենեսեան 'ի ծաղկեցուցանել զգիտութիւնս։ Աղեք-սանդր Ա. երարձ և զարգացեալ ջանա-ներոյ 'ի Ռուսիա զգիտս օտար ազգաց. և զարգզփոխման բարբառոյ հաստատեաց է առ նոսա։

Մատենագիրք նոցա հռչակաւորք են,

Նեստոր միանձն 'ի Քիեվայ, ժամա-նակագիր Ռուսաց նախնին. մեռանի յամին 1100։

Թէոփանէս Փրոկոփովիչ մետրապոլիտ. ունի բազում գրուածս աստուածաբա-

նոտականս, ձայնաւորականս, ներքնադրականս, և քերթուածս ։ Կանոնքն հաստատեալք 'ի նմանէ գտեալ եւ զգուշութե̄ պահպանին 'ի սինհոդոսէն ։ Մեռաւ 'ի 1736 ։

Քանթէմիր կուսակալն Ուլահաց գրեաց գիրս երկուս զՕսմանեանց աճեցութէ 'ի լատին բարբառ, որք ապա յեղան 'ի այլս ։ Այլ որդի նորին Անտիոքոս Քանթէմիր Ռուսացւոց զՌուսաց բարգաւաճութեան թարգմանութիւնք 'ի լատին և գաղղիական լեզուաց, և ստորագրեաց գրուածս և ձայնիւք գոյն և այլ նոյն ։ — 1743 ։

Թրէտեաքովսքի ազերձանիկ և բանաստեղծ, աշակերտեալ 'ի Փարիզ Ռոլէնի՝ թարգմանեաց 'ի ռուս բարբառ զամենայն զգործս նորա ։ Նաև նէ 'ի հայրենիք երգեաց ձեռագրաց նորին՝ մեծագործին գրեաց զամենայնին ։ Ուսումն անկցաւ թարգմանութեան և շարադրութեան այլասա նոյն յայտ ։ — 1779 ։

Վոլքով քաջ երաժիշտ և գուսան, եւ և բանաստեղծ. ունի քերթուածս խնդ., և եղև 'ի մեծն Պետրոս ։ Սա առաջին հիմնեաց զԹատրոն 'ի Ռուսաստան ։ — 1763 ։

Խիլքով դեսպանն մեծին Պետրոսի 'ի Շվէտս՝ գրեաց անգամնոր զնիւթ պատմութե̄ Ռուսաց 'ի սկզբանէ մինչև ցաւուրս իւր ։ — 1718 ։

Թաթիշչէֆ կուսակալն Աստրախանայ, ամս երեսուն աշխատասիրեալ յօրինեաց զՊատմութիւն Ռուսաց. որ բաղ մա-

այն Հրեէից եղեալ՝ ըստ մասին ապաշխարե-ցաւ 'ի Միւլլէրայ: — 1750:

Լոմոնոսով որդի առն ձկնորսի լեալ՝ Հայր եկաց մատենագրաց, և մանաւանդ քերթողացն Ռուսաց, Պինդարոս ձայ-նեալ առ 'ի նոցանէ: Ուսեալ եղեալ 'ի մեծն Գերմանիա, քերթուածս Հռետորականս, ողբերգութիւնս, Թարգմանութիւնս 'ի յոյն և 'ի լատին լեզուաց. կանոնս քերթո-ղականս, քերականականս, ճարտասա-նականս. ներբողականս յԵղիսաբեթ և 'ի մեծն Պետրոս, և վերջինս այս գործ՝ գլուխ համարեալ է առաւել պերճախօ-սութե. արար և Պատմութիւն Ռուսաց ցամս 1054: — 1765:

Սումարոկով քերթող քաջ 'ի յօրի-նուածս Հռետորականս և չափաբանեալ առակաց, ունի և բազում ողբերգութիւնս 'ի պատմութեանց Հայրենեաց աշխարհին: Արար հետեւակ բանիւ և Տարեգիրս Մոսկուայի, և Պատմութիւն Ստրելցաց. և ըստ վսեմ և ներդաշնակաւոր ոճոյ՝ գլուխ է առ մատենագրացն Ռուսաց: — 1777:

Քերասկով հմուտ գրեթէ ամենայն լեզուաց Եւրոպայ, պատկերաց զքաղցրու-թիւն իւր 'ի քերթողականսն՝ Ռուսիակա-նաւն մանկագրելով դիւցազնական բա-նաստեղծութք, որոյ նիւթ է առումն Խազանայ յԻւանայ Վասիլեւիչէ: — 1807:

Պղատոն արքեպիսկոպոս Մոսկուայի

գրուխ. համարեալ քաղաքացւոյն Ռուսաց՝ ունի Ճառս և քարոզս յինն հատորս ։

ՆՈՎԻԿՈՎ քաղ Հնախօսայց՝ բաց յայլոց գրուածոց ունի Վարկեալ մատենագրաց Ռուսաց 'ի տասն հատորս ։

ՄԻՒԼԼԵՐ պատմահմուտն Վեսթփալիացի, առն յիմուն և եօթն գեղեցկագրեալ 'ի Ռուսիա՝ պատմագրապատիկ մատենագիրս այլ-ատենիս եթող 'ի ռուս,'ի լատին և 'ի գերմանացի բարբառս ։

ՌԵՃԷՆՈՎԻ և ՄԱՅԻԿՈՎ քերթողք անուանիք, ունին բազում երգս, ողբերգութիւնս, հովուականս և այլ քերթուածս ։

ՔՈՆԴՐԱՏՈՎԻՉ Թարգմանեաց և յօրինեաց աւելի քան զատամն հազար մերտասութիւն, Թարգմանեաց և շահեկրոս, և յօրինեաց զՔառարան ռուս, և Քառագիրս ինչ յերկրաչափութեան լեզուաւ ։

ՇՉԵՐՊԱՏՈՎ քաղ պատմագիր ։ ունի պատմութիւն Ռուսաց ճշգրտագոյն քան զառաջինսն ։ – 1790 ։

ՓՈՓՈՎՍԿԻ Ճարտար Թարգմանիչ՝ փոխեաց 'ի ռուս լեզու զՓոբայ անգղիացւոյ զՃառն յաղագս Մարդոյ, զԼոքայ զՃառն յաղագս Դաստիարակութեան, զերգս Անակրէոնի, զԹուղթս և զերգս Ովիդեայ, զմեծ մասն Լիւիոսի, եւն – 1760 ։

ՏՕՆ ՎԻԶԻՆ համբաւեալ 'ի յօրինուածս Թատերական խաղուց ։ – 1792 ։

ԼԷՓԷԽԻՆ ատենադպիր Ճեմարանին

բեթղարուբեայ՝ ունի Ճանապարհորդարան յայլ և այլ կողմանս Ռուսիոյ, և բազում Ճառս ախտանիս :

Քրաշէնինիկով, հրամանաւ պետութեան անձամբ ճանապարհորդեալ մինչև յարևելեան ծագս աշխարհին՝ գրեաց ստորագրութիւն վայրացն :

Աւետիք Իշխանունեաց՝ հանդիպասցեալ տունացի քաղցութեան 'ի զօրս Ռուսաց, ապա ատեա Ճարտար քերթուածոցն և բազմապատիկ հմտութեն կարդացաւ 'ի կայսրուհեացն անուաշ Ճեմարանին և դպրութեաց Ռուսիոյ :

Բոգդանով, աշխոյժ 'ի քերթողութեան, գրեաց և դաշնակեաց տաղս այնչափ Ճարտարս, մինչև պատարկել փափկագեղեցկաց անգամ, և կարծել զործ Վոլթէռայ զԹուղթն առ Նինեան՝ զարդգասիս առաւ հանձարոյ :

Կոլիփով, առատ զուարճութեն մեծին Պետրոսի 'ի հատուած 18 : — 1801 :

Տերժաւին, քերթող անուանի, ունի տաղս հռչակաւորս : — 1816 :

Օզերով քերթող Թատերգակ : — 1816 :

Քարամզին քաջ պատմագիր և պատմողիր՝ համայն 'ի Ռուսաց Հերոդոտոս և Թուկիդիդէս միանգամայն : Ի բազմապատիկ գրուածս նորա գրուածական առ հասարակ՝ երևելի է Պատմութիւնն Ռուսաց լիակատար, որ և թարգմանի 'ի գաղղիական և յիտալական բարբառս : — 1825 :

կենդանի մատենագիրք յամի 1828 համբաւեալին՝ Գոլենիշև, որ ունի գրուածս ինչ քերթողականս և իմաստասիրականս: — Գուչկովին, որոյ է մատեան մի մանկավարժական՝ Բարք Ռուսաց յինքնակալաներոյն գաւառս: — Գոլենիշչևին, որոյ պատմութիւն պատերազմի 1812 ամին: — Շախովսկի, կատակերգակ քերթող անուանի: — Շիշկով ծերակոյտ, ունի ճառս յաղագս ոճոյ: — Ցաւիտով, սորա են Յաղագս զինուորականին մատեանք: — Տիմէրիէն, առակագիր առաջադրական քառն: — Կլինկա Կնեժենինէ, անուանեալք երկոքեանք ումանք Թարգմանիչք գործոց Շէքսփիրայ անգղիացւոյ: — Խոմեակով, առակախօս: — Ժուկովսկի, քնարերգակ քերթող: — Քոզլով նոյն, որոյ Քերթուած զիւրոց կրից, ողբերգակ յոյժ: — Մերզլեակով, Թարգմանիչ Տասսոյի իտալացւոյ: — Փուշկին հեղինակ Գավկասեան անգղիացւոյ: — Զաքուսկին, Թարգմանիչ անուանի և քերթող, ևն:

Կանայք այխատանք մատենագրութեամբ հռչակեալք են, Պէտրէնակ, Աննա Պունինն, Ռոստոպչին, Կոլինզին, Կոլովէին, Վոլփոնտի, և այլք՝ բազ միծի մասին իշխանուհիք:

ԱՐՈՒԵՍՏՔ

ՅԱՌԱՋ քան զաւուրս Մեծին Պետրոսի ձեռագործք Ռուսաց քաղաքայինք և ռամկաց՝ էին մորթք և կաշիք գործեալք, կտաւ առագաստի, չուան, թաղիք և ձուլեալ թամբերձի, ճրագ, և օճառ։ Առ ժամանակօք Մեծին Պետրոսի, և առաւել Կատարինեայ Երկրորդի, և Աղեքսանդրի առաջնոյ ձեռնարուեստութիւն Ռուսաց փոփոխեցաւ և զարգացաւ յոյժ յոյժ։ Այլ մանաւանդ 'ի վերջին ամս Աղեքսանդրի, և 'ի սկզբան թագաւորութեան այժմու ինքնակալին՝ ըստ ամենայն կարգի ճոխացան և ազնուացան ձեռնարուեստք Ռուսիոյ։

Յամին 1812 թիւ ձեռագործաց համարէին աշխարհին էր 2332, հանդերձ 11,993 գործաւորօք. Իսկ 'ի 1828 հաշուեցան ձեռագործք 5244, և գործաւորք 250,414։

Հռչակեալ են 'ի ճարտարութիւն յարուեստս բնակիչք Մոսկուա, Վլատիմիր, Նիժնի Նովկորոտ, Թամպով, Գալուկա և Օրէլեց գաւառաց։

Թո՛ղ զզարգացումն հասարակ արուեստից, այլ և ձեռագործք մետաքսեղինաց, ապակեայ, չուխայի, թղթոյ, յախճապակւոյ, մետաղաց և զինուց

յաճախեալ են այժմ 'ի Ռուսիա՝ ոչ ինչ ընդհատ յայլոց աշխարհացն Եւրոպայ ։

Յամին 1830 'ի հանդիսանալ արդեանց ազգային ճարտարութեան՝ տեսան չուխայք գործարանաց Քամարովսքի և Թորուպեցքոյ իշխանացն յար և նմանք գեղեցկագոյն չուխայից Գաղղիոյ և Անգղիոյ ։ Զնոյն է իմանալ և զքաղցրեղինաց գործարանի Մեկլինայ այրկնոջ․ զզուրեղաց պարոն Մալցովի, և զյախճապակեաց պարոն Պախմեթևվայ ։ Եւ պատճառք զարգացման արուեստից հանարին, զի գործաւորքն ինքնակամ վաստակեն, և լիաձեռն վարձատրին ։

Միւս ևս ճարտարութիւն սեպհական Ռուսաց եւեթ, և աւելանայց ամենից այլոց՝ այն է, զի զփայտակերտ զամենայն ակէտս իւրեանց անձամբ կերտեն․ վասն որոյ անդ է տեսանել բազմանդամ զփայտ զփայտ պատրաստեալս յայլ և այլ ձևագործս ։

Սեկ ամանք, որպիսի չէք այլ ուրեք յեւրոպա, կազմի 'ի քաղաքսն Աստրախան, Թուլայ, Խազան, 'ի Խրիմ 'ի քաղաքն Խարասու, և յայլ տեղիս ։

Ափսոսք և անձեռնոցք սեղանոյ ազնիւք գործին 'ի Վլատիմիր, 'ի Մասքուա, 'ի Քոսթրոմա և 'ի Քալուգա ։

Պարսիկ կապերտք գործին 'ի Սմոլենսք, 'ի Քամենսքոյ, 'ի Քուրսք, և յաւանն Միխայլովկա ։

Հաշտակեալ են գործարանք մետաքս-
ատայ կերպասուց որք 'ի Մոսքուա, 'ի
Քուփայնա՝ որոյ տէրն է իշխանն Եու-
սուփով, 'ի Գրեհնեւոյ պարոն Լազա-
րեանց, և այլք։ Նոյն և գործարանն
չուխայի Փոլթեւքին կոմսին 'ի Կլուշ-
քով, որ միայն բաւական է 'ի պատրաս-
տել զզգեստ զօրականին Ռուսաց։ Ըն-
տիր է և Թուղթն Մոսքուայի, Բեթըր-
պուրկայ, Եարոսլաւայ, Քալուկայի, և
Լիվոնիոյ։ Յախճապակին Կաշինայ,
Ալեքսանդրովսքայ, և Վերխիթուրայ։
Թանգանօթք Բեթրոզավոտսքայ, Բե-
թըրպուրկայ, և Քերսոնի։ Ոսկերչու-
թիւն և ակնագործութիւն Բեթրպուրկայ,
Մոսքուայի, և մեծին Ռոսթովայ։

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՅԵՐԵՍՈՒՆ ամաց հետէ վաճառա-
կանութիւն Ռուսաց ընդ արտաքինս եր-
թալով երթայ և բարգաւաճէ յոյժ
յոյժ, մինչև աւելի քան զկրկնապա-
տիկն լինել այժմու վաճառականութեան,
քան զոր 'ի սկզբան դարուս։

Գլխաւոր վաճառք արձակելաւք յայլ
աշխարհս են՝ ճարպ, վուշ, կանեփ,
ալիւր, երկաթ, պղինձ, կտաւատ,
փայտ, բաշ խոզի, մոմ, կտաւ, ձիւթ,
կուպր, իւղ, շուան, կաշի, մորթ, ակն։

Կարգք ասպետականացն Ռուսիոյ են վեց, որոց անուանեցեալն՝ ինքնակալն է կարգապետ. Ա. Կարգ սրբոյն Անդրէի հաստատեալ 'ի Պետրոսէ մեծէ 'ի նոյեմբ. 30, յամին 1698: — Բ. Կարգ սրբուհւոյն Կատարինեայ, հաստատեալ 'ի 24 նոյեմբեր. յամին 1714 'ի Պետրոսէ մեծէ. և բաժանեալ այս կարգ յերկուս դասս կամ Աստիճանս. առաջնոյն մեծ է խաչ նշանին, և երկրորդին փոքր: — Գ. Կարգ սրբոյն Աղեքսանդրի Նեւսքեայ, նոյնպէս 'ի մեծէն Պետրոսէ կարգեալ յամին 1722: — Դ. Կարգ սրբոյն Գէորգայ զօրավարի, վասն զինուորական դասուն, հաստատեալ 'ի Կատարինեայ երկրորդէ 'ի 26 նոյեմբ. 1769. և բաժանեալ 'ի հինգ դասս: — Ե. Կարգ սրբոյն Վլատիմիրայ, կարգեալ 'ի նմին Կատարինեայ երկրորդէ 'ի 22 սեպտ. 1782. որ և բաժանեալ 'ի քառեակ դասս. — Զ. Կարգ սրբոյն Աննայի, հաստատեալ 'ի Պետրոսէ երրորդէ 'ի փետր. 3. յամին 1736. որ բաժանեալ 'ի չորս դասս:

ՀԱՍՔ ԵՒ ԾԱԽՔ

ՀԱՍՔ կամ եկամուտք տէրութեան Ռուսաց համարին 215,000,000 ռուբլի, կամ 430,000,000 ֆռանգք. և ժողովին այս հասք 'ի գլխահարկէ գիւղականաց,

՚ի արտոց վաճառականաց ըստ չափու ճոխութեան նոցին՝ զոր ինքեանք յայտ առնեն պետութեան, և ըստ այնմ ընդունին և պաշտօնս. ՚ի ստացհականն կալուածոց պետութեան. ՚ի մաքսէ. ՚ի բաժից անշարժ ստացուածոց վաճառականաց. ՚ի մենավաճառութենէ օղւոյ և աղի. ՚ի բոռվայց. ՚ի դրամահատութենէ. ՚ի կնքաւոր թղթոց. ՚ի թղթախաղոց. և ՚ի մարթեղէն հարկաց՝ զոր հարկանեն հիւսիսականք :

Ծախք են պետութեան ՚ի խաղաղութեան ժամանակս զոյգ և կէս հասոյթին հաւասարին. այլ ՚ի ժամանակս պատերազմի առաւելուն :

Պարտք Ռուսիոյ համարին միլիոն մի րուպլի :

ԶՕՐՔ ԵՒ ԱՄՐՈՒԹԻՒՆՔ

Զօրք Ռուսաց ցամաքայինք հաշուին միլիոն մի՝ հանդերձ 50,000 լեհացի զօրօք. այլ կէսն և կանոնաւոր զօրականքն համարին ընդ ամենայն 713,000. յորս 613,000 հետևակք են, և 100,000 հեծեալք :

Ծովային զօրք Ռուսաց հաշուին 33,000. խոկ պատերազմական նաւք մեծամեծք և մանունք՝ 155, և թնդանօթք իւր 4348.

Ամրոցք Ռուսիոյ ըստ ընդարձակութեան սակաւք են. յորոց մեծն հռչակեալքն Սվեաբորկ, Հելսինկֆորս և Ֆրետերիկսհամ 'ի Ֆինլանտիա. Քրոնշթատ, Ռիգա, Տունամունտէ, Դինապուրք, Բոբրույսք, Զամոշ, Իսմայիլ, Բենտեր, Խոթին; և Աստրախան։

Նաւահանգիստք ծովային զօրաց անուանիք են Քրոնշթատ 'ի Պալթիկ ծովուն. Արքանկել 'ի Սպիտակ ծովուն. Սեւաստապոլ և Նիքոլայեւ 'ի Սեաւ ծովուն. և Աստրախան 'ի մերձոյ Վոլկայի 'ի Կասպից ծովուն։

Իսկ տեղիք նաւակերտի գլխաւորք են Բեթերպուրկ, Քրոնշթատ. Արքանկել, և Նիքոլայեւ։

ԲԱԺԱՆՈՒՄՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ՌՈՒՍԻԱ Եւրոպիոյ ըստ քաղաքական տնտեսութեան պետութեանն բաժանի այժմ 'ի 49 կուսակալութիւնս կամ գաւառս (կուպերնիա), և յ12 նահանգս (օպլաստ)։ Արտաքոյ սոցին են Երկիր Տոնեցի Խազաղաց, Ֆինլանտիա, և Լեհաստան. Եւս և այլ աշխարհք հեռաւորք հարկատուք եղեն, և անունք ինքնագլուխք անմենեքին։

Յառաջիկայդ պատկեր Գաւառաց և Քաղաքաց՝ ընդհանուր բաժանմունքն

էն ըստ ոճոյ արդեան աշխարհագրաց : Իսկ զճշգրտութէ կէս զհաստատութենէ թուոյ բնակչաց քաղաքի քաղաքին՝ երաշխաւորեսցէ մեզ Օրագրի Ճեմարանին զխոստումն Թեց Բեթերբուրգոյ հրատարակեալ յամին 1830, որ թուոյ կարգեալ ըստ աշխարհագրին եղելոյ 'ի 1829 : Սակայն զհաշիւս գաւառացն տպագրեալ յՕրագրին՝ այլուստ լուսցաք : Ի հաշիւս անգղիացւոց հասարակութեան զեկոյս զոյգս նշանակս հարկատուաց 'ի բաց Թողումք. զոր օրինակ զԹիւ բնակչացն Բեթերբուրգոյ 449, ընթերցիր 449,000. նոյնպէս և զայլսն :

ԲԱԼԹԻԱԿԱՆ ՌՈՒՍԻԱ

ՊԵՏԵՐՊՈՒՐԿ (Կուսակ.). Բեթերբուրգ (Քաղաք), 449. Քրոնշթատ, 10. Նարվա, 5. Ձարսքոյէ Սելօ, 4. Շլիսսելպուրգ, 3. Նոր Լատոգա, 2. Կաչինա, 2.

ԷՍԹՈՆԻԱ. Րեվէլ, 13. Վայսէնշթէյն, 3. Վայսէնպերկ, 3.

ԼԻՎՈՆԻԱ. Րիկա, 42. Տերբատ, 9. Փեռնաւ, 4. Ֆելլին, 2. Վէնտէն, 2.

ԳՈՒՐԼԱՆՏԻԱ. Միթթաւ, 14. Լիպաւ, 7. Կոլտինկէն, 4.

ՖԻՆԼԱՆՏԻԱ. Հելսինկֆորս, 8. Սվէապորկ, 3. Աբօ, 11. Վազա, 3.

ՄԵԾ ՌՈՒՍԻԱ

ՄՈՍԿՈՒԱ. Մոսկուա, 250. Կոլոմնա, 10. Սերփուխով, 6. Վերէյա, 5. Տմիթրով, 4. Մոժայսք, 2.

ՍՄՈԼԵՆՍԿ. Սմոլենսք, 11. Վեազմա, 8. Տորոհոպուժ, 4. Բելոյ, 3. Ռոսլավլ, 3.

ՓՍԿՈՎ. Փսկով, 9. Թորոպեց, 5. Վելիքիէ Լուքի, 4.

ԹՎԵՐ. Թվեր, 22. Թորժոկ, 12. Ռժեվ, 10. Օսթաշքով, 8. Վերին Վոլոչոք, 6. Քաշինա, 5.

ՆՈՎԿՈՐՈՏ. Նովկորոտ մեծ, 8. Սթարայա Ռուսսա, 9. Բորովիչ, 5. Թիխվինա, 4. Վալտայ, 4. Ուսթիւժնա, 3. Բելոզերսք, 3.

ՕԼՈՆԵՑ. Բեթրոզավոդսք, 5. Քարգոբոլ, 2.

ԱՐՔԱՆԿԵԼ. Արքանկել, 19. Մեզէն, 1. Օնեկա, 1.

ՎՈԼՈԿՏԱ. Վոլոկտա, 13. Ուսթիւժ մեծ, 7. Թոթմա, 3. Կրասնոպոլեց, 2. Նիքոլսք, 1.

ԵԱՐՈՍԼԱՒ. Եարոսլաւ, 24. Ուկլէչ, 8. Ռոսթով, 6.

ԿՈՍԹՐՈՄԱ. Կոսթրոմա, 12. Կալիչ, 5.

ՎՈԼՈՏԻՄԻՐ. Վոլոտիմիր, 7. Մուրոմ, 6. Փերեսլավլ Զալեսքի, 5. Սուզտալ, 5. Եուրեվ, 4.

ՆԻԺՆԻ ՆՈՎԿՈՐՈԴ. Նիժնի Նովկորոտ, 14. Արզամաս, 8. Փոչինքի, 6. Պալախնա, 3. Փաւլովա, 6.

ԹԱՄԲՈՎ. Թամպով, 16. Քոզլով, 14. Թեմնիքով, 6. Լիփեցք, 6. Մորշանսք, 6. Սփասք, 6.

ՌԻԱԶԱՆ. Ռեազան, 19. Զարայսք, 6. Քասիմով, 6.

ՏՈՒԼԱ. Թուլա, 39. Պելեվ, 5. Պոհորոտիցք, 4.

ԿԱԼՈՒԿԱ. Քալուկա, 26. Պորովսք, 5.

ՕՐԵԼ. Օրել, 30. Եյեց, 15. Մցենսք, 10. Քարաչեվ, 9. Լիվնի, 7. Սեւսք, 6. Պրեանսք, 5. Տմիթրովսք. 4.

ԿՈՒՐՍԿ. Քուրսք, 23. Պելկորոտ, 10. Րիլսք. 7.

ՎՈՐՈՆԵԺ. Վորոնեժ, 19. Օսթրոկոյսք, 4.

ՓՈՔՐ ՌՈՒՍԻԱ

ԿԻԵՎ. Կիեվ, 56. Պոհուսլաւ, 7. Չերքասք, 6. Վասիլքով, 5. Մախնովքա, 5.

ՉԵՐՆԻԿՈՎ. Չերնիկով, 10. Նեժին, 16. Նովկորոտ Սեւերսքի, 8. Կլուհով, 9. Սթարոտուպ, 4. Մգլին, 5. Պաթուրին, 5.

ՓՈԼԹԱՎԱ. Փոլթավա, 8. Քոպելեաքի, 11. Քրեմենչուկ, 8. Միրկորոտ, 7. Զենքով, 7. Փրիլուքի, 6. Կրասնոփիժսք, 5. Փերեեսլաւլ, 5.

ԽԱՐՔՈՎ կամ ՈՒՔՐԱՆԻԱ. Խարքով կամ խարքովկա, 13. Ախթիրքա, 13. Պելոփոլէ, 11. Լեպետինա, 11. Սումի, 9. Պոհոտուխով, 9. Վալքի, 7. Պելովոտսք, 6. Զոլոչեվ, 6. Սլաւեանսք, 4.

ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ՌՈՒՍԻԱ

ՔԵՐՍՈՆ. Քերսոն, 12. Օտեսսա, 33. Եղիսաւեթկրատ, 10. Նիքոլայեվ, 6. Գրիգորիոպոլիս, 3. Օրու, 2.

ԿԱՏԱՐԻՆԷՍԼԱՒ. Կատարինէսլաւ, 8. Նախիջեւան, 9. Նովոմոսքովսք, 7. Թագանրոգ, 6. Ռոստով, 5. Փաւլոկրատ, 4.

ՏԱՒՐԻԱ. Ախմեջիթ կամ Սիմֆերոպոլ, 2. Պաղչէսարայ, 9. Խարասու, 8. Կէօզլէվ կամ Եւպատորիա, 7. Քէֆէ կամ Թէոդոսիա, 6. Օր, 3. Կերչ, 2. Ախթիար կամ Սեւաստոպոլ, 1.

ԲԵՍԱՐԱԲԻԱ. Քիշնով, 20. Աքքիրման, 13. Խոթուն, 7. Պէլցի, 7. Պենտեր, 5. Իսմայիլ, 13.

ԵՐԿԻՐ ՏՈՆՍՔԻ ԿԱԶԱԿԱՑ. Նովոչերքասք, 11. Սթարոչերքասք, 5: Թող զքաղաքս չափի և աւելի գիւղորէս մեծամեծս։

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՌՈՒՍԻԱ

ՎԻԼՆԱ. Վիլնա, 56. Քովնօ, 6.
ԿՐՈՏՆՕ. Կրոտնօ, 9. Գրեաց Լիթովսքի, 8.
ՎԻԹԵՊՍՔ. Վիթեպսք, 15. Փոլոցք, 10.
ՄՈՀԻԼԵՎ. Մոհիլեվ կամ Մոյլով, 21. Մսթիսլաւ, 4.
ՄԻՆՍՔ. Մինսք, 15. Պապրուսյսք, 5.
ՎՈԼԻՆԻԱ. Ժիթոմիր, 11. Պերտիչեվ կամ Պարտիչով, 20. Տուպնօ, 9. Զասլավլ, 8. Օսթրոգ, 8. Քրեմենեց, 6. Լուցք, 5. Ռատծիվիլով, 5.
ՓՈՏՈԼԻԱ. Քամենից կամ Քամենեց Փոտոլսք, 13. Մոհիլեվ, 8. Վիննիցա, 7. Պալթա, 7. Պառ, 6.
ՊԵԱԼԻՍԹՈՔ. Պեալիսթոք, 6. Պելսք, 2.

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՌՈՒՍԻԱ

ԽԱԶԱՆ. Խազան, 48. Չիսթոփոլ, 6.
ՎԵԱԹՔԱ. Վեաթքա, 9. Իժեւսքի Զաւոտ, 12.
ՓԵՐՄ. Փերմ, 10. Եքաթերինպուրկ, 11. Քունկուր, 8.
ՍԻՄՊԻՐՍՔ. Սիմպիրսք, 13. Սիզրան, 9. Սամարա, 6.
ՓԵՆԶԱ. Փենզա, 13. Սարանսք, 8.
ԱԺՏԷՐԽԱՆ. Աժտէրխան, 40. Քրասնոյար, 3.
ՍԱՐԱԹՈՎ. Սարաթով, 35. Վոլժսք,

11. Քուղինեցք, 7. Փեթրոզավոդսք, 5.
ՕՐԵՄԲՈՒՐԳ. Ուֆա, 8. Օրէնպուրկ, 6. Ուրալսք, 11.

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ

ՄԱԶՕՎԻԱ. Վարշաւա, կամ Վարսաւիա, 150. Թամաշով, 4.
ԿԱԼԻՇ. Կալիշ, 15.
ԿՐԱԿՈՎԻԱ. Կրակով, 5.
ՍԱՆԴՈՄԻՐ. Սանտոմիր, 2.
ԼՈՒԲԼԻՆ. Լուպլին, 12.
ՓՈԴԼԱՔԻԱ. Սետլեց, 3.
ՓԼՈՑՔ. Փլոցք, 6.
ԱՒԳՈՒՍՏՈՎ. Սուվալքի, 3.

ՍԻԲԻՐ կամ ՍԻԲԵՐԻԱ

ԹՈԲՈԼՍԿ. Թոպոլսք, 25. Թիւմէն, 10. Թուրինսք, 3.
ԹՈՄՍԿ. Թոմսք, 9. Զմէյնոկորսք, 8. Պառնաուլ, 9.
ԵՆԻՍԵՅՍԿ. Ենիսէյսք, 6. Կրասնոյարսք, 4.
ԻՐԿՈՒՑՔ. Իրգուցք, 16.
ՕՄՍԿ. Օմսք, 7. Բեթրոփավլովսք, 4.
ԵԱԿՈՒԹՍԿ. Եագութսք, 3.
ՕԽՈՏՍԿ. Օխոտսք, 1.
ԿԱՄՉԱՏԿԱ. Բեթրոփավլովսք, 1.
ԵՐԿԻՐ ԽՐՂԸԶԱՑ ԵՒ ՉՈՒԿՉԱՑ, յորս չիք ինչ վայր բնակութեան հաստատուն և անուանի, այլ բազմաթիւ

խումբք վրանաբնակաց թափի առաւել յածին ՚ի նոսա։

ԿՈՎԿԱՍԱՑԻՆՔ

ՎՐԱՍՏԱՆ. Տփխիս, 12. Տուշէթի, 1. Գորի, 3. Եղիսաւէթփոլ կամ Գանձակ, Կէնճէ, 11. Սղնախ, 3. Ճարի, գլխաւոր քաղաք Լեզգեաց՝ զորս նուաճեաց կոմսն Փասքեւիչ։

ՇԻՐՎԱՆ. Պաքու. Հին Շամախի. Նոր Շամախի. Նուխի. Շէքի. Մուղան։

ՀԱՅԱՍՏԱՆ. Երեւան. Էջմիածին. Նախիջեւան. Աստապատ. Արդուպատ։

ՎՐԱՍՏԱՆ ՕՍՄԱՆԵԱՆ. Ախցխա. Ախալքէլէք։

ԻՄԵՐԷԹ. Քութայիս. Օնի. Պաղդատ։ Ի Մինգրել՝ Զուգդիտի, Րէտութգալէսի։ Ի Գուրիա՝ Ցէօրի ցիխէ, Փոթի։ Ի մեծ Աբխազս՝ Սուխում, Սուխում գալէսի, Փիցունտա, Անաքոփա։

ԼԵՌՆԱԿՈՂՄՆ. Վլադիկաւկաս, 4. Տարքէլ. Խազզիկ. Ենդիր Օսեթաց. Եդերացիք կամ Չերքէզք, որ են մեծ և փոքր Կաբարդթա, են։

ՏԱՂՍՏԱՆ. Քուպա. Քուրա. Անձուխ. Եսարուխ. Դարբանդ. Գազիկումուխ, և այլն։

ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ ԿՈՎԿԱՍՈՒ. Ստաւրոպոլ, 3. Կէորկիեւսք, 1. Քոնսթանթինոկորսք. Փոգոլիժլի. Ղզլար, 9. Մոզդոկ, 4.

Կարգք ասպետականք Ռուսիոյ են վեց, որոց ամենեցուն՝ ինքնակալն է կարգա-պետ. ա. Կարգ սրբոյն Անդրէի հաս-տատեալ 'ի Պետրոսէ մեծէ 'ի նոյեմբ. 30, յամին 1698: — բ. Կարգ սրբու-հւոյն Կատարինեայ, սահմանեալ 'ի 24 նոյեմբ. յամին 1714 'ի Պետրոսէ մեծէ. և բաժանի այս կարգ յերկուս Դասս կամ Աստիճանս. առաջնոյն մեծ է խաչ նշանին, և երկրորդին փոքր: — գ. Կարգ սրբոյն Աղէքսանդրի Նեւսկեայ, նոյն-պէս 'ի մեծէն Պետրոսէ կարգեալ յա-մին 1722: — դ. Կարգ սրբոյն Գէորգայ զօրավարի, վասն զինուորական պատուոյ, սահմանեալ 'ի Կատարինեայ երկրորդէ 'ի 26 նոյեմբ. 1769. և բաժանի 'ի հինգ դասս: — ե. Կարգ սրբոյն Վլատիմիրայ, կարգեալ 'ի նմին Կատարինեայ երկրոր-դէ 'ի 22 սեպտ. 1782. որ և բաժանի 'ի քառեակ դասս. — զ. Կարգ սրբոյն Աննայի, հաստատեալ 'ի Պետրոսէ եր-րորդէ 'ի փետր. 3. յամին 1736. որ բաժանի 'ի չորս դասս:

ՀԱՍԻՔ ԵՒ ԾԱԽՔ

ՀԱՍԻՔ կամ ելեւմուտք տէրութեան Ռուսաց համարին 215,000,000 րուբլի, կամ 430,000,000 ֆրանկք. և ժողովին այս հասք 'ի գլխահարկէ գիւղականաց,

'ի տոհմս վաճառականաց ըստ չափու ճոխութե՛ նոցին՝ զոր ինքեանք յայտ առնեն պետութեան, և ըստ այնմ ընդունին և ազատութիւ. 'ի ներգաղթականս կալուածոց պետութեան. 'ի մաքսս. 'ի քաժից անշարժ ստացուածոց վաճառականաց. 'ի մենավաճառութե՛ օղւոյ և աղի. 'ի թղթոց. 'ի դրամահատութե՛. 'ի կնքատոր թղթոց. 'ի թղթախաղաց. և 'ի մարթեղէն հարկաց՝ զոր հարկանեն հիւպատականք:

Ծախք են պետութեան 'ի խաղաղական ժամանակս զոյգ և կէս համարին համեցն. այլ 'ի ժամանակս պատերազմի առաւելուն:

Պարտք Ռուսիոյ համարին միլիոն մի րուբլի:

ԶՕՐՔ ԵՒ ԱՄՐՈՒԹԻՒՆՔ

Զօրք Ռուսաց ցամաքայինք հաշուին միլիոն մի՝ հանդերձ 50,000 լեհացի զօրօք. այլ կիրթ և կանոնաւոր զօրականքն համարին ընդ ամենայն 713,000. յորս 613,000 հետեւակք են, և 100,000 հեծեալք:

Ծովային զօրք Ռուսաց հաշուին 33,000. իսկ պատերազմիկ նաւք մեծամեծք և մանունք՝ 155, և թնդանօթք իւր 4348.

Կարգք ասպետականք Ռուսաստանի են վեց, որոց ամենեցուն՝ ինքնակալն է կարգապետ. Ա. Կարգ սրբոյն Անդրէի հաստատեալ ՚ի Պետրոսէ մեծէ ՚ի նոյեմբ. 30, յամին 1698։ — Բ. Կարգ սրբուհւոյն Կատարինեայ, հաստատեալ ՚ի 24 նոյեմբ. յամին 1714 ՚ի Պետրոսէ մեծէ. և բաժանի այս կարգ յերկուս դասս կամ աստիճանս. առաջնոյն մեծ է խաչ նշանին, և երկրորդին փոքր։ — Գ. Կարգ սրբոյն Աղեքսանդրի Նեւսկեայ, նոյնպէս ՚ի մեծէն Պետրոսէ կարգեալ յամին 1722։ — Դ. Կարգ սրբոյն Գէորգեայ զօրավարի, վասն զինուորական դասուն, հաստատեալ ՚ի Կատարինեայ երկրորդէ ՚ի 26 նոյեմբ. 1769. և բաժանի ՚ի չորս դասս։ — Ե. Կարգ սրբոյն Վլադիմիրեայ, կարգեալ ՚ի նմին Կատարինեայ երկրորդէ ՚ի 22 սեպտ. 1782. որ և բաժանի ՚ի քառեակ դասս. — Զ. Կարգ սրբոյն Աննայի, հաստատեալ ՚ի Պետրոսէ երրորդէ ՚ի փետր. 3. յամին 1736. որ բաժանի ՚ի չորս դասս։

ՀԱՍՈՅԹ ԵՒ ԾԱԽՔ

ՀԱՍՈՅԹ կամ եկամուտք տէրութեան Ռուսաց համարին 215,000,000 ռուբլի, կամ 430,000,000 ֆրանք. և ժողովին այս հասք ՚ի գլխաւորագունէ գիւղականաց,

'ի սորոց վաճառականաց ըստ չափու ճոխութեան նոցին՝ զոր ինքեանք յայտ առնեն ազատութեան, եւ ըստ այնմ ընդունին եւ ազատութիւնս. 'ի սեպհական կալուածոց ազատութեան. 'ի մաքսէ. 'ի բաժնից անշարժ ստացուածոց վաճառաըեաց. 'ի մենավաճառութէ օղւոյ եւ աղի. 'ի բովուց. 'ի զբօսանահասութէ. 'ի կնքաւոր թղթոց. 'ի թղթատարաց. եւ 'ի մուրթեղէն հարկաց՝ զոր հարկանեն հիւպատոսականք:

Ծախք եւս ազատութեան 'ի խաղաղութեան ժամանակս զոյգ եւ կէս համարին հասոյցն. այլ 'ի ժամանակս պատերազմի առաւելուն:

Պարտք Ռուսիոյ համարին միլիոն մի րուպլի:

ԶՕՐՔ ԵՒ ԱՄՐՈՒԹԻՒՆՔ

Զօրք Ռուսաց ցամաքայինք հաշուին միլիոն մի՝ հանդերձ 50,000 լեհացի զօրօք. այլ կիրթ եւ կանոնաւոր զօրականքն համարին ընդ ամենայն 713,000. յորս 613,000 հետեւակք են, եւ 100,000 հեծեալք:

Ծովային զօրք Ռուսաց հաշուին 33,000. իսկ պատերազմիկ նաւք մեծամեծք եւ մանունք՝ 155, եւ թնդանօթք իւր 4348.

Ամրոցք Ռուսական լաւ ընդարձակու-թեան տեսակաւ են. յորոց մեծք հռչակեալքն Սվէաբորկ, Հելսինկֆորս և Ֆրեդրիկսհամ 'ի Ֆինլանտիա. Քրոնշթատ, Ռի-կա, Տունամունտէ, Պոպրուիսք, Քայ-ղան. Իսմայիլ, Պէնտեր, Խոթին; և Ալեքսանդրան:

Նաւահանգիստք ծովային զօրաց անուանիք են. Քրոնշթատ 'ի Պալթեան ծովուն. Ար-խանկել 'ի Սպիտակ ծովուն. Սեւաս-տոպոլ և Նիկոլայեվ 'ի Սեւ ծովուն. և Աստրախան 'ի մերձոյ Վոլգայի 'ի Կաս-պից ծովուն:

Իսկ անուանիք նաւաշինարանք գլխաւորք են Պետերպուրկ, Քրոնշթատ. Արխանկել, և Նիկոլայեվ:

ԲԱԺԱՆՈՒՄՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ՌՈՒՍԻԱ Եւրոպական ըստ քաղաքա-կան տեսչութեան պետութեանն բաժանի այժմ 'ի 49 կուսակալութիւնս կամ գա-ւառս (կուպեռնիա), և յ12 նահանգս (օպլասթ): Արտաքոյ սոցին են Երկիր Տոնայի Խազախաց, Ֆինլանտիա, և Լե-հաստան. նա և այլ աշխարհք հեռա-ւորք հարկատուք ևեթ, և անուամբ ինք-նագլուխք ամենեքին:

Յառաջիկայս պատկեր Գաւառաց և Քաղաքաց՝ ընդհանուր բաժանմունքն

են բաց ուստի սորին աշխարհագրաց : Իսկ զճշգրտութիւն կամ զհաւանականութիւն Թուոյ բնակչաց քաղաքի քաղաքի՝ երաշխաւո-րեսցէ մեզ Օրացոյց Ճեմարանին գիտու-Թեանց Պետերբուրգոյ հրատարակեալ յա-մին 1830 , որ Թուի կարգեալ բաց աշ-խարհագրին եղելոյ ՚ի 1829 : Սակայն զհաշիւս զաւառացն տպագրեալ յՕրա-ցուցին՝ այլուստ լցուցաք : Ի հաշիւս անդ-ստին հաստատութեան գրելոյ զոյգս նշա-նակս հարիւրաւորաց ՚ի բաց Թողուցաք . զոր օրինակ զԹիւ բնակչացն Պետերբուր-գոյ 449 , ընթերցիր 449,000 . նոյնպէս և զայլսն :

ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔՔ

ՊԵՏԵՐՊՈՒՐԿ (Գաւառ) . Պետերբուրգ (քաղաք), 449 . Քրոնշթատ , 10 . Նարվա , 5 . Ցարսքոյէ Սելօ , 4 . Շլիսսելպուրկ , 3 . Նոր Լատոկա , 2 . Կաչինա , 2 .

ԷՍԹՈՆԻԱ . Րեվել , 13 . Վայսենշթեյն , 3 . Վայսէնպէրկ , 3 .

ԼԻՎՈՆԻԱ . Րիկա , 42 . Տերբատ , 9 . Փեռնաու , 4 . Ֆելլին , 2 . Վէնտէն , 2 .

ԳՈՒՐԼԱՆՏԻԱ . Միթթաւ , 14 . Լիպաու , 7 . Կոլտինկէն , 4 .

ՖԻՆԼԱՆՏԻԱ . Հելսինկֆորս , 8 . Սվէապորկ , 3 . Աբօ , 11 . Վազա , 3 .

ՄԵԾ ՌՈՒՍԻԱ

ՄՈՍԿՈՒԱ. Մոսկուա, 250. Քոլոմնա, 10. Սերփուխով, 6. Վերեյա, 5. Տմիթրով, 4. Մոժայսք, 2.

ՍՄՈԼԵՆՍԿ. Սմոլենսք, 11. Վեազմա, 8. Տորոհոպուժ, 4. Պելըյ, 3. Ռոսլաւլ, 3.

ՓՍԿՈՎ. Փսկով, 9. Թորոփեց, 5. Վելիքիէ Լուքի, 4.

ՏՎԵՐ. Տվեր, 22. Տորժոք, 12. Ռժեվ, 10. Օսթաշքով, 8. Վերին Վոլոչոք, 6. Քաշինեա, 5.

ՆՈՎԿՈՐՈՑ. Նովկորոտ մեծ, 8. Սթարայա Ռուսսա, 9. Պոռովիչ, 5. Թիխվինեա, 4. Վալտայ, 4. Ուսթիւժնեա, 3. Պելոզերսք, 3.

ՕԼՈՆԵՑ. Բեթրոզավոտսք, 5. Քարկոփոլ, 2.

ԱՐԽԱՆԿԷԼ. Արխանկէլ, 19. Մեզէն, 1. Օնեկա, 1.

ՎՈԼՈԿՏԱ. Վոլոկտա, 13. Ուսթիւժ մեծ, 7. Թոթմա, 3. Կրեսթաղովիեց, 2. Նիքոլսք, 1.

ԵԱՐՈՍԼԱՒ. Եարոսլաւ, 24. Ուկլիչ, 8. Ռոսթով, 6.

ԿՈՍԹՐՈՄԱ. Կոսթրոմա, 12. Կալիչ, 5.

ՎՈԼՈՏԻՄԻՐ. Վլատիմիր, 7. Մուրոմ, 6. Փերեսլավլ Զալեսքի, 5. Սուզտալ, 5. Եուրեվ, 4.

ՆԻԺՆԻ ՆՈՎԿՈՐՈՏ. Նիժնի Նովկորոտ, 14. Արզամաս, 8. Փոչինքի, 6. Պալախնա, 3. Փաւլովօ, 6.

ԹԱՄՊՈՎ. Թամպով, 16. Քոզլով, 14. Թեմնիքով, 6. Լեպետեանք, 6. Մորշանսք, 6. Ըսպասք, 6.

ՐԻԱԶԱՆ. Րեազան, 19. Զառայսք, 6. Քասիմով, 6.

ԹՈՒԼԱ. Թուլա, 39. Պելեվ, 5. Պոհորոտիցք, 4.

ՔԱԼՈՒԿԱ. Քալուկա, 26. Պորովսք, 5.

ՕՐԵԼ. Օրել, 30. Ելեց, 15. Մցենսք, 10. Քարաչեվ, 9. Լիվնի, 7. Սեւսք, 6. Պրեանսք, 5. Տմիթրովսք. 4.

ՔՈՒՐՍՔ. Քուրսք, 23. Պելկորոտ, 10. Րիլսք. 7.

ՎՈՐՈՆԵԺ. Վորոնեժ, 19. Օսթրոկոյսք, 4.

ՓՈՔՐ ՌՈՒՍԻԱ

ՔԻԵՎ. Քիեվ, 56. Պոհուսլավ, 7. Չերքասք, 6. Վասիլքով. 5. Մախնովքա, 5.

ՉԵՐՆԻԿՈՎ. Չեռնիկով, 10. Նեժին, 16. Նովկորոտ Սեւերսքի, 8. Կլուհով, 9. Սթարոտուպ, 4. Մգլին; 5. Պաթուրին, 5.

ՓՈԼԹԱՎԱ. Փոլթաւա, 8. Քոպելեաքի, 11. Քրեմենչուկ, 8. Միրկորոտ, 7. Զենքով, 7. Փրիլուքի, 6. Կատեաճսք, 5. Փերեեսլաւ, 5.

ԽԱՐՔՈՎ կամ ՈՒԿՐԱՆԻԱ. Խարքով կամ Խարքովա, 13. Ախթիրքա, 13. Պելոփոլէ, 11. Լեբեդեանկա, 11. Սումի, 9. Պոհոտուխով, 9. Վալքի, 7. Պելովոտսք, 6. Զոլոչեւ, 6. Ալէքսէեւկա, 4.

ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ՌՈՒՍԻԱ

ՔԵՐՍՈՆ. Քերսոն, 12. Օտեսսա, 33. Եղիսաւեթգրատ, 10. Նիքոլայեւ, 6. Գրիգորիոպոլիս, 3. Օչաւ, 2.
ԿԱՏԵՐԻՆԷՍԼԱՒ. Կատարինեսլաւ, 8. Նախիջեւան, 9. Նովոմոսքովսք, 7. Թագանրոգ, 6. Ռոստով, 5. Փաւլոգրատ, 4.
ՏԱՒՐԻԴԱ. Ախմեչիթ կամ Սիմֆերոպոլ, 2. Պաղչէսարայ, 9. Խարասու, 8. Կէօզլէվ կամ Եւպատորիա, 7. Քէֆէ կամ Թէոդոսիա, 6. Օր, 3. Կերչ, 2. Ախթիար կամ Սեւաստոպոլ, 1.
ՊԵՍԱՐԱԲԻԱ. Քիշնով, 20. Աքքերման, 13. Խօթին, 7. Պելցի, 7. Պենտեր, 5. Իսմայիլ, 13.
ԵՐԿԻՐ ԴՈՆՍԿԻ ԽԱԶԱԽԱՑ. Նովչերքասք, 11. Ստարոչերքասք, 5: Բայց ղզաղները չափ և աւելի գիւղօրէն մնացեր են:

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՌՈՒՍԻԱ

ՎԻԼՆԱ. Վիլնա, 56. Քովնօ, 6.
ԿՐՈՏՆՕ. Կրոտնօ, 9. Պրեսդ Լիթովսքի, 8.
ՎԻԹԵՊՍՔ. Վիթեպսք, 15. Փոլոցք, 10.
ՄՈՀԻԼԵՎ. Մոհիլեվ կամ Մոյլով, 21. Մսթիսլավ, 4.
ՄԻՆՍՔ. Մինսք, 15. Պոպրույսք, 5.
ՎՈԼԻՆԻԱ. Ժիթոմիր, 11. Պերտիչեվ կամ Պարտիչով, 30. Տուպնօ, 9. Զասլավլ, 8. Օսթրոկ, 8. Քրեմենեց, 6. Լուցք, 5. Ռատծիվիլով, 5.
ՓՈԴՈԼԻԱ. Քամենից կամ Քամենեց Փոտոլսք, 13. Մոհիլեվ, 8. Վիննիցա, 7. Պալթա, 7. Պառ, 6.
ՊԵԱԼԻՍԹՈՔ. Պեալիսթոք, 6. Պելսք, 2.

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՌՈՒՍԻԱ

ԽԱԶԱՆ. Խազան, 48. Չիսթոփոլ, 6.
ՎԵԱԹՔԱ. Վեաթքա, 9. Իժեւսքի Զավոտ, 12.
ՓԵՐՄ. Փերմ, 10. Եքաթերինպուրկ, 11. Քունկուր, 8.
ՍԻՄՊԻՐՍՔ. Սիմպիրսք, 13. Սիզրան, 9. Սամարա, 6.
ՓԵՆԶԱ. Փենզա, 13. Սարանսք, 8.
ԱԺՏԷՐԽԱՆ. Աժտէրխան, 40. Քրասնոյար, 3.
ՍԱՐԱԹՈՎ. Սարաթով, 35. Վոլժսք,

11. Քուղնեցք, 7. Փեթրոնեք, 5.
ՕՐԵՄՊՈՒՐԿ. Ուֆա, 8. Օրեմպուրկ, 6. Ուրալեք, 11.

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ

ՄԱԶՈՎԻԱ. Վարշաւ, կամ Վարսա-վիա, 150. Թոմաշով, 4.
ԿԱԼԻՇ. Կալիշ, 15.
ԿՐԱԿՈՎԻԱ. Կէլցա, 5.
ՍԱՆԴՈՄԻՐ. Սանդոմիր, 2.
ԼՈՒԲԼԻՆ. Լուբլին, 12.
ՓՈԴԼԱԽԻԱ. Սեդլեց, 3.
ՓԼՈՑԿ. Փլոցք, 6.
ԱՒԳՈՒՍՏՈՎ. Սուվալքի, 3.

ՍԻԲԻՐ կամ ՍԻԲԵՐԻԱ

ԹՈԲՈԼՍԿ. Թոպոլսք, 25. Թիւմեն, 10. Թուրինսք, 3.
ԹՈՄՍԿ. Թոմսք, 9. Զմեյնոկորսք, 8. Պառնաուլ, 9.
ԵՆԻՍԵՅՍԿ. Ենիսեյսք, 6. Կրասնոյարսք, 4.
ԻՐԿՈՒԹՍԿ. Իրկութսք, 16.
ՕՄՍԿ. Օմսք, 7. Պետրոպաւլովսք, 4.
ԵԱԿՈՒԹՍԿ. Եակութսք, 3.
ՕԽՈԹՍԿ. Օխոթսք, 1.
ԿԱՄՉԱԹԿԱ. Պետրոպաւլովսք, 1.
ԵՐԿԻՐ ԽԸՐՂԸԶԱՑ ԵՒ ՉՈՒԿՉԱՑ, յորս չիք ինչ վայր բնակութեան հաստատուն և անուանի, այլ բազմաթիւ

խուժանք վայրենաբարոյից Թաթարի աւերեալ յածին ՚ի նոսա :

ԿՈՎԿԱՍԱՑԻՆՔ

ՎՐԱՍՏԱՆ. Տփխիս, 12. Տուշէթի, 1. Կորի, 3. Ելիսաւէթփոլ կամ Գանձակ, Կէնճէ, 11. Սղնախ, 3. Ճարը, գլխաւոր քաղաք Լեզգեաց՝ զորս նուաճեաց կոմսն Փասքեւիչ :

ՇԻՐՎԱՆ. Գուբա. Հին Շամախի. Նոր Շամախի. Նուխի. Շէքի. Մողան :

ՀԱՅԱՍՏԱՆ. Երեւան. Էջմիածին. Նախիջեւան. Աստապատ. Արտաշատ :

ՎՐԱՍՏԱՆ ՕՍՄԱՆԵԱՆ. Ախալցխա. Ախալքալաք :

ԻՄԵՐԵԹ. Քութայիս. Օնի. Գաղատա: Ի Մինգրել՝ Զուգդիդի, Րէտուութգալէ : Ի Գուրիա՝ Տէրտի ցիխէ, Փոթի : Ի մեծ Աբխազ՝ Սօուգսու, Սուխում գալէ, Փիցունդա, Անակոփա:

ԼԵՌՆԱԿՈՂՄՆ. Վլատիկավկաս, 4. Տարքել. Խազաբէկ. Երկիր Օսեթաց. Եղբերոցիք կամ Չէրքէզք, որ են մեծ և փոքր Կաբարթա, եւն :

ՏԱՂՍՏԱՆ. Քուպա. Քուրա. Անձուխ. Ենդրի. Դարբանդ. Գազիգումուխ, և այլն :

ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ ԿՈՎԿԱՍՈՒ. Ստաւրոպոլ, 3. Կէորկիեւսք, 1. Քոնստանդինոկորսք. Փողոտիկձի Ղզլար, 9. Մոզդոկ, 4.

ՑԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԵԹՐՊՈՒՐԿ կամ ՍԱՆԿԹ-ՓԵԹԵՐ-ՊՈՒՐԿ. Մի ՚ի գեղեցիկ քաղաքաց աշխարհի. ըստ լայնութեան, ուղղութեան և մաքրութեան փողոցացն, ըստ դրից վայելչաշէն շինուածոցն, և կրանիթ քարեայ Թմբին Նեւայի՝ գերագոյն քան զամենայն մայրաքաղաքս Եւրոպայ։ Հրապարակքն մեծամեծք՝ են հրապարակն Ձմեռանոցին արքունի. հրապարակ որբոյն Իսահակայ. հրապարակ Ծերակուտին, ուր է հոյակապաձև անդրին մեծին Պետրոսի կանգնեալ ՚ի Կատարինեայ երկրորդէ, գործ Ֆալքոնետեայ, և պատուանդանն է կրանիթ քար լեռնաձև 1,700,000 կշռով. հրապարակն Թատրոնի. հրապարակն Արեսի, ուր լինին վարժք զօրաց, և ՚ի միջավայրին է անդրի Սուվորովայ. հրապարակն Նորամուտ սպայից, յորում կոթող ՚ի պատիւ Ռումեանցովայ. և հրապարակ Մաքսատան։

Փողոցքն գեղեցկագոյնք են, փողոցն Նեւսքի՝ ծառազարդ երկուստեք, յորում հոյակապ եկեղեցին Խազանայ, և այլ ևս շինուածք վայելուչք. փողոցքն Լիթէյնայա, Սատովայա, Մորսքայա, ևն։

Շինուածք հոյակապք համարին ,

Ձմեռոյն պալատն՝ ուր բնակէ սովո_րաբար Ինքնակալն, շինուած ընդարձակ յոյժ, այլ ըստ ճարտարապետութեանն պակասաւոր. առ որով միւս ևս պալատ գեղեցիկ, անուանեալ Էռմիթաժ, յորոյ 'ի պահարանի բաց 'ի բազմապատիկ պատուական իրաց՝ գտանի և ադամանդն մեծ 194 գրամ. ծանրութե̃, որ և մի է յերից մեծամեծ ադամանդաց աշխարհի: Մարմարիոն պալատն. պալատն Անիչքով առանձին բնակարան այժմու Ինքնակալին. պալատն Տաւրիոյ, զոր շինեաց Փոթեմքին 'ի պատիւ Կատարինեայ երկրորդի. պալատ մեծի իշխանին Միքայելի եղբօր Ինքնակալին՝ Նորակերտ: Ճեմարանն գեղարուեստից. դանձատունն. պալատն ծովակալին. Ճեմարանն գիտութե̃ց: Դատարանն մեծ՝ շինուած կիսաբոլոր, որոյ առաջի կանգնի արձան մեծ 'ի յիշատակ Աղեքսանդրի Ա, և պատուանդան նորին կրանիթ քար 84 ոտնաչափ բարձրութե̃: Կոստիննոյ Տվոռ, ընդ որով են 170 կրպակք: Գրատունն արքունի, յորում հաշուին 300,000 տպագիր մատեանք, և 11,000 գրչագիրք: Զինարձակարանն. Նոր զինարանն, յորում գովի յոյժ ձուլարանն. մենաստանն Սմոլնոյ. վարժարան որբուհւոյն Կատարինեայ. աղքատանոցն. որբանոցն. զինուորանոցքն Իզմայիլովեան, Փաւլովեան, Մոսքովեան, ևն:

Ի բազմաթիւ եկեղեցեաց Պեթըր_

պաշտելոյ նշանաւորքն են մայր եկեղե-
ցին՝ յանուն Տիրամօրն 'ի ձև տաճարին Գե-
տրոսի որ 'ի Հռոմ, այլ փոքր յոյժ
քան զայն. սուրբ Խաչական հիմնեալ 'ի
1822. Հաշակի բարձրութեն գմբեթին,
և չորեքեան զուարթեքն, յորս սիւնքն
են յամբողջ կրանիթ քարանց. սուրբ
Գէորգ Դօղոս. սուրբ Նիկողայոս. սուրբ
Սիմոն. եկեղեցին Այլակերպութե, ևն.
ևս և եկեղեցին Աղեքսանդրի Նևսկեայ
յիշատակ մենաստանին, որոյ և գամ-
բանն ձոյլ արծաթի է 'ի նմա. և շուր-
ջանակի եկեղեցեաւն շիրիմք Թագաւո-
րացն Ռուսիոյ: Իսկ 'ի մերձ պալա-
տանց հաշակաւոր են ապարանք իշխա-
նացն Սթրոկանով, Գեղգորոտայքի, Շե-
րեմեթով, Կաւկարին, Գեւորեւայքի, և
Լապանով:

Շինուածք յուսումնական պէտս ե-
րևելիք են Համալսարանն (ունիվէրսի-
տէտ) հիմնեալ յամին 1819. առ որով
կամին կառուցանել և զՈւսումնարան
արևելեան լեզուաց՝ 'ի դաստիարակու-
թի 40 պատանեաց, մեռասան դասա-
տուք վարժապետօք. և առ նմին տպա-
րան, և գրատուն: Ճեմարանն (ակադէ-
միա) բժշկականին, յորում վարժին 520
մանկունք. Ուսումնարան (ինստիտուտ)
դաստիարակութե մանկանց կառուցեալ 'ի
1828. Ճեմարանն եկեղեցականաց. Ու-
սումնարան արևելեան հիմնեալ 'ի 1824.
Դպրոցն վաճառականաց. Ուսումնա-

րան արուեստից · Դպրոց մշակութեան·
Դպրոցն ծովային վաճառականութեան
հիմնեալ յայժմու Ինքնակալէն · Ուսու-
մնարան Սմոլնոյ մենաստանին 'ի դաստի-
արակութիւն օրիորդաց · Ուսումնարան
որբուհւոյն Պատերազմեաց, յորում դաս-
տիարակին 180 ազնուազգի օրիորդք, են։
Կենցաղօգուտ ընկերութիւնք ևս յա-
ճախեալ են 'ի Բեթերպուրկ, յորոց ա-
կն հանդիսաւորին Ճեմարանն գիտութեանց ·
Ճեմարանն Ռուսական. Ճեմարանն գեղ-
արուեստից · Ազատ ընկերութիւնն տն-
տեսականաց · Ընկերութիւն լեզուասի-
րաց ռուս բարբառոյ · Ընկերութիւն բժըշ-
կականին · Ընկերութիւն գեղազարդութե ·
Ընկերութիւն հանքաբանութե · Ազատ
ընկերութիւն Տնտեսականին · Ազատ ըն-
կերութիւն գիւղական տնտեսութե · Կայ-
սերական ընկերութիւն մարդասիրական.
Ընկերութիւն զինուորական · Ընկերութիւն
խրախուսիչ դպրոցաց, և Ընկերութիւն
խրախուսիչ արուեստաւորաց։
Ի բազմամբութիւն գրատանց Բեթերպուր-
կայ երևելիք են կայսերական գրատունն,
և գրատունն Ճեմարանին գիտութեանց՝ ճոխ
անուան արևելեան գրչագիր մատենիւք,
և 'ի միում ժամանակի և ևս ճոխա-
ցեալ բազմապատիկ պարսկական ձեռա-
գրովք՝ զորս շահն Պարսից ընծայեաց
Նիկողայոսի Կայսեր : Անդ է և Դիտա-
նոց աստեղաբաշխիցն Ռուսաց, և Պա-
հարանն հաւաքման ընտիր ընտիր զի-

նակաց բնական պատմութեան. և Հանդիսարանն վաղեմի դրամոց, զոր տուաւել ծախացոյց այժմու ինքնակալըն՝ առեալ 'ի շահէն Պարսից բազում դրամս վաղեմիս 'ի հաշիւ պարտուց նոցին։ Հաւաքումն թռչուց. Հաւաքումն զազափարաց մեքենականին. Հանդիսարանն ազգագրական՝ կառուցեալ առ այժմու ինքնակալաւս. Հաւաքումն անբաւ հին և նոր զինուց, և հոյակապ անկաբանական պարտէզն ընդարձակ, յորում յաւելան այժմուս և հաղորդաւոր Պրասիլեան բոյսք 'ի ձեռն Ռիտէլայ։

Շուրջանակի զքաղաքաւս գլխաւոր տեղիք, Զօրքօյէ Սելօ, գիւղ զուարճ համարեալ քան զամենայն գիւղորէս Ռուսիոյ. յորում ճարտարաշէն է արքունի պալատն, բուրաստանն, յաղթական կամարն կանգնեալ յԱղէքսանդրէ Ա. արահն զարդարեալ գոճազմ ակամբք. աւազանն 'ի կրանիթ քարէ՝ շրջապատ 90 ոտնաչափ. և լայն՝ 14 ոււսուցչօք։ — Փէթէրհօֆ, ամրոց արքունի առ Ֆինլանտեան ծոցով պարգարեալ ամենազուարճ բուրաստանօք։— Քրօնշթատ, քաղաք գեղեցիկ, ամուր, համբարանոց ամենայն զինուց և հանդերձանաց նաւուց։

ՐԻԿԱ. Քաղաք գեղեցիկ՝ շահաստան. շէնք 'ի նմա երևելիք, արքունի պալատն, դատարան, մայր եկեղեցին, նոր Պե-

տրոս, Կատարինեան լսարանն, հիւանդանոցն, մանկատուն, Թատրոն, նաւարան, կամուրջ Տվինա գետոյ, են : Ուսումնարանք երևելիք, լսարանն Կատարինեան, դպրոց նաւուղղութեան, դպրոց օրիորդաց, ընկերութիւն ուսումնական, ընկերութիւն գիւղական անտեսութեան, գրատուն, դիտարան, հանդիսարան Հիմնէլայ, են :

ՄՈՍԿՈՒԱ կամ ՄՈՍԿՎԱ, կամ ՄՈՍԿՈՎ. Յետ հրդեհին եղելոյ 'ի 1812 յորինեցաւ գեղեցկանիստ քաղաքս ևս հոյակապ քան զառաջինն և մեծագոյն: Անդ բնականան տոհմք ազնուականացն Ռուսիոյ վայելեմք յոյժ և ճոխք. և վաճառականութիւն նորին ձգի մինչև յԱմերիկա, 'ի Չին, 'ի Պարսս, 'ի Լիվոնիա, 'ի Փարէզ, 'ի Լոնտոն և 'ի Վեննա: Հրապարակք 'ի նմա երևելիք են՝ հրապարակն Արբաթայ, Կարմիր հրապարակ, և Փեթրովսքայա : Շէնք պանծալիք 'ի մայրաքաղաքիս համարին Կրեմլին կամ Կրեմլ նախնի բնակարան թագաւորաց. պալատն բազմանկիւնի. որբանոցն՝ գեղեցկագոյն համարեալ քան զամենայն որբանոցս Եւրոպայ. Կոսմինոյ տվրա. պալատն զինուց. Նաւարան. պալատն Պատրիարգական Ձայնեալ. աշտարակն Սուխարեւ. տունն Փաշքով. Թէատրոնն. պալատ ծերակուտին, և Արահն մեծ 'ի վարժս զօրաց, որպիսի չիք աւեն ուրեք ըստ ընդարձակութեն :

Եկեղեցիք հոյակապք, մայր եկեղեցին յանուն Վերափոխման Տիրամօրն, ուր պսակին ինքնակալք. եկեղեցին Աւետեաց, Միքայէլի հրեշտակապետին, Տիրամօրն, և երանելւոյն Բարսղի. Հռչակեալ է զանգակատունն՝ Իւան Վելիքոյ անուանեալ. առ որով խոնարհեալ կայ 'ի գետնի զանգակն մեծ 10,000 փութ ծանրութ՟բ։

Ուսումնարանք գլխաւորք են, Համալսարանն՝ գլուխ այլոց ամենեցուն՝ ըստ բազմութիւն ուսուցչաց և ուսանողաց. Ճեմարանն եկեղեցական, մի 'ի չորից՝ որ 'ի պետութեանն. Ճեմարանն բժշկական. Դպրոց զինուորական. Դպրոցն հայկական՝ հիմնեալ 'ի Կատարինեայ երկրորդէ. Դպրոց վաճառականութեան. Ճեմարան գործնական վաճառականութեան, յորում ուսանին 60 պատանիք. Դպրոցն գեղարուեստից. Դպրոցն ապակեգործութեան. Վարժարանն. Ուսումնարան որբուհեաց Կատարինեայ, յորում դաստիարակին 250 օրիորդք. Ուսումնարան Աղեքսանդրի, 'ի կրթութիւն 120 օրիորդաց ընտրելոց 'ի միջնակարգին ժողովրդոց։ Կայսերական ընկերութիւն բնախօսից. Ընկերութիւն բնաբանական և բժշկական գիտութեանց. Ընկերութիւն Հնախօսաց Ռուսաց. Ընկերութիւն գիւղական տնտեսութեան. Գրատուն համալսարանին. Պարտէզն հասարակաց. Դիտարանն. Հանդիսարան

բնաբանութիւն, և համեմատական անդամազննութիւն:

Առանձին յիշատակի արժանի զարգացուցիչ է Լազարեան Ուսումնարանն արևելեան լեզուաց՝ կառուցեալ յամին 1816 յազգասէր առատաձեռնութէ Հայկազնեան եղբարցն երկոցուն ազնուական իշխանաց և խորհրդականաց պետութեն Յովհաննու և Յովակիմայ Լազարեանց: Զայս Ուսումնարան յամին 1828 պետութիւն Ռուսաց ընկալաւ ընդ հանրական տեսչութեամբ ուսումնարանացն Ռուսիոյ, որպէս զի կարասցեն աշակերտեալքն 'ի նմա 'ի լման ժամանակի ուսման իւրեանց անցանել 'ի համալսարանն արքունի: Դասախօսութիւն Ուսումնարանին է 'ի ռուս բարբառ. իսկ առ ուսումն այլոց լեզուաց, որպէս և հայկականին, որոշեալ են առանձին ժամանակք. և ամէն ուսման իւրաքանչիւր պաշտօնէից կարգեալ են եօթն: Գումար դրամոցն և կալուածոց առատաձեռնելոց 'ի պէտս Ուսումնարանին հասանէր յամին 1830 ց900.000 ռուբլի, որովք դաստիարակին անդ 30 կամ 40 հայկազուն մանկունք ձրի ամենեքին. այլ բազմագոյն են որք վարձուք ուսանին. իսկ տեղին ասի բաւական լինել հարիւրից և աւելի ևս ուսանողաց:

Արտաքոյ Մոսքուայի գտանի հռչակաւոր Մենաստանն սրբոյ Երրորդութեն (Թռոիցքայա Լաւրա). որոյ զանգակատ-

տունն բարձրաբերձ է յոյժ, և կարի դաշնակաւոր զանգակքն: Է անդ և պալատ կայսերական հոյակապ, և դպրոց եկեղեցականաց իւր երկբարբառոց:

ԹՈՒԼԱ. Քաղաք շահաստան, նախակողմնապետարան, և առ բազմաթիւ գործեթացն՝ առաւաքուստ գեղանեալ: Հաստատեալ են 'ի նմա՝ դպրոցն եկեղեցական՝ իւրն վարժապետօք, դպրոցն Աղեքսանդրեան, և մանաւանդ զինարանն մեծ, որ բաւական է պատրաստել զէնս 100,000 զօրականաց:

ԿԱԼՈՒԳԱ. Քաղաք վաճառաշահ, եպիսկոպոսանիստ. ունի դպրոց եկեղեցական, վարժարան, և ճեմարան զինուորական:

ՕՐԵԼ. Եպիսկոպոսանիստ քաղաք, յաճախեալ 'ի տուրևառս ցորենոյ: Դպրոցն եկեղեցական ունի 10 վարժապետս, և հազարաւոր աշակերտս:

ԹՎԵՐ. Արքեպիսկոպոսանիստ քաղաք, քաջ 'ի դէպ 'ի վաճառաշահութիւն, ունի բազում հրապարակս և փողոցս գեղեցիկս: Անուանի են պալատն կայսերական, մայր եկեղեցին 'ի ձև զաթացի, դատարանն, և շիրիմն Կատարինեայ երկրորդի, որ զրեթէ նորոգ կերտեաց զքաղաքս: Ուսումնարանքն են՝ դպրոց եկեղեցական, վարժարան, և դպրոց ազնուականաց:

ՅԱՐՈՍԼԱՒ. Քաղաք արքեպիսկոպոսանիստ, գեղեցկաշէն, անուանի 'ի

գործածս սփռոցաց սեղանոյ, Թղթոյ և կերպասուց: Հուշակի Տեժիտոմեան դըպրոցն բարձրագոյն գիտութեց՝ հիմնեալ 'ի 1811. Եւս և դպրոցն եկեղեցական, յորում են 12 վարժապետք, և 1200 ուսանողք. վարժարանն, և ընկերութիւն ընդունաւորաց ռուս բարբառոյ:

ԱՐՔԱՆԿԷԼ. Արքեպիսկոպոսանիստ, շտեմարան վաճառուց Սիպերիոյ, և կարի վաճառաշահ, ունի դպրոցս և ուսումնարանս անուանիս:

ՎՈԼՈԿՏԱ. 'Ի մէջ Բեթրպուրկայ, Արքանկելայ, Մոսքուայի և Խազանայ ունելով դիրս՝ վաճառաշահ է յոյժ, և ունի դպրաց եկեղեցական անուանի:

Սմոլէնսք, որ 'ի հնումն ասի բնակարան լեալ 200,000 ոգւոց, այժմ անուանի է 'ի տուրևառս, յուսումնական դպրոցս, և սակս Թանձրութե պարըսպացն:

Նովկորոդ Մեծն, այժմ է աթոռ մետրապօլտական. ունի բազում հնութիս, և 'ի մայր եկեղեցւոջն սրբոյն Սոֆիայ գտանի հին գաղափար օրինացն Եարոսլաւայ, զոր և համարին ոմանք գրեալ 'ի 1280:

Նիժնի Նովկորոդ, ունի գործարանս կտաւոյ, չուանի, և գարեջրոյ. այլ համբաւեալ է սակս աշխարհաժողով տօնավաճառին, որպիսի չիք արդեօք ուրեք յԵւրոպա. քանզի գին վաճա-

ամաց՝ որ ածխին ամբողջ ամի ամի՝ առաւե-լու քան զ115 միլիոն ֆրանք :

ԳԻԵՎ. Այս մեծ դեղեցարան նախնի Սլաւեանց, այպս աթոռ թագաւորու-թեն Ռուսիոյ, և մայր քրիստոնէութեն համօրէն քաղաքաց աշխարհին՝ այժմ է աթոռ միոյ 'ի չորից մետրապօլտացն Ռուսաց : Յաւերակս եկեղեցւոյ որդոյն Բարսղի գտան արձանագրութիւնք յունարէն տառիւք 'ի վերայ ալաբաստրի կամ Թա-փանցիկ կճոյ, դրոշմեալք յամի տեառն 260 : Շինուածք 'ի նմա հոյակապք են մայր եկեղեցին յանուն սրբոյն Սո-ֆիայ. պալատն կայսերականն. համա-լսարանն եկեղեցական, յորում ուսա-նին աւելի քան զմանկունս 1500. նա-ւարանն. և հռչակաւոր մենաստանն Փե-չերսքոյ : Ի 1824 գտան նշխարք եկեղե-ցւոյն կանգնելոյ 'ի մեծէն Վլատիմիրայ յամին 996 : Ի տօնավաճառս քաղաքիս ամի ամի ժողովին աւելի իբրու 30,000 :

ԽԱՐԿՈՎ, անուանի առաւել վաճառա-կանութեն, և ուսումնական շինուածոց, այսինքն են համալսարանն, դպրոց եկե-ղեցական, վարժարան, ընկերութիւն գի-տութեանց, ուսումնարան ազնուատոհմ օրիորդաց :

ՕԴԵՍՍԱ. Գեղեցիկ ծնունդ հանճա-րոյն Կատարինեայ Երկրորդի, և ար-դիւնք ճարտարութեն կոմսին Ռիշըլիէօյ, մի է 'ի բազմամարդոյ և ալերճ քաղա-քացն Եւրոպայ, և մի միայն գլխաւոր

քաղաք վաճառականութեան Պոնտոսի։ Շինուածք 'ի նմա գեղեցիկք են՝ մայր եկեղեցին Ռուսաց, բնակարան ծովակալին, մաքսատունն, անկելանոցն, Ջրմուղն, և այլք։ Եւ ուսումնարանք երեւելիք. վարժարանն վաճառականութեան, դպրոց իրաւագիտութեան, դպրոց նաւուղղութեան, դպրոցն եկեղեցականաց, ուսումնարանն արեւելեան լեզուաց. ընկերութիւն գիւղական տնտեսութեան. պահարանն հնութեանց հարաւային Ռուսիոյ, և պարտէզն բժշկական։

Նիքոլայեւ, փոքրիկ քաղաք բարեդիր՝ զարդարեալ հրապարակական շինուածովք. ունի դպրոց նաւուղղութեան և նաւակերտի, գեղեցիկ հաւաքումն գաղափարաց նաւուց, և պահարան հնութեանց Խրիմու։ Աստանօր բնակէ և ծովակալն Սեաւ ծովու, և սա է գլխաւոր նաւարան Պոնտոսի։

Թայղան կամ Թաղանրոկ, ունի բերդ ամուր 'ի վերայ ծովուն Ազախու, և վարժարան վաճառականութեան։ Այժմ կանգնի 'ի նմա շիրիմ հոյակապ 'ի պատիւ ինքնակալին Աղեքսանդրի՝ որ աստ կնքեաց զկեանս իւր 'ի 1825։

Նախիջեւան, քաղաք Հայոց վաճառականաց 'ի Խրիմէ՝ բազմամարդ, անուանի սակս մեծամեծ գործարանացն մետաքսեղինաց, և ասու, և օղւոյ։

Աքմէչէթ, կամ Սիմֆերօբոլ, գլխաւոր քաղաք կուսակալութեանն Տաւ-

րիոյ, ունի վարժարան, և եկեղեցի գե-ղեցկաշէն:

Գողչէնուրայ, աԹոռանիստ քաղաք խա-նիցն Խրիմու, ուր կան միայն ցարդ հին ապարանք խանին, և այլ և ս հոյակապ մզկիԹք և բաղանիք:

Խարասու պազար, վաճառաշահ, և ճարտար յարուեստս, ունի բազում մզկիԹս և բաղանիս, և իշխանս մեծա-մեծս: Գեղեցիկ է 'ի նմա եկեղեցին Հայոց ԿաԹողիկայց նորաշէն, և որ առ-նմին դպրոցն հայկական:

Սեւաստոփոլ, մերձ յԱխտիար գիւղ, ունի գեղեցիկ նաւահանգիստ, նաւա-րան, զինուորանոցս և ամրոցս. և է ձմե-րոց նաւուց Սեաւ ծովուն: Ի մերձա-կայս քաղաքիս են աւերակք նախնոյն Քերսոնիսոս քաղաքի, ուր էր և հռչա-կաւոր մեհեանն Անահտայ:

Կուրզուֆ, Նիկիտա, և Սուտաղ, վայրք հռչակեալք ըստ պտղաբերութե քան զամենայն կողմանս Ռուսիոյ: Այլ մա-նաւանդ բեր այգեացն Սուտաղայ ա-նուանի է յոյժ. և 'ի 1829 յայգեստա-նեայս մեծի կոմսին Վորոնցովայ ելեԹ էին 100,000 որԹք յազնուագոյն ազգէ այգեացն Գաղղիոյ, Սպանիոյ, և Իտա-լիոյ: Ի պարտիզին արքունի 'ի ՆիկիԹա հաշուին 300 ազգք խաղողոյ:

Քէֆէ կամ Թէոդոսիա, նորաշէն քա-ղաք փոքրիկ 'ի տեղւոջ հնոյն, ունի պա-հարան հնութեանց, դպրատուն, և պար-

տեղ արքունի :

ԿԵՐՉ. անուանի սակս գրիցն, և հնութեցն որ առ նովաւ, ունի պահարան հնութեց՝ ճոխ վաղեմի դրամովք, քանդակօք, անօթիւք, և այլովք ազգի ազգի հնութե̃ք :

ՎԻԼՆԱ. Քաղաք մեծ և գեղեցիկ, աթոռ նախնի դքսիցն Լիթուանիոյ. հոյակապ է մայր եկեղեցին, եկեղեցի սրբոյն Յովհաննու, սուրբ Աննա, սուրբ Պետրոս, դատարանն, նաւարանն, և այլ ապարանք իշխանաց : Ուսումնարանքն անուանիք, համալսարան հիմնեալ 'ի 1587, վարժարանն, դպրոցն հասարակաց, ընկերութի̃ն բժշկական :

ՄՈՀԻԼԷՎ կամ ՄՈՅԼՈՎ, վաճառաշահ, ունի դպրոց եկեղեցական, և վարժարան. և կրկին արքեպիսկոպոսարանս, մի Ռուսաց, և միւս հռովմէական ուղղափառաց :

ԽԱԶԱՆ. Քաղաք Թաթարաց մեծ և վաճառաշահ, մի 'ի չորից եկեղեցական ճեմարանաց Ռուսիոյ, ունի համալսարան՝ հանդերձ դիտարանաւ, գրատամբ, պարտիզիւ և հանդիսարանաւ. դպրոց հասարակաց, դպրոց Թաթարաց, վարժարան, ապարան Թաթարաց. ընկերութի̃ն ռուս բարբառոյ, և ուսումնարան՝ 'ի ծաղկեցուցանել զքրիստոնէութի̃ն 'ի մէջ այլազգեաց :

ԱՍՏԷՐԽԱՆ. Գեղեցկանիստ քաղաք զարդարեալ բազմութիւ եկեղեցեօք, և

ընդարձակ պարտիզօք, այլ բուն չինուա-ծոցն անշուք յոյժ: Ծաղկեալ է յոյժ 'ի վաճառաշահութե, և ունի դպրոց ե-կեղեցական, և վարժարան:

ՓԷՐՃ, առ որով երկաթահանք և պղնձահանք:

ԷՖԱՆԷՐԻՆԿՈՒԷՆ, անուանի սակս ա-կուոյն որ պեղի և գտանի 'ի շրջակայս նորին՝ առաւելագոյն քան զոսկին Պրուսիեան:

ՓԷՆԻԳԷ, յորում դպրոց եկեղեցական՝ հազարաւոր ուսանողօք:

ՎԱՐՇԱՒ կամ ՎԱՐՍՈՎԻԱ. Մայրա-քաղաք Լեհաստանի. գեղեցկագոյն են որ առ Նովաւ արուարձանեայքն քան զբուն քաղաքն: Ընտրութիւնք 'ի նմա ե-րևելիք են՝ ամրոցն արքունի, ամրոցն Լազենկի, պալատն Քրասինսքի, դա-տարանն, պալատն Սաքսոնիոյ, պալատ փոխարքային. գանձատունն, նուա-րանն, զինուորանոցք, ապարանք իշ-խանացն Զամոյսքի, Խոտքեվիչ, Փաց, Օսթրովսքի, Փոթոցքի, Պելլինսքի, և Զարթորիսքի. մայր եկեղեցին յանուն սրբոյն Յովհաննու. եկեղեցին Դոմինի-կեանց, եկեղեցի սրբոյ Խաչին, սրբոյն Աղեքսանդրի, ևն:

Յուսումնականսն ոչ ինչ ընդհատ է քաղաքս քան զկարի բարգաւաճեալսն որ յԵւրոպա. մանաւանդ անուանի է համալսարանն հիմնեալ 'ի 1828, հան-դերձ գրատամբ, հանդիսարանաւ, գի-տանոցաւ, և պարտիզիւ. ունի և լաւ-

րան, գաւառաց եկեղեցական, ձեռնարան զինուորական, գաւառաց ազնուականաց, գաւառաց արուեստից, արքունի ընկերութե ուսումնասիրաց, պահարան երաժշտութե, եւն:

ԹՈՊՈԼՍԿ և ԻՐԿՈՒԹՍԿ. Քաղաքամայրք և վաճառաշահ քաղաքք Սիբերիոյ գլխաւորք, ունին և տպարանս, և թատրոնս, և գաւառս բազումս:

ՏՓԽԻՍ. Քաղաք Վրաստանի ընդարձակ և ճոխ, այլ միայն նորաշէն մասն նորին գեղեցիկ. ունի վարժարան, գաւառաց եկեղեցական, գաւառաց հայկական, և այլ գաւառս: Տպագրին 'ի նմա լրագիրք չորք յայլ և այլ լեզուս, այսինքն 'ի ռուս, 'ի վրացի, 'ի հայ, և 'ի պարսիկ բարբառ: Հոյակապ է վաղեմի մայր եկեղեցին: Հռչակաւոր են և ջերմուկք քաղաքիս:

ԵՂԻՍԱԲԷԹՊՈԼԻՍ կամ Գանձակ. 'ի շրջակայս սորա են ընդարձակ աւերակք, յորս երբեք երբեք դրամներն գտանին պարսից, պարթեւաց, յունաց և հռովմայեցւոց:

Անուանի է 'ի կողմանս յայսմիկ վաղեմի ափունն Դամբորոյ բարձր իբր 180 ոտնաչափ:

Ախալցխա, ամուր քաղաք. հռչակաւոր է 'ի նմա մզկիթն սուլթան Ահմետ՝ 'ի ձև Այասոֆիայի Կոստանդնուպօլսոյ, հանդերձ գրատանն, յորում է 300 մատեանս հանեալ տպարան Ռուսաց 'ի Բե-

Թըրքաստուրկ ։ Կարնեցի Հայք գաղթեալք այսր 'ի 1829, կառուցանեն առ Ախըլցխայիւ Նոր քաղաք բնակութե ։

Այլ ևս երևելի քաղաքք 'ի կողմանս յայսոսիկ . և 'ի Կովկաս են Խոսթոյիս, Քուպա, Դարբանդ, Վլադիկավկաս, և Մոզդոկ ։

Իսկ Ամերիկա Ռուսաց բաժանի 'ի բնէ 'ի կղզիս, և 'ի ցամաք երկիր ։ Ի բազմաթիւ կղզիս անդ երևելի են Արշիպելագոն Քոլոշեան, յորոյ 'ի միումն 'ի կղզեաց է Նոր Արքանկէլ՝ քաղաք գլխաւոր Ամերիկեան Ռուսիոյ ։ Զայքա կղզի, Քոտեաք կղզի, Արշիպելագոս Ալէութեան. Փրիպիլով կղզի, և կղզի Դիոմեդեայ ։

Ցամաքակողմն Ամերիկոյ բաժանի յութ գաւառս կամ նահանգս՝ որք 'ի բնակչաց իւրեանց անուն զկոչումն. այսինքն են Էսքիմացիք, Քիթեկնիք, Զուգչիք, Քոնայիկք, Քենայիզք, Չուհաչք, Ուկաթակմիութք, և Քոլուշք ։

ԴՐԱՄՔ

ԸՍՏ հրովարտակին Աղեքսանդրի որ 'ի 24 յունիսի, 1810, դրամք որ գնան 'ի պետութեան Ռուսաց, են

	ռուպլը	փոք.
Ոսկի. Իմփերեալ, կայսերական	10	. .
Փոլու-իմփերեալ. կէս կայսերական . . .	5	. .
Ի 1817 վճռեցաւ չհատանել դրամ ոսկի 'ի վեր քան զարժէս 5 ռուպլ.		
Փլատինա. (1827) . . .	3	. .
(1830) . . .	6	. .
Արծաթ. Ռուպլի դահեկան.	. .	100
Փոլթիննիք. կէս դահեկան	. .	50
Փոլու-փոլթիննիք. քառորդ դահեկանի .	. .	25
Քսաննոց	. .	20
Հնգետասանեակ. . .	. .	15
Կրիվնեա	. .	10
Փեաթաք. հնգեակ .	. .	5
Պղինձ. Կրիվնեա	. .	10
Փեաթաք	. .	5
Կրոշ.	. .	2
Քոփէյքա կամ Քոփէք.	. .	1
Տենկա. դանգ . . .	. .	½

Փոլուշքա. փող . .	. .	1/4
Թղթադրամ. Ասսիգնացիա . (սպիտակ).	200	
	100	
	50	
	25	
(կարմիր).	10	
(կապոյտ).	5	
Թղթեայ րուբլին ըստ արժէիցն է երեք երրորդ մասն արծաթեղէնին ։		

Րուբլին այժմ ՚ի Կոստանդնուպօլիս է իբր 13 ղուռուշ.
Ի Փարէզ իբր 3 1/2 ֆռանք.
Ի Վիեննա իբր 1 1/2 ֆիօրին.
Ի Լոնդոն իբր 2 1/2 շիլլինկ։

ԿՇԻՌՔ

Պէրքովէց, որ է 10 փութ.
Փութ . . . . . . 40 ֆունթ.
Ֆունթ կամ Լիտրա . 32 լոթ.
Լոթ . . . . 3 զոլոթնիք.
Զոլոթնիք . . . . . 68 կորիղ։
Ֆունթն Ռուսաց ՚ի Փարէզ է . . 406 կռամ.
Ի Կոստանդնուպօլիս իբր . . . . 280 տրամ.

ՉԱՓՔ ԵՐԿԱՅՆՈՒԹԵԱՆ

Վերսթայ կամ վերստ, է 500 սաժէն.
Սաժէն. ձող . . . 3 արշին.
Արշին. կանգուն . . 16 վերշոկ.
Վերշոկ . . . . 1 3/4 մատն.
Տիւյմ. մատն . . . 12 գիծ.
Ֆութ. ոտն . . . 12 մատն:
Ոտն Ռուսաց 'ի փա-
րէզ է . . . 308 միլլիմէթր:

Չափ մակերևութի' Տեսեատինա, որ է 3200 քառակուսի ձողաչափ. և 'ի փարէզ 1 եկտար, և 484 սանթիմէթր:

ՉԱՓՔ ԱՐՄՏԵԱՑ

Քուլ. քուլձ, որ է . 10 չէթվերիք.
Չէթվերթ . . . . . 8 չէթվերիք.
Օսմինա . . . . . . 4 չէթվերիք.
Չէթվերիք . . . . . 8 կարնեց.
Չէթվէրըքա . . . . . 2 կարնեց.
Կարնեցն 'ի փարէզ է 3 լիտր և 9 սան-
թիլիթր:

ՉԱՓՔ ՀԵՂԱՆԻՒԹՈՑ

Պօչքա. տակառ, որ է 40 վէտրօ.
Անքերոք . . . . . 3 վէտրօ.
Վէտրօ. դոյլ . . . 8 օսմուշքա.
Չէթվերքա . . . . 2 օսմուշքա.

Օսմուշքայն ՚ի Փարէզ է իբր 1 1/2 լիտր:

ԹԱԳԱՒՈՐՔ

ՌՈՒՍԻՈՅ

Ամ. Տն.		
862	Ռիւրիք	Рюрикъ
879	Օլեկ	Олегъ
913	Իկոր Ա.	Игорь I.
945	Օլկա	Ольга
955	Սվեաթոսլաւ Ա.	Святославъ I.
973	Եարոփոլք Ա.	Ярополкъ I.
980	Վլատիմիր Ա.	Владиміръ I.
1015	Սվեաթոփոլք Ա.	Святополкъ I.
1019	Եարոսլաւ Ա.	Ярославъ
1054	Իսիասլաւ Ա.	Исіяславъ I.
1078	Վսեվոլոտ Ա.	Всеволодъ I.
1093	Սվեաթոփոլք Բ.	Святополкъ II.
1113	Վլատիմիր Բ. Մոնոմախ	Владиміръ II. Мономахъ
1126	Մսթիսլաւ	Мстиславъ
1132	Եարոփոլք Բ.	Ярополкъ II.
1138	Վեաչեսլաւ	Вячеславъ
—	Վսեվոլոտ Բ.	Всеволодъ II.
1146	Իկոր Բ.	Игорь II.
1150	Իսիասլաւ Բ.	Исіяславъ II.
1154	Ռոսթիսլաւ	Ростиславъ
1155	Եուրի Ա.	Юрій I.

Ամ. Տն		
1157	Անդրէաս Ա.	Андрей I.
1177	Վսեվոլոտ Գ.	Всеволодъ
1212	Եուրի Բ.	Юрій II.
1238	Եարոսլաւ Բ.	Ярославъ II.
1248	Անդրէաս Բ.	Андрей II.
1252	Աղեքսանդր Ա. Նեւսքի	Александръ I. Невскій
1264	Եարոսլաւ Գ.	Ярославъ III.
1271	Վասիլ Ա.	Василій I.
1276	Դիմիտր Ա.	Дмитрій I.
1294	Անդրէաս Գ.	Андрей III.
1304	Միքայէլ Բ.	Михаилъ II.
1320	Եուրի Գ.	Юрій III.
1323	Դիմիտր Բ.	Дмитрій II.
1324	Աղեքսանդր Բ.	Александръ II.
1328	Իւան Ա.	Иванъ I.
1340	Սիմէոն	Симеонъ
1353	Իւան Բ.	Иванъ II.
1359	Դիմիտր Գ.	Дмитрій III.
1362	Դիմիտր Դ.	Дмитрій IV.
1389	Վասիլ Բ.	Василій II.
1425	Վասիլ Գ.	Василій III.
1462	Իւան Գ.	Иванъ III.
1505	Վասիլ Դ.	Василій IV.
1534	Իւան Դ.	Иванъ IV.
1584	Ֆէոտոր Ա.	Феодоръ I.
1598	Պորիս	Борисъ

Ամ. Տէ.		
1605	Ֆէոտոր Բ.	Феодоръ II.
—	Դիմիտր Ե.	Дмитрій V.
1606	Վասիլ Ե.	Василій V.
1613	Միքայէլ Ռոմանով	Михаилъ Романовъ
1645	Ալեքս	Алексѣй
1676	Ֆէոտոր Գ.	Феодоръ II.
1682	Իւան Ե. և Պետրոս Ա.	Иванъ V и Петръ I.
1689	Պետրոս Մեծն	Петръ Великій
1725	Կատարինէ Ա.	Екатерина I.
1727	Պետրոս Բ.	Петръ II.
1729	Աննա	Анна
1730	Իւան Զ.	Иванъ VI.
1741	Եղիսաբեթ	Елисавета
1762	Պետրոս Գ.	Петръ III.
—	Կատարինէ Բ.	Екатерина I.
1796	Պօղոս Ա.	Павелъ I.
1801	Աղեքսանդր Ա.	Александръ I.
1825	ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ Ա.	НИКОЛАЙ I.

ՑԱՆԿ

Digitized by Google